

ISK

THE LIBRARY
OF THE

Periodical Collection
CLASS
BOOK

KYRKOHISTORISK ÅRSSKRIFT

UTGIFVEN AF

HERMAN LUNDSTRÖM

FJORTONDE ÅRGÅNGEN

1913

UPPSALA & STOCKHOLM
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.B.

UPPSALA 1913
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Printed in Sweden

Innehållsförteckning.

	Sid.
<i>Redogörelse för Kyrkohistoriska Föreningens allmänna årsmöte 1912</i>	I
» » » » » » » 1913	IV

Uppsatser och undersökningar.

JOHNNY ROOSVAL. Till frågan om Gotlandskyrkornas kronologi	7
H. D. HALLBÄCK. Några ord om Olof Lambatungas dödsår .	29
GOTTFRID CARLSSON. Några anteckningar om de teologiska studierna i Upsala under universitetets första tillvaro . . .	32
G. WESTLING. Den religiösa ställningen inom Linköpings stift under 1800-talet	37
ALEXANDER RYDBERG. Peter Murbecks lif och verksamhet i Stockholm (med 2 porträtt)	133
YNGVE BRILIOTH. De svenska medeltidsbiskoparnes visitationes liminum ss. apostolorum	205

Meddelanden och aktstycken.

HERMAN LUNDSTRÖM. Biskopsvigningen i Upsala domkyrka år 1575	3
O. MALMSTRÖM. Ett bref från Spener till drottning Ulrika Eleonora d. ä.	6
HERMAN LUNDSTRÖM. Constitutiones in Nycopensibus comitiis a clero sancitæ svetice. Nycopiæ 1611	14
HERDER BLOCK. Till de kyrkliga förpliktelsernas och invigningarnas historia i Sverige	16
KNUT B. WESTMAN. Två handskrifter af Birgittas Revelationer	21
Underrättelser	26

5011 2 4 36

002590

Litteraturofversikter, anmälningar och granskningar.

HJALMAR HOLMQUIST. Det religiösa och kyrkliga lifvet vid 14:de århundradets början	41
» Ur den nyare holländska kyrkohistoriska forskningen	56
ARNOLD BRATT. John Wordsworth, 'The national Church of Sweden'	62
ID. FEHRMAN. Prästeståndets kyrkopolitik under århundradena närmast efter reformationen. Recension af Otto S. Holm- dahl, Studier öfver prästeståndets kyrkopolitik under den tidigare frihetstiden I	72
YNGVE BRILIOTH. Edv. Bull, Folk og kirke i middelalderen, studier til Norges historie	95
KNUT B. WESTMAN. Sven Tunberg, Västerås riksdag 1527 . .	99
<i>Skrifter utgifna af Kyrkohistoriska Föreningen</i>	<i>115</i>
<i>Till redaktionen insända skrifter</i>	<i>117</i>

Redogörelse för Kyrkohistoriska Föreningens allmänna årsmöte 1912.

Måndagen den 20 maj 1912 sammanträdde Kyrkohistoriska Föreningen till sitt trettonde årsmöte i Upsala.

Mötet öppnades af ordföranden, domprosten A. H. Lundström. Därefter föredrogs af sekreteraren följande

Årsberättelse för arbetsåret maj 1911—maj 1912.

Kyrkohistoriska Föreningens verksamhet har fortgått under samma former som förut.

Under det tilländagångna arbetsåret har föreningens medlemsantal, som enligt förra årsberättelsen då utgjorde 635, undergått följande förändringar: 9 medlemmar ha aflidit, 12 ha anmält utträde ur föreningen; i stället ha 11 nya medlemmar inträdd. Medlemsantalet har sålunda minskats med 10 och utgör nu 625.

Bidrag till 1911 års årsskrift ha lämnats af jämte utgifvaren professor A. Hauck i Leipzig, f. d. domprosten J. E. Berggren, professor Hj. Holmquist, förste bibliotekarien I. Collijn, docenterna E. Linderholm, J. Lindblom och K. B. Westman, lektorerna E. Haller och N. Beckman samt friherre J. Rudbeck.

Upsala den 20 maj 1912.

Gustaf Walli.

Därpå upplästes följande

Revisionsberättelse,

afgifven den 20 maj 1912.

Undertecknade af Kyrkohistoriska Föreningen utsedda revisorer hafva denna dag granskat Föreningens räkenskaper för år 1911 och därvid funnit ställningen vara som följer:

Kyrkohist. Årsskrift 1913.

Grundfonden:

Behållning den 31 dec. 1911:

Kapital	kr. 1,175: —
Besparade räntor	» 712: 03
	<hr/> Summa kr. 1,887: 03

Kassakonto:

Behållning den 1 jan. 1911 från föregående år . kr. 4,217: 69

Inkomster under året:

97 medlemsavgifter	kr. 485: —
Portoavgifter	» 29: 65
Försålda publikationer	» 17: —
Statsanslag	» 1,200: —
Räntor	» 3: 03
	<hr/> kr. 1,734: 68
	Summa kr. 5,952: 37

Utgifter under året:

Författarearfvoden	kr. 720: 37
Postavgifter	» 333: 98
Tryckningskostnader	» 3,945: 10
Diverse	» 96: 05
	<hr/> kr. 5,095: 50
Behållning den 31 dec. 1911	» 856: 87
	<hr/> Summa kr. 5,952: 37

Såsom osäker fordran (å K. A. Lindblom) äro upptagna kr. 221: 55.

Räkenskaperna hafva vi funnit riktigt och med största noggrannhet förda samt med behöriga verifikationer öfverensstämmande, hvadan vi få tillstyrka, att full och tacksam ansvarsfrihet beviljas skattmästaren, läroverksadjunkten herr pastor Erik Meurling för den tid revisionen omfattar.

Upsala den 20 maj 1912.

*Joh. Lindblom.**Em. Linderholm.*

I enlighet med revisorernas hemställan beviljades skattmästaren, pastor E. Meurling, ansvarsfrihet för den tid revisionen omfattade (1 jan.—31 dec. 1911).

Vid jämlikt § 4 af föreningens stadgar företagen utlottning af tvänne medlemmar af arbetsutskottet föll lotten på domprosten A. H. Lundström och pastor E. Meurling. Vid därpå företaget val omvaldes bägge.

Till kassarevisorer valdes docenterna J. Lindblom och E. Linderholm och till deras suppleanter pastorerna N. Sandberg och H. Jonson.

Domprosten A. H. Lundström höll föredrag öfver ämnet: *Några utflykter på den svenska kyrkohistoriens fält*. Därvid behandlades: 1) En medeltida hittills obeaktad likvoristfråga, 2) Reservationsrättens genombrott i svensk kyrklig praxis och lagstiftning — en omdebatterad principfråga samt 3) Tidigare förslag till närmande mellan Englands och Sveriges kyrkor.

Inom arbetsutskottet kvarstå

som ordförande och redaktör för Kyrkohistorisk Årsskrift domprosten, professor A. H. Lundström,
 » vice ordförande f. domprosten J. E. Berggren,
 » sekreterare teol. lic. G. Walli,
 » skattmästare pastor E. Meurling,
 » ord. ledamot professor K. G. Westman.

Sekreteraren.

Redogörelse för Kyrkohistoriska Föreningens allmänna årsmöte 1913.

Torsdagen den 29 maj 1913 sammanträdde Kyrkohistoriska Föreningen till sitt fjortonde allmänna årsmöte i Upsala.

Alldenstund föreningens ordförande, domprosten A. H. Lundström, af sjukdom var hindrad att närvara, öppnades mötet af vice ordföranden, f. domprosten J. E. Berggren, hvilken äfven ledde mötets förhandlingar.

Sekreteraren föredrog följande

Årsberättelse för arbetsåret maj 1912—maj 1913.

Kyrkohistoriska Föreningens verksamhet har fortgått under samma former som hittills.

Under det tilländagångna arbetsåret har föreningens medlemsantal, som enligt förra årsberättelsen då utgjorde 625, undergått följande förändringar: 7 medlemmar ha aflidit, 17 ha anmält utträde ur föreningen; i stället ha 23 nya medlemmar inträdt. Medlemsantalet har sålunda minskats med 1 och utgör nu 624.

Bidrag till 1912 års årsskrift ha lämnats af domprosten H. Lundström, professor Hj. Holmquist, docenterna E. Linderholm och K. B. Westman, bibliotekarierna S. Bring, I. Collijn och K. Setterwall, rektor G. Westling, doktor N. Nelson, pastor H. Neander, fil. mag. Y. Brilioth samt hrr R. Münter och J. Nilsson.

Upsala den 29 maj 1913.

Gustaf Walli.

Därpå upplästes följande

Revisionsberättelse,
afgifven den 29 maj 1913.

Undertecknade af Kyrkohistoriska Föreningen utsedda revisorer hafva denna dag granskat föreningens räkenskaper för år 1912 och därvid funnit ställningen vara som följer:

Grundfonden:

Behållning den 31 dec. 1912:

Kapital	kr. 1,175: —
Besparade räntor	» 790: 04
Summa	kr. 1,965: 04

Kassakonto:

Behållning den 1 jan. 1912 från föregående år . kr. 856: 87

Inkomster under året:

561 medlemsavgifter	kr. 2,805: —
Postavgifter	» 250: 02
Försålda publikationer	» 28: —
Statsanslag	» 1,200: —
Räntor	» 10: 20
Summa	kr. 4,293: 22
Summa	kr. 5,150: 09

Utgifter under året:

Författarearfvoden	kr. 768: 82
Postavgifter	» 255: 02
Tryckningskostnader	» 2,904: 18
Diverse	» 89: 25
Summa	kr. 4,017: 27
Behållning den 31 dec. 1912	» 1,132: 82
Summa	kr. 5,150: 09

Såsom fordran (å K. A. Lindblom) äro i räkenskaperna upptagna kr. 221: 55 mot säkerhet af en år 1904 utfärdad revers. Med anledning häraf få revisorerna föreslå, att af skattmästaren

åtgärder (eventuellt lagliga) vidtagas för indrivande af denna fordran eller att i vederbörlig tid reversen förnyas.

Räkenskaperna hafva vi funnit riktigt och med största noggrannhet förda samt med behöriga verifikationer öfverensstämmande, hvadan vi få tillstyrka, att full och tacksam ansvarsfrihet beviljas skattmästaren, läroverksadjunkten herr pastor E. Meurling, för den tid revisionen omfattar.

Uppsala den 29 maj 1913.

Joh. Lindblom.

Em. Linderholm.

I enlighet med revisorernas hemställan beviljades skattmästaren, regementspastor E. Meurling, ansvarsfrihet för den tid, revisionen omfattade (1 jan. — 31 dec. 1912).

Vid jämlikt § 4 af föreningens stadgar företagen utlottning af tvänne medlemmar af arbetsutskottet föll lotten på domprosten A. H. Lundström och f. domprosten J. E. Berggren. Vid därpå företaget val omvaldes bägge.

Till kassarevisorer valdes docenterna J. Lindblom och E. Linderholm och till deras suppleanter pastorerna N. Sandberg och H. Jonson.

Föredrag hölls af domprosten J. E. Berggren öfver ämnet: *En uppseendeväckande öfvergång från den evangeliska kyrkan till den romersk-katolska*. Föredraget gällde professorn i historia vid universitetet i Halle Albert von Ruville, som den 6 mars 1900 öfvergick till katolska kyrkan.

Inom arbetsutskottet kvarstå

- som ordförande och redaktör för Kyrkohistorisk Årsskrift domprosten, professor A. H. Lundström,
 » vice ordförande f. domprosten J. E. Berggren,
 » sekreterare teol. lic. G. Walli,
 » skattmästare regementspastor E. Meurling,
 » ord. ledamot professor K. G. Westman.

Sekreteraren.

Till frågan om Gotlandskyrkornas kronologi.

Med anledning af Dr E. Ekhsffs forskningar.¹

För att vinna stödpunkter för Visby ringmurs kronologi, öfver hvilken antikvarien EKHÖFF sedan länge, allt under det han leder monumentets konservering, förbereder ett arbete, började han närmare undersöka Visby kyrkor, särskildt Clemens, i hvilken gräfningar anställdes för att klargöra ruinens olika delars relativa ålder. Därvid påträffade grundmurar af äldre, innanför de nuvarande murarne belägna kyrkor gäfvö anledning till fortsatta gräfningar i större skala, afseende att blotta hela S. Clemens byggnadshistoria. Gräfningarne pågingo 1907—1909. Sedan stod ruinen afspärrad, hvarunder E. författade sin berättelse öfver gräfningarne; ritningar och fotografier utfördes, med ett ord en större publikation förbereddes, hvilken utgafs af Vitterhets-, historie och antikvitetsakademien år 1912.

Det sålunda så omsorgsfullt förberedda och utan öfverilande brådska utförda verket gör både sin utgifvare Vitterhets-, historie och antikvitetsakademien och sin författare Emil Ekhsff stor heder. Man må söka efter en med lika stor omsorg utförd svensk publikation öfver en byggnadshistorisk utgräfning, likasom det är tydligt att själfva gräfningen af Dr. Ekhsff dirigerats med förebildlig noggrannhet. Planer och sektioner röja också både hos ledningen och hos de utförande händerna i regel all rimlig vetenskaplig omsorg. På ett par ställen skulle man kunna önska en trognare efterbildning af originalen och mindre ingripande regulariseringar som t. ex. i uppmätningen af Tingstäde korportal, eller återgifvandet af inskrifterna i Kräklingbo. För tecknin-

¹ EMIL EKHÖFF. S:t Clemens kyrka i Visby. Utg. af Kgl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien, Stockholm 1912.

Bidrag till Gotlands kyrkornas kronologi; i Fornvännen 1913.

garne stå Olof Sörling, M. Roland, byggmästar Nils Pettersson och teckningsläraren Lydh. Det hade varit önskvärdt att alla teckningarne signerats.

Typografiskt sedt är publikationen vårdad, t. o. m. luxuös.

Som sagdt är bokens kärna en berättelse öfver gräfningen, dock ordnad historiskt och kommenterad med utläggningar öfver de framkomna planernas innebörd. Här af framgår korteligen följande, som i hufvudsak kan utläsas ur den här, efter Ekhoﬀ, afbildade gräfningsplanen:

S. Clemens kyrkas byggnadsperioder.

Period 1. Den äldsta kyrkan på platsen (betecknad på planen genom prickning) var en liten c:a 30 meter lång absidkyrka med västtorn och svagt hårkälad skrå-kantsockel. Af en sydportal å långhuset är så mycket bevaradt att den till sin plan med något så när säkerhet kan rekonstrueras. Infattningen bildades utifrån sedt af två rätvinkliga murhörn samt posten, inifrån sedt af sneda mursmygar, m. a. o. en regelrätt gotländsk enkel portalplan.

Period 2. Torn och långhus i n:r 1 bibehållas, koret rifves och ersättes af ett tvärhus med därtill fogad absid. Hela kyrkan får alltså en T-formig grundplan (betecknad å planen genom tät enkelstreckning). Samma sockel som vid 1:a kyrkan.

Period 3. Hela gamla kyrkan rifves och ersättes med en större af samma plantyp som kyrkan n:r 1 (betecknad å planen genom tät dubbelstreckning) — västligt smalare torn, bredare långhus, smalare kor, absid. Tornets grundmurar äro dolda af det nuvarande tornets, men diverse, fyndigt påvisade drag göra troligt, att ett torn funnits i denna 3:e kyrka. Sockeln är icke direkt bevarad, men sockelstenar med plan skråkant som användts i nuvarande tornet anser E. med fog härröra från »tredje kyrkan».

Period 4. Denna absidkyrka rifves successive och ersättes af den nuvarande (på planen betecknad genom gles enkelstreckning). Först sker ombyte af långhus. Ett nästan kvadratisk dylikt uppföres, hvälfdt med 9 krysshvalf på 4 kolonner, försedt med rundbågiga portaler, en åt norr och en åt söder, och rundbågiga fönster. Därefter bygges det nuvarande koret (en sydlig från detsamma utskjutande tvärarm förklaras som en

senare förändring) och till sist det nuvarande tornet. Samtliga delar ha rundbågiga öppningar och äro hvälfda med krysshvalf. Dock var en nordväst å koret anbragt sakristia — som nu icke längre synes ofvan jord — enligt å korets nordmur synliga hvalffang tydligen tunnkvälfd.

I hufvudsak förefaller allt detta oemot-sägligt. De uppgrädda planerna tala ju också i allmänhet ett tydligt språk.

Ehuru alltså en rad intressanta planer framträdt och ehuru själfva det faktum, att man så ofta gjort nybyggen, är af betydelse, innebära dock gräfningsresultaten en viss besvikelse. Att

kyrkorna vidgades ideligen veta vi ur Visby domkyrka och ur så många landskyrkor. Dessutom gifva oss landskyrkorna ofta inmurade huggna detaljer ur de äldre kyrkorna. T. ex. de många relieferna i bysantinsk stil i Vänge,

Hogrän m. fl. (Se härom Roosval, *die Kirchen Gotlands*.) Men ödet har icke varit huldt nog att gifva oss ens några kapitäl och fönsteromfattningar från de äldre Clemens-kyrkorna.

Trots denna fattigdom har Ekhoﬀ med energi sökt att

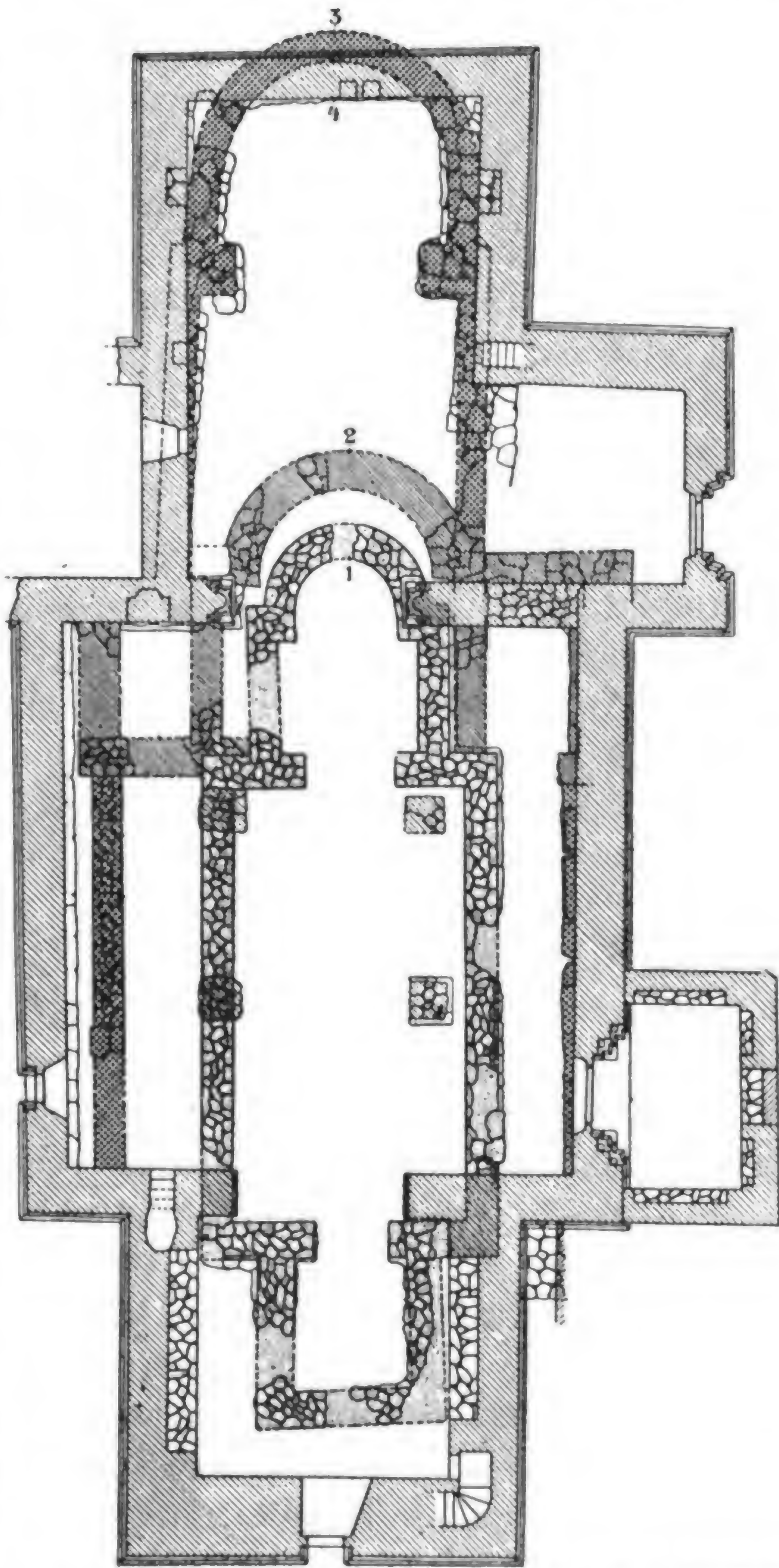

Fig. 1. Hufvudplan af gräfningarna i S. Clemens ruin, visande 4 olika kyrkor.

rekonstruera de försvunna kyrkorna. Till att börja med genom aktgifvande på minsta detaljer. Härvid har angående äldsta kyrkan framkommit ett märkligt bidrag, ehuru icke direkt byggnadshistoriskt. I långhusets midt upptäcktes en af stående hällar bildad dubbelgraf, präktigare, rymligare ordnad än någon annan af de många grafvarne i Clemens. I den lågo skeletten af en man och en kvinna, som tydligen båda dött våldsamt död; skeletten buro talrika spår af yx- eller svärdshugg. På dubbelgrafvens tak — som själf låg i äldsta kyrkogolfvets nivå — låg en murbrukskaka, som E. tyder som betingad af ett på grafven placeradt monument.

Fyndet ger en oväntadt intensiv sensation af den äldsta lilla kyrkans inre. Det mördade parets grafmonument måtte, hvilken enklare eller rikare gestalt det än haft, bildat en arkitektonisk knutpunkt midt i den lilla enkla kyrkans långhus. Hvilket *memento mori!* Grafvarnes storlek och plats tyda på förnäma aflidna. Deras våldsamma död (enligt skelettundersökningar förmodas de ha erhållit svärdshuggen i liggande ställning, kanske under sömnen), måste ha varit en ingripande tragisk händelse i den äldsta Clemens-församlingens lif. Allt bidrager att låta ana något af martyriegravars stämning. Den lilla kyrkan måtte haft en karaktär af grafkyrka.

Hypoteserna om kyrkans utsende f. ö., dess bjälktak, yttertak, fönster o. s. v. äro intresseväckande för en större läsekrets och väl i hufvudsak afsedda som populär läsning. Ställvis synas dessa rekonstruktioner ha kräft bättre bevisning. Om t. ex. en gissning skall göras angående takbetäckningen, så är det rätt långsökt att som E. här gör säga »det var *bräder*, ty så var förhållandet i S. Per i Sigtuna». Det ligger närmare till hands att betrakta de äldsta *gotländska* taken: *spåntaket* i Garde, konserveradt under ett yngre tak ända sedan 1300-talet, eller att rådfråga i *medeltida gotländska* afbildningar synliga kyrkotak t. ex. kyrkbilden på Tingstadsfunten, som också tyder på spånbetäckning. Gardes äldre delar äro ju, t. o. m. om man jämför dem med äldsta Clemens-kyrkan, mycket ålderdomligt byggda. De ha ingen sockel, hvilket Clemens äldsta kyrka har, och de ha primitivare ingångar, utan särskilda dörrposter. De rysk-bysantinska målningarne i Garde gifva kyrkan dessutom en absolut datering *äldre* än 1100-talets slut (Roosval, Die Kirchen Gotlands s. 100).

För kyrkan n:r 2 med den T-formiga planen är det icke möjligt att frampressa några faktiska ytterligare upplysningar om dess utseende ofvan jord. Ekhooffs förmodan att dess korparti haft hvalf, eftersom murarne äro tjockare än i n:r 1, är emellertid plausibel. Kapitlet om denna kyrka utfylles genom en exkurs öfver T-formiga planer i allmänhet. Anknyttande till de bekanta förbindelserna mellan Westfalen och Visby, påpekar förf. en serie af kyrkor i Westfalen med T-formig grundplan, skisserande en typologisk utvecklingsserie, hvari tribunbågen blir allt bredare och slutligen öfvergår till en korkvadrat. Om typseriens värde för westfalisk arkitekturhistoria vågar jag icke döma. Den skulle bestå af kyrkorna Idensen, Hennen, Oppendicke, Balve, som uti den af E. citerade litteraturen dateras successive från tiden 1120—1141 intill 1100-talets slut. Af dessa fyra kyrkor är det Idensen, som med afseende på sin plan närmast erinrar om Clemens 2 (båda ha absiden så godt som omedelbart ansatt vid T-formens »tvärträ»). — Dock skiljer den sig betydligt, bl. a. har den liksom alla de nämnda westfalarne östliga absidioler i transept-armarne, och den har *polygon* hufvud-absid. Detta utgör dock intet hinder för E:s sammanställanden, det ger tvärtom anledning till följande djärfva sats att, då ju absidens äldsta redan från gammalkristen tid kända grundform är halfrund, en plantyp som Idensen måste vara en *utveckling* ur en T-plan med halfrund absid: »Då så är, hafva vi utan tvifvel rätt att sluta oss till, att i Westfalen funnos — bland de nedrifna och med nybyggnader ersatta — före de nu bevarade T-formiga kyrkornas tid sådana med rund apsis — — *Det är från dessa nu försvunna T-formiga kyrkor, som jag anser Clemenskyrkans andra form med stor antaglighet blifvit hämtad. — —.*»

Slutsatsen är rätt öfverrumplande. Det är ju teoretiskt möjligt att förhållandet varit det skildrade, men huru många led saknas icke i beviskedjan! Betänkligt är, att denna lösa bevisning tydligen varit ett stöd hos förf. för den tidiga datering han sedermera ger den T-formiga kyrkan: den skulle ju enligt sagda bevisning tillhöra en utvecklingsetapp i Westfalen, som ligger *tidigare* än Idensen (1120—1141) alltså kanske rentaf 1000-talet!

Värdefullare är hänvisningen till att domkyrkan i Visby en gång haft en liknande plan. Där iakttoogs nämligen under en

reparation på 1890-talet, att till den forna midtkvadraten anslutit sig direkt en apsis. Meddelande härom gjordes af byggmästaren till hr Ekhoﬀ, som nu gifvit oﬀentlighet åt detta i hög grad intressanta observatum, hvilket dock icke utnyttjats i hans bevisföring.

Domkyrkan har ju efter hvad vi f. n. kunna se varit Visby största, rikast dekorerade kyrka under medeltiden. Den tjänstgjorde då som bekant icke såsom domkyrka utan som *tyskarnes*, d. v. s. (enl. den äfven af Ekhoﬀ accepterade allmänt gängse åsikten om Visby-tyskarnes proveniens) *westfalarnes* kyrka. Det synes alltså, som om den större, till på köpet westfaliska T-formiga Mariakyrkan bör ha varit den som mottagit impuls från westfaliska T-formiga kyrkor, om impulsen öfverhufvud kommit från Westfalen.

Då Visby Maria-kyrkas nu ifrågavarande period ännu har kvar betydande delar af både murar, pelare och hvalf och en hel portal, finns ju här ett betydande och ytterst nära liggande material att beakta, när det gäller att rekonstruera Clemens 2, hvilket icke skett. Att *bevisa*, att Clemens 2 är en förenklad kopia af Maria 1 är f. n. svårt (det kanske blir lättare då en gång de på 1890-talet upptäckta absidresterna blifva blottade på nytt och då under vetenskaplig observation), men *skall* man göra hypoteser om påverkan och rekonstruktionsförsök, så är det en skyldighet att i första hand begagna det närmast till hands liggande, m. a. o. att icke gå öfver ån efter vatten. Ännu ett af E:s egna observata pekar i samma riktning. Under det att S. Maria ju som sagdt kan betraktas som en halft *tysk* kyrka, så är just Clemens 2, enligt E:s egna ord, i sin snedhet och otympliga murteknik ett belysande exempel på gotländingars egna, något misslyckade eller åtminstone outvecklade försök i stenbyggnadskonst (sid. 68 nederst).

Då alltså en inhemsk kyrka med större sannolikhet varit förebild för Clemens 2, än en westfalisk, förminskas också sannolikheten för att Clemens 2:s datering bör skjutas så långt tillbaka som *före* Idensen (1120—1141).

I den *tredje* Clemens-kyrkan — en fullständig nybyggnad — med 14 meter bredt långhus, ett egendomligt aflångt kor och absid (de östra delarne framträda icke klart i ruinen), har förf. just genom aktgifvande på små detaljer gjort en värderik upptäckt. Sålunda: kyrkans murar äro så tunna, att de indikera

trätak, förbjuda hvalf. Långhusets bredd är för stor för bjälkars räckvidd, alltså ha *midtstöd* funnits, en grund för dylikt är också funnen, men detta på en plats så pass långt åt väster i långhusets midtlinje, att man måste förutsätta ännu ett stöd längre åt öster. Stengrunden för det västra stödet var så pass svag, att E. anser den burit en *träpelare*, icke en kolonn af sten.

Denna mening är visserligen icke oemotsäglich, men dock väl grundad; genom ett dylikt förhållande skulle dessutom flera konstitutiva företeelser i gotländsk arkitektur erhålla en förklarande belysning, något som gifvetvis stärker Ekhooffs slutledning. Den gotländska *tvåskeppiga kolonn*-kyrkan, typisk för öns arkitektur, skulle härigenom få sin genesis klarlagd.

Denna Clemens n:r 3 med sitt platta, af två träspiror stödda långhustak ger en alldeles ny interiörtyp af svensk medeltidskyrka. Den behöfver icke ha gjort ett fattigt intryck — gotländingarnes lust och förmåga att konstnärligt behandla träet i konstruktiva funktioner känna vi bl. a. från de elegant formade takstolarne i nyssnämnda Garde kyrka. Deras skicklighet i dekorativ ytbehandling af trä är ännu mer känd från stafkyrkoresterna ur Hemse m. fl. orter.

Om Clemens n:r 2 med rätta af E. kunde uppfattas som ett gotländskt lärospån med utländsk (såsom vi ofvan påpekat *medelbar*) förebild, så är Clemens n:r 3 *en originell gotländsk produkt*, kanske den tidigaste tvåskeppiga kyrkan, som dragit så många efter sitt föredöme, och hvilkens smärta träkolonner gå igen uti och förklara den smärta, trinda formen på de många tvåskeppiga landskyrkornas stenkolonner. De typiska gotländska hallkyrkorna.

Egendomligt nog har E., efter att på sid. 71—74 ha skärskådat den westfaliska hallkyrkan, betonat, att den gotländska hallkyrkan — alltså framför allt denna, af mycket att döma *äldsta* hallkyrkan på ön — vore ett uttryck af beroende af westfalisk konst!

Nej, här är just en punkt, där svensk, gotländsk byggnadsoriginalitet bör uppmärksammas och hedras. Här är ett af de tillfällen där den svenska konsthistorikern med all ifver borde söka sammanleta elementen i en konstform, som synts äga en mera ovanlig grad af originalitet. Det är så mycket mera skäl att beakta denna tvåskeppiga inre träkonstruktion, som man märker att detta initiativ redan uti nästa fas af samma kyrkas

historia (n:r 4, d. v. s. den nuvarande kyrkan) utvecklat sig till en monumental hallkyrkoform med stenkolonner och hvalf — icke såsom de westfaliska, där midtskeppet i regel är något högre, men med 3 alldeles jämnhöga skepp — en form af bestickande släktskap med det platta trätaket buret af träspiror, en direkt öfversättning från detta till hvalf- och kolonnspråket.¹

Märkligt nog är förf. rätt njugg på belysande iakttagelser angående denna, den ännu kvarstående kyrkan. Den är eljest i både hvalfteknik, kragstenar, fönster och portalformer så samstämmig med en hel rad andra kyrkor i Visby, att man icke kan undgå slutsatser.

Härigenom skulle, synes det, flera anhaltspunkter ha vunnits för en datering på nuvarande Clemenskyrkans äldsta del (långhuset), utan att gå så långa och problematiska omvägar som skett. E:s dateringsresultat blifver emellertid, att den nuvarande Clemens byggts i början af 1200-talet, hvilket ju i hvarje fall är samma *sekel*, som de nyssnämnda andra Visbykyrkorna enligt äldre forskares mening föras till.

Antagom emellertid riktigheten af detta: nuvarande Clemens tillkom *i början af 1200-talet*, för att se hvad som vidare bygges häruppå. Jag citerar: »vid denna tid (omkr. 1200) fick således 3:e stenkyrkan lämna plats för densamma (den nuvarande). Vi hafva därför att räkna med trenne stenkyrkors uppförande och nedbrytande, eller med andra ord trenne hvarandra efterträdande stenkyrkors 'lifslängd' före början af 1200-talet. — — Om vi för hvarje kyrka skulle anslå tre mansåldrar, hvilket i och för sig ingalunda kan anses öfverdrifvet, så skulle vi för kyrkorna tillsammans erhålla 9 mansåldrar.» Sedan förf. »för försiktighets skull» reducerat de så vunna 297 åren till 200 (hvarigenom den först antagna intervallen utan vidare minskats till 2 mansåldrar, eller något öfver 60 år pr kyrka), får han den äldsta kyrkan till »*allra första början af 1000-talet. Såvidt jag kan se, finnes emellertid intet, som talar emot att den kan gå ned på 900-talet.*»

Intet som talar emot? *Allt talar ju däremot!* Intet för. Funnes det *något* enda bevis för en så hög datering, vore ju en ytterst märkvärdig upptäckt gjord, som skulle revoltera både kyrko-

¹ Det kan dock icke nekas möjligheten af ett westfalisk inflytande på denna hallkyrka. En westfalisk hallkyrka har nämligen i plan och sektion stor likhet med Clemens, nämligen *Berne* (Dehio u. Bezold. Tafel 169, 10 och 185, 2).

och konsthistoria i Sverige. Inget ännu tillgängligt vittnesbörd existerar om en kristendom af så stadgad art, att den skulle byggt stenkyrkor på 900-talet. Och äfven om så vore, ha vi ju från flera håll vittnesbörd om att träkyrkobyggandet i regel föregått stenkyrkorna.

»Den äldsta kyrkans uppförande, skulle nämligen då» — påvisar E. (sid. 13) — »skjutas långt tillbaka i tiden, till en tidpunkt, vid hvilken vi hittills ej varit vana att förlägga spåren af kristendomens inflytande i vårt land. Det är detta förhållande som gör ruinkomplexet i S:t Clemens så betydelsefullt och som höjer det till ett dokument af rang i vår kulturs historia.»

Detta högviktiga resultat vinnes uteslutande genom det godtyckliga antagandet af 2 à 3 mansåldrar per kyrka. Jag kan lika väl säga 1 mansålder och kommer då till år 1100 för Clemens 1, äfven under antagande att Clemens 4 är så gammal som »omkr. 1200». Angående byggnader känna vi verkligen icke till någon normal-lifslängd. Ett stipulerande af en viss normaltid borde åtminstone föregåtts af några sannolikhetsberäkningar eller af en statistik ur andra byggnader. Därvid hade det varit en lätt uppgift att finna flera kyrkliga byggnadsförlopp, där hundratals år förflutit mellan de större förändringarne; appliceras detta på de 4 Clemenskyrkorna kunde de med god vilja ledas tillbaka till Gamla testamentets tid, hvilket vore en vacker Rudbeckiansk tanke, men svårbevislig.

Förhållanden, analoga med det uppsving till storstad som Visby upplefde under en tid af kyrklig entusiasm under en stark immigration, äro svåra att finna i kyrkobyggandets historia. Man finner dem lättare i vår egen tids affärs- och bankhus' tillkomst-historia. Warenhaus Wertheim i Berlin var i begynnelsen (omkr. 1900) en stor komplex, som ett slott. Men 13 år senare är dess areal flerdubblad. De ha visserligen icke rifvit sin egen första lokal utan byggt till och till, men därunder rifvit flera hus, som icke voro mer än en mansålder gamla. Eller se på firmorna Leja och K. M. Lundberg i Stockholm, nu uppgångna i Nordiska Kompaniet — se på dess bygge å Hamngatan, sedan det blifvit färdigt, och sätt upp en lista öfver hur de slopat lokal efter lokal för att gå till större. Beräkna 2 mansåldrar per lokal och sätt till den framtida forskarens förfogande planerna till dessa lokaler och några minnen af gamle Lejas lager från affärens begynnelse. Vi skulle få de märkligaste bidrag till Sveriges kul-

turhistoria — leksakslokomotiv och sidenkravatter på Gustaf Vasas tid. — Det är tydligt att ingen minimitid kan fastställas för ett bygges lifstid.

Men som förut är sagdt, man behöfver icke gå öfver ån efter vatten. Se oss om bland medeltidskyrkor! Det är ju visst icke alltid de äro underkastade så många mutationer. Men det finns dock många fall, där en mutation skett betydligt snabbare än efter 3 mansåldrars intervall t. ex. Katedralen i Laon omkr. 1170 i modernaste gotik utförda kor, »hvilket refs *efter en knapp mansålder* af intet annat skäl än att det syntes för litet» (enl. Dehio o. Bezold II, 25).

I och för sig är det ju som sagdt möjligt att en kyrka består icke blott 33×2 år utan hur länge som helst. Men med antagna lefnadslängder kan intet härvidlag bevisas.

Man blir ännu mindre böjd att lita på de äldre kyrkoplanernas höga ålder, när man läser huru förf. kommit till den tidiga dateringen på den yngsta kyrkan. Korets östra fönstergrupp säges häntyda på början af 1200-talet, emedan vi finna denna gruppering i »Frankrike redan vid midten af 1100-talet» och »i Tyskland allmännast under första och andra femtedelen af 1200-talet». Det låge ju nära tillhands att äfven här se på svenska förhållanden, där ett med säkerhet dateradt dylikt kor finnes — Skokloster kyrka — af år 1280.

Det finns ju äfven tidigare exempel, men hvarför skulle Clemens vara ett af dem? Den tretaliga fönstergruppen är just *på Gotland* så seg, att den går öfver i 1300-talsgotiken och träffas i så sena kyrkor som Hablingbo. Den är visserligen äfven på Gotland tidig, dess första exempel torde vara Cistercienserkyrkan i Roma, tidigast från slutet af 1100-talet. Men hur kunna vinna en bestämd datering af en form, som existerar under så lång tid?

Vidare sökes datering genom observation af s. k. örncapitäl å gotländska och utländska kyrkor. Det finns inget sådant i Clemens, men korportalen i Clemens är slående lik *kor*portalen i Tingstäde och denna kyrkas *långhus* äger örncapitäl; alltså menar sig E. ha rätt att datera S. Clemens' långhus efter örncapitälens tid. Hvilken är då deras tid? Jo i Tyskland bruka de, säger E., förekomma i senare hälften af 1100-talet, å Gotland »anser» E., att motivet fortlefvat åtskilliga 10-tal år på 1200-talet — *alltså stammar S. Clemens långhus från början af 1200-*

talet. Men hvad kan byggas på ett »anser», som icke stödes af några bevis? På tal om Tingstäde försummar förf. icke att nämna, att Tingstäde kor och långhus äro samtida, hvilket är fullständigt obevisadt. Noggranna undersökningar på platsen visa motsatsen, långhuset är äldre (dess röste är nämligen byggdt icke på det nuvarande korets, utan på ett äldre mindre kor-röste. Detta äldre lilla kor har aflösts af det nuvarande, som alltså bör vara yngre än långhuset.) Redan genom sin storlek angifver sig f. ö. korportalen i Tingstäde såsom yngre än den lilla skeppsportalen. Öfverallt på Gotland, där kor och långhus äro samtida, är kordörren *mindre* än långhusdörren.

På tal om örncapital väljer E. som jämförelsematerial äfven Endre kyrkas äldre stadium, till hvilket en örncapital-portal hört. Denna sammanföres alltså med Clemens 4, alltså enligt E:s mening utan tvifvel *1200-talet* eller möjligen senare hälften af *1100-talet*.

Men på ett annat ställe (sid. 180), där *Clemens 1:s* höga ålder bevisas, omedelbart sedan denna »*då intet talar däremot*» satts till *900-talet*, säger E., att det finns ytterligare en detalj, som talar för en *osedvanligt hög ålder* å första kyrkan, nämligen att dess hålkälade sockel återfinnes å *Endre* (i samma period af Endres byggnadshistoria som örncapitalet)! I detta fallet tillhör alltså Endre *900-talet*? I det förra *1200-talet*! — E. måtte dock haft en känsla af den alltför starka inkonsekvensen i detta, ty han tillägger, att denna äldsta kyrka Endre »säkerligen går mycket långt ned på *1100-talet*»?! Det förefaller som en rätt rimlig datering, men hur kan den användas som stöd för Clemens 1:s *900-talsålder*?

Ännu flera bevis framdragas, som alla äro lika litet grundade.

För min del ser jag i den nuvarande Clemens ett verk af *1200-talets* midt, snarare något *efter 1250*, stödande detta bl. a. på en allmän iakttagelse i gotländsk arkitektur, enligt hvilken de hvalf och bågformer, de rymdförhållanden och portalproportioner, som speciellt Clemenskorset visar, finner en omedelbar anslutning uti den i slutet af århundradet begynnande gotlands-gotiken. Bevisningen måste jag bli skyldig, det skulle nämligen innebära att här repetera mitt arbete *Die Kirchen Gotlands*.

Äfven med ett godtyckligt antagande af 2×33 år per kyrka bli alltså de äldre Clemenskyrkorna icke äldre än resp. c:a *1200*

— c:a 1130 — c:a 1060. Skulle nybyggnadslusten gripit Clemens-borna litet raskare än hvar 66:e år, så reduceras åldrarne ytterligare.

Nej, det är icke Ekhooffs försök till dateringar, som göra Clemensgräfningarnes berättelse så värderik. Det är den plikt-trogna ordning, med hvilken gräfningen planlagts och kodifierats, det skarpsinne hvarmed E. löst frågor rörande de äldre byggnadsdelarnes *relativa* kronologi. För detta är vår konsthistoria honom den hjärtligaste tack skyldig liksom för andra gräfningar och undersökningar af liknande art, och vi hoppas, att han i rask följd måtte leda flera dylika ruinundersökningar. Vidare är man honom mycket förpliktad för de iakttagelser, som han instrött i undersökningen ur sina många erfarenheter från svenska gamla kyrkor.

* * *

Han har inlagt ytterligare förtjänster om Gotlandsforskningen genom att vid vissa nyligen utförda restaureringar på sagda ö, då kyrkomurarne blottats från puts, hafva gjort iakttagelser till respektive kyrkors byggnadshistoria eller mottagit meddelanden angående dylikt. De gynnsamma undersökningsomständigheterna och E:s goda iakttagelseförmåga ha medfört flera resultat, särskildt det att *Kräklingbo kyrka*, hvilkens plan med fyrsidigt korutsprång bildat en abnormitet i den gotländska konsthistorien, förklarats som ett tillfälligt resultat af ombyggnader. Kyrkan bestod nämligen ursprungligen af ett långhus (som icke var annat än det nuvarande koret), ett kor (= det nuvarande 4-sidiga korutsprånget) och en absid (nu rifven, Ekhooff har genom gräfning kunnat blottlägga absiden).

Denna allmänna iakttagelse är fullt klar och oemotsäglich. Genom den korrigeras på ett lyckligt sätt Kräklingbo byggnadskronika, såsom den skisserats i alfabetiska registret till min *Die Kirchen Gotlands*, i hvars egentliga text den dock icke behandlats.

I detalj är emellertid Ekhooffs framställning af kyrkans byggnadshistoria långt ifrån klar, t. o. m. sökt. Dess *äldsta* och dess *nuvarande* form, som ofvan nämnts och afbildats, äro oemotsägliga. Men huru har förändringen från det första till det sista tillgått? Enligt E., i tre repriser;

1) Vid början af 1200-talet befinnes koret i den lilla ursprungliga kyrkan alltför dåligt upplyst. Med anledning därav vidtagas följande anordningar; absiden rifves, i stället insättes en rak altarvägg, ursprungligt fönster och portal på korväggen

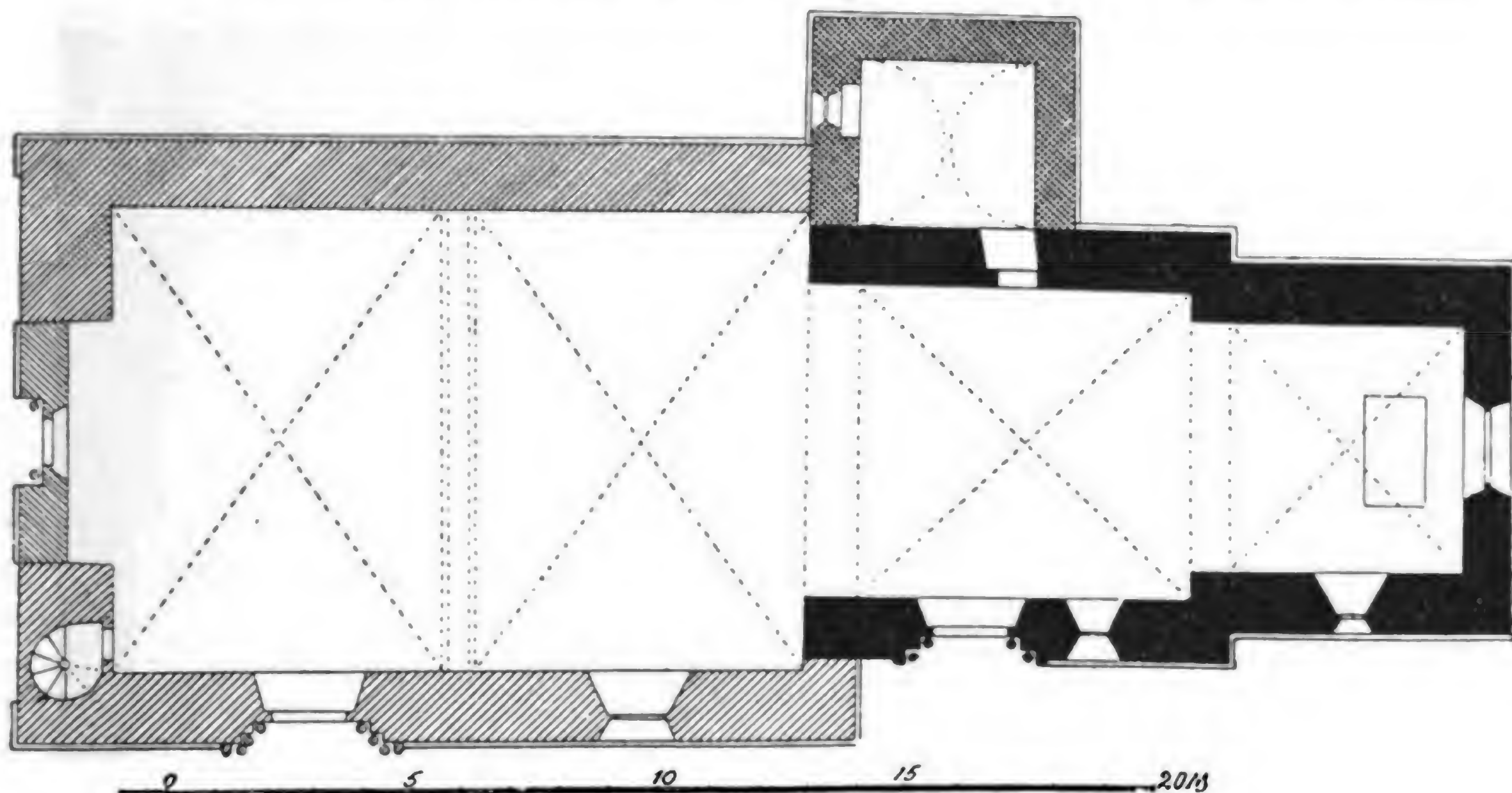

Fig. 2. Kräklingbo kyrka, nuvarande tillstånd.

igensättas. I altarväggen upptas fönster, i sydväggen af koret upptas ett nytt fönster, nischen efter den gamla portalen anordnas till sitt-nisch för prästen;

2) tillägges sakristia omkr. 1275;

3) tillägges nuvarande långhus, höjas och hvälfvas de gamla delarne till harmoni med nya långhusets gotiska resning, omkr. 1300.

Mot 2) och 3) har jag f. n. intet att erinra, men däremot mot 1). Att midt i medeltiden för *belysningens* skull stympa en kyrka med omkr. $\frac{1}{7}$ af dess yta och beröfva den en portal,

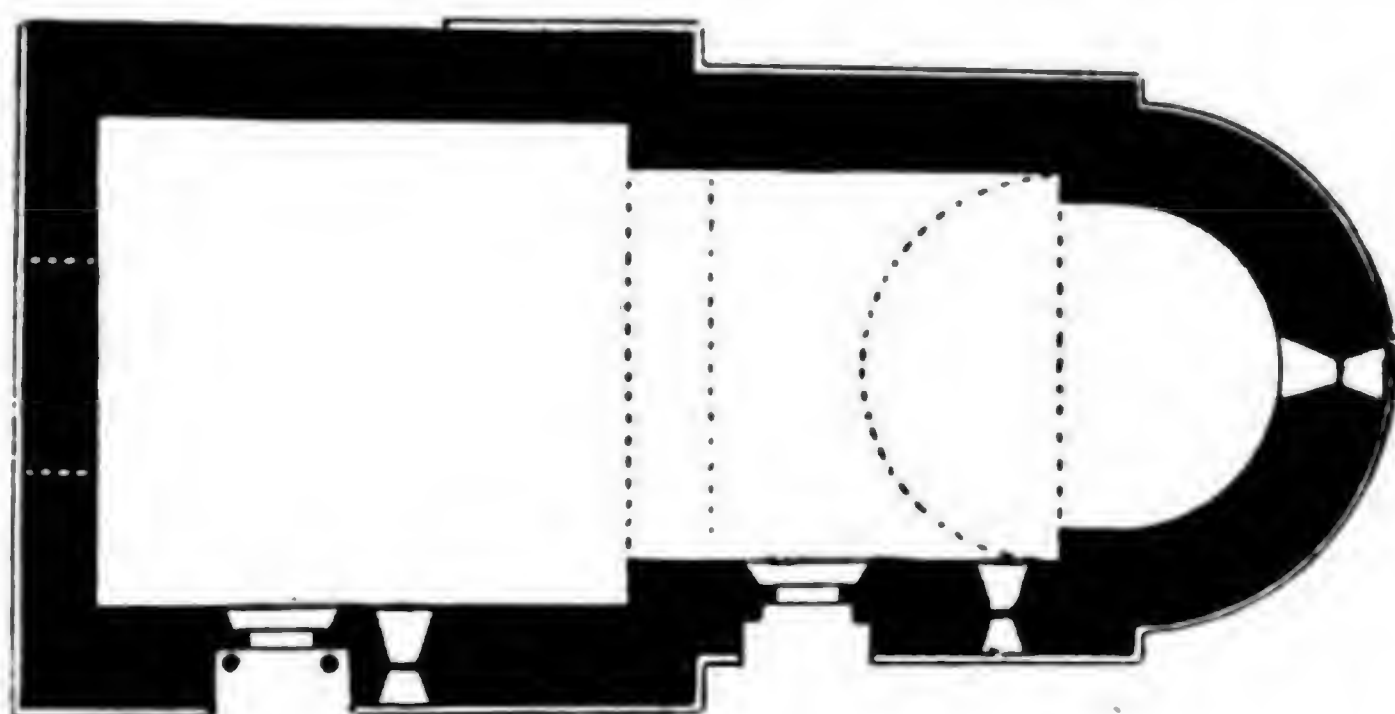

Fig. 3. Kräklingbo kyrka, äldsta tillstånd.

förefaller väl äfventyrligt. Hypoteser, äfven äfventyrliga, äro ju nödvändiga medel för att söka reda upp dylika byggnadshistorier, men de måste ha bättre grunder. Naturligare är ju att man, samtidigt med absidens borttagande i öster, tillade ett nytt långhus i väster.

Hvarför kombineras absidamputeringen med fönstertillmurningen? Därtill finns inget skäl annat än den underliga, rent

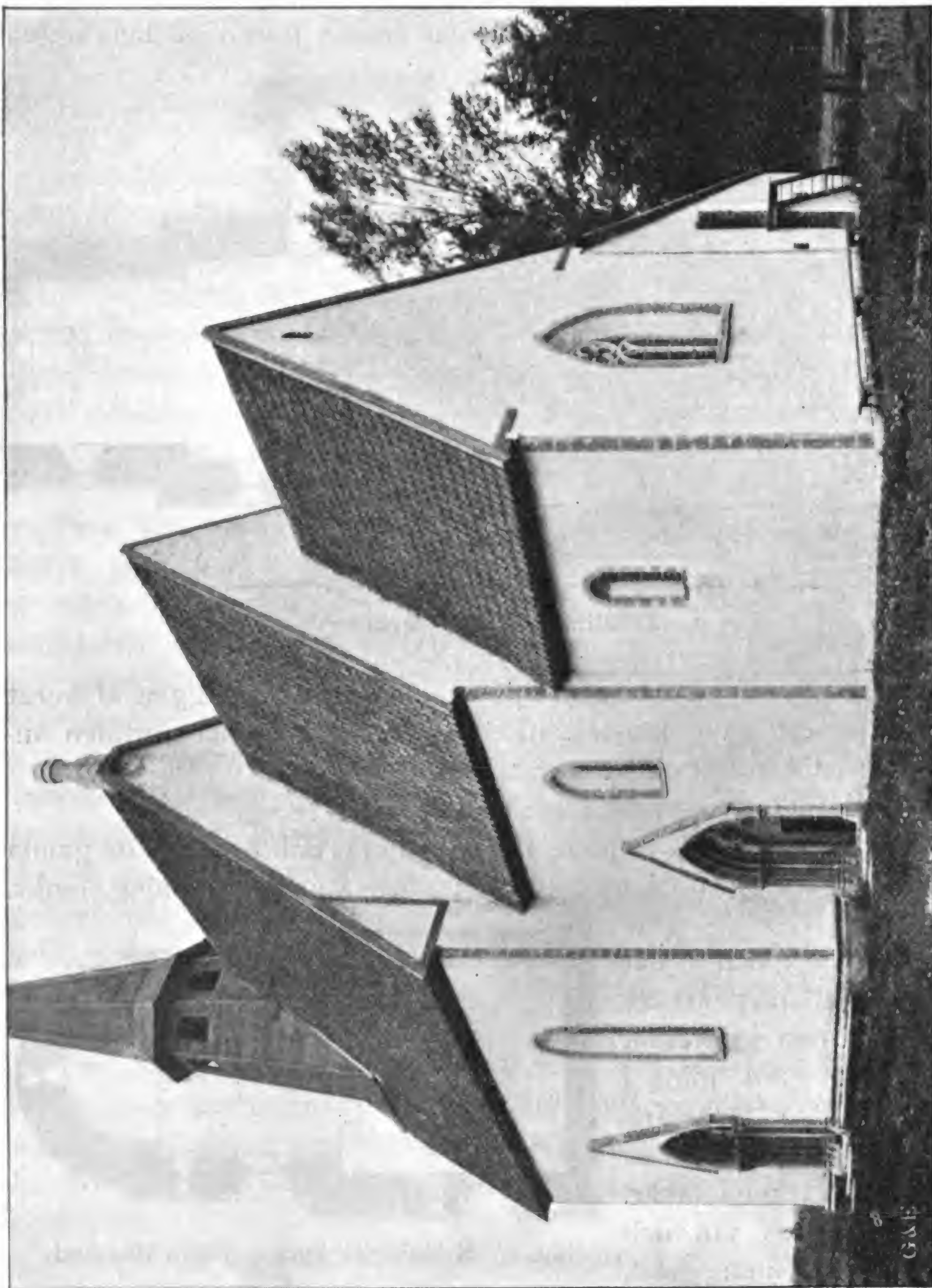

Fig. 4. Kräklingbo kyrka på Gotland från sydöst.
Foto. J. Roosval 1913.

fantastiska förklaringen, att båda sakerna tillkommit för den bristande dagerns upphjälpande. Det ligger närmare till hands att kombinera absidens borttagning jämte den raka altarväggens

uppbyggnad, hvilket ju är en egendomlighet för *sen* rundbågsstil och *gotisk* tid, med den *gotiska* stilfas som kyrkan eljest äger

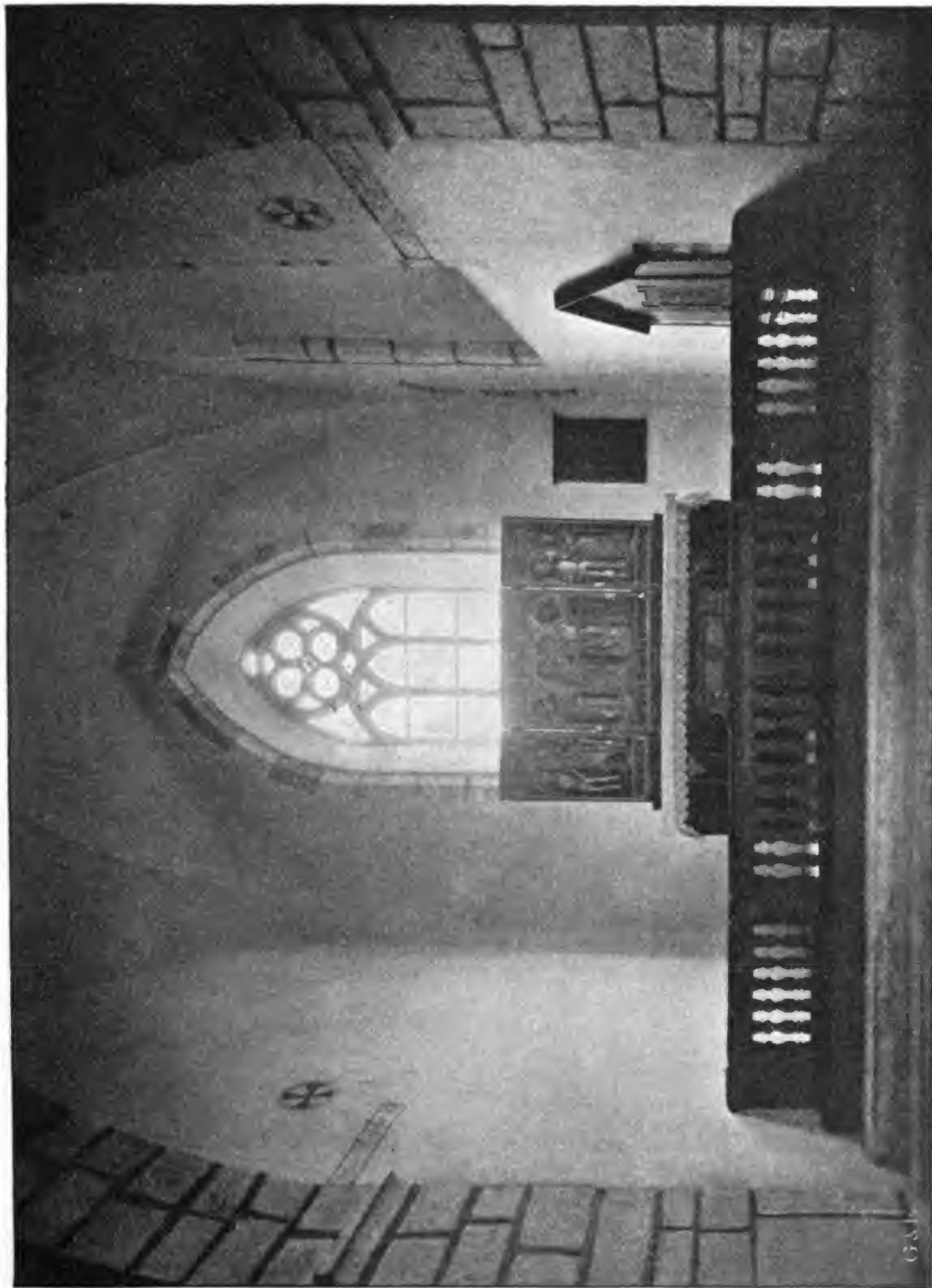

Fig. 5. Kräklingbo kyrka, altariummet, mot öster.
Foto. J. Roosval 1913.

— långhusbygget. Som regel bör väl hypotesen gå de enklaste vägarne eller, om den icke gör det, förklara hvarför icke. Den som afviker från det troligaste är bevisskyldig.

Till denna belysnings-förbättringen och absidborttagandet kombinerar E. ännu 2 element. Dit förlägger han nämligen en

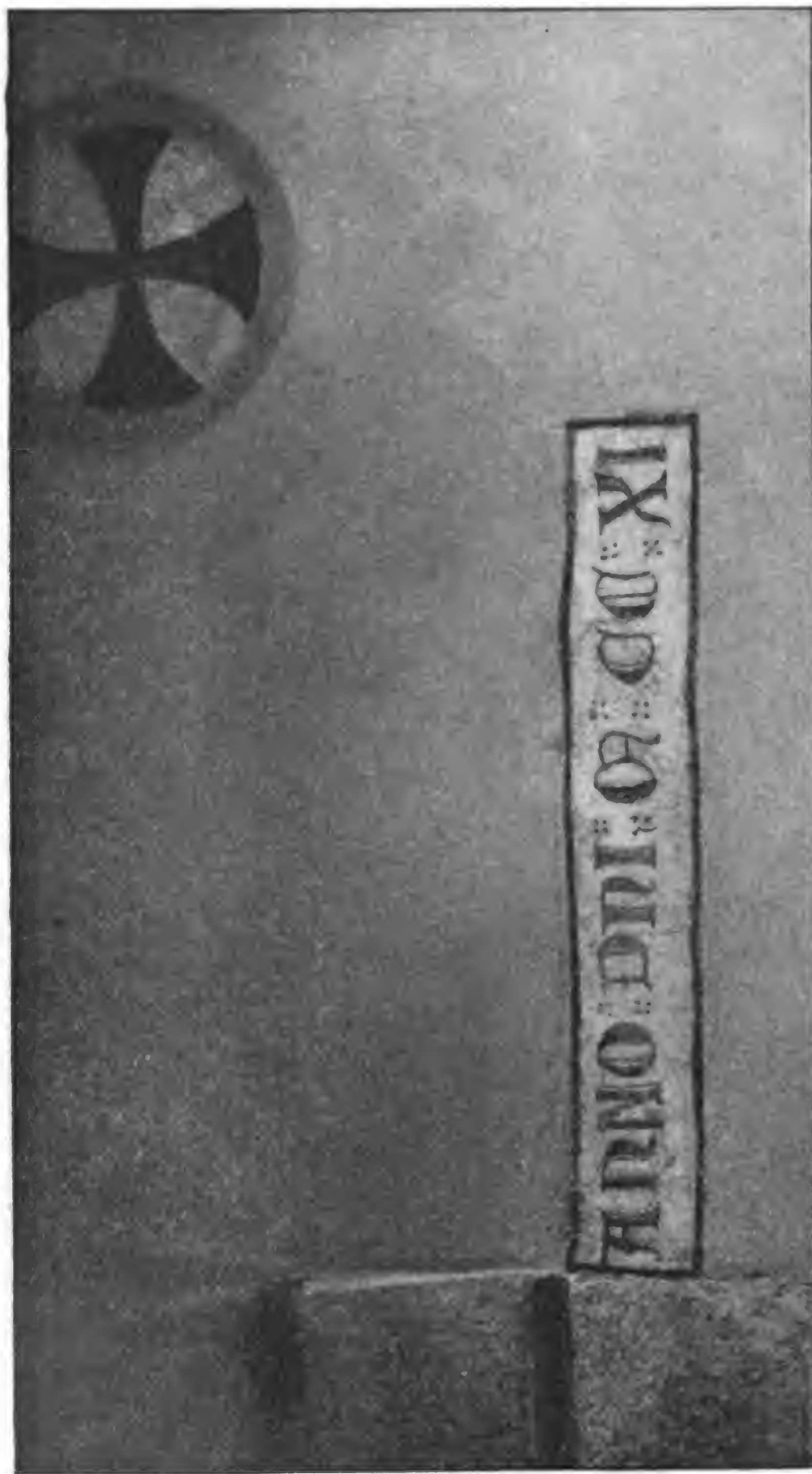

Fig. 6. Kräkingbo kyrka. Inskrift å altarrummets norra mur.
Foto. J. Roosval 1913.

vid restaureringen i nuvarande altarutsprånget konstaterad inskrift, eller rättare 2 inskrifter. I E:s ögon är det en, lydande

ANNO DONI MCCXI — — SCI NICOLAI COFESSORIS

hvars mellersta del gått förlorad. Då det förra uttrycket står

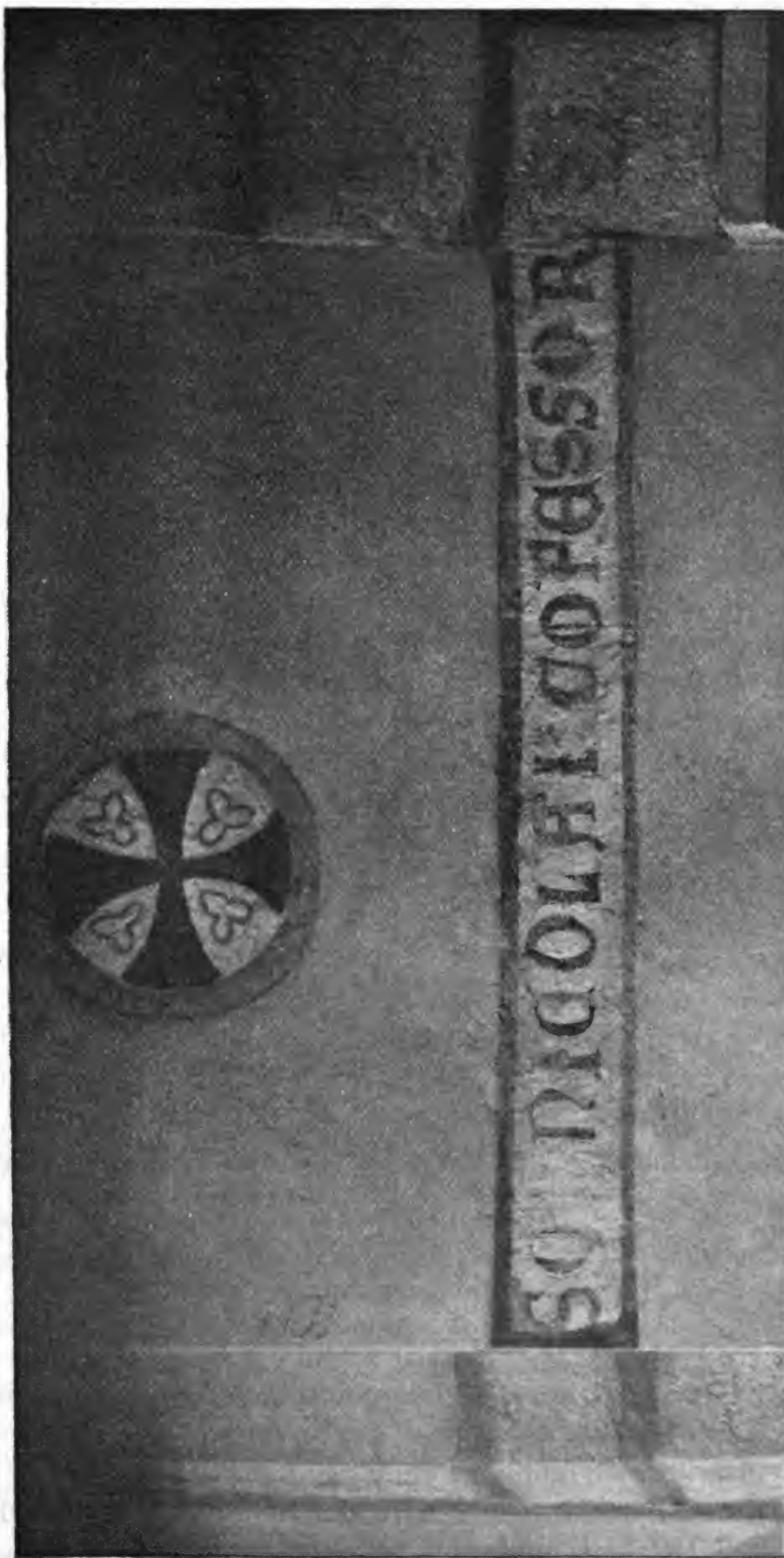
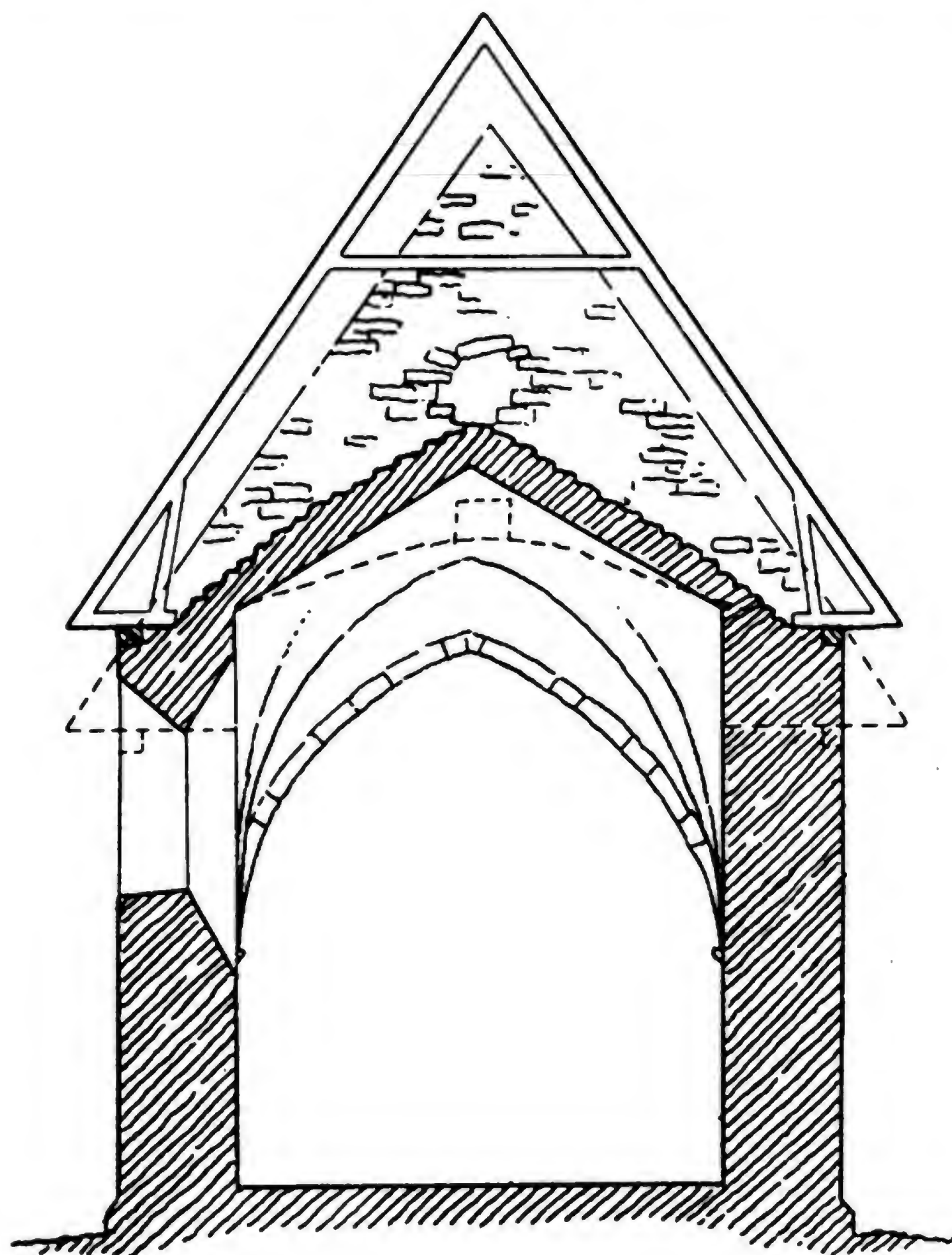

Fig. 7. Kråkingbo kyrka. Inskrift å altarrummets södra mur (reproducerad i samma skala som fig. 6).
Foto. J. Roosval 1913.

med 7 cm. höga vördade bokstäfver på norra korutsprångsmuren, det senare med c:a 9 cm. höga slarfviga bokstäfver på norra korutsprångsmuren, vågar jag icke påstå annat, än att vi äga i behåll två inskrifter eller inskriftsfragment, det ena på norra, det andra på södra muren, hvilka *möjligtvis* kunna hänga ihop.

DM. 10 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 MTR.

Fig. 8. Kräklingbo kyrka, sektion genom altarrummet mot väster. Röstets äldre lägre gestalt framträder genom de därå synliga stenfogarna. De prickade linjerna visa murarnes ursprungliga höjd (ungefärligen).

Uppmätt af J. Roosval 1913. Renritadt af G. Leche.

Förutsättningen för absidamputeringens sammanställning med inskriften (inskrifterna) äro

1. Inskriften är antagen enhetlig.
2. Emedan inskriftens senare del SCI NICOLAI COFESSORIS är anbragt tätt intill fönsterskoningen, så

måste fönstret vara upphugget innan inskriften dimålades.

3. Ehuru inskriften på denna punkt är något restaurerad och ehuru dess ursprungliga tillstånd icke är iakttaget af vetenskaplig undersökare, så anses dock de af dekorationsmålaren (Wilh. Pettersson) lämnade uppgifterna fullt betryggande.
4. Fönstrets upphuggning skedde samtidigt med absidens borttagning.

Ingen af dessa förutsättningar är orubblig, endast n:r 2 och 4 synas antagliga. Däremot finnes det ett viktigt icke iakttaget faktum, som är af stor vikt vid frågans bedömande.

Fönstret i korets sydmur sitter så högt upp, att *det icke kan ha fått rum inom* den *lägre* mur, som enligt Ekhofts framställning fanns ännu 1211,¹ däremot passar det väl in i den förhöjning af muren, som, enligt Ekhoft, i samband med hvälfningen utfördes, då långhuset byggdes (att hvalfven i hela kyrkan äro samtida, kan jag bestyrka genom iakttagelse af deras likartade teknik, tälthvalf). Detta skedde, alltjämt enligt E., i slutet af 1200-talet eller början af 1300-talet, alltså omkring år 1300. När nu inskriften enligt samma auktoritet är senare än fönstret, måste den vara målad tidigast omkr. 1300. Men inskriften daterar ju sig själf till 1211? Ur dilemman finnes knappt mer än denna utväg:

Inskriften SCI NICOLAI COFESSORIS, som står intill fönstret, är samtidig med eller senare än detta, alltså c. 1300. Inskriften ANNO DN 1211 är, som den själf säger, af 1211.

Huru har detta tillgått? Man kan gissa på diverse förklaringar. Enklast sålunda: 1211 invigdes den lilla absidkyrkan och försågs vid konsekrationen med en monumental inskrift i koret, lydande exempelvis såsom E. föreslår: »Anno dni 1211 consecrata est ecclesia in honorem S:e Catarine S:i Willegis»²

¹ Genom mätning kan fastställas hvar den gamla koryttertaksgränsen, utdragen, skär södra ytterväggen. Något lägre ned måste gamla murens krön legat. Den nämnda sneda taklinjen måste nämligen dragas ut så långt att taket, enligt vanligt meddeltida sätt, kommer att skjuta ut ett stycke utom murkrönet. På bifogade uppmätning är taköfverskjutningen antagen vara = den nuvarande. Den kan ha varit något mindre eller något större. Resultatet blir i hvarje fall detsamma: fönstret *skäres* af gamla murkrönslinjen.

² Willegis, hvars namn ju icke är nämnt i de bibehållna inskrifterna, föreslås af E., på grund af att en af de i kyrkan förekommande målningarne

etc etc. Sci Nicolai confessoris.» Af inskriften återstå endast de första tre orden. I midten af 1200-talet erhåller kyrkan en sakristia. I slutet af samma sekel sker en gotisk tillbyggnad, ett stort nytt högvälfdt långhus, hvarvid gamla kyrkan genom afskärning af absiden, murarnes höjning, hvalfs insläende och delvis andra åtgärder moderniseras i afsikt att tjäna till *kor* åt nya kyrkan. Därvid blir ett gammalt fönster igensatt i korutsprånget och ett nytt högre och större uppbrutet. Det nya fönstret är visserligen icke spetsbågigt, såsom portalerna äro. Men då det tillkommit i en unggotisk kyrka, är förekomsten af rundade bågformer icke förvånande (se exempelvis dylik blandning i S. Göran!). Rundformen kan för att följa Ekhooffs egen på ett annat ställe i dessa hans forskningar framställda sinnrika teori, också förklaras som en del af en äldre period som användts efter någon omarbetning på nytt. Fönstrets yttre betäckning är ju huggen ur ett enda block, inne vid glasrutan är tydlig halfcirkelform innehållen, i murens lif är halfcirkeln styltad på två små kvartbågar, hvarigenom *en klöfverbladsbåge* bildas, med visserligen abnormt små nedre bladflikar. Klöfverformens uppträdande i en hufvudsakligen spetsbågig byggnadsperiod är förklarlig och ingalunda exempellös. Trifoliekonturen hör ju till de ur den tyska öfvergångsstilen lånade former, som bidragit så mycket till den gotländska 1200- och 1300-talsarkitekturens karaktär. Trebladslinjen är ju de gotländska portal-tympanas konstituerande element. I fönsterbetäckningar förekommer klöfverbågen i två med Kräklingbo analoga fall, nämligen i två kor med unggotiska spetsbågiga portaler — i Guldrupe och — om jag icke missminner mig — i Fröjel. I dessa båda är klöfverformen mera normal, dessa fönster äro tydligen huggna för sin nuvarande plats och omgifning. Att Kräklingbo-fönstrets båge icke blifvit så fullkomlig förklaras tillfyllest genom att, som sagdt, använda D:r Ekhooffs (angående Barlingbo om Butle kyrka framkastade) teori: fönstret tillhör ett äldre skede och har omhuggits, moderniserats. Då detta fönster uppbröts fördärfvades den nyss-

af honom tydes som S. Willegis, vagnmakarnes patron. Han har intet attribut, men E. låter honom få del af ett kvinnohelgons attribut, som står bredvid honom med ett hjul, alltså Willegis. Utom det att vagnmakarnes patron förvisso icke behöfde låna sig ett hjul, inträffar också den ledsamma omständigheten, att figuren ingen gloria har. Men man kan ju föreställa sig, att han ämnar använda det lånade hjulet som gloria?

nämnda inskriftens sista 3 ord, som därför på den nya putsen åter ditmålades. Därigenom förklaras de något för stora och klumpiga majusklerna i SC NICOLAI COFESSORIS.

Andra förklaringar kunna ju tänkas, bl. a. att den ursprungliga inskriften aldrig varit längre än »Anno dni 1211». Ett sådant förslag skulle stödjas af att orden äro *inramade* äfven af vertikalstreck. — Nicolai-namnet skulle då vara en del af en helt ny inskrift, som målats vid invigningen efter gotiska nybygget. — Men den som stöder detta förslag måste vara säker på att inskrifternas inramning är autentisk och att de behandlats under vetenskaplig kontroll, *hvilket tyvärr icke skett*.

Jag har hufvudsakligen uppehållit mig vid korrigeranda i E:s uppsats. Där finnas ju dessutom många riktiga och nyttiga iakttagelser, som man har allt skäl att vara erkännsam för. Det är emellertid nödvändigt att med uppmärksamhet betrakta hans sätt att bevisa och bestämdt tillbakavisa förhastade slutsatser.

Gjorda misstag vore nämligen af mindre vikt, om de endast gällde ett enskildt fall. Men de läggas af E. till grundval för så godt som hela den gotländska arkitekturkronologien. Ang. dateringsinskriften i Kräklingbo säger E., att den »helt enkelt är *den enda fullt säkra samtidiga dokumentariska uppgift rörande de gotländska landskyrkornas kronologi, som vi för närvarande äga*».

I verkligheten äga vi ju en hel rad af hvarandra ömsesidigt förklarande och bekräftande dateringar af gotländska landskyrkor från tiden omkring 1300. Den nyfunna inskriften blir — nota bene, rätt uppfattad — ett förträffligt bidrag till de redan befintliga dokumenten, men icke själf det enda.

* * *

Angående *Barlingbo* söker E. bevisa, att nuvarande kor och 4-sidigt korutsprång jämte sakristia äro äldre än långhuset, och att kyrkan alltså haft en parallell utveckling med Kräklingbo. Bevisföringen är långtifrån bindande, det enda byggnadstekniska faktum, som talar för förf:s uppfattning — nämligen att sakristians västra sockel synes »öfverlagrad» af norra långhusmuren — behöfver visst icke indikera att gamla kyrkan slutat *här*, endast att långhuset i förstone planerats något smalare, hvilket öfverensstämmer med en annan förf:s (Roosvals) teori om att

kyrkan är byggd i en svit, men att en växling i byggnadsledningens afsikter inträdt under byggets lopp. Det erkännes emellertid villigt, att parallellskapet med Kräklingbo är lockande, och kyrkan tål nog vid en ytterligare granskning innan dess problem är fullt löst.

Angående *Hafdhem*, refererar E. vissa vid kyrkans restaurering gjorda iakttagelser: alla dess hufvuddelar sakna förband sinsemellan; koret saknar sockel m. fl. egendomligheter, hvaraf flera förut äro kända i litteraturen; en god förklaring på flera af kyrkans problem är E:s uppslag att uppfatta koret som ett urgammalt långhus.

Angående *Drotten* i Visby en ny iakttagelse: tornet är äldre än långhuset. Visserligen ha de gemensam sockel, men denna torde, såsom med flera smådrag påvisas, vara inlagd under tornet samtidigt med långhusbygget. E. förebådar utgräfningar i Drottens ruin.

Angående *Butle*: dess västportal består delvis af en äldre portal. Som uppslag intressant, men i detta speciella fall icke öfvertygande.

Som särskildt tacknämligt bör vid E:s publikationer antecknas, att härigenom så många fakta bli bekanta, som visat sig vid kyrkorestaureringar på ön, från 90 talet till våra dagar, och som icke förut kommit offentligheten till handa. Det är emellertid synnerligen beklagligt att de båda viktigaste af dessa — det äldre korpartiets form i Visby domkyrka och dateringsinskriften i koret i Kräklingbo — icke blifvit vetenskapligt undersökta, då restaureringsarbetet gaf tillfälle därtill.

Johnny Roosval.

Några ord om Olof Lambatungas dödsår.

Redan år 1799 fäste en författare (Neumann: *Historia Primatus Lundensis*, Köpenhamn 1799) uppmärksamheten på ett dokument af för denna fråga afgörande betydelse, ett uppslag som emellertid af senare forskare blifvit helt och hållet förbiset. Att peka på detta äfvensom några andra omständigheter har varit ändamålet med nedanstående rader.

På åtskilliga håll uppgifves Olof Lambatunga hafva dött redan år 1200. Så i Upsala ärkebiskopslängder (S. R. S: III:2 f. 98, 99), hvilka ställen Reuterdahl sedan återgifver (S. K. H. II:1 f. 148). Samma uppfattning gör sig gällande i Sv. Dipl. t. ex. I: 683, där ett bref, utfärdadt af ärkebiskop Olof i Upsala, sålunda antingen Olof Lambatunga eller Olof Basatömer dateras 1198—1200 eller 1223—1234. Senast har Hildebrand i »Sveriges medeltid» III s. 115 samma uppgift, att ärkebiskopsstolen blef ledig år 1200. Emellertid är det att gifva akt på, hur ringa stöd den gängse traditionen har och hur föga trovärdig den låter. Det enda upphofvet synes vara de redan anförda uppgifterna i de två Upsala ärkebiskopskrönikorna. I öfriga register förtiges helt enkelt året. Vidare må påpekas, hur otroligt det låter att ärkebiskopsstolen skulle stått vakant en tid af sju till åtta år efter Olofs död.

Olofs efterträdare, Valerius, tillträdde nämligen ej förr än 1207 eller 1208. I påfvens dispensbref säges visserligen, att kyrkan länge (»diu») måst undvara en herdes vård och såsom skäl uppgifves dels primatens i Lund frånvaro på resor, dels oegentligheter i Sverige (»propter insolentiam regionis»). Men ej kunna dessa båda skäl motivera ett så långt uppehåll som från 1200—1207. Ärkebiskopen Andreas Suneson var bevisligen hemma den allra största delen af denna tiden (se t. ex. Sv. Dipl. I: 118, 122). Däremot passar uttrycket (»peregrinatio»)

förträffligt in på den allra närmast föregående tiden. Säkerligen åsyftas därmed nämligen det korsfararetåg, som af danskarne hösten 1206 företogs till Ösel. I detta deltog nämligen Andreas, och det var med tanke på denna resa han begärt och den 13 jan. 1206 erhållit påvens tillåtelse att i det land han ämnade omvända tillsätta en biskop. (Sv. Dipl. I: 124). Konungen och hären vände visserligen snart tillbaka, men Andreas och konungens kansler, biskop Nils af Sleswig, seglade till Riga, där de stannade vintern öfver. Först 1207 vände de åter, besökte Gottland och voro vid påsktiden åter hemma. En tidrymd af mindre än ett år blott hade sålunda Andreas' omtalade bortovaro tagit. Denna kunde följaktligen ej utgöra något skäl för tiden 1200—1206 med afseende på uppskofvet med ärkebiskopstillsättningen i Upsala.

Hvad åter det andra skälet (*»insolentia regionis»*) beträffar uppgifves ej, hvori dessa oegentligheter bestått. Att uttrycket, hvad nu än därmed åsyftas, också träffar in på de oroliga tidsförhållandena 1207, då säkerligen litet af hvarje kunde ske, innebär emellertid ej, att det gäller för hela tiden 1200—1207. Hågkommas må, att åtminstone åren 1200—1205 voro relativt lugna, då däremot oron tog fart igen just efter denna tid. Hade någon ledighet varit på ärkebiskopsstolen 1200, skulle säkerligen tillfälle varit till dess besättande långt innan 1207—1208.

Antaga vi vidare Olaus lefva ännu nov. 1201 (1202), får ock uttrycket i Sv. Dipl. I: 117 (Neumann a. a. daterar 1202) en bättre förklaring, då det heter — — *»in felicis recordationis Johanne & Petro ac venerabili fratre nostro O, upsalensibus archiepiscopis (Neumann har o).»* Uttrycket *»venerabili fratre nostro»* syftar tydligen ej på en död utan står i motsatsförhållande till dem, som voro *»felicis recordationis»*.

Slutligen må anföras en skrifvelse af Innocentius III af den 20. 11. 1204 (omnämnd i Reg. Pont. II f. 2327, tryckt i J. P. Migne: *Patrologiæ cursus completus [patrologia latina]* I—i II N:o 462 och i Neumann a. a. s. 165 f.). Det heter här: *»Significasti nobis per litteras, quo vener. frater noster archiepiscopus Upsalensis per incendium palleum, quod habebat, amisit, unde pro ipso humiliter per litteras et nuntios postulasti, ut aliud illi mittere dignaremur, cum ipse in ecclesia eius multa paupertate laborans, propter quod specialem non potuit nuntium ad sedem apostolicam designare. Licet autem tibi privilegium sedis apo-*

stolicæ sit concessum ut Upsalensi sede vacante, cum aliquem ibidem subrogare, contingit, nuntiis tuis et ecclesiæ Upsalensis ad sedem apostolicam accedentibus palleum concedatur per te subrogato pontifici conferendum. Quia tamen sedes illa non vacat nec ipsum dandum de novo requiritur et tu tantum pro petitione ipsius tuos destinasti nuntios, non ille, de iure potuimus postulata negare. Verum ut supplicationi tuæ, cui volumus quantum possumus cum Deo deferre, gratiam faciamus, palleum ipsum tibi per tuos nuntios duximus destinandum, per te archiepiscopo assignandum eidem, ita tamen quod hæc in posterum ad consequentiam non trahatur.» — Här säges uttryckligen att ärkebiskopsstolen i Upsala vid denna tid åtminstone ej var vakant. För afgjort kan sålunda antagas, att Olof Lambatunga lefde ännu vid slutet af år 1204, då ju icke rimligtvis kan förutsättas tillvaron af en hittills obekant ärkebiskop, hvilken i så fall skulle vara den i Sv. Dipl. I: 117 vid tiden för den 23 nov. 1201 (1202) omnämnde »O». Tänkbart är visserligen, att en dylik kunde kommit bort vid den felaktiga ordningen i Upsala ärkebiskopskrönika (»Den 1:ste Stefan, den 2:dre Johannes, den 4:de Olof, den 3:dje Peter o. s. v.) och att öfriga register därefter upptagit uppgifterna ur denna krönika. Men alldeles otänkbart är, att ej Olofs namn skulle inskjutits mellan Peter och »O» i en så samtida akt som Sv. Dipl. I: 117.

Det långa interregnum mellan Olof och Valerius reduceras sålunda till högst tre år och antagligen ännu mindre. Sannolikt har Messenius rätt, då han uppgifver, att Olof dött 1206.¹

¹ Ett förhållande, som Doc. K. B. Westman godhetsfullt påpekat för författaren.

H. D. Hallbäck.

Några anteckningar om de teologiska studierna i Upsala under universitetets första tillvaro.

Otillräckligheten af den kännedom, vi äga om undervisningen och studierna i Upsala under universitetets äldsta tid, gör sig icke minst förnimbar i fråga om den teologiska fakulteten. Här liksom beträffande de andra disciplinerna ha vi för vår kunskap väsentligen att tacka studeranden Olaus Johannis Gutho's under universitetets första decennium förda kollegieböcker.¹ Vi få genom dem veta, att Ericus Olai denna tid utlagt Mattei evangelium, Peters af Blois skrift om bikten, Bonaventuras »breviloquium de sancta trinitate» och Hugo af s:t Viktor: »de operibus trium dierum» samt föreläst öfver »regulæ sacræ theologiæ». Det är allt. ANNERSTEDT måste lämna därhän, huruvida Petri Lombardi »quattuor libri sententiarum», eljest oundgängliga vid den mera framskridna teologiska universitetsutbildningen, här varit använda, och uttalar i anledning af det ringa antalet lärare i de högre fakulteterna den förmodan, att några högre examina ej brukat afläggas i Upsala. De teologiska lika litet som de medicinska och juridiska studierna skulle alltså sannolikt icke ha drifvits till någon större höjd. Att gardianen i Stockholms franciskankloster Kanutus Johannis år 1492 i Upsala studerade för teologisk doktorsgrad, anser ANNERSTEDT vara ett enstaka exempel och därför sakna afgörande beviskraft.²

¹ Denne Olaus Gutho är icke identisk med den likanämnde man, som den 1 jan. 1501 tillskref Svante Nilsson (brevet finnes i orig. i Sturearkivet: Svante Nilssons arkiv del 4) och hvars fullständiga namn var Olaus Gutho Jacobi, såsom han nämner sig i bref till kanslern Peder Jakobsson den 25 mars 1506 (samma samling del 5). Jfr ANNERSTEDT, Upsala universitets historia I. s. 38.

² ANNERSTEDT, anf. arb. I, s. 30 f., 37 ff. Upplysningen, att Ericus Olai föreläst äfven öfver Hugos skrift, lämnas af COLLIJN (Kyrkohist. årsskr. 1910, s. 227 f.), som därmed kompletterar ANNERSTEDTS utredning.

Emellertid torde det nog vara möjligt att i någon mån supplerä de hittills beaktade uppgifterna om studierna vid den teologiska fakulteten. Från år 1512 föreligger en upplysning af samma slag som den om Kanutus Johannis nyss anförda. Det är en karmelitbroder vid namn Palno Johannis, som i en supplik, dagtecknad den 22 dec. nämnda år, för påfven uppgifver, att han vid teologisk fakultet redan nedlagt ett flerårigt arbete på inträngandet i de heliga skrifterna och nu hos karmelitordens generalvikarie utverkat tillstånd att i Upsala fortsätta sina teologiska studier, till dess han uppnått doktorsgraden. På detta tillstånd begär och erhåller han påflig bekräftelse.¹

Något mera får man veta af följande, till år 1480 hörande anteckning ur dominikanordens generalarkiv i Rom (generalmagistrarnes registratur):

»Fr. Clemens Henrici alias Ryttingh conuentus Stocholmensis fuit assignatus ad legendum sententias pro forma et gradu magisterii in universitate Upsalensi. Datum Rome XXV Februarii».²

Denna notis ådagalägger ju, att Lombardi »sententiæ» verkligen ingått i universitetets läroplan. Och då Clemens Henrici ansågs mogen att begynna föreläsningar öfver dem (sententias pro forma legere), kan man däraf i enlighet med den vid universiteten gängse ordningen sluta, att han senast för 3 år sedan blifvit »sacræ theologiæ baccalarius» samt därefter först under 2 år såsom »cursor biblicus» föreläst öfver partier af bibeln och vidare ett helt år förberedt sig på »sententiæ». För vår kännedom om de teologiska studierna i Upsala betyder detta faktum, att de åtminstone sträckte sig utöfver den af Clemens uppnådda s. k. sententiargraden, hvilken stod licentiatexamen närmast.³

I själfva verket kunna vi följa dessa studier ännu högre upp på vägen mot doktorsgraden. I det s. k. Sturearkivet, som bekant förvaradt i danska riksarkivet, finnes ett bref till riksföreståndaren Svante Nilsson, hvilket utan tvifvel förskrifver sig från hösten 1507 och där det bl. a. heter:

¹ Acta pontificum Danica V, s. 622.

² Handlingar rörande Dominikanerprovinsen Dacia, utg. af K. H. KARLSSON (Hist. Handl. 18), s. 23. Jfr COLLIJN i Samlaren 1903, s. 125 ff.

³ Jfr KAUFMANN, Geschichte der deutschen Universitäten II, s. 277 ff.

Kyrkohist. Årsskrift 1913.

— — »kære herre haffuer iach och sydhen thet iach skeldis vedh ider varedh i Upsalaa och lyktadh all myn thing saa nær som ytherste kosthen och thrösther jach myket paa ider verdoghet adh hon skaall mygh hiælpæ adh komma aff thunga, ær och fforbodh aff provincialis i Danmark kommedh mooth megh adh thet docter skaap skaall ike skeep en mik hopas tiill gudh och godhe men adh thet forbodh skall haffua ingen makth». —

Brefskrifvaren nämner sig »broder Pæder Johannis» och tillhörde Västerås' dominikankloster — i egenskap af prior, såsom vi af ett annat bref veta.¹ Broder Peder var tydligen af förbud från prior provincialis hindrad att mottaga en eljes förtjänt doktorsgrad, och af sammanhanget synes framgå, att studierna för denna lärdomsmerit företagits i Uppsala.

Vi skola finna, att enahanda omständigheter återkomma i följande, till påfven Julius II tre år senare inlämnade supplik, som här in extenso återgifves:

»Beatissime pater. Cum devotus orator vester Petrus Iohannis ordinis fratrum predicatorum professor sic a iuventute sua litterarum studio insudaverit quod iam annis pluribus in universitate studii Upsellensis sacre Theologie ad licentie gradum promoveri meruerit seque ydoneum reddidisse credat etiam ad obtinendum magisterii gradum in dicta Theologia Supplicat igitur humiliter eidem sanctitati vestre orator prefatus quatenus in premium laborum suorum eius honesto desiderio annuentes sibique specialem gratiam facientes Archiepiscopo Upsellensi quatenus alicui probo viro in dignitate ecclesiastica constituto in eadem Theologia magistro et in partibus residenti ut accersitis duobus vel tribus in dicta Theologia magistris idem orator ad hoc ydoneus et sufficiens repertus fuerit eundem ad magistralem honorem et docendi licentiam servatis constitutionibus Viennensis concilii et aliis solemnitatibus in talibus consuetis facultatem promovendi committere et concedere sibique ut quibuscumque gratiis privilegiis libertatibus et indulgentiis tam a sede apostolica quam a predicto ordine fratribus eiusdem ordinis in eadem Theologia

¹ Petrus Johannis till Svante Nilsson, odateradt; dens. till herr Svante, Västerås den 22 okt. 1508 (Sturearkivet: Svante Nilssons arkiv del 4). Det förstnämnda brefvet, hvarur citatet är hämtadt, innehåller äfven nyheter från ett rådsmöte i Stockholm, hvilket icke kan ha varit något annat än det hösten 1507 i Svantes frånvaro hållna. Båda Petrus Johannis' skrivelser vittna om hans intima förhållande till riksföreståndaren.

in quacumque alia universitate studii generalis Magistratis concessis perinde uti et gaudere valeat ac si in universitate studii generalis in qua studuit dumtaxat ea licentia capituli generalis dicti ordinis huiusmodi magisterium recepisset concedere et indulgere dignemini de gratia speciali defectu natalium quem orator patitur de soluto genitus et soluta ac statutis et consuetudinibus dicti ordinis illis presertim quibus inter alia caveri dicitur expresse quod nullus dicti ordinis professor nisi de legitimo matrimonio procreatus et in capitulo generali dicti ordinis primo presentatus fuerit et ab eodem licentiam habuerit ad magisterii gradum huiusmodi promoveri possit nec non privilegiis et indultis dicto ordini sub quibusvis tenoribus concessis quibus quatenus opus sit latissime derogare placeat ceterisque in contrarium facientibus non obstantibus quibuscumque. Concessum ut petitur in presentia domini nostri pape. Iohannes Regien.

Et per breve sanctitatis vestre. Et de licentia sui superioris. Et assistantibus votis iuratis. Et quod promoveatur extra universitatem. Concessum Iohannes Regien. Datum Rome apud sanctum Petrum septimo idus Augusti anno septimo» (den 7 aug. 1510).¹

Man torde ej behöfva tveka att identifiera denne supplikant Petrus Johannis med priorn från Västerås. Provincialens motstånd mot broder Peders promoverande till doktor eller — hvilket var detsamma — magister skulle alltså i enlighet med ordensstatuterna ha grundat sig därpå, att han var af oäkta börd och dessutom ej af ordens generalkapitel erhållit vederbörligt tillstånd.

Emellertid visar ju suppliken, att Petrus Johannis i Upsala eröfrat sin licentiatvärdighet. Det har sålunda framdragits icke mindre än fyra fall, då *studier för teologisk doktorsgrad* bedrifvits vid universitetet. Underligt vore väl, om icke någon af dessa 4 studerande också i Upsala vunnit »doctorskaapet». Västeråspriorn var ju den, som stod närmast därtill, och han töfvade säkerligen icke länge med att begagna sig af det påfliga medgifvandet. Klausulen: »Et quod promoveatur extra universitatem» synes visserligen tyda på, att promotionen ej skulle försiggå i Upsala. Men när det gällde att i vårt land uppleta 3 à 4 teologie doktorer för att i enlighet med påfve-

¹ Krarups och J. Nielsens afskr. ur Vatikanarkivet: suppliker 1492—1510, R. A.

brefvet förrätta och assistera vid den högtidliga akten, hade man säkerligen icke råd att undvara de teologiskt utbildade män, som universitetets lärarkår hade att uppvisa, en Peder Galle och Ericus Nicolai. I hvilket fall som helst, kan man vara tämligen säker på, att den ryktbara teologie doktorspromotion, vid hvilken Axel Oxenstierna fungerade som promotor (den 24 okt. 1617), icke var den första i Upsala universitets annaler.¹

Gottfrid Carlsson.

¹ I sammanhang med ofvanstående randanmärkningar till universitetets äldsta historia kan måhända nämnas, att Vadstenakonventet i bref till Svante Nilsson den 29 nov. 1507 beklagade sig öfver att »waar tyske broder mesther Pædher» genom sin verksamhet i Upsala, hvarifrån han nyss återvändt, brutit mot klosterreglerna (Sturearkivet: Svante Nilssons arkiv del 5). Den märklige Petrus Astronomus var sålunda tysk till börd. Jfr ANNERSTEDT, anf. arb. I, s. 34.

Den religiösa ställningen inom Linköpings stift under 1800-talet.

I. Före biskop Hedréns tjänstetid.

Den tid, då de första mera uppmärksammade andliga rörelserna förspordes inom Linköpings stift, hade ännu känningar af den rationalism eller döda indifferentism, som hvilat öfver det närmast föregående tidsskedet. Det var visserligen hufvudsakligen blott de mera bildade samhällsklasserna, som smittats af »upplysningens» torra förståndsmässighet, men deras exempel verkade förförande. Kyrkan var — tycktes det — i deras ögon blott en statsinrättning, och en del af dess prästerskap skattade ännu högt den flacka dygd- och lycksalighetslära, som något tidigare haft sin ypperste representant i dess stiftschef, biskop M. LEHNBERG. Stiftets allmoge bevarade liksom mängden å andra orter sin fäderneärfda vanekristendom; iakttog kyrklig sed, besökte den offentliga gudstjänsten och de kyrkliga förhören och infann sig någorlunda regelbundet vid Herrens bord och stördes knappast av några oroande väckelsepredikningar. Emellertid förbereddes i hela svenska kyrkan ett omslag till det bättre. Som bekant, verkade J. O. Wallins beryktade tal 1816 vid svenska missionssällskapets första allmänna sammankomst som en revelj-signal. Hans kraftiga framhållande af den stora bristen på verkligt religiöst intresse inom vårt folk väckte ej få till eftertanke och själfrannsakan, så mycket mer som den närmast bakom liggande tiden gaf rikligt ämne därtill. Såväl i norr som söder i vårt fädernesland förspordes tecken, som bådade ett uppvaknande ur sömnaktigheten, om än icke på hvarje punkt sanningen kom till sin rätt. En väckelsevind gick fram öfver de nordligaste trakterna af landet, och »läsare» af både en äldre och en yngre typ trädde fram. Vål voro de i vissa stycken komna vilse, men de andliga rörelserna vittnade om uppvaknande ur försoffning och otro. Sansad och allvarlig var den rörelse, som i landets

sydligaste bygder utgick från Henr. Schartaus verksamhet som stadskomminister i Lund. Hade de nordsvenska läsarne representerat en antinomistisk ytlighet, bemödade sig den sistnämnde själasörjaren i Skånes andliga centralpunkt att noggrant undervisa sina åhörare om den rätta salighetens ordning jämligt den heliga skrift och vår evangelisk-lutherska tro och bekännelse. Erik-Jansenisterna i Helsingland däremot hade i fråga om läro-åskådning råkat in på villovägar, men den andliga rörelsen bland dem bar dock vittnesbörd om att den andliga stiltjen var störd. Folket i dessa trakter hade vaknat upp ur sin andliga slöhet och börjat fråga efter frälsningens väg, som dock tyvärr vilse utpekades av dess profet. Bättre ropande röster förnummos från ett par andra trakter, som lågo mycket i närmare till Linköpings stift, nämligen från Västergötland och Småland. I det förra landskapet uppträdde J. O. Hoof († 1839) som en väldig väckelsepredikant med ett språk, som var välberäknadt efter de åhörareskarors ståndpunkt, som omgafvo honom. Till hjärtana gingo emellertid hans grofkorniga predikningar. Till dem lyssnade stora folkskaror både i Västergötland och i Halland, dit hans ord äfvenså nådde, enär de upptecknades och därigenom spredos vida omkring. Någon mera afsevärd betydelse för det religiösa lifvets väckande och underhåll i Linköpings stift hade dock icke hans verksamhet. Däremot torde verkningarna af de predikningar i anda och kraft, som framburos af några enkla men nitälskande prästmän från Växjö stift, sträckt sig öfver gränserna till Linköpings. Bland dessa må erinras om P. L. Selligren, som 1843 afled som komminister i Helleberga, och Per Nyman, som 1856 slutade sitt gagnande lif som kyrkoherde i Urshult, och hvars rustika predikosätt väl motsvarade åhörarnes behof och kulturståndpunkt. I Småland yppade sig 1839 den s. k. predikosjukan, som var en religiös företeelse i förbindelse med kroppsligt sjukliga symptom. Också den talade om att där voro andliga krafter i rörelse, och att den andliga slöheten gifvit vika för en högre makt. Väl spred sig sjukan allenast till Skara stift, men den rörelse, som den i Småland framkallade, vittnade, att åtminstone i dessa orter ett frågande efter frälsningsvägen förspordes; och ganska tydligt är, att de första allmänna andliga väckelserna, som visade sig i Linköpings stift, kunna anses leda sitt ursprung från dess grannstift i söder. Från Svealand rönte dess folk till en början knappast några impulser,

och, när några sådana började förmärkas, voro de, såsom vi skola visa, hufvudsakligen af baptistisk natur.

Visserligen rådde — som sagdt är — i Linköpings stift liksom öfverhufvud taget också annorstädes en andlig lojhet i de bredare folklagen, men detta hindrar dock icke, att i åtskilliga hem härskade en allvarlig gammaldags fromhet, som påverkades af ej blott bibeln utan ock af sådana bibeltrogna författares skrifter som dem af Luther, Arndt, Scriver, Nohrborg m. fl. Gudaktigheten framträdde väl icke i uppseendeväckande later men i en stilla uppbygglig vandel.

Förtroendet till stiftets präster var icke fullt så orubbadt som förr vid den tid, då biskop C. VON ROSENSTEIN 1820 höll prästmöte i Linköping kort innan han afflyttade från stiftet för att tillträda ärkebiskopsstolen. Hans tal vid detta tillfälle var således att anse som hans afskedsord till sitt prästerskap och får därigenom en ökad betydelse. Han yttrade däri, att han frågat sig, hvad orsaken mände varit till »ett minskadt förtroende och en hos allmänheten aftagande aktning för läroståndet». Han tillade: »Den lifliga och talrika nation, som länge fört en slags modets spira öfver Europas öfriga folkslag, hade under yrslan af politiska hvälfningar en tid afsagt sig all offentlig gudsdyrkan, ödelagt sina tempel och fördrifvit sina religionslärare — — —. Skulle någon lämning däraf i afseende på kyrkan ännu glöda hos oss, sedan en dyr erfarenhet vid själfva källan nederlagt de nya lärarne? Onekligen har detta tidehvarf varit och är ännu utmärkt af en lättsinnighet, som ej tillåter uppmärksamheten att med allvar fästa sig vid ämnen hörande till det andliga lifvet». »Dock, mina bröder, böra vi tillskrifva allt åt orsaker, som tillhöra tidens allmänna lynne? Vid redligt och opartiskt eftersinnande igenfinna vi tyvärr, att vårt eget stånd icke kan alldeles frikännas från delaktighet i villan. Mången intränger sig i läroståndet utan annan inre kallelse därtill än oduglighet till alla andra yrken, utan kunskaper och arbetshåg, utan allvarlig religionskänsla, utan bön, utan tro, utan helgelse — — —. När sådant sinne röjes, hvad skall allmänheten döma? Komma någon gång härtill olagliga befodringsmedel, öfverdrifna anspråk, bitterhet mot medsökande, fåfänga, girighet eller andra grofva laster, så blir denna dom så mycket strängare» — — — »ty den stora mängden förstår sällan att skilja sak och person». Biskopen förmanade prästerna att framställa sig för en eftersyn till goda

gärningar, med oförfalskad lärdom, med ärlighet, med hälsosamma och ostraffliga ord, på det han, som emotstår, må blygas, intet ondt hafvandes, det han om oss säga kan»¹ o. s. v. (Tit. 2:7,8). Det var skarpa ord, sagda i afskedets stund å ämbetets vägnar, hvarför de måste anses ha motsvarat förhandenvarande förhållanden. De tyda på att mycken vank och brist vidlädde stiftets kleresi.

v. Rosensteins efterträdare på biskopsstolen i Linköping blef MARCUS WALLENBERG, en man väl bevandrad i de grekiska och romerska auktorerna, öfversättare af Homers Iliad och Odysseé och ansedd som en »redbar och flärdfri» personlighet. Han hade en ljusare syn på ställningen och lade mindre märke till kyrkans refvor och de framträdande tecknen, att det forna förtroliga förhållandet mellan församlingen och dess herdar var försvagadt. När han vid sitt prästmöte 1827 utlät sig om det kyrkliga läget inom stiftet, uttalade han »sin synnerliga tillfredsställelse öfver det hugnande tillstånd, han såväl under egna visitationer som genom herrar kontraktsprostars aflämnade ämbetsberättelser i stiftet funnit samt öfver den oafbrutna sorgfällighet, hvarmed prästerskapet uppfyller sina förbindelser — — — och gör sig förtjänt af allmänhetens bifall och aktning». Han såg situationen med andra ögon än företrädaren, men tvifvelaktigt är, om han bedömde läget riktigare än denne. Tidsandan torde påverkat omdömet. Han hade dock lagt märke till, att en ny ande begynte uppenbara sig, men han och hans capitulares ansågo sig böra varna ämbetsbröderna för denna, hvarför i ett ämbetsbref² af samma år han lät skrifva: »Närvarande tids lynne har fått en mera religiös prägel». Han tillade: »Hafven icke blindt förtroende till den beprisade gudaktighet och den mera allmänt yttrade religionskänsla, hvarunder man någon gång jämfört närvarande tidehvarf med det förflutna som fordom fariseen med publiken», men i ett nytt ämbetsbref, från 1829,³ förmanar han dock den »kristliga läraren» att åt det »outsläckeliga lycksalighetsbegäret» anvisa dess »osvikeliga mål» och ådagalägga, att en sann gudsfruktan är det borgerliga samhällets yppersta stöd, och att det enskilda lifvet hämtar från samma källa alla hjärtats behof af tröst, kraft och salighet».

¹ Tal vid prästmötet 1820.

² N:o 1 år 1827.

³ N:o 2 år 1829.

När biskop Wallenberg tyckte sig varsla tecken till en ny tid, såg han nog rätt. Prästeståndets representanter vid riksdagen 1830 hade ock lagt märke därtill och yttrade i sitt cirkulär till stiftens sin tillfredsställelse därofver, att från katedrar och prediksstolar numera ljöd bekännelsen, att allena Jesus Kristus är försonaren för hela världens synder. Detta var så mycket hugnesammare, som från en föga aflägsen tid man kunde erinra sig, »huru ett efter dess förmenta upplysning förfinadt men tillika nog andelöst och förslappadt predikosätt var nära att från våra mest vidtfrejdade tempel afhålla andra åhörare än dem, som liknöjda för evangeliets försonings- och helgelselära blott ville höra förnuftets moral, förskönad i mästerverk och blomstrande väl-talighet». Om nu Cleri Comitalis jubel kom väl tidigt, så visade sig dock en svag morgonrodnad till en ny dag för det religiösa lifvet i landet — och således ock för det uti här ifrågavarande stift. Äfven där hade vaknat intresse för spridning af Guds ord. Redan under v. Rosensteins ämbets-tid hade 1819 blifvit bildadt ett eget bibelsällskap för stiftet, och Wallenberg anmanade pastorerna att bringa till stånd fonder, med stöd af hvilka man skulle kunna anskaffa nya testamenten till utdelning åt årets nattvardsbarn inom socknarna. Denna uppfordran blef ock beaktad, så att vid tiden för 1831 års prästmöte allenast sjutton socknar återstodo, där icke åtgärder blifvit vidtagna för att kunna utdela nya testamenten. En allvarlig längtan efter räddning från det elände, som den gängse dryckenskapslasten åsamkat vårt folk, började förspörjas ungefär vid denna tid inom de härader af stiftet, hvilka tillhörde Jönköpings län. En måttlighetsförening hade bildats i Jönköping och vände sig till Linköpings domkapitel med anhållan, att detta måtte befordra dess intressen. Domkapitlet lyssnade till anmaningen, så mycket villigare som Kungl. Maj:t 1832 uppfordrat biskopen att använda sitt inflytande för att hämna denna last. Genom ämbetsbref blef prästerskapet uppmanadt att söka påverka föräldrar och husbönder och andra att efter bästa förmåga förebygga dryckenskap. Biskopen rekommenderade inrättandet af måttlighetsföreningar. Om Wallenberg således väl räckte sin hand till främjande av sedlighet och kristlig kunskap, förblef han dock alltjämt tämligen oförstående inför det nya i tiden. I kallelsen till 1831 års prästmöte yttrade han sig med betänksamhet om det »missnöje med allt förut bestående», om »ett ofta orättvist tadel mot hvarje af våra

förfäder stiftad inrättning», som »liksom bemäktigat sig det närvarande seklet», och, när mötet samlats, uttalade han som vid det förra sin belåtenhet öfver att tillståndet fortfarande var hugnande, att »präteståndet med oafbruten sorgfällighet och förståndigt nit bereder den sanna upplysningens och religionens tillväxt». Han gladdes åt, att »villomeningar och skadliga nyheter — — — icke fått tillfälle att fästa sig». Huruvida biskopens tillfredsställelse var i alla afseenden välbefogad, är dock tvifvel underkastadt. Den belåtna stiftschefen lämnade snart därefter sitt tillgifna prästerskap och slöt 1833 sina ögon i döden.

II. J. J. Hedréns tjänstetid.

Wallenberg efterträddes på biskopsstolen af JOHAN JAKOB HEDRÉN, som börjat sin ämbetsmannabana som docent i botanik. Sedan han blifvit prästvigd och omsider pastor i Jakobs och Johannes' församlingar i Stockholm och sedermera biskop i Karlstad, nämndes han 1833 till samma ämbete i Linköping. Han ansågs vara en välvillig man och besitta en betydande administrativ förmåga. Hans intresse sträckte sig icke allenast till stiftets kyrkliga angelägenheter utan omfattade icke mindre en mängd ekonomiska frågor. Han hade varit en af stiftarne af Värmlands enskilda bank, och efter sin flyttning till Linköping tog han initiativet till en provinsialbank i sin nya stiftsstad. Med hvilka ögon han betraktade den religiösa ställningen i sitt nya stift, framgår af det herdabref, som han efter att hafva tagit situationen i öfvervägande omsider 1837 utsände, sedan det till följd af författarens sjuklighet och trägna ämbetsgörömmål blifvit mer än tvenne år fördröjdt. Han yttrade där med tanke på det allmänna tidsläget: »Med oro och bedröfvelse skulle var och en uppriktig vän af Guds rike beskåda denna till utseendet oförsönliga tvekamp mellan den förflutna tiden och den kommande, om de olycksbådande hotelserna vore — — — understödda af en oemotståndlig makt». Han fann det tröstefullt, att utvecklingen fortginge under Guds ledning. »Vill tiden mana oss till nya bemödanden, nya uppoffringar, nya faror till Guds rikes förkofran, så skola vi lydaktiga, med glädje och nit gå fram på dess väg». »Men vill han något annat, något häremot stridande, så må vi besinna, att vi just äro de väktare, som äga plikten

och ansvaret att ropa henne tillbaka i sanningens spår». Han hade förnimmelse af att en ny tid med nya kraf närmade sig. — Han uppmanade prästerskapet att understödja Evangeliska sällskapet, som mer än trettio år verkat för att sprida enkla, lättfattliga, kristliga skrifter bland allmänheten och således kan anses som en vägrödjare för den följande tidens religiösa rörelser. Han manade det att stödja Missionssällskapet i dess verksamhet för evangeliets spridning bland hedningar, och, som vid denna tid dryckenskapslasten höll på att förgifta hela vårt folk, så »kunna vi icke» — skref han — »så få vi icke vara tysta, overksammas åskådare» af eländet utan böra verka för nykterhetsföreningar. Biskopen visade allt framgent varmt nit för sedlighetens stärkande och särskildt för nykterhetens befrämjande inom stiftet. Genom domkapitlets försorg spredos biblar, som Fruntimmersbibelsällskapet skickade till utdelning åt dygdiga brudpar. Med hjärtligt bifall tillmötesgick han den begäran, som innehölls i en skrifvelse från Jönköpings landskansli med bilagdt utdrag ur Jönköpings måttlighetsförenings protokoll vid årsmöte den 28 november 1836. Föreningen hemställde nämligen däri bland annat om att prästerna måtte anmanas att i sina församlingar söka åvägabringa öfverenskommelser såväl sinsemellan som mellan husbönderna i allmänhet inom socknarna eller distrikts- eller häradsvis, att icke gifva sitt tjänstefolk brännvin utan i vederlag därför penningar, som för dess räkning kunde insättas i sparbank. Detta skulle gifva dem stöd i deras sträfvanden för nykterhet »samt freda dem för oblida omdömen vid underlåten brännvinsbränning» etc. Biskopen uraktlät icke att i ämbetsbref göra prästerna uppmärksamma på detta förslag, och han tillbakavisade det vanliga inkastet, att det tjänat till ingenting, hvad man dittills arbetat för nykterhetens befrämjande. Han tyckte sig spåra ett begynnande omslag i opinionen till nykterhetens förmån och hemställde till prästerna, att de måtte för egen del afsäga sig bruket af brännvin eller åtminstone inskränka bruket däraf, men ock besinna, att ingen lefnadsförbättring håller stand utan det pånyttfödda hjärtats tro och helgelse. Biskopen försummade intet tillfälle att stödja nykterhetssaken inom stiftet. — Han fick ock eggelser därtill af sina erfarenheter under visitationsresor, då han rikligt erinrades om det split och de söndringar i familjelifvet, som det omåttliga superiet framkallat. Denna upplösning af hemfriden var visserligen icke något särskildt ut-

märkande just för hans stift. Det var tvärtom en så betänklig kräftskada för hela vårt folk, att Kungl. Maj:t fann sig 1839 den 31 augusti föranlåten att utsända en cirkulärskrifvelse, som äfven kom Linköpings domkapitel tillhanda, och hvori Kungl. Maj:t yttrade, att han af flera i underdånighet anmälda mål med bekymmer erfarit, hurusom den vördnad och aktning, föräldrar äga rätt att af sina barn förvänta, ofta af dessa åsidosättas. Han ville därför i nåder anbefalla konsistorium att antyda vederbörande religionslärare att vid utöfning af deras kall — — — förehålla sina åhörare nödvändigheten af enighet och sämja i synnerhet mellan så nära anförvanter som föräldrar och barn.

Det anförda torde vara nog för att gifva en föreställning om såväl stiftschefens hufvudintressen som prästerskapets och menighetens allmänna moraliska ståndpunkt och därmed bilda en bakgrund för teckningen af de religiösa tilldragelser, som inom Linköpings stift kunna sägas räkna sin begynnelsestid från 1840-talet. Vid den tiden stod ännu den stora massan främmande för en lifaktigare kristendom. När några tecken därtill började allmännare uppmärksammas, föreföllo dessa osedvanliga fenomen i det religiösa lifvet som besynnerligheter, ägnade att störa hemmens och samhällets lugn och därför värda att motarbetas. Men vi få ock se, att de funnos, som insågo, att om det var ett verk af Gud, så kunde ingen göra det om intet. Ap. g. 5:39.

Den yttersta grunden till de andliga rörelser, som genomströmmade vårt folk i mitten af det sist förflutna seklet, måste naturligtvis sökas i den gudomliga ledningen af detta folk och i dess länge döfvade eller undertryckta behof af verklig själföda. Rationalismen hade ej tillfredsställt detta. När själarna blifvit uthungrade och spänningen nått sin gräns, inträdde reaktion, och folket trängde sig fram till lifskällan. Så skedde inom Linköpings stift lika väl som inom andra. Att den andliga väckelsen antog den karaktär, som träder oss till mötes, berodde af flera omständigheter, ekonomiska, sociala och framför allt på förhållanden inom kyrkan, dess prästerskap, dess lagstiftning och ordning m. m.

Vid den tid, då mera utbredda väckelser började som först uppmärksammas inom Linköpings stift eller omkring år 1840, lät ännu rationalismen höra af sig i landet och torde ej heller helt och hållet varit bannlyst från stiftets predikstolar, men i

regel predikade då dess präster ett renlärigt evangelium, om än icke rätt fulltonigt. Man inskränkte sig ej nu mera till den första trosartikeln, utan förkunnade ock den andra och väl äfven den tredje, men sättet, hvarpå särskildt den sistnämnda framställdes, motsvarade ej nog tidens behof af större realism än tillföre. Granskar man något de predikosamlingar från de tider, som ligga närmast nyssnämnda tidpunkt och äro skrifna af präster tillhörande stiftet, såsom t. ex. biskop Hedréns egna, kyrkoherde S. J. Hedborns i Askeryd, kyrkoherde Per Kernells i Hellestad och domprosten Dubbs i Linköping, så stötes man icke bort af någon heresi eller en mera i ögonen fallande rationalism, om man än understundom möter talet om religionens förmaner i stället för om den kristna trons vikt. Hufvudbristen hos tidens predikningar var, att de — som sades — saknade nödig realism och ej gingo åhörarne in på lifvet. De anknötos icke nog till åhörarnas föreställningskrets och tillgodosågo icke deras faktiska själsbehof. Som folkets kristliga insikt i allmänhet var ganska ringa, gingo prästernas dogmatiska predikningar dess samvete förbi och lämnade det oberördt, utan att verka omskapande på dess vandel i allmänhet och dess sätt att tänka. Som nödvändigheten af den inre människans omskapelse ej med eftertryck betonades, kunde åhörarne gå lika själfbelåtna från gudstjänsten, som de gått dit, trygga i medvetandet att efter fäderneärfd sed hafva gifvit Gudi sin ära.

Prästernas egen vandel verkade långt ifrån alltid uppbyggande. Deras föredöme var mången gång visst icke det bästa. Konsistoriets protokoll förmäla om att t. ex. svordom och dryckenskapslasten ingalunda voro sällsynta bland prästerskapet. Ehuru den tidens folk ej mätte nykterhetsgraden med samma stränga mått som vår samtids nykterhetsifrare, förekommo dock anmälningar i domkapitlet då och då af präster, som fallit för denna last. Ganska många prästmän skötte ämbetet som legoherdar och togo det så bekvämt, som omständigheterna medgåfvo och kyrkolagen kunde tolerera. Den brinnande nitälskan för själavården saknades. Där icke nyssnämnda fel vållade lojheten, kunde den framkallas af t. ex. ekonomiska intressen. Talet om snikenhet saknade ej alldeles grund ifråga om somliga. Från början af 1850-talet omförmäles i konsistoriums protokoll, hurusom en kyrkoherde åtalades för delaktighet i stöld af kyrksilfret i den församling, där han var anställd, och att han jämväl

befanns vara saker till brottet. — Naturligtvis funnos äfven samvetsömna präster, men den allmänna tonen var ganska förvärldsligad. Biskop Hedrén, om än i viss mån barn af sin tid, hade öppen blick för prästerskapets brister och varnade och förmanade, men kunde icke förebygga, att sockenprästernas ämbetsauktoritet var i sjunkande.

Utom prästerskapets defekter funnos jämväl andra omständigheter, som befordrade en brytning med de hittills rådande förhållandena inom kyrkan. Hela tidsandan höll på att ändra skaplynne. Liberalismen hade vunnit fäste i landet och hade framträdtt som en opposition mot en del band i samfundslifvet, mot konungens nog egenmäktiga regemente, mot skråtvånget och en del andra band, som ansågos fjättra den enskilda företagsamheten, mot ståndsrepresentationen, som man menade lade hinder i vägen för de bredare folklagrens deltagande i vården om fäderneslandets angelägenheter, o. s. v. Denna tidens liberalism trängde fram också på det kyrkliga området och reste sig mot de skrankor, som en föråldrad kyrklig lagstiftning satt för den individuella samvetsfriheten och rätten att efter hjärtats kraf samlas till gemensamma andaktsöfningar. Eftersom denna liberalism också riktade sina vapen mot det kyrkliga samfundets bestämningsrätt öfver det religiösa lifvets utvecklingsformer, därvid förfäktande individernas frihet och rätt att efter deras privata uppfattning af sanningen ordna sättet för sina andaktsöfningar, erhöll den nyväckta religiösa strömningen en individualistisk karaktär. Liksom de liberala på det ekonomiska området förordade den fria konkurrensen, så menade de andligt sinnade bland dem, att lekmän lika väl som ordinerade prästmän kunde hafva rätt att förrätta en predikants värf. Alla privilegier och monopol voro en styggelse för liberalerna, hvarför de icke heller ville fördraga att ensamt kyrkans präster skulle hafva sig förbehållet att förkunna Guds ord. Ett dylikt anspråk från kyrkans sida betraktades som en anakronism.

Dessa voro de allmänna orsakerna till att de andliga rörelserna i landet antogo den karaktär, som omsider ledde till en vidtgående splittring inom kyrkan. Biskop Hedrén märkte ock redan i början af 1840-talet, att en ny tid närmade sig. I kallesen till 1843 års prästmöte yttrade han: »Den nya tiden, som med så oerhördt snabba och lyckliga steg framskyndat till det praktiska lifvets utbildning och fullkomnande, har tilltrött sig

med samma lätthet kunna ombilda det andliga, emedan ingenting därtill ansetts erforderligt än blott undanrödjande af den forna tidens s. k. murkna gamla byggnader. Här gäller icke blott kyrkans inrättning, dess form, dess tjänst och ordning. Frågan är om dess grund, dess lära och tro, om kyrkan själf». Några tecken, som bådade en inbrytande separation, kunde dock vid den tiden icke spåras i Linköpings stift. Sedan nämnda möte samlats betygade biskopen inför sitt prästerskap, att endräkten på det kyrkliga området fortfarande kunde anses orubbad. Vål sade han, att han till sin bedröfvelse måste framhålla, att mycken ogudaktighet frodades här och där, isynnerhet »dryckenskap, otukt, oredlighet, bedrägerier, sabbatens och Guds namns missbruk», men — sade han — »vi vore orättvisa — — — om vi icke igenkände den goda sädens mångfaldiga öfvervikt». Han tyckte sig finna den uti den »omisskänneliga vördnaden för vår evangeliska bekännelse, bevisad både i gudstjänstens, nådemedlens bruk och barnaundervisningen, äfvensom det allmänna förtroendet till kyrkans lärare». I detta sistnämnda hänseende hade han således en ljusare syn på ställningen än von Rosenstein, som redan längesedan — såsom vi påpekat — varskott, att en klyfta var å väg att uppstå mellan prästerskapet och deras församlingar. Situationen hade sedan dess icke förbättrats. Det synes som v. Rosenstein kommit verkligheten närmare på spåren. Men nog hade biskop Hedrén så till vida rätt uti sitt omdöme som refvorna icke påkallat några allmännare åtgärder från kyrkligt håll eller gifvit stiftsstyrelsen anledning att med oro motse framtiden. Han meddelade dock, att »läseri» icke var främmande för stiftets befolkning. Det framträdde för det mesta i dess sydligaste delar, som tillhöra hufvudsakligen Jönköpings och Kalmar län. Det lifliga och lätttrörliga lynne, som tillhör folket i dessa orter, gjorde det lättillgängligt för impulser äfven af religiös art. I en af gränsförsamlingarna mot Växjö stift hade i början af 1830-talet framträdt en väckelsepredikant ur allmogens egna led och uppväckt en andlig rörelse, som likväl domnade bort, när det blef uppenbart, att mannen i fråga var en hycklare. Därefter inträdde en stiltje i dessa nejder. Men under de senare åren hade ånyo i samma kontrakt, Södra Vedbo, där den nyssnämnda väckelsen gått fram, åter upptäckts spår af en olaglig lekmannaverksamhet. Biskopen kunde dock meddela, att därvarande prästerskap ägde nog klokhet att rätt

behandla den uppspirande rörelsen, så att endast »välgörande följer däraf uppstått». Långt ifrån att tillgripa yttre tvångsmedel för att kväfva dem hade prästerna tagit del i sammankomsterna och gifvit dessa ordning och ledning, hvilket förklarade, att frukterna blifvit goda. Biskopen hade ock lagt märke till, att hernhutismen ville »ånyo försöka sina krafter». Äfven metodismen hade uppenbarat sig inom stiftet, men han hade konstaterat, att den icke rönt sympati i »våra kretsar». Den klokhet, som han ansåg sig ha funnit bland prästerskapet i ofvannämnda kontrakt, räckte dock icke till att hindra, att där snart ånyo frambröto rörelser, som tydde på ett vaknande begär efter ett mera personligt kristendomslif än det vanliga. Äfven annorstädes i stiftet voro — om än i det mera fördolda — andekrafter i verksamhet för att föryngra och individualisera det religiösa lifvet.

Till och med i närheten af stiftstaden hördes väckelserop från lekmannahåll. Så meddelade biskopen vid förutnämnda prästmöte 1843, att där i trakten hade mot slutet af 1830-talet en kvinna, Helena Sofia Ekblom, uppträdt »som en ropande röst i öknen» och framkallat en andlig rörelse, men hufvudsakligen hade väckelsevindarna gått fram öfver stiftets sydvästra trakter. De hade där berört ej blott — såsom är nämndt — Södra Vedbo kontrakt utan också Norra Vedbo, där en tid också en kvinna med sina predikningar kallade folk till bättring. Stora massor hade samlats för att lyssna till hennes ord. Äfven där — sade biskopen — hade rörelsen lagt sig »genom prästerskapets moderation och länsstyrelsens verksamhet understödda af folkets allmänna kristliga sans». — Den s. k. Predikosjukan, som föregående året tagit stark fart i Västergötland och Småland, smittade i någon mån just de ofvannämnda orterna af stiftets smålandsdel och tog, som vi sett, äfven länsstyrelsens uppmärksamhet i anspråk. Konungens befallningshafvande i Jönköping fann sig föranlåten att från domkapitlet infordra uppgift på hvilka prästmän som tjänstgjorde i de nyssnämnda kontrakten, för att kunna lättare meddela sig med därvarande pastorer i fråga om yttringar af denna sjukdom, som hade tagit »polismaktens och prästerskapets förenade verksamhet i anspråk». Om dessa sjukliga symptom af en öfverspänd religiositet yttrade biskopen vid prästmötet 1843: »Det rent kristliga och kyrkliga i predikanternas tal bevisar ock frånvaro af all sekterism, liksom i dess vanliga

yttranden sjukdomen icke gifver anledning att misstänka bedrägeri. Själavården har emellertid fått ett viktigt fält att med psykiatriken bearbeta». Under sommaren 1843 hade flera försök blifvit gjorda att från Västergötland öfverföra till Vadstena predikanter af denna sjukliga riktning. De nämndes »Ropare» af det skäl, att, när de grepos af Andens kraft och ingifvelse, »öfverföllos de af krampaktiga skakningar och ropade högljuddt till Gud och till sina åhörare», förmanandes dem till bot och bättring. »Genom styrelsemaktens verksamhet» m. m. hade roparnes mission blifvit hejdad såsom varande af en osund natur.

»Det sanna läseriet» — yttrade biskopen vid nämnda tillfälle — »är i sig själf ingen sjukdom utan snarare ren kristendom, endast högre och lifligare potentierad». »De rätta lärarne bära ingalunda motvilja, misstroende eller hat till kyrkan, till dess cultur, ord och sakramenter». »Men de tro sig endast finna, att kyrkan i sina inrättningar förlorat i kraft, allvar och lif, och deras afsikt är fördenskull att så för sig själfva som för andra återväcka henne ur slumret till sitt ursprungliga, kristligt varma medvetande. Då detta endast kan ske genom Andan och ordet, så hafva de onekligen valt de rätta medlen därtill, bönen och läsningen. Rättvisan bjuder oss ock att erkänna, att sådana läsare, som rätteligen begagna dessa medel, utmärka sig i församlingen i grundelig kristendomskunskap, renlärig tro, af from och stilla vandel, af strängt sabbatshållande, af vördnad för Guds namn, af flitig kyrko- och nattvardsgång, af nykter och ordentlig sammanlefnad; sådana medlemmar som kyrkan måtte med bön till Gud önska sig många. Hvilken plikt må vara heligare, mina bröder, än att bistå och uppmuntra dem i deras sköna, värdiga bättringsarbete». Biskopen var klok och vidhjärtad. Intet sekt- och partiväsen hade ännu yppat sig och eggat honom att göra front mot dessa, som sökte Gud på ett innerligare sätt än det sedvanliga. Äfven från Aspelands och Tuna läns kontrakt, i orter af Kalmar län gränsande intill Jönköpings men tillhörande Linköpings stift, hade på senaste tid också förports, att en del allmoge gripits af en religiös hänförelse, som dock icke heller var af sekterisk art. Om situationen där förmåla domkapitlets handlingar, att en komminister Nylander i Näsby församling af Växjö stift hade med sina kraftiga predikningar framkallat ett allvarligt sökande efter själafrid. Hoptals vandrade människor långa vägar för att af hans mun

bekomma vägledning och hjälp i hjärtats angelägenheter, och i dessa skaror ingingo folk från grannsocknar tillhörande nämnda kontrakt. Dessa vandringar väckte undran och förargelse bland den öfriga befolkningen i orten. Förklenliga rykten sattes i omlopp om dessa pilgrimer. Trenne länsmän i närgränsande trakt af Jönköpings län ingåfvo i juni 1842 till Konungens Befallningshafvande i sitt län memorial, hvori de begärde förhållningsregler mot de i skrifvelsen omförmälda »läsarne». Om dessa meddelade de, att »dagen före sön- och högtidsdagar anträffas vanligen s. k. läsare af båda könen i flockar af tjugu till hundratals personer kommande från Kalmar län, hvilka på kronobetjäningens tilltal under suckande och ödmjukt uttal svara sig vara sökare för andligt bästa samt därför ämna höra komminister Nylanders i Näsby predikningar. De medföra många knyten och saker, hvilka dels köras, dels bäras af tvenne personer på en stång. Deras utseende är lömskt och misstänkt. Den förständigare allmogen här i trakten anser dem för sedelösa lättingar och klagar, att utom annat ofog under deras färder till och från Näsby såväl hö som sädesnekar saknas å några närbelägna ängar och åkrar. Villrådiga, huru vi skola förhålla (oss) med dessa personer, som kringsprida sjukdomar, och bland hvilka möjligen någon gröfre brottsling kan undandölja sig, våga vi i största ödmjukhet hemställa, om icke de bör(a) äläggas vara försedda med prästbetyg att gälla för bestämd resa och så kort tid, att samma betyg icke kan utlånas till andra, äfvensom huruvida vi, då de sakna sådant bevis, skola dem som lösdrifvare behandla och till förhör å vällofliga landskansliet införpassa». Länsmännen uppgåfvo, att folket mest var från Mörlunda, Hvena, Målilla, Järeda och Virserums socknar. Med anledning af detta memorial sände Konungens Befallningshafvande i Jönköpings län en skrifvelse i ärendet till samma myndighet i Kalmar. Denna åter aflät en skrifvelse därom till domkapitlet i Linköping och förklarade däri, att den icke kunde till de anmärkta vandringarnas förhindrande vidtaga någon annan omedelbar åtgärd än att genom den allmänna kungörelse, hvaraf ett exemplar bifogades, varna länets invånare för påföljderna af obehöriga färder i andra län samt uppmana de äldre och förständigare att med tjänliga föreställningar söka afhålla de yngre därifrån. Landshöfding C. U. Nerman i Kalmar ville emellertid, för den händelse att dessa färder vore föranledda »af verkligt

begär efter andlig hugsvalelse» och de därför »möjligen skulle kunna gifva skäl till tvifvelsmål i afseende på det nit och allvar, hvarmed själavården öfvas i de församlingar, därifrån utvandringarna ägt rum, ej underlåta att gifva domkapitlet del af sakförhållandena». Domkapitlet lät då infordra utlåtanden från prästerskapet i de socknar, som berördes af anklagelserna. Pastorn i Målilla förklarade, att han hade sig bekant, att personer ur församlingen plägade begifva sig till Näsby men ock till Järeda för att afhöra därvarande komministrar, som prisades, emedan synden så kraftigt bestraffades och den sanningen betonades, att människan aldrig kan nog ångra sina synder. De voro därför »liksom tvekande, om de hunnit så långt in på bättringens väg, att de med förtröstan våga(de) tillförse sig nåden i dess storhet och höjd». »Bibelläsning och bön är en hufvudsak, hvarföre de ock komma tillsamman och liksom bilda en *ecclesiola in ecclesia*». »Allt deltagande i nöjen och spel af hvad slag som helst, all musik och dans m. m. är icke blott otillåtligt utan äfven förkastligt och hinderligt till saligheten». Pastor trodde, att vandringarna ytterst berodde af människans benägenhet att gärna lägga vikt vid yttre bud och att grunda en ren församling. »Ju mera det andliga föredraget är åtföljdt af upprepade fördömlerrop, fasaväckande bilder och onaturliga beskrifningar, desto mer sensation måste det åstadkomma hos det obildade folket, som med tillhjälp af sin lättrogenhet snart försättes i skakning» etc. Hvad oordningarna anginge, trodde pastorn, att man ej borde »tillskrifva dem dessa stilla vandrare, som hafva en ren afsikt med sin gång». Pastor i Mörlunda sökte förklaringen till den ifrågavarande folkrörelsen mera uti nyfikenhet att höra den beryktade lagpredikanten än uti andeligt behof men ville fritaga sina församlingsbor från anklagelsen att ha föröfvat oordningar. Han betygade, att församlingslärarne i pastoratet voro toleranta, och menade, att svärmeriet genom fördragsamhet snarare skulle lägga sig än genom en motsatt behandling. Dessa folkvandringar, som förekommo mer eller mindre från många församlingar i stiftets sydliga del i syfte att uppsöka »redliga» lärare, gingo icke allenast till Näsby utan ock till Stenberg och Näs-hult, i hvilka församlingar af Växjö stift verkade P. Sandén och Svensson, hvilka pastorer i vida kretsar åtnjöto anseende såsom »redliga» lärare.

När dessa religiösa företeelser berördes af biskopen vid förutnämnda prästmöte 1843, försäkrade han, att rörelserna också i dessa trakter blefvo genom prästerskapets och styrelsens »lugna samverkan stillade». Längre fram på hösten samma år höll biskopen visitationer i Mörlunda och andra församlingar i nämnda ort och begagnade då tillfället att allvarligen varna menigheten för konventiklar, alldenstund dylika voro i lag strängeligen förbjudna.

En förberedelsens tid hade 1840-talet varit. Blott på enstaka punkter hade stiftet haft kännning af den andliga väckelse, som förspordes från ett eller annat håll. Tämligen oförmärkta hade rörelserna arbetat sig fram. Frälsningssökande själar, som ansågo sig ej finna näring för sin ande vid kyrkans offentliga gudstjänster, började samla sig i stugor och torp för att mätta sin andliga hunger under gemensam betraktelse af Guds ord och läsning af kyrkans andrika författares, sådana som Luthers, Scrivers, Arndts m. fl:s, skrifter och för att genom inbördes uppmuntran egga hvarandra till ett ihärdigt sökande af det enda nödvändiga. Jäsningen hade väl då icke ännu hunnit genomtränga vida kretsar, men surdegen var inlagd och visade sin styrka i stigande grad under det följande årtiondet.

Folkets smak för de förtroliga andaktsstunder, som konventiklarna bjödo de väckte, var i stigande, trots att ännu gällande religionsstadgar med stränga straff hotade en hvar, som beträddes med att ha deltagit i dylika. De lockade icke desto mindre med all den styrka, som väckes af känslan att måhända få erfara något af martyrens ära att nödgas lida för Kristi namns skull. Redan det att få njuta evangeliets välsignelse tillsammans med i anden befryndade syskonsinnen, med vänner, som stodo på ungefär enahanda kulturståndpunkt och i enahanda ekonomiska och sociala lefnadsställning, innebar något lockande. Obe-svärade kunde de utgjuta sina hjärtan för hvarandra, jämföra sina erfarenheter af synd och nåd. De officiella gudstjänstillfällena med sin lagbundna ritual, ledda af akademiskt bildade kyrkliga ämbetsmän, syntes för dem äga en alltför stel och för litet folklig karaktär. Stånds- och klasskillnaden öfvade utan tvifvel ock inflytande på allmogens växande smak för konventiklarna.

Redan vid början af 1850-talet hade de andliga rörelserna fått fäste på flera ställen. I Hellestad, i norra Östergötlands

skogsbygd, hade de framträdtt, och vid Boxholms bruk i länets sydliga del säges bland andra den sedermera bekante Teol. Professor C. A. Hultkrantz hafva som student medverkat för att tända den andliga lifslågan. Också på andra punkter hade den blifvit tänd. Hårdarna för den religiösa rörelsen ökades genom tillkomsten af nya folkcentra vid de järnvägsstationer, som nu började uppstå efterhand. Den under 1850-talet uppspirande industrialismen ökade arbetareskarorna, som väl till en del ställde sig likgiltiga för kristendomen men ock till en del lämnade rum för de nya religiösa rörelserna. I *Mjölby* och *Motala* förspordes de tidigt, och i de större städerna *Norrköping* och *Linköping* förnummos de äfvenledes ganska tidigt. Det, som icke minst bidrog att draga bort många sinnen från kyrkan, var den världsliga anda, som rådde inom den.

Dock lefde helt visst, om än mer i det fördolda, uti åtskilliga hem både här och där i stiftet gammaldags fromhet. Den ådrog sig ingen uppmärksamhet, ty den rörde sig i fäderneärfda former och visade icke den smittande kraft, som låg uti den nya andliga rörelsen.

Med hvilka ögon betraktade stiftstyrelsen vid 1850-talets början denna rörelse? Domkapitlets ledamöter vid denna tid voro sansade män, som icke önskade med yttre våld nedslå den, ehuru den kunde tyckas strida mot, hvad konsistorium dittills varit van att se. Gällande kyrkolagstiftning nödgade det dock att hålla ögat på de ovanliga religiösa företeelserna och omsider något längre fram gripa in med lagens arm, när rörelserna tycktes utspåra till baptism och annan separatism. Biskop Hedrén var ganska tolerant och insåg — såsom vi antydtt — sin stiftkyrkas behof och dess kleresis brister. När 1846 den Evangeliska Alliansen blifvit stiftad i London och kort därefter en del personer i Sverige begärde hans verksamma bistånd för att här bilda en afdelning däraf, uttalade han visserligen i ett ämbetsbref 1847 vissa betänkligheter däremot men yttrade ock: »att vår kyrkas inre tros lif behöfde uppvärmas till allvarligare och verksammare rörlighet, är visserligen en lika allmän som väl grundad klagan». Biskopen uttalade därför som ett önskemål, att präster slöte sig tillsammans i broderliga föreningar till gemensam uppbyggelse, uppmuntran och samverkan för kallets utöfning, såsom det skett i ett par andra stift. För sektväsendet behöfde man ej vara orolig, ty han var öfvertygad, att kyrkan

inom sig hade »nog kraftiga botemedel, om de rätt med evangelisk omsikt och mildhet användes». För att sprida nit och intresse för den yttre missionen anmodade domkapitlet 1848 stiftets präster att sprida kännedom om P. Fjellstedts i Lund utgifna missionstidning. Äfven sedermera utgick från stiftstyrelsen dylik påminnelse, och 1850 anmodades prästerskapet att hålla missionsböner åtminstone en gång om året och att söka bilda smärre missionsföreningar inom församlingarna för att därmed lifva missionsintresset både bland präster och lekmän. Som redan vid denna tid ur de sistnämndas kretsar utgått män, som bedrefvo en yrkesmässig predikoverksamhet vid sidan af sitt världsliga kall, lät biskopen följande år, 1851, i ämbetsbref (n:o 10) lägga prästerna på hjärtat att se upp, så att ingen, den där icke blifvit lagligen vigd till predikoämbetet, tillstaddes att förrätta en predikants verksamhet med mindre han därtill föredde behörigt tillståndsbevis, hvilket tillstånd icke skulle gälla för längre tid eller för annat ställe än bokstafligen funnes angifvet. Denna erinran synes varit föranledd ej blott af farhåga för att läroförkunnelsen skulle kunna råka på afvägar, om teologiskt obildade lekmän, torpare, handtverkare m. fl., finge förkunna ordet i stugorna, utan ock af somliga prästers tilltag att i ämbetet betjäna sig af medhjälpare, som ännu icke hunnit förvärfva fullständig prästerlig utbildning.

För att hämma den egentliga lekmannaverksamheten var den biskopliga förmaningen mindre påkallad, eftersom flertalet af prästerskapet den förutan nog gjorde, vad det kunde för att stäfja denna ännu lagstridiga verksamhet, men den gaf ett stöd åt kontrollen. Helt naturligt gaf detta nymodiga intrång i dess exklusiva predikorätt jämte tidens okyrkliga företeelser rika anledningar till både muntliga och skriftliga förhandlingar mellan kyrkans män. Så bragtes de religiösa rörelserna på tal vid ett sammanträde 1852 af stiftets prästerskap. Prosten Nejdell i Söderköping erkände »det kristliga lifvets svaghet och aftynande» inom församlingarna. Han ansåg, att hufvudorsaken därtill vore att söka i »försummad läsning och uppfattning af bibelordet». Därför förordade han som botemedel, att prästerna hölle »föreläsningar till förklaring af den evangeliska historien». Han tillade ursäktande, att det motstånd, som kunde väntas uppstå däremot genom åtskilligas misstanke, att den prästman, som följde rådet, blifvit »läsare», komme att undanröjas genom att prästsällskapet

fattade en öfverenskommelse i enlighet med hans förslag. Be-teckningen »läsare» räknades således bland en del af präster-skapet som ett Kainsmärke, hvilket de fruktade för. En af stiftets främste präster, Teol. Doktor Chr. Stenhammar, som särskildt hade sina tankar fästade på huru man skulle bevara den vuxna ungdomen, föreslog, att man till dessa bibelförklaringar skulle kalla den till Herrens nattvard admitterade ungdomen åtminstone året närmast efter dess konfirmation, hvarförutom prästerskapet borde söka bereda den tillfälle till fortsatt under-visning och kärleksrik förmaning.

En annan prästman, v. pastorn i Mogata, sedermera kyrko-herde i Hjorted, J. Östberg, som ock erkände, att något borde göras för att väcka upp ett andligt lif inom församlingarna, menade, att man borde sträfva att återställa husandakten, som mycket kommit ur bruk. Därmed kunde man på lämpligt sätt gå de vaknade andliga behofven till mötes. Prästerna erkände nyttan af en dylik åtgärd, men i fråga om måttet af dylika andaktsstunder delade sig meningarna. Medan somliga ansågo, att husandakt borde dagligen öfvas, ville andra icke förbinda sig för mer än helgdagsaftnarna, ehuru dessa naturligtvis ville lämna hvar och en frihet att efter omständigheterna låta dem oftare förekomma. De framhöllo, att »det kristliga nitet borde vara visliga, och, då man nu gick att så godt som införa en ny sed, vore en mindre tvär öfvergång icke olämplig». Sällskapet stannade vid en opinionsyttring att önskvärdt vore, att husandakt med bön, så vidt kunde ske, dagligen »hölles i hvarje prästhus, åtminstone hvarje sabbats- och helgdagsafton». De vid säll-skapets sammanträde fattade öfverenskommelserna kungjordes för stiftets samtliga präster genom att intagas i ett konsistoriets ämbetsbref. På samma gång dessa rådplägingar och aftal ojäf-aktigt vittna om ett sträfvande att tillgodose såväl egna som menigheternas själsbehof, röja dock prästernas rådslag, att hos somliga rådde en viss fruktan att alltför mycket öfverskrida gränsen för de sedvanliga gudaktighetsöfningarna. De tyda ock på, att de andliga rörelserna i församlingslifvet öfvat ett hälso-samt inflytande äfven på en del af kleresiet. Vid mötet höjdes nu röster mot den stora andliga likgiltighet, som isynnerhet bland de s. k. bildade klasserna var så allmänt utbredd vid sidan af den varma religiösa lifaktighet, som förspordes här och där bland ett fåtal.

Ehuru således prästerskapet vidkändes, att brister lådde vid församlingslivet, fattade det icke, att en djupgående reformrörelse tagit sin början. Biskop Hedrén själf såg ej heller någon anledning till oro i tidsförhållandena inom stiftet, när han 1853 ånyo mötte det vid allmänt prästmöte i stiftstaden. Han uttalade sin tillfredsställelse öfver att den öppna otron icke var allmän, ehuru äfven han liksom prästsällskapet året förut måste beklaga, att ligkiltighet för de andliga tingen var vanlig. Han gladdes åt, att ingen »lära emot eller utom bibeln» förkunnats i församlingarna, men hade »trott sig förnimma hos vissa kyrkans medlemmar ett, om än uppriktigt och varmt, likväl öfverdrifvet och otålsamt nit, visserligen icke mot kyrkans tro och bekännelse, hvilka tvärtom njutit tillbörlig vördnad och undergifvenhet, men emot hennes ordning, hennes vårdare och utvärtes tukt». »Ett för mycket är vådligt; det blir hos de antändliga sinnen lätt en vådeld». »Andlig öfverdrift blir lätt ett svärmeri, som icke alltid har en tadelvärd grund men bör bringas till sansadt lugn»; en uppfattning, som utan tvifvel delades af hans underlydande prästerskap. Biskopen fortsatte: »Detta allt må omsorgsfullt öfvervägas vid de söndringar i församlingen, som fått namn af *läseri*. Man fäster därvid gemenligen den sist betecknade klandervärda betydelsen af själfkrätfärdighet, med förakt och försmående af andra. Ganska ofta befinnes det äfven smittadt af dessa fel. Men icke må man utan åtskillnad räkna dem alla som skrymtare, hvilka icke trifvas med denna världen och dess väsende utan i stället hafva sin umgängelse helst med Gud i hans ord och i bönen». »Läsare är därför ett sektnamn, som ofta tanklöst missbrukas. Den som så läser Guds ord, så vakar och beder i tron, att han lifvar sig själf och andra till kärlek för Gud och aktgifvande på sina samhällsplikter, är en rättskaffens, Gudi behaglig kristen. Den åter, som så sköter världen, att han glömmer Gud och hans ord, är en hedning utan både tro och kärlek. Läsare må vi fördenskull gärna alla vara och förblifva, endast vi rätt förstå att det ena göra och det andra icke låta, endast vi behålla trons enhet genom fridens band». »Väl ha inom vår ämbetskrets spår visat sig till ett urartadt läseri med sekterisk öfverdrift — — — men de hafva merendels utplånat sig själfva utan att efterlämna svårare följder». Biskopens ord, som vittnade om förståelse och högsinhet och gäfvos läsarne rätt så långt, som hans ståndpunkt medgaf det, voro ägnade att

hos prästerskapet dämpa allt köttsligt nit mot den andliga rörelsen och att rikta dess blick på det välsingnelsebringande i den. — Biskopen ansåg sig ock kunna vitsorda, att församlingarnas präster ännu åtnjöto aktning och förtroende bland menigheten, och han såg däri en vederläggning af ett från publicistiskt håll framkommet påstående, att bland prästerna funnes icke ens någon, som ej kunde misstänkas vara en skrymtare och bedragare, och att prästerna följaktligen voro missaktade.

Just omkring denna tid, medan biskopen ännu icke varnade några faror för kyrkans lugn, började de andliga, till en del också sekteriska rörelserna växa i styrka inom stiftet. Baptism och mormonism tärde redan på den kyrkliga enigheten. Försummelser å kyrkans sida beträffande själavården öppnade väg för dessa antikyrkliga sekter, och i frireligiös riktning verkade flera inflytelserika predikanter. P. Fjellstedt besökte under sina predikoresor äfven Linköpings stift och verkade lifvande på nitet icke blott för den yttre missionen utan ock för den inre, och detta i sistnämnda riktning. Som hans auktoritet var betydande, lämnade hans verksamhet spår efter sig. En ännu mera bestämmande inverkan på den religiösa rörelsens karaktär hade C. O. Rosenius. Tack vare hans verksamhet uppväxte också inom Linköpings stift missionsföreningar för främjandet hufvudsakligast af den inre missionen. Väl åsyftade han icke att åstadkomma någon separation från kyrkan, men det mistroende, han dock hyste till kyrkans målsmän, afsatte som en verkan ett lossande på de band af förtroende mellan präst och församlingens andligt sinnade medlemmar, som biskopen ännu vid senaste prästmötet förmenade vara obrutet. Som för de »troende» framhölls, att deras föreningar mera motsvarade karaktären hos de urkristna församlingarna, som man tänkte sig varit utan vank och villa, än de förhandenvarande statskyrkoförsamlingarna, i hvilka ogräset var ymnigare än den ädla säden, så stöddes de väckte i sitt mistroende till kyrkan och i sin förkärlek för sina egna små sammanslutningar för öfning i gudaktighet. Den af Rosenius redigerade och utgifna tidskriften »*Pietisten*» började vinna spridning inom stiftet och utbreda den läroåskådning, som utmärkte honom. Som han af många betraktades som en lärofader, blef hans uppfattning af »nådens ordning» hyllad af väl större delen af dem, som väckelsen berört. Denna s. k. Ny-evangeliska åskådning ansåg prästerskapet

och de mera kyrkligt sinnade erbjuda syndare en alltför bekväm väg till syndaförlåtelse genom att icke med tillbörligt eftertryck betona vikten af verklig botfärdighet som villkor och nödvändigheten af helgelselifvets utveckling. De nyevangeliska åter tillvitade kyrkans trogna, att de gjorde den trånga porten alltför trång. Så kom jämte missnöjet med kyrkans lif och ordningar att intränga bland de väckte äfven ett ogillande af dess sätt att framställa berörda viktiga läropunkt, en omständighet äfven af betydelse för den andliga rörelsens utveckling i frikyrklig riktning. Bland mera bekanta banbrytare för nyevangelismen var — som bekant — Lektor P. M. Elmblad. Äfven Östergötland blef i någon mån föremål för hans predikoverksamhet. Också bland stiftets prästmän började en och annan visa en dragning till den af Rosenius förkunnade läroframställningen.

Af en mera lagisk natur än dessa var prästmannen Per Aug. Ahlberg, som 1847 mottog prästerlig ordination för stiftet. Redan under sin tidigaste verksamhet som pastorsadjunkt i Östra Tollstad väckte han uppmärksamhet som en väldig botpredikant. På slättbygden funnos den tiden inga tecken till läseri, hvarför det var ganska naturligt, att den rörelse han där i orten framkallade skulle väcka uppseende och egga hans kyrkoherde att i domkapitlet begära ombyte af adjunkt. Ahlbergs följande verksamhet i stiftets sydliga delar medförde likaledes andliga rörelser. Sedan han utbytt församlingslärarens mera stationära arbete mot en friare verksamhet, öfvade han under sina många predikoresor inom stiftet ej ringa inflytande på dessa rörelsers spridning och vidmakthållande.

Bland organen för lekmannaverksamheten i och för den inre missionen i stiftet under detta tidigare skede af de andliga rörelsernas utveckling må erinras särskildt om Jönköpings missionsförening och Evangeliska fosterlandsstiftelsen. Redan innan dessa föreningar ditsändt kolportörer, som dristade sig att jämte spridande af religiös litteratur också understundom leda andakten i stugorna, när några flera samlats dit för att få höra Guds ord, hade en och annan lekman djärfts uppträda som predikant, trots att konventikelplakatet hängde som ett damoklessvärd öfver hans hufvud. Sedan 1853 i Jönköping ett traktatsällskap blifvit stiftadt, utsände det kolportörer, som besökte trakter också inom Linköpings stift. Visserligen hade de närmast till uppgift att sprida sällskapets skrifter, men de tilläto

sig ock att leda konventiklar. De tryggade därvid sina samveten, liksom de lagbrytande konventikelbesökandena, med att man måste mer lyda Gud än människor. Plakatets förbud syntes dem vara ett obefogadt stängsel till hinder för Guds rikes utbredning. Till detta traktatsällskap, som omkring 1860 antog namnet *Jönköpings missionsförening*, anslöto sig en del smärre föreningar inom Linköpings stift. Ett ännu mer betydande centrum för evangeliseringsarbetet blef *Evangeliska fosterlandsstiftelsen*, som 1856 kom till stånd och äfven därigenom blef af vikt, att den samlade och bragte ordning i lekmannaverksamheten. Stiftelsen understöddes inom stiftet af flera bemärkta prästmän. Den frisinnade och nitiske kyrkoherden i Hellestad, Teol. Dr P. J. Emanuelsson och komminister P. C. Hanner i Norrköping inträdde redan 1856 såsom stiftelsens provinsombud och något senare kyrkoherden i Kvillinge, sedermera domprosten i Skara, A. F. Sondén med flera både präster och lekmän. Bland de senare kunde nämnas från den första tiden bland andra Friherre S. A. Hermelin å Rehnstad och Konduktör C. Th. Malm i Norrköping.

År 1859 höll Evangeliska Fosterlandsstiftelsen fyra kolportörer i Östergötland, af hvilka tvenne voro stationerade i närheten af stiftstaden, en i landskapets norra och en i dess södra del. Bland stiftelsens kulportörer under denna första andliga brytningstid må nämnas en skollärare Danielsson i Västerlösa och en torpare Anders Nilsson i Vånga, af hvilka särskildt den sistnämnde åtnjöt ett vidsträckt förtroende. Det har med skäl blifvit sagdt, att stiftelsens kolportörsverksamhet var en mission »af folket, bland folket och för folket», men detta omdöme kan med samma fog fällas om lekmanmissionen i allmänhet inom stiftet. De kolportörer, som arbetade där och voro utsända af nämnda stiftelse eller af Jönköpings missionsförening, voro män ur »folket», skräddare, smeder och andra handtverkare, torpare o. s. v. Ganska många voro skollärare. Baptismen och mormonismen hämtade sina missionärer mest från städerna. Arbetsfältet för alla dessa kan sägas hufvudsakligen varit allmogens undre folklager. Den besuttna bondeklassen och städernas borgareklass berördes mindre af de andliga rörelserna, och af de s. k. högre stånden visade sig blott ett fåtal sympatiskt stämde för dem.

I allmogens små stugor inställde sig gärna under den tidigare perioden för dessas utveckling kolportörerna. Kyrkorna

voro stängda för dem, och bönehus började först från midten af 1850-talet att uppföras. I de hem, där dessa ordets budbärare mottogos med välvilja, stannade de något och höllo en andaktsstund med familjens medlemmar. Hade ryktet spridit sig om kolportörens ankomst, inställde sig törhända närboende, och en konventikel var i full gång. Deras tankar samlades kring något bibelord, hvars innehåll utvecklades och tillämpades. Sedan konventikelplakatet blifvit upphäfdt, blef kolportörerna dristigare att förkunna Guds ord och öfvergingo till att blifva mer predikanter än bokspridare. Vid nämnda andaktsstunder spelade sången en viktig roll för att höja stämningen. Kyrkans psalmbok åtnjöt dock icke förtroende. Det skänktes åt enskilda samlingar af andliga sånger, såsom åt dem af O. Ahnfelt, åt Pilgrimsharpan m. fl. Rosenius hyste mera förkärlek för dylika än för den som officiell hallstämplade kyrkopsalmboken, hvarför ock de, som i honom sågo en lärofader, delade hans böjelse för den andliga visan, som gaf ett friare uttryck för hjärtats växlande rörelser än den mera allmänt hållna psalmen. Därigenom att vid andaktsstunderna dylika andliga sånger användes som uttrycksmedel för de samlades religiösa känslolif, bidrogo de att befästa fördomarna mot kyrkans kult och liturgi. De medverkade ock utan tvifvel ganska väsentligt till att stärka de andliga rörelserna och att hålla uppe stämningen och gemenskapskänslan mellan deltagarne i konventiklarna.

De reformer i den kyrkliga lagstiftningen, som framkallades af de religiösa rörelserna i landet redan under 1850-talet, medan ännu Hedrén innehade biskopsstolen, inverkade naturligtvis på dessa rörelers utveckling och skaplynne inom Linköpings stift. Där hade konventikelplakatet gjort sig lika förhatligt som i andra landsändar. Därför hälsades dess upphäfvande den 26 oktober 1858 med glädje, enär därmed dess tryckande band på det religiösa samlifvet inom statskyrkan upplöstes. Därmed vanns laglig rätt att utan prästs medverkan samlas till gemensamma andaktsöfningar. Ännu blott några månader före plakatets upphäfvande, då allmänna opinionen bland alla frisinnade utdömt dess otidsenliga samvetstvang, begingos öfvervöld i lagens namn. Så t. ex. förmäles, att när en privatskollärare i Ö. Tollstad, J. Danielsson, under en resa tagit in i ett torp i Ekeby socken och där på begäran af husfadern föreläste Guds ord för hemfolket och ett fåtal tillstädeskomna personer, inställde sig

ortens länsman och affordrade honom pass. Då han förklarade sig ej hafva medfört något, enär han icke aflägsnåt sig mer än omkring ett par mil från hemmet och var känd af de närvarande, belades han med fotboja och fördes till Linköping, där han iklädd fångdräkt förvarades i cell, till dess landssekreteraren tagit kännedom om hans prästbetyg. När han så släpptes lös, skedde det med en förmaning att afhålla sig från att predika. Med tillfredsställelse mottogs ock af trosfrihetens vänner den Kungl. kungörelsen af den 20 september 1859, som medgaf frihet för medlem af svenska kyrkan att anmoda hvilken prästman som helst att döpa och konfirmera dess barn och rätt för hans egen del att mottaga nattvarden äfven i annan kyrka än den, som tillhörde den församling, af hvilken han var medlem.

I stiftets *sydvästra* del, i N. och S. Vedbo kontrakt, arbetade redan i början af 1850-talet en skollärare vid namn Pettersson från Gripenberg för att kalla till lif en andlig väckelse. Hans verksamhet vållade oro hos prästerskapet i Säby och Lomaryd, hvarför det gjorde anmälan i domkapitlet om den ovanliga företeelsen. Konsistorium lät då anställa närmare undersökning om de olagliga andaktsöfningarna och öfverlämnade därpå ärendet till Konungens Befallningshafvande i Jönköpings län för vidare handläggning, hvarjämte vederbörande kontraktsprostar anmodades tillse, att sådana åtgärder blefve vidtagna, att de komme att förebygga dylika olofliga sammankomster för framtiden. Någon förföljelse synes icke blifvit satt i scen. Pettersson fortsatte sin missionerande verksamhet och utsträckte till och med sina predikoresor till Östergötlands centrala delar, där han på vissa punkter fann mottaglig jordmån för sitt utsäde. I stiftets södra delar och äfven i dess västra orter spredo kolportörer från Jönköpings missionsförening religiösa traktater, och, sedan konventikelplakatet blifvit upphäfdt, framträdde de också såsom predikanter. Bland dessa må nämnas Svening Johansson och 1860 Sam. A. Johansson. De från Evangeliska Fosterlandsstiftelsen till stiftet utgångna kolportörerna öfvergingo ock efterhand att hufvudsakligen blifva konventikeltalare. — Inom det *nordliga* Östergötland lämnade Hellestad en tacksam mark för missionsarbetet, uti hvilket Nyren och Anders Nilsson gjorde sig bland andra minnesvärda. Församlingens kyrkoherde, den förut nämnde Teol. D:r Emanuelsson, ställde sig välvillig till lekmannapredikanternas verksamhet. Han gick så långt i tillmötesgående mot

konventikelfolket, att han för dess räkning lät anordna enskild nattvardsgång i prästgården, då de väcktes sjuka samveten ej tilläto dem att taga sakramentet gemensamt med församlingen.¹ Han upplät kyrkan för predikande lekmän och förklarade, att så länge studenterna på sina konserter få sjunga Bellmansvisor i Stockholms kyrkor, så länge få lekmän tala Guds ord i Hellestads kyrka».² Därvarande kolportörer utsträckte emellertid sin verksamhet utom hans församling och möttes då icke af samma vidhjärtenhet. Prosten i Risinge fann misshag däri och riktade konsistoriums uppmärksamhet på deras olagliga missionsarbete och anmälde, att sagda personer med kontraktprosten Emanuelssons vetskap och begifvande höllo konventiklar icke blott i dennes eget pastorat utan ock i grannsocknarna, Risinge, Vånga, och Tjällmo. Sedan förklaringar och utlåtanden blifvit inhämtade från vederbörande parter, togs saken under ompröfning i domkapitlet den 21 november 1855. Det befanns, att männen hållit andliga sammankomster i byarna Messelköp, Ringtorp och Skäftesfall i Risinge församling, och att pastor där befarat »förakt icke blott för prästerskapet utan äfven för den offentliga gudstjänsten, som åsidosattes för antydda obehöriga talares merendels på söndagarna hållna föredrag». Domkapitlet fann visserligen, att dessa sammankomster hörde till dem, hvilka i Kungl. plakatet den 12 januari 1726 betecknades såsom förbjudna, men ansåg sig dock icke kunna ingå i pröfning, om dessa predikanter eller de personers, som tillställde dem eller deltog i dem, lagliga ansvar. Som domkapitlet för öfrigt funnit, att inga villfarande meningar blifvit framställda, eller att någon afvikelse från den sanna läran blifvit öfverklagad, så ansåg det, att prostens Arvedsons anmälan icke borde leda till någon åtgärd från domkapitlets sida. Det ville tillägga den förvissningen, »det prästerskapet i dessa församlingar, hvarest dylika andliga rörelser blifvit förmärkta, med sitt upplysta nit och med den varsamhet, som ämnets grannliga beskaffenhet fordrar, behandlar denna viktiga angelägenhet». De andliga rörelserna utbredde sig ock allt fort i dessa bygder och utspårade snart nog, hvarom mera sedermera. Äfven andra af stiftets pastorer sökte ehuru förgäfvets sätta en damm för den framryckande rörelsen. En af de prästmän, som anslutit sig till den, och som nitiskt verkade för dess utbredning

¹ Se minnesteckning i »Julhälsning» 1906.

² Samma skrift, sid. 38.

äfven genom att förkunna ordet i andra församlingar än den egna, var komminister P. Carlsson Hanner i Norrköping, hvilken därför ådrog sig flera ämbetsbröders harm och mer än en gång åtal inför domkapitlet. År 1859 anmäldes han af kyrkoherden i Norrköping, sedermera biskopen Rundgren för att vid invigningen af en bönsal hafva uppträdt olämpligt och i en tidningsuppsats fällt tvetydiga uttryck om prästerskapets ämbetsutöfning i staden. Verkan däraf blef några erinringar af biskopen att visa betänksamhet, men någon hämsko på hans verksamhet blef icke lagd. I nämnda stad hade de andliga rörelserna fattat starkt fäste och deras anhängare visade frikyrkliga tendenser. I *Linköping* hade ock en del anslutit sig till dessa rörelser, som äfven trängt fram till *Motala*, där de hade en beaktansvärd förkämpe i en ångbåtsmaskinist Johansson, hvilken äfven i andra bygder lät höra sitt väckande tal. Vännerna af denna rörelse bildade i Motala redan 1855 ett missionssällskap.

På *slättbygden* hade en andlig väckelse flerstädes gått fram redan under 1850-talet. Utom i *Törnvalle* och *Västerlösa* hade den träffat mångas hjärtan, i t. ex. Skärkind m. fl. socknar. I *Västra Harg* hade P. Fjellstedt ett rasteställe under sina resor på egendomen Boo, som i sin ort blef ett centrum för rörelsen.

Också i stiftets *sydöstliga* trakter hade väckelserna gått fram. Så hade i *Västervik* 1856 bildats ett sällskap för att främja den inre missionen. I *Frödinge* höllos söndagsskolor i byarna, och där såväl som i *Misterhult* förekommo sammanslutningar mellan de troende för att främja den andliga rörelsens utbredning. I den sistnämnda socknen förekom t. o. m. en nattvardsförening någon tid.

I stiftets *sydligaste* församlingar verkade en skollärare Johannes Nilsson från Högsby. Eftersom konventikelplakatet då ännu hade gällande kraft, gingo och gällde hans föredrag såsom framställningar för skolbarnen, men stora skaror af äldre samlades dock äfven för att åhöra hans tal. Strängt systematisk i sitt sätt att behandla det gudomliga ordet begynte han med budorden och lät sig angeläget vara att i de mest omständliga detaljer skildra de olika synderna, hvarpå han lika omständligt framställde trons kännetecken. »Hans predikan verkade till mångas uppvaknande», och särskildt visade sig frukten däraf i de många fall, där orättfånget gods blef återburet, ty denna plikt framhölls med stort eftertryck såsom ett af de mest afgjorda kännetecknen till en sann

omvändelse. Ehuru äfven han blef af kronobetjeningen antastad för sina konventiklar, verkade han dock icke för någon kyrklig söndring.

Den gudaktighetstyp, hvars spridning vi ofvan berört, bar väl en nyevangelisk prägel, men den ägde dock i grunden en bekännelsetrogen karaktär. Å en och annan ort drefs dock evangelismen till sådan ytterlighet, att den öfvergick till heresi. I Norrköping uppträdde omkring 1860 en porträttmålare vid namn Sjödin med läran om den troendes syndfrihet. Hans anhängare öfvergåfvo honom dock omsider, men *syndfrihetsläran* fann bekännare på några andra orter i stiftet, särskildt inom N. och S. Vedbo kontrakt, där sedan länge tillbaka funnos religiöst lättörda sinnen öppna för intryck af allehanda slag. En förut nämnd lekmannapredikant, Sam. A. Johansson, betygar i sin bok »Ur minnet», att han under en resa 1860 genom dessa trakter funnit »en förunderlig längtan efter Guds ord». Där hade i Bälaryds församling 1858 en mäktig andlig väckelse försports, hvilken dock blef excentrisk och ledde till splittring. Man lärde där t. o. m., att bön och helgelse voro rent af öfverflödiga. I *Flisby* och *N. Solberga* framfördes dylika dårskaper af en person från Ödeshögs församling vid namn Malm, förvånande rå och okunnig men med förmåga att bedåra den publik, bland hvilken han opererade. Som ett exempel på hans bibeltolkning anförde biskop Bring vid sitt första prästmöte hans sätt att tyda Joh. 3:3: »Utan att en varder född på nytt» etc. Malm lade hufvudvikten på ordet *en* och plägade tillropa sina åhörare: »Här hören I nu, att *en* är född på nytt för alla» — — —. Däraf drog han som slutsats, att den enskilda människan hade ej behof att själf pånyttfödas.

Skarpare visade sig affallet från kyrkoläran och tydligare märktes sepatatismen hos dem, som arbetade på att bereda rum för *baptismen*, ty bland dem drefs en planmässig sträfvan att tränga undan kyrkan och undergräfvat dess ställning. Redan i början af 1850-talet sköto de fram sina förposter och lyckades äfven flerstädes att till sin fördel vända kyrkans brister och de väckelser, som ägt rum än här, än där. Allmogens dunkla kännedom om kyrkoläran och svaga bibelkunskap gjorde folket oförmöget att gendrifva de baptistiska agitatorernas inkast, och, då dess ordinarie själasörjare icke med omtanka tog sig an de själsbekymrade, föllo de som ett lätt byte för påpassliga baptis-

tiska predikanter. Som dessa alltför tydligt buro i skölden sin afsikt att rifva sönder den kyrkliga enheten, uppträdde flera af stiftets mest nitiska pastorer för att hämma deras propaganda. Räfsten mot dem och andra, som försågo sig mot religionsstadgarna, antog dock icke den hänsynslösa karaktär, som utmärkte förföljelserna i vissa andra trakter af landet. Taggarna i de lidandes martyrkrona voro skäligen få och ej synnerligen skarpa. De gåfvo ganska torftigt stoff åt några passionshistorier. Själfva uppträdde baptisterna i regel kyrkofientliga. I *Norrköping* hade redan under 1840-talet ett varmare kristendomslif sett dagen. En fabriksarbetare vid namn J. P. Engzell hade där varit verksam för att sprida kristlig kunskap genom att utkolportera ande-rika skrifter. Stadens prästerskap hade ställt sig välvilligt till hans verksamhet. Den förutnämnde prästmannen Ahlberg utsträckte sina predikoresor dit, och komminister Hanner där i staden arbetade med stort nit för att väcka till lif en lefvande kristendom. Arbetet syntes ej heller varit förgäfves. En egen lokal, där liktänkande trossyskon samlades till inbördes uppbyggelse, anskaffades redan 1851. Där förkunnade Rosenius ordet och där föredrog O. Ahnfelt sina trosvärmande sånger, och allt tycktes båda, att en andlig blomstringstid stod för dörren. Bland dem, som tidigast blifvit vunna, var en skräddaremästare vid namn Åke Åkerlund, som upplät jämväl sitt eget hem för konventiklar. Baptisterna lyckades emellertid draga honom öfver till sig och funno i denne en verksam befordrare af sina intressen. Väl sökte dåvarande kyrkoherden i församlingen, Rundgren, att återföra honom i kyrkans sköte, men han höll hårdnackadt stånd mot pastors bemödanden att lösgöra honom ur baptismens villfarelser. Rundgren ansåg sig då böra anmäla honom i domkapitlet, som jämlikt Kungl. Maj:ts stadga den 20 mars 1735 instämde honom till förhör hos sig. Han infann sig och bekände utan omsvep, att han under fortsatt betraktande af Guds ord blifvit öfverbevisad om att kyrkan fore vill i sin uppfattning af dopet. Därför hade han låtit döpa om sig i Hamburg. För öfrigt sade han sig ej kunna dela kyrkans uppfattning af nattvarden m. m. Biskop Hedrén sökte visserligen visa, att Åkerlund missuppfattat skriftordet, men denne lät icke rubba sig från sina meningar och förklarade sig vara redo att underkasta sig de förföljelser, som han tog för gifvet skulle

anställas mot honom därför att han lydt sitt samvetes röst.¹ Sedan underrättelse ingått från Norrköping, att Åkerlund fortfarande dref propaganda för baptismen, beslöt domkapitlet att anmäla saken för Konungens Befallningshafvande till åtal inför världslig domstol.² Till denna ytterlighet behöfde dock målet icke föras, ty Rundgren inberättade till konsistorium ett par veckor därefter, att mannen i fråga förklarat sig villig att återgå i kyrkans sköte. Baptismen hade emellertid hunnit slå rot i staden och förkofrade sig utan några större hinder från kyrkans sida. I Norrköpings och det därtill angränsande Bergslags kontrakt gjorde baptismen ock afsevärda landvinningar, icke minst genom en körsnär Heidenberg från Örebro, som var en synnerligen ifrig apostel för baptismen. Mot honom lät justitiekansleren förordna åtal, bland annat för hans verksamhet inom Hällestads församling. Där hade — såsom vi sett — redan under 1840-talet religiösa rörelser uppstått, och bland dess ledare räknades ock förutnämnde Anders Nilsson, som för sin kristliga fromhet och rika gåfvor som folktalare åtnjöt stort inflytande bland de troende och äfven förtroende hos församlingens pastor, Teol. D:r Emanuelsson. Emellertid inställde sig Heidenberg och dref baptistisk propaganda och förvillade äfven Anders Nilsson. Kyrkoherden ingaf till konsistorium berättelse om den nya situationen inom församlingen och begärde anvisning, huru han borde förhålla sig. Innan Heidenberg inställt sig i socknen hade visserligen konventiklar där blifvit hållna, men mot dessa hade han ansett sig ej böra lägga hinder, eftersom folket hungrade efter uppbyggelse och han icke dittills funnit några afvikelser från kyrkans lära liksom ej heller vid deras sammankomster något, som stred mot dess ordning. Nu däremot hade Heidenberg utsått frön till söndring och villfarelse, hvartill kom, att denne genom omdop upptagit personer i den baptistiska församlingen. Heidenberg hade dock nu lämnat församlingen, hvarför Emanuelsson hoppades att kunna tillrättaföra de förvillade. Hans förhoppningar därom visade sig dock grundlösa, hvarför han såg sig föranlåten ingå med en ny anmälan till domkapitlet. Som Anders Nilsson var en inflytelserik person och hans exempel lätt kunde förleda andra att följa hans föredöme, beslöt domkapitlet anmoda Konungens Befallningshafvande att vidtaga lagliga åtgärder mot

¹ Kons. prot. d. 30 aug. 1854.

² Kons. prot. d. 4 okt. 1854.

honom, särskildt för hans obehöriga sätt att begagna Herrans nattvard. Då likväl Anders Nilsson snart lämnade sin separatistiska ståndpunkt, inställdes på pastors anhållan åtalet mot honom. Detsamma skedde ock med afseende på en bonde Magnus Larsson i Barketorp, hvilken deltagit i konventiklar, som hållits i baptistiskt syfte. Visserligen lyckades prästerskapet för tillfället återföra flertalet af dem, som fångats af baptismen, men 1856 stördes den kyrkliga endräkten där ånyo af en baptistkolportör vid namn Lundqvist, som icke utan framgång arbetade där. Under den närmast därpå följande tiden gjorde dock baptismen inga mera nämnvärda framsteg där, men dess anhängare bildade dock en egen grupp, ledd af en snickare A. J. Gahm, hvilken ock sades betjäna den med utdelande af den heliga nattvarden. Somliga af baptisterna underhöllo en viss förbindelse med kyrkoförsamlingen, i det att de infunno sig vid den offentliga gudstjänsten och husförhören. Bland dem funnos de, som omfattade syndfrihetsläran, en närmade sig mormonismen. I sedligt afseende stodo baptisterna där i orten snarare lägre än högre än dem, som tillhörde kyrkan. Äfven i grannsocknarna såsom Risinge och Vånga vunno baptisterna redan under 1850-talet insteg. I Kristberg predikade ock Lundqvist 1857 baptismen, och domkapitlet anmanade pastor och vederbörande kontraktsprost att med tjänlig undervisning söka återföra de vilseförda och iakttaga Kungl. Maj:ts stadga den 20 mars 1735. I dess grannsocken Motala existerade en liten baptistisk förening, som leddes af en skomakare från Örebro. I stiftets sydöstra delar hade baptismen också trängt in tack vare en ifrig propaganda. En handlande Edenholt i Västervik ådagalade stort nit för att sprida ifrågavarande troslära. I Västrum hade han vunnit åtskilliga personer för den. I Hallingberg var deras antal ganska betydligt. Vid tiden för 1862 års prästmöte funnos anhängare af baptismen dessutom i tjugutvå församlingar, och deras hela antal i stiftet uppskattades då till omkring tvåhundra. Som till följd af prästerskapets inflytande en del baptistiskt sinnade föräldrar medgifvit, att deras barn blifvit döpta, var antalet odöpta barn vid den tiden dock ganska ringa inom stiftet. Genom sin bestämda ovilja mot kyrkan vållade de redan vid denna tid prästerskapet bekymmer, och som lagstiftningen rörande dissenters ännu var ganska obestämd, besvärades domkapitlet då och då med förfrågningar rörande deras behandling,

särskildt i äktenskapsmål. Äfven *mormonismen* inträngde i stiftet under 1850-talet. Om dess missionärers sätt att uppträda i landet berättade tidningen Vaktaren 1854, att de framgingo två och två, sjungande danska psalmer.¹ Där de funno kvarter, lämnade de efter sig någon mormonistisk skrift. Saltsjödalens utmålade de som ett paradis, »där guldkärl voro lika allmänna som ler- och porslinskärl här» i Sverige. De tego med läran om månggiftet och lyckades draga till sig en och annan lättrogen själ. Deras stamhåll inom stiftet var Norrköping, där de räknade omkring sextio medlemmar år 1862. För öfrigt anträffades anhängare af Mormons lära sporadiskt i stiftet utom i de småländska andelarna däraf, hvilka ännu voro förskonade från denna kvasikristliga trosform.

Huru ställde sig stiftets prästerskap till den utveckling, som de religiösa rörelserna tagit under dess ögon? Hade prästerna t. ex. blott tänkt, att de skulle snart nog lägga sig och lugnet återställas med de medel, hvaröfver kyrkan stödd af statens myndigheter förfogade, så nödgades de efterhand afstå från dessa förhoppningar. Med en viss oro sågo många, huru utvecklingen tenderade mot en för statskyrkan ogynnsam riktning. De hade varit vana att bestämma öfver sina menigheters religiösa öfvertygelser och fattade ej, hvarför folket icke som förut ville tillfredsställa sina andliga behof genom kyrkans ordinarie tjänare. De sågo i rörelsen med skäl en kritik öfver deras eget sätt att förvalta sitt själavårdande ämbete, och de med känsligare samveten kände en inre förebräelse därför. Hos en eller annan torde en klerikal fåfänga medverkat till att stämna honom obenägen för lekmannapredikan. Andra åter ansågo sig böra ogilla dessa predikande lekmän, eftersom de icke vore rite vocati, hvarför dessas tilltag måste rubriceras som obefogade ingrepp i den kyrkliga ordningen och ägnade att sönderslita den enhet i tro och bekännelse, som varit den svenska kyrkans stolthet sedan gammalt. De dömde väl rätt därvid, men mången förbisaåg, att kyrkans prästerskap i väsentlig mån bar skulden till lekmanarörelsen och dess aberrationer. Till prästernas misstämning bidrog ock det ogrannlaga sätt, hvarpå en del kolportörer uppträdde. Att präster funnos, som med förståelse och sympati uppfattade det välsignelserika, som låg i dessa märkliga andliga rörelser, har redan blifvit berört, men de hörde ännu mera till undantagen. Bland dessa värdiga själasörjare nämndes

¹ Vaktaren, N:o 29 år 1854.

i minnesteckningarna vid prästmötet 1862 t. ex. prosten I. Rosengren i Hallingberg, hvilken alltid haft talrika åhörare skaror i sitt tempel, kontraktsprosten i N. Tjust P. O. Westerlind, om hvilken nämnda minnesteckningar förmälte, att han visade »en sällspord nitälskan för det gudomliga ordets predikan i Ukna församling». Som en trogen Herrens tjänare nämndes däri kyrkoherden Aurelius i Ekeby och Rinna och den i frireligiösa kretsar högt uppburne prästmannen P. Karlsson Hanner, om än hans minnestecknare fann honom något ombytlig i fråga om ståndpunkt. Han fick det eftermälet, att han var »en redbar präst, som skred framåt i kunskap och insikt».

I allmänhet kan dock sägas, att prästerskapet i Linköpings stift lika litet som i andra stift i stort sedt förstod att taga hand om lekmannaverksamheten. Därför gled också den nya lifsrörelsen ur dess händer, och det blef mestadels lekmannens sak att hålla den vid makt och utveckla den. Många prästmän delade helt visst den mening, som Teol. D:r A. J. Broman, praeses vid prästmötet 1862, där uttalade om lekmannaverksamheten. Den vore att anse som »en oäkta ympkvist på kyrkans ur senapskornet uppspirande redan skuggrika träd». Han ansåg dess berättigande »tvifvelaktigt i en ordnad kristlig kyrka». Den väckte »oro hos den enfaldige», och han framhöll, hurusom baptismen och mormonismen samlade sina flesta lärjungar ur deras led, som besökte konventiklar.

III. E. G. Brings tjänstetid.

När Hedrén år 1861 afgått med döden, nämndes till hans efterträdare på Linköpings biskopsstol domprosten i Lund EBBE GUSTAF BRING, en man, som gjort sig känd för en strängt högkyrklig riktning, och som uttalat sitt ogillande af alla de nybildningar på det kyrkliga området, hvilka tagit gestalt som lekmannaverksamhet, föreningar för den inre missionen, bönehus m. fl. Som medarbetare i Svensk kyrkotidning hade han uttalat sig mot de frikyrkliga rörelserna. Hans starka ordningssinne och vördnad för gällande lag stötte honom bort från dessa, och han såg i dem en regellöshet, som måste bringa skada åt den af honom så högt älskade statskyrkan. Å andra sidan kunde hans varma kristliga sinne ej annat än glädjas åt de andliga

lifsrörelser, som han bevittnade. Det blott smärtade honom att se dem röja en inneboende dragning eller syftning från kyrkan, och att de ofta medförde mycken förvillelse. Besjälad af sådana åsikter mottog han ledningen af Linköpings stift, där vid tiden för hans tillträde den religiösa subjektivismen redan vunnit ganska starkt fäste. I det herdabref, som han utsände, lade han sitt prästerskap allvarligt på hjärtat att besinna den djupa och allvarliga mening, som låg däruti, att bland alla förbindelser, som prästen såsom församlingslärare åtagit sig, »den blifvit satt främst, att vi vid den rena evangeliska läran skole troget förblifva». Han erinrade prästerna om att »genom principiösa eftergifter, genom att åt lögnen uppföra någon del af sanningen för att sedermera efter förmenande så mycket tryggare få behålla återstoden, uträttar man i själfva verket intet». Edens förpliktelse borde för dem liksom för honom själf vara ovillkorligt bindande. Med tanke därpå hänvisade han dem ock därtill, att de förbundit sig att »noga vårda, efterlefva och handhafva» den offentliga kyrkoordningen, om det än medförde svårigheter och motstånd från den antinomistiska riktning, som genomgick tiden. För honom var det synliga kyrkosamfundet en hart när oantastelig institution, som han såg i ett idealt ljus, medan de nyreligiösa riktade en skarp blick på statskyrkans många brister och i känsla af det individuella frälsningsbehofvet lämnade församlingstanken ur sikte och sökte sitt stöd inom föreningar af trossyskon. Läget var ingalunda tilltalande för en person med Brings konservativa syn därpå. Liberalismen hade vunnit terräng på flera områden. Det har icke utan skäl t. o. m. blifvit sagdt, att 1860-talet var en liberalismens guldålder i vårt land. Då nedbröts till Brings bedröfvelse den gamla ståndsriksdagen och en reformifrigare tid syntes vara för handen. Biskopen hade före sin ankomst till stiftet bevittnat så märkliga reformer som konventikelplakatets upphäfvande och sockenbandets upplösning och senast en dissenterlag af den 23 oktober 1860, hvarigenom lämnades laglig tillåtelse för hvem som helst att under vissa villkor utträda ur statskyrkan, och hvarmedelst dennas enhet de jure således upphörde. När Bring följande år öfvertog ledningen af stiftet, hade lagstiftningen lossat på de kyrkliga banden mer, än han ansåg förenligt med kyrkans samdräkt och sanna väl.

Den kyrkliga ställningen inom stiftet ungefär vid tidpunkten för hans ankomst dit karakteriserade han själf med ledning af

prästerskapets ämbetsberättelser vid det prästmöte, som han redan 1862, året efter sin utnämning, höll med sitt prästerskap. Han ådagalade, att den separatistiska rörelsen gått framåt sedan förra gången, som kleresiet var kalladt till möte. Den skarpaste oppositionen utgick från baptisterna, som ej ville begagna sig af möjligheten att bilda eget lagligt kyrkosamfund utan föredrogo en ohederlig hållning till statskyrkan. De skismatiska rörelserna hade dock dittills icke hunnit vålla kyrkan något större afbräck. De hade verkat väckande till mångas själfrannsakning och besinning. Någon separatism, som med skilsmässa från kyrkan dock bibehållit eller velat behålla kyrkans lära, kunde väl sägas ej ännu ha fått fäste inom stiftet, men nog visade sig här och där sträfvanden, som syftade till separation. Som en slags mätare af den öppna okyrkligheten erinrade biskopen om att enligt prästernas ämbetsberättelser funnos i 55 församlingar personer, hvilka på flera år icke begagnat sig af den heliga nattvarden i församlingens gemenskap. I en församling uppgick deras antal till 15 %, i öfriga stannade det vid lägre siffror. Begynnelse till fasta församlingsorganisationer vid sidan af statskyrkan hade redan börjat framträda; särskildt i Motala och Norrköping kunde man finna detta. Missionsföreningar funnos flerstädes. Enligt en uppgift i Evangeliska Fosterlandsstiftelsens årsberättelse funnos 1861 sådana i Linköping, Norrköping, Söderköping, Motala, Hällestad, Vånga, Tjällmo, Västerlösa, Kisa, V. Eneby, Hycklinge och Oppeby samt inom stiftets andelar af Småland uti Kristdala, Tuna, Rumskulla, Hessleby, Hvena, S. Vi, Frödinge, Locknevi, Mörlunda, Molilla, Virserum, Järeda och Lönnberga.

Äfven om biskopen vid ofvansagda tillfälle också måste betyga, att den öppna otron äfvenså tydligare trädte fram, så hade han dock tillfredsställelsen att få vittna om, att kärleken till Guds ord i allmänhet var i tilltagande, att andliga väckelser bland folket mångenstädes framkallat ett förökadt begär att höra och betrakta det gudomliga ordet, att kristendomskunskapen bland det yngre släktet i allmänhet var bättre än inom den äldre generationen, att kyrkorna flitigt besöktes om sabbatsdagarna, och att den heliga nattvarden brukades med vördnad. Han hade funnit, att husandakten kunde sägas mera till- än aftaga, och att den heliga skrift jämte våra gamla kyrkolärares anderika och kärnfriska andaktsböcker allmera efterfrågades och

allt trägnare begagnades. En andlig vårstämning syntes således i det stora hela hvilat öfver folkets religiösa lif. Biskopen påpekade likväl, att hos många den yttre gudaktigheten kunde vara skal utan kärna, och det var honom bekant, att kyrkligheten flerstädes var på förfall. Han ansåg, att detta omdöme företrädesvis afsåg städerna och den »halfbildade» medelklassen och »de fattigaste arbets- och daglönareklasserna».

Frågan om lekmannapredikans berättigande hade nu hunnit blifva brännande inom de flesta församlingar och dryftades därför med lifligt intresse vid ifrågavarande prästmöte. Stiftets främste prästmän voro uppe i elden. Diskussionen visade tydligt, att den frireligiösa rörelsen starkt påverkat sinnena. Man uttalade sig med större erkännsamhet än förr om lekmannaverksamheten men var ganska ense om, att den borde ordnas för att blifva till verkligt gagn för kyrkan. Den kraftigaste förespråkaren för lekmannens rätt att förkunna ordet var Teol. D:r Emanuelsson, som uti 1 Petr. 2:9 fann ett ojäfaktigt stöd för den. Han erinrade om Luthers yttrande: »Här gifves intet annat Guds ord än det alla böra förkunna», och framhöll den speciella betydelse lekmannens arbete hade för att mota otrons makter bland det lägre folket. Fär att gifva sina ämbetsbröder en lefvande bild af huru oskyldiga och uppbyggliga konventiklarna gestaltade sig efter hans erfarenhet, beskref han, huru det plägade tillgå vid dem i hans omnejd: »Där sjunges en psalm, där uppträder en lekman, kanske en torpare, håller en bön, läser ett kapitel ur den heliga skrift. Han gör ingen exegetisk förklaring, men han gör tillämpning af det lästa, han gifver uppmaningar, understundom ganska kraftiga till bättring och hörsamhet för ordet, han slutar med bön, med förbön för öfverheten, för lärare och åhörare. I bland uppträda flera, den ena efter den andra med några förmaningsord, och, sedan bönestunden avslutats, går hvar och en i stillhet till sitt hem». I denna teckning instämde flera präster. I hans församling hade lekmannaverksamheten tidigare urartat men arbetade numera i kyrkligt intresse. En annan af dess försvarare var kyrkoherden Jak. Östberg, som betygade, att han under sju år »med mycken uppmärksamhet» följt lekmannaverksamheten i en ort, där den mycket öfvades. Under det att världen ansåg de flesta lekmän, som förkunnade Guds ord, för bedragare, hade han först »för några dagar sedan lärt känna en sådan, som innästlat sig i församlingen, men hvilken bort-

visades, så snart hans bedräglighet blifvit uppdagad. Han ansåg, att många voro nyttiga, »nära nog nödvändiga i stora församlingar». I denna riktning hade ock Emanuelsson talat, och Sondén, sedermera domprost i Skara, fäste uppmärksamheten på, att många vore oåtkomliga för prästen men nåddes lättare af en man ur folket, af en person, som ej tillhörde den misstrodda herreklassen. Hufvudtalaren från den andra sidan var kyrkoherden i Norrköping kontraktsprosten D:r Rundgren, sedermera biskop i Karlstad, ehuru väl han förklarade, att, sedan konventikelplakatet blifvit upphäft, hade hans ställning till lekmannaverksamheten något ändrats. Han ansåg, att lekmannaverksamhet »ej kan erkännas som en kyrkans grundsats», men erkände, att den kan hafva ett fördelaktigt inflytande. Den kunde få ett berättigande, då uti den enskilda församlingen någon viss person där anställes och lämnades en viss verkningskrets. Då kunde den blifva till välsignelse men icke som oordnad. Hans mening mottogs med lifligt bifall af de närvarande.¹

Den inblick i stiftets kyrkliga förhållanden, som öppnats för den nykomne stiftschefen genom såväl de till honom ingångna ämbetsberättelserna före mötet som den diskussion, hvilken därunder blifvit förd, gaf honom fingervisningar, huru han hade att inrikta sin verksamhet för att främja de grundsatser, i hvilkas genomförande han såg stiftets välgång. För att gifva spridning åt dessa lät han Linköpings stiftstidningar åtföljas af ett bihang, hvori han gjorde uttalanden i en del frågor, och med allvar och utan prutmån gick han att tillämpa, hvad gällande lag och hans samvetsömna hjärta i förening ålade honom.

Tid efter annan ingingo under de närmaste åren anmälningar från socknarna, att baptist- och mormonkolportörer voro där verksamma och hade förvillat flera eller färre. Konsistorium tog då under ompröfning, i hvad mån församlingarnas prästerskap sin plikt likmätigt hade undervisat och förmanat de vilseförda, uppfordrade i händelse af behof vederbörande kontraktsprost att närmare undersöka hvarje föreliggande fall, att inkalla de villfarande till förhör och i betänkligare fall efter anmaning från domkapitlet instämma dem dit för att undergå den varning, som Kungl. förordningen den 23 oktober 1860 föreskref. Ofta underlåto de kallade att inställa sig på den angifna mötesplatsen. Biskopen

¹ Efter tidn. »Väktaren», 1862, N:r 37.

släppte icke gärna efter, och det inträffade, att konsistorium anlitade Konungens Befallningshafvandes handräckning för att nödga tredskande baptister och mormoner att hörsamma kallelsen till inställelse. Helt visst använde biskopen sin förmåga att klart framlägga bibelordets mening, men han kom dock vanligen till korta inför de kallades otillgänglighet för skäl. När domkapitlet fick kännedom om, att någon på ett påfallande sätt dref propaganda för nämnda sekter, hände det, att konsistorium anmälde målet hos Konungens Befallningshafvande för anställande af åtal. Å andra sidan förekom under denna brytningstid, då präster funnos, som voro villrådiga i fråga om de i kyrkan kvarstående baptisternas och mormonernas kyrkliga rättigheter, att de blefvo anmälda för tjänstefel i domkapitlet, emedan de t. ex. under vissa förhållanden vägrat dessa lysning till äktenskap. Understundom voro de anmärkningar, som medlemmar af dessa sekter riktade mot kyrkan, obilliga, ja, orimliga, såsom t. ex. mormonernas påstående, att statskyrkan icke var den helige Andes tempel, enär inga profeter eller apostlar funnos där. Sällan lyckades biskopen eller församlingsprästerna att återföra i kyrkans sköte dem, som fastnat i baptisternas eller mormonernas garn. Men fylld af nit begagnade biskopen de utvägar, som Guds ord och de kyrkliga stadgarna erbjödo honom och hans prästerskap för att om möjligt återvinna några för kyrkan. Många trakasserier vållades under denna tid däraf, att baptistiskt sinnade föräldrar gjorde svårigheter med afseende på sina barns dop. Än lyckades prästerna att öfvertala föräldrarna att låta det ske, än misslyckades de, kanske efter långa förhandlingar.

Huru utvecklingen gestaltat sig under biskopens första ämbetsstid, angaf han själf vid det prästmöte, som han sammankallat till 1868. Han yttrade då: »Å ena sidan se vi och kunna icke nog tacka för de än här, än där frambrytande andliga väckelserna, det i hela menigheter alltmer sig spridande begäret efter eviga liffsens ord och i förening med detta begär, där det får utveckla sig och finna näring och stadga, en klarnande kyrklig insikt, en fast bekännelsestrohet, en varm vördnad och kärlek för kyrkans ordning — — —. Men under det således Guds rikes lefvande krafter omisskänneligt mäktigt röra sig ibland oss, är det ock lika oförnekligt, att det okyrkliga sinnet, ligkiltigheten, otron, ja, fientligheten mot kyrkan, hennes bekännelse och ordning tillväxa och med en tillförene oerhörd öppenhet

framträda. Personer, som, ehuru ej anslutande sig till främmande religionssamfund principiellt afhöllo sig från nattvardens bruk, funnos — såsom förut är nämnt — vid tiden för förra prästmötet inom 55 församlingar, nu inom 62; då ett fåtal, nu flerstädes till ej obetydligt antal, i synnerhet i städerna, men äfven flerstädes på landet voro de nu ej få, t. ex. i Kristdala omkr. 100, i Regna 85, i Gamleby 60, i Gladhammar och Västrum omkring 50. Lika antal beräknade biskopen skulle finnas i Vreta Kloster och Stjärnarp. Vid tiden för det förra prästmötet öfversteg det ingenstädes 15. Såsom synes anträffades det största antalet i bergs- och skogsförsamlingar. I sådana visade sig alltjämt den största rörligheten på det andliga området och mesta växlingarna i fråga om uppfattningen af bibelordet. Pastor P. A. Ahlberg, som ganska mycket såväl omedelbart som medelbart påverkade de religiösa rörelserna i stiftet, och som i början af sin prästerliga verksamhet tjänstgjort både på stiftets slätt- och skogbygd och sedermera under många predikoresor lärt vidare känna folklynnnet, uttalade den meningen: »Väckelserna i slättbygden äro ej så hastiga som i bergsbygden och i skärgården, men de pläga hafva mera djup och lämna säkrare förhoppningar om framtida bestånd».¹ I det första antagandet hade han utan tvifvel rätt. Huruvida det senare motsvarats af en allmänare erfarenhet, torde vara mera tvifvel underkastadt.

Biskopen ansåg, att den i stiftet framträdande separatismen ännu icke gaf anledning till allvarligare bekymmer. De missionsföreningar, som existerade, voro i allmänhet kyrkligt sinnade. Han intygade dock, att separatisternas antal »i tysthet under årens lopp icke så obetydligt tillvuxit». Om någon annan verklig separation än baptisternas och mormonernas kunde man ännu knappast tala, dock tillade han, att, om än den rörelse, som de andliga partiledarne förmådde åstadkomma bland folket, ännu vore ringa, bröt dock då och då deras verksamhet fram på spridda håll, åstadkommande på dessa punkter åtminstone för tillfället förvirring. Han kunde likväl meddela, att den religiösa verksamhet, som bedrefs af lekmannapredikanter, af en del pastorer vitsordades »icke gifva skälig anledning till klagomål utan tvärtom leda till stilla uppbyggelse». Naturligtvis undantogs från detta omdöme den verksamhet, som afsåg att åstad-

¹ »Per Aug. Ahlbergs lif och verksamhet», sid. 41.

komma separation, och till hvilken en del kolportörer gjorde sig skyldiga. En pastor i Grebo och Värna hade i ett memorial t. o. m. uttalat den öfvertygelsen, att folkets fria sammankomster till inbördes uppbyggelse mera än husandakt befordrade förkofran i kristlig vandel, en mening, som biskopen ingalunda delade. Han plägade i stället vid sina visitationer mana församlingarna till stor varsamhet i fråga om dylika samlingar och att noga pröfva andarna men å andra sidan att öfva en kristlig husandakt.

Den religiösa rörelsens utveckling under de senaste åren hade hos flertalet af prästerskapet snarare försvagat än stärkt det välvilliga omdöme, som åtskilliga bland det fällt därom vid det senast hållna. De mera besinningsfulla kunde väl icke blunda för dess betydelse för mångas personliga kristendoms lif men ej heller med jämnmod se, att den dock började arta sig till att splittra kyrkomenigheten och rifva sönder kyrkan. Ett uttryck för denna misstämning bland många af kleresiet gaf vid 1868 års prästmöte den förut omnämnda Teol. D:r A. J. Broman i Skärkind. Han för sin del höll före, att lekmannaverksamheten innebar ett frö till affall från statskyrkan, och yttrade, att de »sällskap och stiftelser, som tagit sig rättigheten att befullmäktiga och utsända sina ombud, göra inga villkor eller inskränningar i deras verksamhetskretsar, utan försedda med deras kolportörsbref vandra de från församling till församling för att hålla konventiklar och försälja till innehållet alldeles okontrollerade småskrifter eller traktater. Någon anmälan om deras ankomst kommer ej i fråga. Föreskriften om kyrkorådsledamots närvaro kan ej verkställas, då ingen anmälan skett, och är dessutom ändamålslös, då högst sällan någon kyrkorådsledamot af bondeståndet kan bedöma vid ett hastigt åhörande, om föredraget är renlärigt, eller om det kan föranleda oordningar, väcka split, oenighet och tvifvel öfver vår kyrkas lära, hvarjämte det på flera ställen lärer visat sig, att kolportörerna varit förklädda baptister eller mormoner». »Dessa och andra kolportörer söka aldrig att verka på sådana personer och hushåll, som i ett eller annat afseende lefva okristligt och bäst kunde behöfva den väckelse, de vilja åstadkomma. Vid deras ankomst till en församling infinna de sig hos någon, som anses väckt; budkaffen utgår, och inom kort samla sig dessa väckta; konventikeln pågår, och, när prästen ryktesvis får kännedom därom, är kolportören borta, och ingen vet, hvad väg han tagit, ej ens hans namn är

känt». Talaren hemställde till närvarande ämbetsbröders ompröfvande, huruvida ej skäl vore förhanden, att prästmötet uttalade sig för en önskan, att det stundande kyrkomötet måtte göra en framställning till regeringen om ett förständigande för stiftelser och traktatsällskap, som utsände kolportörer utan att äga något känt berättigande, att anvisa hvar och en af dessa ett bestämdt distrikt för hans verksamhet, enär han då, om han vore en duglig, sant kristligt sinnad och tillgifven vår evangeliskt lutherska lära och kyrka, utan tvifvel skulle kunna uträtta mycket godt. Han kunde då ej heller gärna undgå att träda i beröring med prästerskapet, som i det fallet kunde anvisa honom, hvarest hans verksamhet vore mest påkallad af behofvet». Mötet inskränkte sig dock att uttala en önskan, att lekmannapredikanterna måtte vid ankomsten till församlingarna anmäla sin närvaro hos vederbörande prästerskap.

Denna fordran ställde ock Evangeliska Fosterlandsstiftelsen på sina kolportörer. I hvad mån de allmänt efterkommo denna fordran, våga vi ej afgöra. Att lekmannapredikanter, som icke voro bundna af någon sådan bestämmelse därom, i regel icke hade någon åstundan att träda i beröring med församlingarnas präster, i hvilka de vanligen sågo besvärliga kontrollanter, är alltför visst. Allraminst hade de någon böjelse därtill i de fall, att de hade sig bekant, att deras egen dogmatiska åskådning stod i strid med prästerskapets. En och annan lekmannapredikant visade dock större hänsynsfullhet mot församlingarnas präster och tillvann sig t. o. m. deras förtroende och aktning. Som en dylik nämnes bland andra en kolportör vid namn Sve-ning Johansson.

Eftersom de väckte vanligen genom lekmannapredikanternas handledning kommit till själafrid, följde de helt naturligt hellre dessa privata själasörjares ledning än det officiella prästerskapets, och deras bristande tillit till detta fann väl ock ett stöd i det allmänna misstroende till de s. k. högre samhällsklasserna, hvilket ofta framträder bland de mera obildade folklagren. Den frireligiösa rörelsen hade 1867 hunnit bringa till stånd 14 missions- eller bönehus inom stiftet,¹ och redan tre år förut funnos omkring 30 missionsföreningar, som stodo i förbindelse med Evangeliska Fosterlandsstiftelsen.

¹ Evang. Fosterlandsstiftelsens 50-åriga verksamhet, sid. 106.

Den religiösa rörelse, hvilken ännu ville fasthålla vid kyrkans lära och bekännelse, hade vid tiden för 1868 års prästmöte hunnit göra sig märkbar i de flesta församlingar men visade sig alljämt starkast och rörde den varmaste lifaktigheten i stiftets skogs- och bergsbygd.

De andliga rörelsernas lokalisering inom stiftet och deras allmänna karaktär under 1860-talet.

I stiftets nordliga trakter, *Bergslags* kontrakt, hade visserligen, såsom vi sett, baptismen gjort eröfringar, men vid sidan af den rörde sig flerstädes ett religiöst lif på den evangeliskt lutherska kyrkans grund. I *Regna*, där baptisterna funnit ett starkt fäste, var den andliga rörelsen liksom flerstädes starkt påverkad af en reformert tendens. Scrivers, Arndts och Nohrborgs uppbyggelseböcker hade där fått vika för skrifter af Krumacher, Spurgeon, m. fl. Luthers skrifter åtnjöto dock äfven förtroende. Evangeliska Fosterlandsstiftelsens tidningar lästes. Den Rosenianska nyevangelismen hade där starka sympatier. En förening med frikyrkligt syfte hade upplöst sig, men en annan var i tillväxt. En missionsförening till inbördes uppbyggelse och till nödlidandes understöd existerade äfvenså och besöktes hvarannan söndag af en smed från Hällestad vid namn Magnus. Enligt pastors uppgift höll denne »ett stilla, godt tal, skarpt accentuerande rättfärdiggörelseläran». Pastor meddelade ock, att mycken öppen otro rådde i församlingen. »Man skrattar åt läran om helvetet» och säger utan omsvep, att »det umbärligaste af allt är kyrkan och dess tjänare, det vore nog med skola». En liknande nedslående erfarenhet måste ock den nitiske kyrkoherden i *Hällestad* göra. Otros litteratur med skrifter af Lilja m. fl. hade vunnit insteg i församlingen, dock kunde han samtidigt vitsorda, att Guds ord var en makt i många hem, ja, han kunde försäkra: »Få lära de hus vara, i hvilka icke på sabbatsdagen åtminstone någon stund ägnas åt Guds ord». »Så kallade 'sammankomster', hvilka äfven torde kunna räknas till huslig andakt, förekomma ofta och hafva, där de äro ledda af renläriga lekmän, utöfvat en god verkan». Folket hade genom dem icke vändt sig ifrån utan till kyrkan. Dessa omdömen fälldes af därvarande pastor vid biskopsvisitation därstädes 1864. För att så

långt möjligt var fasthålla sambandet mellan församlingen och dem, som hyste samvetsbetänkligheter för att begå nattvarden tillsammans med andra, om hvilka de hade den öfvertygelsen, att de voro främmande för Kristus, hade Teol. D:r Emanuelsson ett par gånger enskildt betjänat dem med sakramentets utdelande. Evangeliska Fosterlandsstiftelsens predikanter voro verkamma i dessa trakter. Missionshus fanns ej allestädes. I *Risinge* hade de religiösa söndringarna aftagit. I *Tjällmo* och *Godegård* var rörelsen liflig i början af 1860-talet. En predikant Holmvall var verksam i dessa trakter.

Å den *slättbygd*, som utbreder sig söder om nu berörda skogsbygd, hade ock den andliga rörelsen nu vunnit utbredning men bar i allmänhet en lugnare karaktär. Bland dess stadsbefolkning vann den naturligtvis lättast insteg. I själfva *stiftstaden* hade det ej skett utan motigheter. En missionsförening kom dock snart nog till stånd, men ännu hade man icke hunnit anskaffa något eget bönhus. Någon tid höllo »läsarne» till i den s. k. Ladugårdskällans brunnssalong. I den folkrikare grannstaden *Norrköping* hade rörelsen vunnit en rikare utveckling. En stadsmissionsförening bildades 1865 och underhöll en egen stadsmissionär, och äfven andra åtgärder vidtogos vittnande om dess lifaktighet. I *Skeninge* och *Vadstena* predikade kolportörer, utsända från Jönköpings missionsförening, men dessa sistnämnda städer ägde ingen större betydelse för rörelsens utbredning. *Motala* däremot blef och var en centralpunkt, hvarifrån den spred sig. Den stora mekaniska verkstaden där samlade arbetare från rikets olika delar och ditförde religiösa idéer af olika art. Tvenne missionshus funnos där och höllos tillhanda åt de lekmannapredikanter, som bereste dessa trakter, hufvudsakligen tillhörande den nyssnämnda missionsföreningen i Jönköping. Från den och Evangeliska Fosterlandsstiftelsen utgingo ock de flesta lekmannapredikanterna, som verkade på landsbygden. Bland präster, som flitigt befordrade rörelsens spridning där, må nämnas den förut berörde pastor Ahlberg, som för sjuklighet var fritagen från missiiv, men som tidtals bereste stiftet och predikade än här, än där, hvarförutom han utsände lärjungar från sin missionsskola i Hvetlanda att utbreda väckelserna. Dessa spredos ock, mäst tack vare kolportörernas ymniga predikan och en allt allmännare läsning af religiösa tidningar, hufvudsakligen af nyevangelisk riktning, såsom Pietisten, Budbäraren m. fl.; men

också den af Ahlberg utgifna »Smålands missionstidning» hade afnämare äfven på slättbygden. Många bland prästerskapet gjorde sitt till för att främja kristendoms lifvet, eggade af sina erfarenheter i församlingarna, men ock af biskopen, som vid sina visitationer för detta ändamål förordade, att prästerna hölle bibelförklaringar. Väl var *slättens* landsbygd ett otacksammare arbetsfält än bergsbygden, men flera af dess församlingar blefvo dock bekanta som hemorter för ett varmt pulserande andligt lif. I *Törnvalle* hade 1864 C. V. Charleville, sedermera stiftets biskop, blifvit kyrkoherde. Med öppen blick för folkets andliga behof gick han dessa till mötes. Han mottog ordförandeskapet i därvarande missionsförening. Två söndagsskolor blefvo där inrättade, hvilka gjorde sig så välkända, att de uppsöktes äfven af utsocknes barn. En af deras lärare genomgick med konfirmerad ungdom en repetitionskurs i katekesen, hvilken kurs var så lockande, att äfven några äldre personer anslöto sig till denna klass. En ynglingaförening bildades, en syförening för missionsändamål kom där också till stånd. Hösten 1866 anordnades s. k. bibelklasser med bibelsamtal. Ur minnena från den rörelse, som då framgick öfver församlingen och nejden däromkring, har en af dess senare pastorer meddelat, att äfven skolbarnen drogos in i densamma. Det hände, att prostén Charleville fick bud efter sig att komma upp i skolan för att tala Guds ord med barnen, »för de ville, att skolläraren, som också var en troende man, skulle tala för dem om Gud, och han rådde ej med det». I *V. Harg* hade de gudfruktiga ett stamhåll å egendomen Boo, som ägdes af en fröken Stenhammar, som ingick äktenskap med en son till Teol. Dr Fjellstedt. I *Örtomta* socken gaf Friherre E. Banér på sitt gods Ekenäs stöd åt lekmän, som verkade för den inre missionens sak. Inom *Björsäter* blef Ekhult en skyddsstation för den andliga rörelsen, som i godsets ägare, Generaldirektör M. Huss, fann en varm gynnare. *Västerlösa* församling hörde till de socknar, som starkare berördes af de andliga väckelserna. Tvenne kolportörer, en tid trenne, voro där verksamma. Missionshus uppfördes och beredde lätnad åt deras prediko-verksamhet. *Nykil* och *Östra Tollstad* besöktes liksom socknarna däromkring af lekmannapredikanter. De, som uppträdde å slättbygdens västligaste trakter, hade mestadels utgått från Jönköpings missionsförening, och deras verksamhet gaf understundom anledning till klander. Pastor i *Rogslösa* klagade, att de utsådde

misstroende mot kyrkans af ålder värderade uppbyggelselitteratur, den som räknade sitt upphof från författare sådana som Arndt, Sriver, Fresenius, Nohrborg och Schartau, hvilka beskylldes för att predika blott »en half Kristus», fostra lagträlar o. s. v. I stället ville de sätta skrifter af Rutström och Rosenius, O. Ahnfelts sånger och andra, som de menade gäfvö ett fulltonigare uttryck för evangeliets öfversvinneliga nåd. När pastor där öfvervägde frukterna af deras verksamhet, hade han ej kunnat undgå att lägga märke till ett växande misstroende, ja, förakt för det egentliga läroståndet, missaktning för den offentliga gudstjänsten, ett öfverskattande af konventikelväsendet ända därhän, att en af deras ifrigaste anhängare i pastoratet förklarar, att, så framt man ville blifva frälst och salig, måste man hålla sig till konventikelledarne. Om lefvernets rättfärdighet ville »åtminstone några deras anhängare icke höra talas». »Ett sådant tal tillhör lagträlar». Detta tal fördes af en pastor, som åtnjöt stort anseende som samvetsgrann och nitisk i ämbetet. Antalet personer, som i Rogslösa anslutit sig till den nyevangeliska riktningen, uppskattades till vid pass 25; de hade dock ej formligen separerat sig från statskyrkan. Några af dem syntes till och med vid den allmänna gudstjänsten, och alla mottogo sakramentet i gemenskap med församlingen. Också från andra församlingar i samma trakt förspordes en liknande klagan, att de predikanter, som utgingo från Jönköpings missionsförening, förkunnade ensidigt evangelium och underminerade förtroendet till kyrkan och möjligheten för dess präster att så, som önskligt vore, öfva själavård inom församlingarna. Till dessa lekmanapredikanter missionsfält hörde äfven trakterna söder om Omberg. I *Stora Åby* och *Ödeshög* uppträdde kolportörerna P. A. Hultman, P. A. Malm, en Johansson, men till pastors missnöje utan att anmäla sina besök i socknarna. Om de andligt sinnade i *Rök* och *Heda* yttrades, att de hellre lyssnade till hvilken annan predikant som helst än till församlingarnas präster. Äfven där höllos allenast de, som besökte konventiklar, som väckta. Alla andra ansågos vara »sofvande». Pastor, som var fördragsam och riktade blicken på det glädjande och lofvärda i rörelsen, skref 1865 i ett ämbetsmemorial, att alldenstund de väckta ännu icke öfvergifvit församlingen, uppmuntrade hvarandra till ett kristligt lefverne och deras sammankomster icke verkat störande, så ville han räkna de religiösa företeelserna som ett godt tidstecken. I

Svanshals och *Kumla* mottogo de väckta besök äfven af predikanter, som utgått från Evangeliska Fosterlandsstiftelsen. Mot deras renlärlighet hade pastor ingenting att anmärka, men i fråga om en af dem hade han dock iakttagit, att en mot kyrkan och dess ämbetsmän satirisk ton genomgick hans föredrag, och att dennes anhängare icke infunno sig i församlingens kyrka annat än då de ämnade begå den heliga nattvarden.

Inom stiftets *sydliga* delar hade vid tiden för 1868 års prästmöte den andliga rörelsen nått en mer betydande utbredning och intensitet. Synnerligen stark brann hänförelsens eld under några år i *Norra* och *Södra Vedbo* kontrakt, hvilka tillhörde det missionsfält, dit Jönköpings missionsförening i regel sände sina predikanter. Högst synes vågorna svallat vid midten af nämnda årtionde. Ännu 1868, skref pastor i *Säby*, var kärleken där till Guds ord varm. Han beklagade blott, att vid denna »andliga islossning och vårstorm uppblandades det lefvande klara vattnet af litet anabaptistiskt och antinomistiskt grums, som sedan småningom lagt sig». Ännu spårade han dock en hyperevangelisk tendens i församlingarna i nejden, närd af kolportörerna, som utgått från nyssnämnda missionsförening. I *Haurida* och *Vireda* lästes visserligen i början af detta årtionde kyrkans gamla andrika författare, sådana som t. ex. Luther, Scriver, Arndt m. fl., men sinnena bearbetades i nyevangelisk riktning af berörda lekmannapredikanter, bland hvilka nämndes bemäldte f. d. skollärare P. A. Hultman, en f. d. soldat vid namn Fritiof och en »desertör» från Pastor Ahlbergs skola, Malm, sotaregesällen Nygren m. fl. Af dessa kolportörer ansåg pastor, att Malms verksamhet var skadebringande. Dessas missionsarbete blef icke utan frukt. En mäktig svärmisk väckelse uppblossade, hvilken efter ett par års yra antog en mera sansad karaktär, så att därvarande pastor 1868 kunde vitsorda, att den ej blott gifvit »mången förut likgiltig kärlek till Guds ords hörande utan äfven gjort huslig andakt mera allmän och i allmänhet verkat välgörande på sedligheten». Men han tillade liksom pastor i *Säby*, att en nyevangelisk anda hvilade öfver andligheten i hela den trakten, en anda, »som med förbiseende af bättringens och helgelsens nödvändighet yrkar på trons rättfärdighet». Hos enskilda personer bland de väckta kunde man märka till och med ganska grofva afvikelser från kyrkans bekännelse, men icke desto mindre begagnade de sig af kyrkans nådemedel och deltog i församlingens

allmänna gudstjänst. Den fäderneärfda vanan förebyggde ännu ett separatistiskt lösslitande, men bandet, som fäste dem vid kyrkan, var alltfjämt utsatt för att nötas sönder af kyrkofientliga lekmannapredikanter. Den andliga väckelse, som mot slutet af 1850-talet uppstått i *Bälaryd*, spred sig icke blott till moderförsamlingen, *Lomaryd*, och de nyssnämnda socknarna Haurida och Vireda utan ock till andra församlingar inom N. Vedbo kontrakt. I de begge förstnämnda voro sinnena ännu i stark svallning omkring midten af 1860-talet och hade rent af antagit en svärmisk, excentrisk karaktär, understundom med fysiska symptom. De nyssnämnda kolportörerna Malm och Fritiof drefvo där syndfrihetsläran. I Bälaryd hade lekmannapredikanterna haft ett stamhåll hos en bonde i Skärsjö, i hvars hem täta andliga sammankomster höllos, och, säger en af dessa predikanter Sam A. Johansson, som 1861 uppträdt där, rummen voro till trängsel fyllda af efter Guds ord hungrande människor.¹ O. Ahnfelt lät ock höra sig där. Omsider hade rörelsen antagit en lugnare natur, och äfven de separatistiska tendenserna hade mildrats. Husandakt hade blifvit kär i mångt hem och väsentligt bidragit att skänka ro åt de oroliga samvetena. Predikanter från Jönköpings missionsförening uppträdde visserligen allt fortfarande, men folket besökte äfven den allmänna gudstjänsten. Prästerskapet sökte tillmötesgå de religiösa behofven genom att sprida en bekännelsetrogen uppbyggelselitteratur, därvid skrifter äfven från Evang. Fosterlandsstiftelsens förlag. I *Adelöf* hade bland andra predikanter från nämnda missionsförening också Sam. A. Johansson verkat. I *Linderås*, af samma kontrakt, bar den andliga rörelsen liknande drag som i Bälaryd och leddes vid årtiondets midt af en folkskollärare A. G. Lindqvist i Roseniansk anda. Från ortens öfriga socknar ingingo vid tiden för 1868 års prästmöte meddelanden, som visade, att utvecklingen i dem gestaltat sig ungefär enahanda som i de nu berörda. I de flesta hade blifvit uppförda missionshus och hade bildats missionsföreningar. I ett par församlingar stodo dessa under pastors ledning. Förtroendet var där således icke afklippt.

I det angränsande *Ydre kontrakt* och dess grannprosteri i öster, *Kinda*, hade den andliga rörelsen äfven utbredd sig, särdeles inom det förras sydligaste pastorat, *Västra Ryd* och *Svin-*

¹ Johansson, Sam. A., »Ur minnet», sid. 114.

hult. Kolportörer, utgångna från pastor Ahlbergs missionsskola, hade besökt dessa socknar. Deras kyrkoherde var dock ingalunda belåten med deras verksamhet. Han anmärkte i sin ämbetsberättelse till prästmötet 1868, att de kommo »vanligen flocktals före och efter jul» till V. Ryd och inbjödo folket att efter den offentliga gudstjänsten i kyrkan samlas i sockenstugan för att afhöra predikningar af dem. Somliga begärde pastors medgifvande att hålla bibelförklaringar och uppbyggelsestunder, andra brydde sig ej om att vända sig till honom. I förra fallet hade pastor bevistat dem, så vidt hans tid medgifvit det. Någon irrlärighet hade han icke förmärkt. En gång i månaden plägade en f. d. korporal Löfving infinna sig och hålla uppbyggelseföredrag i sockenstugan. I annexförsamlingen, Svinhult, kunde — förklarade pastor — Ahlbergs lärjungar anses »besörja själavården och mottaga bikten af läsarne». Han hade dock tillfredsställelsen att kunna tillägga, att understundom söker »en och annan om sin salighet bekymrad själ den rätta läraren i församlingen». Till följd af det insteg, som Ahlbergs elever vunnit, hade det lyckats dem att där — utan medverkan från prästerskapet — bringa till stånd en missionsförening med uppgift bland annat att stödja Ahlbergs missionskola i Hvetlanda. I grannsocknarna *Norra Vi* och *Sund* funnos äfvenså missionsföreningar om än utan nämnda uppgift, men i *Kettilstad* och *Tjärstad* inom Kinds kontrakt visade missionsföreningarna sitt förtroende till Ahlbergs anstalt genom att underhålla en där utbildad predikant. I *V. Eneby*, *Kisa*, *Hägerstad* och *Oppeby* hade starka andliga väckelser gått fram. Vid tiden för 1868 hade enligt en pastors uppgift »svärmeriet» lagt sig.

Inom den del af *Kalmar* län, som tillhör Linköpings stift, och som utgör dess sydöstra del, härskade ock under 1860-talet ett mycket rörligt andligt lif. Redan dessförinnan hade i dessa trakter flera missionsföreningar bildats. Somliga af dem hade slutit sig tillsammans i större missionskretsar, hvilkas årsmöten voro religiösa högtider för dem, som infunno sig där. En dylik större krets bildades t. ex. af *Tuna*, *Hjorted*, *Gladhammar* och *Ästrum*. De troende i *Kristdala* hade slutit sig tillsammans med missionsföreningen i *Misterhult* och *Oskarshamn*. I några få församlingar hade pastor lyckats bekomma ledningen. Så var förhållandet t. ex. i *Locknevi* och *Hannäs*. Missionshus träffades redan ganska allmänt i orten och anlidades flitigt af de

lekmannapredikanter, som bereste fältet. Bland dessa ådrog sig särskildt grefve A. Stackelberg större uppmärksamhet för sitt varma, oförtrutna nit för Guds rike. I den ort, där hans egendomar voro belägna, hade folket dittills gjort sig känt för dålig vandel, och själf hade han till och med haft personlig erfarenhet af huru illasinnadt det kunde vara. Genom hans predikan och nitiska omsorg om dess religiositet och moral åstadkoms en märkbar förändring i dess lefverne. Domhafvanden i orten betygade, att lika vanligt som det förut varit, att han vid hvarje ting haft en mängd brottmål instämda från denna trakt, lika sällsynt var det nu att därifrån få ett enda.¹ Ehuru Grefve Stackelberg regelbundet länge själf predikade vid sitt bruk Öfverum, fann han dock lämpligt att till sin hjälp anställa en särskild brukspredikant. Den förste, som antog kallelsen därtill, var P. Fjellstedt. Väl stannade denne ej länge på platsen, men hans efterträdare K. P. Gustafsson, m. fl. arbefade i hans anda, och skaran af gudälskande själar växte och spred sig allt-mera. Stackelberg tjänstgjorde en kortare tid också som ordförande i den af pastor Ahlberg bildade *Nordöstra Smålands missionsförening* och säges gifvit första uppslaget till den af Ahlberg utgifna missionstidningen. Ehuruväl grefven anslöt sig till den nyevangeliska riktningen, sökte han förebygga separatism, och, som han var vänligt stämd mot kyrkan, hade han af biskopen bekommit *venia concionandi*. Pastor i *Ukna*, där hans sätesgård, Stensnäs, är belägen, gaf i sin berättelse till 1868 års prästmöte sitt erkännande åt hans gagnande verksamhet och betygade, att på grund af den kristliga anda, som på senare tid där blifvit rådande, hade »mycket godt i samfundslifvet uppkommit». De missionsfester, som årligen höllas vid Stensnäs, voro mycket besökta. Ehuruväl Stackelberg visst icke ville bilda någon fri-församling, kunde han icke förebygga, att den andliga rörelsen i orten antog en frireligiös karaktär. Pastor i *Lofa*, inom hvars gränser Öfverum är beläget, yttrade smärtsamt, att prästerskapet föga anlidades i själavårdsärenden och ansåg detta bero på den »här gängse kolportörsverksamheten, som åtagit sig att fylla behovet». I *Tryserum*, som hörde till samma kontrakt, hade genom sammanskott från flera socknar af vänner till denna verksamhet blifvit inköpt en lägenhet för att tjäna som boställe för en fast anställd lekmannapredikant för orten. Också från andra

¹ »Julhälsningar» 1908, art. Adolphe Stackelberg, sid. 31.

håll inom Tjust förspordes, att folket vändt sitt förtroende till lekmannapredikan, medan kärleken till församlingarnas gemensamma gudstjänst var stadd i aftagande.

Hugnesammare meddelanden från andra orter saknades dock icke alldeles. Kyrkoherden P. Ulander i *Tuna* nämnde visserligen, att kolportörer där infunno sig och drogo folket till missionshuset, hvilket stod öppet för »alla» predikanter, men han kunde dock tillägga, att Luthers, Arndts, Scrivers och Hoofs skrifter lästes i församlingen, och att »merendels gick ingen vecka förbi, utan att någon om sin själs salighet bekymrad sökte råd, upplysning och tröst hos pastor». Sådana uppmuntrande erfarenheter rönt dock få präster men voro för dem en ära. I allmänhet uppsökte de väckte hellre självvalda själasörjare bland lekmän än den officielle församlingsherden. Kyrkoherden i *S. Vi* och *Djursdala*, Teol. Dr J. A. Moberger, kunde emellertid 1867 vid visitationsförrättning i hans församlingar, som tillhöra samma kontrakt som nyssnämnda Tuna, meddela, att under sistförflutna decenniet hade kyrkligheten och kärleken till Guds ord onekligen varit i tilltagande, och att ordets tjänare där hade hugnaden att vanligtvis få predika för fullt hus. Kontraktsprosten i *Södra Tjust*, P. F. Watz, såg 1865 utan misströstan den förhandenvarande situationen och skref i ett ämbetsmemorial, att den var så god den kunde vara »i dessa brydsamma tider». Han var öfvertygad om att så länge förtroende kunde bevaras mellan lärare och åhörare, kunde »icke ens det andliga lycksokeriet och nyhetsmakeriet förnä genom sina kolportörer allt för störande ingripa, söndra och bekymra kyrkosamfundet». I sin egen församling, *Hallingberg*, tyckte han sig hafva märkt, att folket »icke så hejdlöst samlades för att lyssna till hvilken okänd kolportör som helst». I *Kristdala* kunde vid visitation därstädes pastor betyga, att ännu inga egentliga separatister där hade uppstått, men han var dock ej alldeles tillfreds med situationen, ty »då prästen Ahlberg bodde i socknen, bildade han en församling, hvars ledamöter ansågo sig frommare än andra». Denne hade före sin afflyttning till Hvetlanda i tre års tid hållit missionsskola i Kristdala, och hans verksamhet hade ej varit utan inflytande i orten. Förmodligen funnos både i Ahlbergs »församling» och i kyrkoherdens liksom i allmänhet, där ordets sådd vuxit upp, alla de tre kategorier, som kyrkoherden P. K. Liljedal demonstrerade vid visitation 1867 i sitt pastorat *Mister-*

hult, också tillhörande liksom Kristdala Tuna läns och Sevedes kontrakt. I hans församling funnos dels många, som förstode »ordet enfaldigt» men kände det »djupt», dels sådana, som voro mera »hemmastadda i vår trosläras sanningar». »Dessa i ordets rätta bemärkelse »läsare», af hvilka kyrkan med bön till Gud må önska sig många, hafva en redig kunskap och renlärig tro, iakttaga strängt sabbatens helgande, gå ofta i kyrkan och till den heliga nattvarden, föra en from och stilla vandel samt utmärka sig för en nykter och fridfull sammanlefnad». De kristtroigna af denna kategori voro naturligtvis allestädes de fåtaligaste, medan den tredje af honom tecknade gruppen nog ägde flera medlemmar. Det utmärkande för dessa var enligt kyrkoherdens skissering, att de »framträda med stora anspråk på en förbättrad kristendom, den de förmenade sig tro, känna och utöfva bättre än andra. De lägga en synnerlig vikt på yttre, för kristendomen oväsentliga ting, ifra med asketisk stränghet mot lifvets oskyldiga glädje och framhålla, snart sagdt, såsom det viktigaste af salighetens villkor att läsa andliga skrifter, sjunga andliga sånger och bevista enskilda s. k. »förklaringar», de där ofta utan anmälan hållas öfver allt i socknen af åtskilliga med mer eller mindre förmåga utrustade personer». Kyrkoherden ansåg sig dock rättvisligen böra erkänna, att ett ökadt begär efter Guds ord gaf sig tillkänna vid dessa »förklaringar», om än understundom »nyfikenheten uppjagar mängden liksom vinden flygsanden». Inom *Aspelands* kontrakt hade också andliga väckelser gått fram redan på 1850-talet. Pastor i *Virserum* och *Färeda* meddelade 1868, att rörelsen där hade vunnit stadga, ja, man kunde då till och med förspörja en andlig trötthet. En dylik tillbakagång i rörelsen kunde vid den tiden observeras äfven på andra punkter i stiftet. I några församlingar hördes syndfrihetsläran förkunnas, och nitet för helgelsen syntes svalna.

Den andliga rörelse, hvars utbredning inom stiftet vi ofvan sökt följa intill 1868 års förut berörda prästmöte, visade sig alltså påverkad af en reformert anda och saknade icke här och där schismatiska sträfvanden, men rörde dock icke i mera nämnvärd grad några bemödanden att åstadkomma en frikyrklig utbrytning från moderskyrkan. Dessa sträfvanden voro egentligen förbehållna åt dem, som drefvo propaganda för att bereda plats åt baptismen eller samla anhängare åt Mormons lära. Bägges vägrödjare inställde sig gärna, där en andlig rörelse vaknat, och

sökte där göra fångster för sitt samfund. Under det att den ofvan beskrifna, mera bekännelsetrogna rörelsen i afsevärd grad stöddes från Småland, särskildt från Jönköping, hämtade den baptistiska krafter från Nerike, där Örebro var ett stamhåll för den baptistiska missionen.

Baptismen, som till en början hade sitt förnämsta tillhåll i Motala, Hällestad och några socknar i stiftets sydöstra del, hade vid tiden för 1868 års prästmöte vunnit mycken tillväxt och utvecklade i vissa trakter en liflig verksamhet. Den hade nu hunnit intränga i tretton vid förra prästmötet ännu oberörda socknar och hade i Motala och Norrköping samlat ganska många anhängare. I båda dessa städer höllo dessa regelbundna gudstjänster ett par gånger i veckan med bibelförklaringar, bön och sång. I stiftets norra bygder var *Hällestad* ej längre deras hufvudstation. De hade där förlorat sin förra sammanhållning och sitt missionsnit, men där som annorstädes fasthöllo de i sin vägran att låta döpa sina barn. Pastor där meddelade 1864, att det endast då kunde framtvingas, om han själf åtföljd af faddrar inställde sig i hemmen. Sedan snart allt tvång blef förbjudet, vägrade baptisterna bestämdt att utlämna sina barn till dop. Samma erfarenhet gjordes ock i andra socknar i samma kontrakt. Sitt starkaste fäste där hade baptisterna numera i *Regna*, där de kunde anses bilda ett »annex» till baptistförsamlingen i Örebro, som försåg dem med predikanter. Ledaren inom socknen var en rättare vid namn Schwartz. Som ett uttryck för hans sinnesstämning mot kyrkan meddelade pastor i sin ämbetsberättelse 1868, att denne vid ett tillfälle, då hans trosförvanter voro samlade till gudstjänst, bedit, att Gud måtte höra sina barns bön och förstöra Babylon, det är den lutherska kyrkan, samt skökan, det är folkskolan. En gång i månaden firades den heliga nattvarden, hvilken akt af dem nämndes »Brödsbrytelse». De komma då — skref pastor — tillhopa, »prisa hvarandra lyckliga att ha undsluppit Babel, påminna sig den mörka tid, de voro där, ömka sig öfver dem, som ännu där dväljas, dricka kaffe, falla på knä och bedja, sätta sig kring ett bord, där ledaren läser instiftelseorden, bryter brödet, gifver till en hvar, sammalunda ock vinet, man sjunger och beder». Baptisterna hade tillvunnit sig synnerligen starkt bifall bland daglönarnes hustrur vid Regnaholms gård. En orsak till denna trosnorms framgång just där ansåg pastor ligga däri, att egen-

domen var utarrenderad till en baptist, och att starka inflyttningar af trosförvanter till honom ägt rum från Nerike.

Den andra trakten af stiftet, där baptismen vunnit ett betydligare insteg, var — såsom nämnt är — dess sydöstligaste del, där *Västervik* var en utgångspunkt för den. Ett f. d. handelsbiträde Classon och en handlande Edenholm voro de verksamaste baptistmissionärerna i den orten. Kontraktsprosten där skref till domkapitlet: »Prästerskapets belägenhet är ganska svår med hänsyn till baptisternas avoghet mot barndopet. Då numera ej tvång finge användas för att förmå föräldrar att utlämna sina barn till dop, kunde man föga uträtta, ty »hvar och en, som kommit i närmare beröring med baptisterna, har nogsamt kommit till en sorglig erfarenhet af den envishet och trotsighet, hvarmed de möta äfven den solklaraste och humanaste vederläggning af deras villfarelser, hvarför det måste räknas bland sällsynt lyckliga företeelser, när ett frivilligt medgifvande å deras sida medgifver barndopet». I allmänhet visade baptisterna sig hätska mot statskyrkan, ehuru exempel på ett välvilligare sinelag också anföras. Så hände det, att i *Locknevi* baptister deltog i församlingens gemensamma gudstjänst. Nattvarden firade de dock alltid i hemmen. I *Västrum*, där de understöddes från trosförvanter i England, läto de sina barn deltaga i konfirmandundervisningen. Baptisternas hela antal i stiftet beräknade biskopen vid prästmötet 1868 hafva mer än fördubblats sedan det förra mötet och upptogs nu till mer än 400.

Det främmande religionsparti, som jämte baptismen spelade en mera anmärkningsvärd roll i tidens religiösa rörelse inom stiftet, var då *mormonismen*. Medan dess anhängare vid tiden för det förra prästmötet räknades blott till vid pass 100, hade de nu hunnit fördubblas till antalet. Tidigare hade de hållit sig allenast inom Östergötland, nu hade de trängt in i smålandsdelarna af stiftet. Talrikast voro de samlade i *Norrköping*, där de beräknades till mer än 100. Där hade de egen föreståndare, som blifvit befullmäktigad af Brigham Young m. fl. Närmast till antal kommo mormongrupperna i *Linköping* och *Motala*. Lärans öfriga bekännare träffades här och där i ringa antal i en del socknar.

Biskop Brings senare tjänstetid, 1869—1884.

1. Allmän öfversikt öfver de religiösa rörelsernas utveckling.

Vi ha funnit att vid tiden för 1868 års prästmöte dessa rörelser vuxit i styrka liksom ock i utbredning. Någon formlig separation från kyrkan hade de frireligiösa ännu icke företagit sig. Någon ordnad församlingsorganisation existerade ännu icke ibland dem, men frikyrkliga och separatistiska tendenser märktes väl, bestämdast bland baptister och mormoner, om dessa än till namnet kvarstodo inom kyrkan, vars målsmän ännu icke däraf befarade några vådor för dess auktoritet och sammanhållning. Talrika frön till splittring voro dock utsådda och mognade under detta tidsskede. Bland de s. k. läsarne rådde mestadels den Rosenianska läroåskådningen eller Nyeangelismen. Dess framgång hade vunnits tack vare den betydliga spridning, som Roseniu's tidskrift »Pietisten» nått inom stiftet i följd af en del lekmannapredikanterns åtgöranden. Som den riktning, hvilken företrädde af Rosenius, var ganska individualistisk och subjektiv, lämnade den icke rum för församlingstanken. Det var den enskildes frälsning, som ensidigt betonades. I den mån allmänhetens fromhetslif kom att påverkas af nyeangelismens ande, försvagades pieteten och känslan för församlingsidén. I stället sågo hans själsfränder idealet i fria sammanslutningar af de troende, i missionsföreningar, som sökte vidga sin krets genom att draga till sig dem, som vunnos genom lekmannapredikanternas evangeliförkunnelse. För detta ändamål höllos möten. På inbjudning af några nitälskande personer samlades 1868 i Linköping ett dylikt, hvarvid stiftades *Östergötlands Ansgarieförening*. I dess styrelse insattes, märkligt nog, icke allenast lekmän utan äfven några präster, som vunnit förtroende inom de frireligiösas läger och visat sympati för den andliga strömningen i tiden. Till ordförande i styrelsen utsågs dåvarande kyrkoherden i Törnvalla, C. V. Charleville, som i denna befattning kvarstod i tio år. Tre andra prästmän blefvo ock insatta, nämligen pastorerna S. A. Lindblom, A. J. Andræ och P. N. Kallander, några f. d. skollärare, bland dem A. F. Lundmark och J. Danielsson; dessutom en fabrikör Wellenius i Norrköping, en direktör Hj. Hazelius, en skräddare Harling och en bokhållare Jonsson. De första predikanterna i föreningens tjänst voro de

nämnda f. d. skolläroarne samt en annan f. d. skollärare vid namn Sundström. Den nybildade föreningen trädde i förbindelse med Jönköpings missionsförening, så att bägge föreningarnas predikanter arbetade till en del inom samma områden. Äfven med Evangeliska Fosterlandsstiftelsen trädde Ansgarieföreningen i vänskaplig förbindelse.

Det nyssnämnda året, 1868, var i flera afseenden ett bemärkelseår. Då afled den också inom Linköpings stift högt uppburne lärofadern K. O. Rosenius, och hans så inflytelserika tidskrift lämnades i händerna på Lektor P. P. Waldenström. Samma år utfärdades i december en kunglig förordning, som gaf kyrkoråden myndighet att utfärda förbud mot gudstjänstliga uppbyggelsemöten och religiösa sammankomster, när de ansågo, att de föredrag, som höllos, syntes ägnade att framkalla kyrklig söndring. Som denna förordning ganska lätt kunde missbrukas af kyrkoråd, som voro ogina mot friare och lifskraftigare religionsyttringar, betraktades den af de frireligiösa såsom ett slag i ansiktet och såsom en föryngrad upplaga af det gamla, hatade konventikelplakatet. Den nya förordningen visade emellertid, att de maktägande i samhället fått klart för sig, att det frikyrkliga missionsarbetet, baptisternas och mormonernas sträfvanden att värfva proselyter inneburo vådor för kyrkans sammanhållning och dess medlemmars religiösa samförstånd. Denna vunna insikt medförde ännu en religionsstadga i november följande år. I den fastställdes ansvar för en hvar, som sökte förleda en annan till affall från den evangeliskt lutherska läran. Med stöd af denna stadgas paragrafer sökte väl en del präster lägga hinder i vägen för att några heterodoxa idéer skulle komma att bryta kyrkans enhet, men de kunde dock ej hämma tidens religiösa strömning, som gick i riktning mot ökad individuell frihet i andliga ting. Deras motstånd mot lekmannapredikans frihet bidrog att stämma mångas sinnen till ovilja mot kyrkans väktare och stärkte de frireligiösas åstundan att frigöra sig från kyrkans förmyndarskap. Sedan sockenbandet blifvit lossadt, hade dessa begagnat sig af den vunna friheten att gå utom sin församling för att mottaga den heliga nattvarden af präst, som åtnjöt större förtroende än den, som var anställd i den socken, där de voro kyrkoskrifna. När omständigheterna så fogade, att de ej heller i någon grannsocken funno någon prästman, hvilken de vågade hålla för att vara en Andans man, och de på samma gång hyste be-

tänkligheter att njuta sakramentet tillsammans med personer, om hvilka de voro öfvertygade, att de ovärdigt framginge till Herrens bord, började de att allt vanligare sluta sig samman till fria nattvardsföreningar under ledning af en lekman, som vid de tillfällen, då de samlats för att ätnjuta sakramentet eller — som det allmänt betecknades — »för bröds brytande» betjänade de tillstädeskomna. Prästerna, som menade sig icke kunna verkställa gallring bland de anmälda nattvardgrästerna, eftersom en dylik mången gång skulle gå öfver deras omdömesförmåga och te sig som ett egenmäktigt och godtyckligt domslut, ställde sig ogillande inför dessa lösa, okyrkliga organisationer. I medvetande däraf höllos dessa nattvardsgångar i regel inom lyckta dörrar, så hemliga, att prästerna icke ens visste, hvilka som tillhörde föreningen. Man följde därvid en mening, som den bekante Oskar Ahnfelt 1858 uttalat. »För att ej uppväcka onödig strid bland andra troende och för det andra för att icke genom oförsiktigt tillvägagående draga öfver sig polismaktens ingripande» borde de »hållas i tysthet och utan buller».¹ Det vanliga tillvägagångssättet vid den heliga akten var, att i samband med sång, bibelläsning och bön upplästes instiftelseorden till nattvarden, hvarefter brödet cirkulerade för att brytas och förtäras. Dessa nattvardsföreningar voro fröet till de friförsamlingar, som omsider framväxte, sedan nya omständigheter påverkat utvecklingen. — Liksom lekmän ansågo sig vara i sin fulla rätt att förkunna ordet och utdela nattvardens håfvor, så menade de sig äfven hafva frihet att handhafva döpelsens sakrament. Som prästerskapet också däri såg sträfvanden att emancipera sig från den kyrkliga ordningen, gäfvo deras dopförrättningar anledningar till ökat bekymmer, i synnerhet som lekmanne ofta underlätto att anmäla dopen för sockenprästen och därigenom hindrade honom att å kyrkans vägnar bekräfta dessa, som han skulle velat anse som nöddop.

Ännu under detta tidsskede hade dock icke gammaldags fromhet alldeles försvunnit från stiftet. Kyrkans gamla andrika uppbyggelseböcker lästes ännu på sina håll, ehuru visserligen alltmera trängda åt sidan af en mängd nya småskrifter. Den uppbyggelselitteratur, som vunnit allmännaste spridningen, var färgad af den reformerta kyrkans åskådningar. Från Englands och Amerikas religiösa bokvärld hämtades nämligen den nya

¹ Johansson, S. A., »Ur minnet», sid. 135.

uppbyggelselitteraturen, som öfversatt till vårt språk närde gudaktigheten och gaf den färg. Genom denna främmande litteratur gynnades ock baptismens och metodismens utbredning, enär den stora allmänhetens kritiska omdöme var mycket ringa skoladt. Den gammallutherska anden försvagades i medvetandet. Lif och rörelse på det andliga området rådde emellertid mångestädes under 1870-talet. Många af lekmannapredikanterna accentuerade alltjämt med öfverdrift nåden i Kristo och betonade ej nog helgelsens nödvändighet och förledde människor med okrossade hjärtan att tro gudaktigheten bestå i ord och ej i kraft. Därför har den farhågan blifvit uttalad, att hyperevangelismens målsmän icke bidragit att höja vårt folks sedliga kraft.¹ En skildrare af det allmänna religiösa tillståndet yttrade, att allt ondt skyldes på djäfvulen, och man sökte frigöra sig från stundens samvetsförebråelser; många lättrörda, sinnliga naturer lefde ett lif i känslösvall »uppjagadt af vännernas jubel öfver en vunnen själ». »Mången byggde sitt hopp på sin salighetskänsla och prisade Jesus mera som saliggöraren än som frälsaren». Många voro verkligen berörda af Guds Ande men blott ytligt. De hade lagt bort en del grofva synder, men andra, finare hade trädt i stället, högmod, hårdhet i domar, afund, maktlystnad, äregirighet. De söka »vara glada, men den verkliga friden fattas. Deras kristendom sitter i hufvudet». Själspöfning, bönekamp anse de som egenrättfärdighet, lagträldom, förringande af Kristi förtjänst.² Den person, som gaf denna teckning, var dock en, som själf nitälskade för Guds rikes framgång och gladdes åt dess segrar, men som med vemod lagt märke till, att de andliga stormarna också upprörde på ytan mycket skum, som ej ägde bestånd och värde. En egendomlig uppfattning af den gudomliga nåden utmärkte den förut något berörda *Nordöstra Smålands missionsförening*. Inom stiftets andel af Kalmar län hade, hufvudsakligen till följd af Pastor Ahlbergs nit, uppstått flera missionsföreningar, hvilka slöto sig samman under gemensam styrelse med honom till ordförande. Det var denna sammanslutning, som antog den nyssnämnda beteckningen. Den bildades efter mönstret af Jönköpings missionsförening och delade till en början tämligen enahanda åskådningssätt med den, men efterhand uppträdde

¹ Nordisk Familjebok, art. »Läsare». 1:ta uppl.

² Amalia von Braun, »Kristendoms lifvet i vår tid», Stockh. 1860, sid. 177, 185 ff.

predikanter i den yngre missionsföreningen med läror, som drefvo människans passivitet i sin frälsningssak till ytterlighet. Bland dessa predikanter gick skolläraren O. A. Welin från Västervik väl allra längst i ensidighet. Han betonade med eftertryck, att hela världen vore frälst i Kristus, och att ingen blir det genom tron. Hvarje människa, således äfven den, som lefver i otro, har syndernas förlåtelse och är rättfärdig, ren och salig i Kristus, men hon kommer först genom tro att förnimma och njuta denna salighet. Å andra sidan är också en troende kristen till sin person förbannad, ehuru — som sagdt — i Kristus rättfärdig. Dessa tankar kunde af predikanter blifva på till och med så drastiskt sätt framställda, att det sades, att i helvetet ligga människor med förlåtna synder. Det var naturligt, att de predikanter, som drefvo dessa paradoxer, icke kommo att lägga synnerligen stor vikt vid hjärtats omskapelse och lefvernets rättfärdighet, eftersom alla ju redan voro nya skapelser i Kristus. Grunden till denna radikalism i uppfattningen af Kristi förtjänst var hufvudsakligen att söka i behofvet af att inlägga en protest mot den fullkomlighetslära, som från metodistiskt håll blef förkunnad i dessa trakter och äfven vunnit insteg hos somliga. De nämnda predikanterna ville skarpt hålla fram, att det ligger öfver gränsen för en människas utveckling i sinnevärlden att hinna fram till syndfrihet.

Deras förvridna uppfattning af andra och tredje artiklarna af vår apostoliska trosbekännelse möttes af den divergerande uppfattning, som framför allt i lektor P. P. Waldenström hade sin hufvudman, och hvilken kom att öfva ett ännu mera vidtgående inflytande på den religiösa ställningen inom stiftet än den förutnämnda. I en predikan på tjugonde söndagen i Trefaldighet 1872 framlade han för Pietistens läsare sin ändrade ståndpunkt i fråga om försoningen. Han menade, att denna icke bestod i ett Guds försonande med människan utan allenast i hennes försoning med Gud. Den objektiva försoningen sköts åt sidan, och blott den subjektiva erkändes som behöflig. Denna hans mening framkallade visserligen kraftiga gensagor från be- kännelsetroget håll, men genom nya skrifter sökte han gifva ökadt stöd för sin uppfattning. Det töfvade ej heller länge, förrän många lekmanapredikanter, som funno denna uppfattning mycket förståndig, omfattade den och raskt spredde den till vida kretsar, så att ej få missionsföreningar snart anslöto sig till hans

meningar. Denna afvikelse från kyrkoläran bar naturligtvis i sig fröet till schismatisk afsöndring. Nattvardsföreningarna ökades i antal och visade tendenser att arta sig till små friförsamlingar. Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, som dittills varit ett enande band mellan vännerna till den friare andliga rörelsen i vårt land, miste en del missionsföreningar, som dittills varit med den förbundna.

De nu allt mer i ögonen fallande tecknen till separatistiska sträfvanden gäfvö anledning till att i oktober 1873 en kunglig förordning utfärdades, hvori bestämdes, att personer, som begärde utträda ur statskyrkan, skulle uppgifva, till hvilket kristet religionssamfund, de ämnade öfvergå, en bestämmelse, som dock bortföll samma år som biskop Bring gick ur tiden (1884). Att de söndrande krafterna icke utan framgång varit verksamma inom hans stift bestyrkte hans ämbetsberättelse vid 1874 års prästmöte. Han uttalade då väl glädje öfver den väckelse, som den andliga rörelsen flerstädes medfört för det individuella kristendoms-lifvet, men uttryckte jämväl ledsnad öfver att dessa väckelser icke sällan gäfvö anledning till sträfvanden att upplösa församlingslifvet, enär de personer, som gripits af den, saknade blick för de enande, organiserande krafterna och därför också för angelägenheten af att det personliga kristendoms-lifvet också fostrades till ett kyrkligt lif. Därför att man förbisett detta, hade dörren öppnats för andligt partiväsande, »som låter hvarje liten krets af väckta betrakta just sig såsom de samskyldigt heligas samfund». Till följd häraf hämmades den andliga lifsutvecklingen och framkallades »det antinomistiska sinne, som under sorglöst förlitande på nåden i Kristo misskänner och ringaktar det för hvarje till andlig väckelse kommen människa så nödvändiga sträfvandet efter en allvarlig och fortgående helgelse». Till denna likgiltighet för församlingen hade biskopen funnit tecken äfven uti minskade besök vid den offentliga gudstjänsten. Han erkände dock att uti en del församlingar den ännu talrikt bevistades. Särskildt visade sig likgiltighet för den uti städerna. Af gammal vana gick man nu ej mera till kyrkan. Ett bevis på kallsinnigheten var ock, att i vissa församlingar folket väl inställde sig där, men åtskilliga trädde icke inom templets murar utan stannade utanför och afhandlade med hvarandra sina världsliga mellanhafvanden. Af prästerskapets ämbetsberättelse framgick ock, att antalet personer, som af princip

afhöllo sig från Herrans bord i församlingens gemenskap, var stadt i tillväxt, liksom ock af konfirmerad ungdom, som underlät att infinna sig där. De frikyrkliga hade dock icke ännu formligen trädtt ur församlingens gemenskap utan finge fortfarande räknas som medlemmar. På somliga ställen läto de dock icke prästerskapet döpa sina barn, hvarför antalet af dessa, som icke bekommit kyrkligt dop, hade från förra prästmötet ökats från 118 till 180. Af dessa träffades de flesta i Norrköping samt i Misterhult och Eds kapell, i hvilka sistnämnda församlingar baptister vunnit stort insteg. Frikyrkliga tänkesätt mötte nu prästerskapet ganska allmänt öfver hela stiftet, hvarför bönehusens antal hade under den senare tiden ökats. Sådana träffades numera inom 42 församlingar. I somliga af dem, belägna i mera aflägsna bygder, användes de visserligen som lokal för af socknens prästerskap hållen offentlig gudstjänst, såsom förhållandet var i t. ex. Tuna, Misterhult och Säby, men i allmänhet tjänade de blott som samlingspunkter för dem, som önskade afsöndra sig som en liten egen fristående församling. I några af dessa missionshus tillätos sockenprästerna att leda andliga sammankomster. Mest utpräglad var separationen bland dem, som anslutit sig till baptismen, mormonismen och metodismen. De förstnämndas antal uppskattades numera till vid pass 500 med fullständigaste organisation i Norrköping, Motala och Västervik samt i landssocknarna Regna och Hällestad i Östergötlands län och i Västrum och Eds kapell inom Kalmar län. Mormonerna, som nu räknades till omkring 150, hade sitt starkaste fäste i Norrköping, men funno ock ett tillhåll särskildt i några skärgårdssocknar af Kalmar län. Metodisterna voro starkast i Norrköping och Valdemarsvik, men träffades ock i andra orter. I en mindre skum dager än biskopen såg mötets praeses, kyrkoherden i Hällestad, Teol. Dr Emanuelsson, ut öfver ställningen inom stiftet. I de teser, som han utgifvit till diskussionsämnen vid tillfället, yttrade han bland annat, att det icke kunde förnekas, att den s. k. lekmannaverksamheten framkallats af kyrkans brister, och att den mångenstädes bidragit till att väcka ett andligt lif. Han ansåg till och med, att alla andliga rörelser medföra »åtminstone den negativa fördelen, att de rättrogna blifva mera vakna och föranledas att flitigare och sorgfälligare rannsaka skrifterna, trägnare bedja och i sin vandel låta sitt ljus lysa för människorna». Eftersom det ännu icke var ovanligt att

anlita äfven andra vapen än andliga mot personer, som visade sig otrogna mot kyrkans bekännelse och ordning, uttalade han som sin öfvertygelse, att alla »yttre åtgärder, såsom varningsgrader, tilltal inför kyrkoråd och isynnerhet anklagelser inför världslig domstol visa sig kraftlösa eller förvärra det onda. Äfven i sådana fall, att de andliga rörelserna utspårade, buro de likväl vittne om en viss andlig lifaktighet, som måste anses lyckligare än ett dödstillstånd. »Mångenstädes» — sade han — »ja, man torde väl våga säga: på de allra flesta ställen är det ett ärligt sökande efter evinnerligt lif».

Det erkännande, som Emanuelsson gaf åt den andliga rörelsen i dess helhet betraktad, gafs den ock numera af ett icke ringa antal präster, hvilka mera riktade blicken på den uppryckning af det religiösa lifvet inom församlingarna, som den framkallat, än på de refvor i församlingsordningen, som uppstått såsom biverkningar. De betraktade ej med en äldre tids sorglöshet sömnaktigheten inom kyrkan. De måste taga intryck af förhållandena inom sina församlingar och i samma mån de voro samvetsgranna eggas till själfpröfning och en omsorgsfullare pastoral verksamhet än förr. Om också flertalet af den äldre prästgenerationen grundare berördes af de andligare rörelserna inom deras församlingar, så vardt dock en del af det yngre prästerskapet djupare berördt af de andliga företeelserna, som trädde fram för dess ögon. Flera af dess medlemmar, som utgått ur allmogens led eller ur prästhem, hade uppvuxit i en omgifning, där den andliga atmosfären var mättad af kristliga intressen. En ny prästtyp växte fram, som både i religiöst och etiskt hänseende höjde sig öfver medelnivån hos den föregående prästgenerationen. En af de då unga prästmän, som gripits af tidens väckelsevind, Ch. Meurling, yttrar, att vid tiden omkring 1870 räckte präster och lekmän hvarandra handen.¹ Vid det berörda prästmötet, 1874, sammanslöto sig till ett brödräförbund elfva unga prästmän med gemensamma ungdomsminnen och i anden förbundna, nämligen af den helige ande, som på senare tid låtit varma nådevindar fläktas öfver den landsända, där de nu voro satta att verka Guds verk. Vid prästmötet hade praeses själf strukit under, att de lärare, som på senaste tiden utgått från våra högskolor till arbetet i församlingarna, i allmänhet voro

¹ Se publikationen »Julhälsning» för år 1911, sid. 59.

besjälade ej blott af en kristligare anda än för några årtionden sedan utan ock i besittning af större och grundligare kunskaper.

Om således vid denna tid en mera sympatisk stämning i förhållande till de andliga rörelserna framträdde bland särskildt det yngre prästerskapet, så hade däremot inom de frireligiösa kretsarna, som till en stor del voro dessa rörelserns representanter, inträngt en sprängkil, som verkade splittring och en bedröflig söndring. Den vållades hufvudsakligen af den uppfattning af försoningsläran, som börjat förkunnas af lektor P. P. Waldenström. Evangeliska Fosterlandsstiftelsen hade redan 1871 för att bevara andens enhet med fridens band mellan landets missionsföreningar hemställt till dessa, om de vore hugade att arbeta gemensamt med stiftelsen, i hvilket fall de finge sända ombud till stiftelsens konferenser. Detta anbud i endräktens syfte blef så mycket mer påkalladt, sedan nyssberörda uppfattning af försoningsläran hade dragit till sig en mängd missionsföreningar. De, som förblifvit Ev. Fosterlandsstiftelsen trogna, fingo sin ställning till denna reglerad 1874. Emellertid var endräkten mellan de frireligiösa parterna ohjälpligen bruten, och afgränsningen dem emellan fixerades tydligare 1876. Den nya riktningen intog då en jämväl mera bestämd frikyrklig hållning, sedan lektor Waldenström förmenats att i Uppsala få använda kyrka för att hålla enskild nattvardsgång och han då begagnat sig af därvarande missionshus. Detta hans tilltag medförde nämligen en rättegång, som slutade med att han ådömdes varning. När det sålunda blef klart, att myndigheterna icke ville tillstödja präster att betjäna nattvardsgäster vid enskild kommunion i bönehus, så växte hos en mängd frireligiösa begäret att frigöra sig från kyrkan, och naturligtvis framför allt hos dem, som sågo upp till Waldenström såsom sin lärofader. Ett predikantmöte sammanträdde redan samma år, 1876, för att bland annat samråda om, hvad som borde göras med anledning af det läge, hvori nattvardsfrågan råkat. En kommitté utsågs, hvori ock en af stiftets präster, Ch. Meurling, insattes. Denna fick i uppdrag att uppsätta petition till Kungl. Majestät om större frihet i fråga om utdelandet af Herrens nattvard. Då den böneskrift, som på detta sätt kom till stånd, och som samlade mer än 20,000 underskrifter, lämnades utan afseende af Kungl. Maj:t, skredo en del nattvardsföreningar till separation, så mycket mer som riksdagen 1877 ej heller vidtog några mått och steg för att tillförsäkra prästmän

rätt att utdela sakramentet inom nattvardsföreningar. Då det blef klart, att någon lagstiftning i det syftet ej var att vänta, men erfarenheten visat, att dylika föreningar utan prästerligt biträde saklöst kunde anställa nattvardsgång, började de ordna sig för en själfständig sakramentsförvaltning och utbilda sig till friförsamlingar med egen församlingsordning. Frågan härom dryftades samma år på ett nytt predikantmöte, där likaledes en kommitté tillsattes, denna gång med uppgift att utarbete ett förslag till en församlingsordning för de föreningar, som separerade sig från statskyrkan. Sedan kommitterade utarbetat förslaget, förelades det för ett större frikyrkligt möte 1878 och vann dess bifall, med undantag af från baptisterna, som äfvenledes deltagit i förhandlingarna. Senare på året samlades åter ett predikantmöte, där man samrådde om att bilda en större sammanslutning af alla missionssällskap, som funnes villiga att antaga den församlingsordning, som det föregående allmänna mötet godkänt. Man hade närt hoppet att ock kunna vinna dem, som slutit sig till Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, och att därmed kunnat bringa till stånd en frikyrklig kongregation af imponerande omfattning. Men Fosterlandsstiftelsen hade fasthållit sin evangeliskt lutherska ståndpunkt och stämplades därför såsom alltför statskyrklig. Man skyllde den för att hafva frångått sin uppgift att vara ett föreningsband mellan de frireligiösa rörelserna inom vårt land. Predikanterna hade ej kunnat gilla, att stiftelsen afböjt hemställan att ock begagna sig af talare, hvilka icke ville binda sig vid Augsburgska bekännelsen. Förgäfves hade nämligen 1877 års predikantmöte vädjat till Fosterlandsstiftelsen, att den måtte så ändra sina stadgar, att de finge en mera elastisk och mindre nogräknad lydelse. Då det nu visat sig, att Evang. Fosterlandsstiftelsen icke var hugad att pruta af något på bekenntetroheten och utsikterna till att bringa till stånd en sammanslutning af alla frikyrkliga och frireligiösa element i landet blifvit afskurna, så förbundo sig alla, som delade lektor Waldenströms lärouppfattning, till en kongregation under namn af *Svenska missionsförbundet*, en sammanslutning, som bildar en frikyrka med egen organisation, egna predikanter och gudstjänstlokaler men till namnet ännu kvarstående inom kyrkan. Som förbundets trosbekännelse i vissa hänseenden skiljer sig från statskyrkans dogmatiska uppfattning och förbundet ej heller godkänner dess organisation och kult, har det de facto bestämt

brutit med sin moderkyrka. En mängd nattvardsföreningar togo nu ut steget och antogo karaktär af små friförsamlingar. Den hotade sprängningen hade ägt rum, ofördragsamheten stärktes, och domarna öfver statskyrkan föllo hårdare än förut. Många präster, som dittills varit tillmötesgående eller åtminstone icke misströstat om en lycklig utveckling af de religiösa brytningarna, kände sig nu besvikna i sitt hopp, blefvo betänksamma och drogo sig tillbaka inför de erfarenheter, som tidshändelserna gåfvo vid handen.

För dessa företeelser på kyrkans område stod Linköpings stift ingalunda främmande. Tvärtom gingo äfven där vågorna högt. Kyrkfolkets leder glesnade, och många höllo före, att statskyrkan snart ändat sin mission i svenska folkets historia. Det fanns dock äfven inom stiftet många, som sågo sanningen klarast återspeglad i vår evang. lutherska trosbekännelse och uppträdde värnande om den. Till dessa hörde de, som anslöto sig till den i Norrköping 1877 bildade föreningen *Svenska kyrkans vänner*. Själén i denna förening var dåvarande föreståndaren för Swartz'ska friskolan A. Berggren, sedermera kyrkoherde inom Lunds stift. Föreningen, som tid efter annan sammanträdde till möten, där kyrkliga spörsmål förhandlades, utgaf ströskrifter, hvari dylika ställdes i biblisk belysning. Föreningen utgjordes af både präster och lekmän.

Som en bundsförvant i försvaret uppträdde i viss mån Nordöstra Smålands missionsförening, som från sin ståndpunkt också vände sig mot den, som missionsförbundet intog. Som visst icke alla predikanter från *Nordöstra Smålands missionsförening* drefvo sina påståenden till sådana ytterligheter, som förut tecknats, utan gåfvo dem en moderatare form, så blef det en möjlighet att i dem se en hjälptrupp mot en gemensam motståndare, som nu blifvit för kyrkan en lika fientlig vedersakare som baptismen, metodismen och mormonismen. Detta alliansförhållande hindrade naturligtvis icke, att kyrkans målsmän uttalade sitt missmod öfver att nämnda missionsförening råkat in på en farlig villoväg och med sin tillvaro äfven bar vittne om den söndring i sinnena, som vid denna tid rådde bland kristligt sinnade kretsar inom Linköpings stift. Ur Nordöstra Smålands missionsförening utträdde emellertid i stiftets sydligaste del flera med den förbundna smärre föreningar och bildade en ny organisation under namn af *Kalmar läns kretsförening*.

Vid denna tid hade den religiösa oredan nått sin höjdpunkt. Bland lekmannapredikanterna, som nu i mängd genomkorsade stiftet, synas de, som gingo Evang. Fosterlandsstiftelsens ärenden, bäst bevarat trohet mot vår fäderneärfda bekännelse. För öfrigt medförde tidens många omtvistade religionsfrågor hos en stor del ett haltande och en osäkerhet i ståndpunkt, medan andra eggades af dem till intolerant ifver. En jäsningsprocess pågick inom de kretsar, som fattats af den andliga rörelsen i samhället. Många drog os över till Svenska missionsförbundet.

Baptismen vann ock skördar på allt vidsträcktare fält. *Metodisternas* ställning blef äfven allt fastare. Representanter för deras trosform hade — som bekant — hos Kungl. Majestät gjort ansökan om att dess anhängare måtte tillerkännas rätt att bilda ett af lag erkänt religionssamfund med alla de fri- och rättigheter, som den kunde medgifva. Bland nämnda representanter funnos ock personer, som tillhörde Linköpings stift. Sedan Kungl. Majestät 1876 på vissa villkor bifallit deras begäran, grepo deras trosförvanter där sig an med att organisera egna församlingar. Sådana bringades nu till stånd i flera af stiftets städer, såsom i Linköping, Norrköping, Västervik, Motala. En sådan blef likaledes grundad i Valdemarsvik. Linköpings domkapitel lät sig dock vara angeläget att söka hejda metodismens framsteg så långt som möjligt. Konsistorium hade lagt märke till, att metodisterna ej stricte uppfyllde de villkor, som blifvit i lag uppställda för legalisering af deras församlingar. Det beslöt därför i oktober 1876 att rikta vederbörande prästerskaps uppmärksamhet på att enligt uppgift från Konungens Befallningshafvande då ännu ingen af de Metodist-episkopalförsamlingar, hvarom fråga varit hos Kungl. Majestät, fullgjort bestämmelsen i § 2 af Kungl. förordningen den 31 oktober 1873 rörande anmälan om antagen föreståndare. I följd häraf — ansåg konsistorium — saknade dessa församlingar ännu laglig rätt till offentlig religionsutöfning och deras predikanter att förrätta laggiltig vigsel. Präster vore ej heller förpliktade att bekräfta dop af deras antagna predikanter men väl att förmana föräldrar, som icke formligen utträdt ur statskyrkan men dock låtit sina barn döpas af en icke lagligen erkänd metodistpastor, att låta en kyrkans präst bekräfta dopet. Prästerna tillhöllos att noga se till, att metodisternas barn ordentligen besökte församlingarnas folkskolor, och att i händelse ifrågavarande religionsbekännare skulle inrätta folk-

skolor för barn under 15 år tillhörande svenska kyrkan laga så, att dessa blefve genom vederbörande myndigheter i laga ordning stängda. Genom Kungl. Majestäts bifall till deras ansökan om laglig rätt att bilda egna församlingar blef dock deras ställning fastare, och konsistoriets försök att något hämma deras tillväxt kröntes ej med framgång.

Något senare än de sistnämnda intågade *Frälsningsarmén* i stiftet och uppslog ståndläger i Linköping och Norrköping. *Mormonernas* bästa sånings- och skördetid var förliden. Fortfarande träffades dock medlemmar af »de sista dagarnes helige» här och där i stiftet. Den *apostolisk-katolska* trosuppfattningen vann någon anslutning i Norrköping och nejden däromkring. Det mycket obetydliga antal *romerskt-katolska* kristna, som förekommo i stiftet, öfvade intet märkbart inflytande på det religiösa lifvets utgestaltning där. Det samma kan ock sägas om den lilla grupp *Grundtvigianer*, som anträffades på en punkt. Betydelsefullare och långt betänkligare var den propaganda, som omkring 1878 bedrefs, hufvudsakligen inom en trakt af stiftet, af en s. k. doktor LEE och dennes hustru. Dessas hätska utfall emot kyrkan och villfarande bibeltolkning, särskildt deras fantastiska tydningar af uppenbarelskebokens profetior förvredo hufvudet på ett lättroget och okritiskt folk och bidrog att utså bitterhet mot vår evangelisk-lutherska tro och kyrka.

Att till kyrkans tjänst ordinerade prästmän lyssnade till inbjudningar från t. ex. en missionsförening i en främmande församling att där förkunna Guds ord, vållade esomoftast förargelse. I en del frireligiösas ögon innebar deras uppträdande ett erkännande från kyrkans egen sida, att den präst, som där var anställd, var oförmögen att se sin församlings frälsningsökandes behof till godo, och bidrog således att där befästa den opinion, som möjligen endast den kallande föreningen dittills haft om sin ordinarie pastor. Denne betraktade det gärna som ett obefogadt ingrepp på hans arbetsfält, när det skedde utan hans vetskap och medgifvande, såsom vanligen var förhållandet. En dylik brist på grannlagenhet och takt från ämbetsbröders sida alstrade misstämning hos församlingsprästerskapet och störde samförståndet mellan kyrkans tjänare. Domkapitlet, som besinnade vikten af enighet och samverkan i denna brytningarnas tid, lät därför genom ämbetsbref i oktober 1878 varna vederbörande präster för att uppträda i främmande församlingar utan

medgifvande från deras pastorer. Men om än denna åtgärd något bidrog att aflägsna ett tvisteämne mellan prästerna själfva, bidrog den å andra sidan att väcka förtrytelse hos de frireligiösa mot stiftstyrelsen, enär den syntes icke vilja unna dem förmånen att få höra sådana herdar, af hvilka de väntade få mera närande själaföda än af deras församlings ordinarie prästmän. Så bidrog också denna åtgärd att tära på bandet mellan dem och deras hjord.

Mycket bekymmer vållades stiftstyrelsen af en missionär FRANSSON, som 1881 ankommit till Sverige från Amerika och därpå genomreste också Linköpings stift förkunnande meningar, som kyrkans målsmän icke kunde godkänna. Han hemsökte företrädesvis dess slättbygd. Kyrkoråden i Skeninge och Linköping sökte väl stötja hans predikoverksamhet och förbjödo honom att fortsätta därmed. Han öfverklagade besluten och försvarade sin dogmatiska åskådning. I Linköpings missionshus påstod han sig endast hafva talat om »Kristus, kyrkans hufvud, den allmänna gudstjänstens föremål, den sanna religionens kärna», hvarför hans predikan måste anses oklanderlig. Det klander, som riktats mot honom, afsåg endast »böner och enskilda samtal med personer uti ett enskildt rum efter det offentliga föredragets slut». Han framhöll ock, att han, som »ej tillhörde svenska statskyrkan och ej heller inträdt under dissenterlagen, borde behandlas i öfverensstämmelse med möjligen befintliga paragrafer, som hade afseende på resande från främmande länder och stående under deras respektive regeringars beskydd». Han yrkade därför på att kyrkorådets i Linköping beslut måtte upphävas. Domkapitlet åter ansåg, att hans föredrag i därvarande missionshus varit ägnadt att leda till söndring och förakt för den allmänna gudstjänsten samt till undergräfvande af religionens helgd, och stödde domkapitlet detta sitt beslut på Kungl. förordningen den 11 december 1868. Fransson lät sig dock icke nöja med denna utgång af målet utan anförde besvär hos Kungl. Maj:t, som på hösten 1882 resolverade, att han funnit domkapitlet ej hafva handlat rätt, hvarför han undanröjde såväl kyrkorådets som domkapitlets utslag. Samma utgång bekom Franssons besvär öfver kyrkorådets åtgärd i Skeninge. Därmed blef det ock tydligt för stiftstyrelsen, att regeringen icke ville gå den till handa med hjälp i frågor af liknande art.

Samma år, 1882, som Fransson väckte söndring i sinnena och misstämning mot biskopen, samlade denne för sista gången sitt prästerskap till allmänt möte och gaf det en öfverblick af den allmänna religiösa situationen, sådan den intill den tiden hade hunnit utgestalta sig. Han erkände med glädje, att i fråga om själfva det religiösa lifvet man kunde märka en förbättring sedan förra prästmötet, men å andra sidan måste han göra kunnigt, att separatismen var i tillväxt, och att inom 38 församlingar hade — enligt de från pastorerna ingångna berättelserna — uppenbart fientliga tänkesätt mot kristendom och kyrka tagit sig uttryck. Särskildt ansåg han sig kunna peka på Motala såsom en hörd för dylika antireligiösa eller kyrkofientliga stämningar. Vid tiden för förra prästmötet besteg sig antalet församlingar, inom hvilka funnos personer, som öfvergifvit Herrans bord i församlingens gemensamma helgedom, till 78, nu hade det stigit till 92. Den betänkligaste arten af laglös separatism, som nu existerade inom stiftet, var enligt hans mening den, som ville behålla det lutherska namnet men i sak dock söndrat sig, och hvilken hade »sin grund eller stundom kanske snarare sin frukt i de s. k. nattvardsföreningarna». Enligt hvad dittills blifvit anmält, skulle sådana nu finnas i 25 församlingar. Biskopen hyste dock den öfvertygelsen, att de i själfva verket förekommo i ännu flera, ehuru väl det ej kommit till prästerskapets kännedom, när deras medlemmar plägade så långt möjligt var hemlighålla deras tillvaro för utomstående, framför allt för prästerskapet. Med skäl fann han det anmärkningsvärt, att ingen af de ämbetsberättelser, som ingått från Kalmar län, hade haft något att förtälja om dylika okyrkliga sammanslutningar inom socknarna. Han fäste sina ämbetsbröders uppmärksamhet på att det blifvit allt vanligare inom dessa frikyrkliga föreningar att låta äfven döpelsens sakrament förvaltas af lekmän, och att separatistiskt sinnade föräldrar förvägrade församlingarnas präster att bekräfta den af lekmän förrättade dophandlingen. Många barn bekommo numera icke alls något dop. De odöpta barnens antal, som vid tiden för det senast hållna prästmötet räknades till omkring 180, uppskattades nu till vid pass 400. Äfven den okonfirmerade ungdomen hade blifvit talrikare. Numera talade prästernas ämbetsberättelser om att personer utgått ur svenska statskyrkan utan att hafva inträdt i annat kristet kyrkosamfund. Sådana bekännelselösa personer lefde i Norrköping. Som i ögonen

fallande tecken på partikularströmningarnas styrka anförde biskopen, att bönehus numera förekommo i 90 församlingar, och att i vissa af dessa funnos flera än ett, hvilket fann sin förklaring dels i socknarnas lokala förhållanden, dels i den omständigheten, att de frikyrkliga skarorna voro uppdelade på ett flertal trosamfund, hvilka ej kunnat enas om gemensam gudstjänstlokal. Han fann dem flerstädes använda »på ett sätt, som från kyrkans ståndpunkt hvarken kan eller bör gillas», och han ansåg de frikyrkliga rörelserna befinna sig på ett sluttande plan, som var ägnadt att alltmera föra dem bort från evangeliskt luthersk lifsåskådning, bekännelse och ordning. Icke minst hade detta på senare tid visat sig uti en engelsk-amerikansk sed att på konstladt sätt söka åstadkomma ögonblickliga omvändelser, hvilka ofta i själfva verket blott voro tillfälliga uppsvallningar af känslor, själfbedrägerier, ja, sådana, som understundom utmynnade i tomt skrymteri. En inverkan från *metodismen* märktes allt tydligare, och äfven *baptisternas* åskådning hade öfvat inflytande. Medlemmarna af det sistnämnda samfundet hade efter sistförflutna prästmötet ökats med omkring 300 och uppgåfvos nu till omkring 800. Kyrkan hade ock gjort kännbara förluster genom flera nitiska själaherdars bortgång, såsom t. ex. kyrkoherdarnas i Tuna och Åsbo, P. Ulander och N. B. Aurelius.

Det fanns således mycket i den religiösa situationen, som var ägnadt att verka nedstämmande på biskopen, som i vår evangeliskt-lutherska bekännelse fann sanningen klarast afspeglad och i vår fäderneärfda författning, ordning och kult de mest normala formerna för det andliga lifvets trefnad och sunna utveckling. Smärtsamt kände han det visst, att han komme att lämna efter sig ett stift mera sönderslitet i religiöst hänseende än när han öfvertog dess ledning. Den utveckling förhållandena där nådde under den korta tid, som han öfverlefde nyss berörda möte, voro ej ägnade att stilla hans oro för deras gestaltning under kommande tid.

De frikyrkliga och separatisterna hade däremot anledning att vara nöjda med utvecklingens gång. De skrankor, som tillföre stängt det religiösa lifvet inom statskyrkans murar, voro fallna, och detta lif hade — som vi sett — vuxit ut i mångskiftande former. Om rörelse är tecken till lif, så vittnade för visso mycket vid denna tid, att det måtte pulserat rikt inom Linköpings stift. Kyrkans vänner beklagade dock, att detta lif flerstädes råkat in på afvägar.

2. **De andliga rörelsernas utbredning i stiftet**
under de 16 senare åren af biskop Brings tjänstetid.

Den andliga lifaktigheten tedde sig liksom förut starkast inom stiftets skogsbygder, men äfven i vissa trakter af slättlandet hade de religiösa intressena upprört sinnena. Norr om Motala ström hade *baptisterna* fått mycket att säga, särskildt gällde detta omdöme om ställningen i *Regna*, där de funnit ett godt ryggstöd hos innehafvaren af socknens största egendom. De sägas där i församlingen bildat ett ganska själfmedvetet och aggressivt parti, som på kyrkostämmor och husförhör gärna uppträdde oppositionellt. De trädde där i förbindelse med »*pietisterna*» och underhöllo åtminstone 1874 tillsammans med dem predikant. I en skrifvelse med anledning af det årets prästmöte framställde pastor såsom motiv för de öfvergångar, som där ägt rum, förnämligast följande: »öfvertygelse, släktkärlek, den oemotståndliga giftaslusten, som ohjälpligen förmår äfven de hyggligaste flickor att omfatta sekten, och — underligt nog — härmningslusten». Äfven i *Hällestad* bildade baptisterna vid denna tid ett afsevärdt parti, som troget höll ihop och firade gemensamt en gång i månaden Herrans nattvard, den de enligt de frikyrkligas sed nämnde »bröds brytelse». Vid dessa tillfällen lästes ur bibeln eller någon annan andaktsbok och sjöngos gudliga sånger. Till kyrkan kommo väl icke baptisterna, men vid husförhören infunno de sig understundom. Så till vida visade de sig fördragsamma, att de icke nödgade sina barn att sluta sig till deras parti, och att de tillstodde dem att låta konfirmera sig af pastor. Mot slutet af nu ifrågavarande period aftog baptisternas antal där såväl som i *Tjällmo*. Däremot växte det i *Skedevi*, där de höllo egen predikant. Att i *Hällestad* en minskning förspordes, tillskrefs *metodisternas* verksamhet, och dock klagade en af deras predikanter öfver att *Hällestad* församling visade sig för dem hafva »en hård och ofruktbar jordmån».

Öfverhufvud taget funno dock de frikyrkliga i dessa nordliga bygder en ganska fruktbärande mark för sitt utsäde. *Vånga* och *Regna* voro isynnerhet tacksamma fält. Nattvardsföreningar funnos flerstädes, och missionsföreningar voro i början af 1870-talet bildade i samtliga socknar af *Bergslags kontrakt*. Den religiösa riktningen bland dem, som ännu betraktade sig som

lutherska kristna, hade vid denna tidpunkt hufvudsakligen en nyevangelisk karaktär, där icke de meningar, som Ev. Missionsförbundet representerade, tagit öfverhand. I Hällestad hade, såsom förut är antydt, prästerskapet alltifrån början ställt sig välvilligt till de religiösa rörelserna, och vid de möten, som de i socknen befintliga missionsföreningarna årligen gemensamt afhölo, uppträdde såväl pastorn som komministern som talare. Mer än i Hällestad höllo sig de frikyrkligt sinnade i *Regna* afsondrade från församlingen. Pastor där uppgaf 1874, att de betraktade kyrkan som »ett besvärligt tvång men konventikeln som hjärtelust». De infunno sig dock i församlingens tempel för att begå Herrens nattvard. De predikanter, som Evangeliska Fosterlandsstiftelsen ditsände, fann pastor icke gifva fullt klara besked om salighetsvägen, då de varnade »för eget deltagande i salighetssaken». Deras ord tyddes som en varning mot »allvarligt bättrinsuppsåt». I de frireligiösa kretsar lästes ej själfva den heliga skrift utan mest ströskrifter och »Pietisten». De kyrkliga där i församlingen hade »kommit i den underliga ställningen att midt i sin egen kyrka vara de föraktade och misskända, i samma ställning som läsarne för 25 år sedan». De Waldenströmska åskådningarna banade sig allt mera väg in bland de frireligiösa. Den nämnda pastorn uppgaf 1878 vid visitation i Regna, att de främjades af att skrifter i samma anda spredos där. Den auktoritet, som »Pietisten» sedan gammalt åtnjöt bland de frireligiösa, underlättade deras framgång. Som denna tidskrift numera var organ just för nämnda åskådningar, finna vi helt naturligt, att kontraktprosten Emanuelsson vid t. ex. en visitation i Vånga riktade menighetens uppmärksamhet på denna omkastning i lärouppfattning, och att han varnade den för att taga Pietisten och med den besläktade skrifter såsom ojäfaktiga sanningsvittnen samt för att offra så mycken tid på läsning af småskrifter, att bruket af själfva bibeln blef försummadt. Denna varning var så mycket mera påkallad, som vid denna tid en väckelse genomgick såväl denna församling som närgränsande orter, hvarför folket var i behof af verkligt ren och närande kost för att mätta sin själ. En relativ trygghet för att en sådan skulle bjudas låg däri, att komministern sökte leda väckelsen i rätt spår, och att i församlingen funnos ännu gammaldags fromma, som stillade sina andliga behof med att vid sidan af den heliga skrift använda den uppbyggelselitteratur, som härstammar från

kyrkans gamla andrika författare, en Luther, en Arndts m. fl:s skrifter. I denna församling, Regna, hade 1877 en väckelse uppstått som frukt af några bönemöten, och man såg den snart gripa omkring sig i hela församlingen. I en ämbetsskrivelse af pastor yttrade han därom: »Som en skogsbäck om våren brusade den andliga strömningen öfver församlingen, hvars utseende med ens förändrades. Den nådde sin höjdpunkt vid påskan och småningom aftagande upphörde (den) mot hösten. Extatiska böner, kroppslig vanmakt, konvulsivisk gråt, häftiga utbrott af syndakänsla och andlig fröjd, sympatetisk hänförelse voro de i början framträdande fenomenerna». Man berättade om öfvernaturliga tilldragelser. »Väl funnos ett ringa antal personer, för hvilka dessa rörelser voro förhatliga, och som till bot för dem anskaffade af otrons sämsta litterära alster, men exempel gäfvos på personer, som i afsikt att förvara sig mot andlig smitta ville läsa sig in i dessa skrifter, icke desto mindre själfva blefvo fattade af den andliga rörelsens kraft». Vid påsktiden blef i västra delen af socknen en märkvärdig andlig rörelse uppväckt »af en kvinna, en småskolelärarinna från Bo, därigenom att hon brukade i hela menighetens närvaro vända sig till personer särskildt med frågor om deras själstillstånd och med uppmaning till bättring». Väckelserna blefvo många, och, så snart pastor fick kännedom om rörelsen, var han tillstädes vid bönemötena, ehuru hans närvaro hälsades af de närvarande med blandade känslor. Af en del erhöll han prof på kärlek, förtroende och ärlig tacksamhet, från andra mottog han hälsningar, att han gjorde bäst, om han afhölle sig från deras sammanträden, emedan hans närvaro pålade de närvarande ett skadligt tvång och hindrade dem att fritt öfverlämna sig åt utbrotten af deras glädje. Han stannade dock, ty tukt behöfdes. Unga flickor uppträdde bedjande offentligt för sina föräldrar, hvarvid dock bönerna voro fyllda af bittra anklagelser mot dem. Man öfverskattade värdet af de känslor, som upprört deras inre, och räknade dem liktydiga med ny födelse. Pastor fästade uppmärksamheten på äfven andra osunda yttringar af det uppjagade själslifvet, såsom högmod öfver en för dagen bemärkt ställning, att sammanskockningen af ungdom af olika kön gaf anledning till köttslig brefskrifning. — Oppositionen mot pastor växte, när han motsatte sig den nämnda småskollärarynnans kringresande i församlingen för att hålla predikoföredrag eller, som allt där kallades, bibelförklaringar.

Från den tiden afsöndrade sig nattvardsföreningen. Under denna väckelsetid besöktes församlingen af en mängd predikanter, äfven baptister, som ville begagna tillfället för att stärka numerären i sitt samfund. Meddelaren af situationen, pastor G. E. Lundgren, höll kyrkan öppen för dem, om hvilka han hade sig bekant, att de voro bekännelsestroga, och vid sådana tillfällen plägade templet vara öfverfylldt af människor. Omsider kom från domkapitlet förbud att hålla kyrkorna öppna för dylika sammankomster. Församlingens kyrka hölls följaktligen tillsluten, och därmed skärptes de frireligiösas missnöje med de maktägande i stiftstyrelsen. Separatismen fick näring och tilltog under de följande åren icke allenast i Regna utan ock i hela orten. Nattvardsföreningarna växte till antal och drogo till sig allt flera medlemmar. Pastor i Hällestad anmärkte i början af 1880-talet om förhållandena där, att de frikyrkligt sinnade numera öfvergifvit allmänna gudstjänsten och församlingens nattvardsbord, »fördömde brukligt ceremoniel och böneformulär, liksom ock skrifna predikningar». Waldenströms läroåskådning vann alltmer insteg i orten, om den än såsom i Godegård vid sistnämnda tid inom socknen visade tecken till aftynande. I början af berörda årtionde begynte i dessa trakter också förkunnas syndfrihetsläran, hvarvid ock betonades, huru lifsviktigt det var att gå ut ur statskyrkan. En kolportör vid namn Johansson var verksam där för att sprida nämnda lära. I Vånga räknades antalet af dem, som anslutit sig till den, till omkring ett hundra. Pastor kunde dock 1882 intyga, att »under den oro och strid, upplösning och förvirring, som här råder, hafva de äldre, i sanningen befastade ibland församlingens troende medlemmar fastare slutit sig till sina präster». Ställningen förvärrades emellertid under den närmast följande tiden. Pastor där skref 1884: »Såväl kringresande som inom socknen boende lekmannapredikanter förkunna mot vår kyrkas bekännelse stridande meningar rörande försoningen, rättfärdiggörelsen och sakramenten och begagna därvid ofta bittra och smädliga yttranden om kyrkan, dess kult och ordning». Nattvardsföreningen hade uppdelats i åtta kretsar, var och en försedd med sin särskilda föreståndare. En gång i hvarje vecka samlades kretsens medlemmar under hans ledning till möte, och den första söndagen i hvarje månad ägde brödsbrytande rum samtidigt med allmänna gudstjänsten i församlingens kyrka. Medlemmarna beräknades till icke mindre än 319 personer.

Också inom *stiftets södra orter* pågick en andlig jäsning-process, hvars utslag vanligen väsentligt påverkades af de inlägg, som gjordes däri från separatistiskt håll. Omkring år 1870 funnos ännu i dessa bygder församlingar, där husandakt efter gammaldags kristlig sed förekom, men i allmänhet hörde detta sätt att söka uppbyggelse till en gången period och ersattes af religiösa möten och sammankomster, där folket ej var nogräknadt med arten af det föredrag, som hölls, utan blott fäste sig vid, att det framfördes med kraft och lif. Allmogen saknade den dogmatiska insikt och kritiska skärpa, som behöfdes för att kunna sofra innehållet. Väl höllo en del präster enligt biskopens uppmaningar bibelförklaringar i sina församlingar, men fall inträffade, att de måste upphöra därmed, alldenstund inga åhörare infunno sig vid dem. Orsaken därtill var — enligt en pastors förmenande — att det ingick »alltmera i allmänna föreställningen hos de till religiöst intresse uppvaknade, att bönehus, konventiklar och kolportörer vore — snart sagdt — den enda formen för ett varmare kristendoms-lif». En förklaring till denna föreställning är utan tvifvel att söka däri, att kristendoms-lifvet mångenstädes vuxit fram ur lekmäns predikan. Så var förhållandet i vissa trakter af stiftets sydöstra delar, där starka väckelser gingo fram under 1870-talet. Inom *Ukna* var den Stackelbergska egendomen Stensnäs fortfarande ett centrum för de religiösa rörelserna. Pastor i församlingen, V. Åberg, meddelade vid visitation 1874, att flera gånger i veckan höllos bibelförklaringar i därvarande bönsal visserligen af församlingens präster men ock af lekmän, på senare tid utgångna från Nordöstra Smålands missionssällskap. Dessa andaktsstunder hade visat sig lända till mycken välsignelse. Flera gånger om året höllos missionsgudstjänster dels i kyrkan men ock i enskilda hus. Särskildt beaktansvärdt var det årligen återkommande stora missionsmötet vid Stensnäs, hvilket möte vanligen fortgick ett par dagar i början af september och samlade mycket folk. Talare voro både präster och lekmän, ditkallade äfven från ganska aflägsna orter. Utom ordets förkunnelse ägde ock samtal rum om antingen någon viktig läropunkt eller något ämne rörande kyrkan eller missionen. I samband med mötet anställdes allmän nattvardsgång i kyrkan både för personer, som tillhörde församlingen, och för utomstående. En förening för både den inre och yttre missionen fanns inom församlingen, och komministern

tjänstgjorde som dess ordförande. Föreningen underhöll egen kolportör. Ett godt samförstånd mellan kyrkans präster och lekmannaverksamheten var rådande där. Separatismen hade dittills ej hunnit att mycket söndra sinnena; dock var ingen af de i stiftet gängse religiösa partikularströmningarna alldeles orepresenterade i församlingen. Till Norra Tjusts kontrakt hör ock *Lofa*, där det då af grefve A. Stackelberg ägda Öfverums bruk är till hufvudsakliga delen beläget. Det synbara upphofvet till den andliga väckelse, som vid denna tid uppstod inom denna församling och därifrån vidare spridde sig till närgränsande socknar, tillskrifver dåvarande predikanten vid Öfverum, numera kontraktsprosten C. G. F. Hjelm, en smedshustru, hvars man satt häktad för delaktighet i ett mord. Vid ett bönemöte reste hon sig upp och började till allas öfverraskning efter en stunds tystnad att bedja högt. När hon slutat, höjde en ung flicka sin röst till bön om omvändelse för andra, som voro unga. De församlade kände sig gripna, och en vidtgående väckelse tog sin början. Arbetare, som varit tillstädes vid mötet och där förnummit Andens kraft, förde evangelii budskap till sina yrkeskamrater; och den ena efter den andra vaknade till omtanke om sin själ. Hvarje afton under loppet af en vecka samlades de troende i brukskyrkan till en andaktsstund, och på middagsraster och framför allt efter slutadt dagsarbete inställde sig själsbekymrade arbetare hos pastorn i prästgården, där under loppet af flera veckor bibeln för deras räkning låg uppslagen vid Jesajas 53:e kap. De, som funnit frid, blefvo redskap för att hjälpa andra till rätta. Rörelsen blef så allmän, att den visade sig jämväl i folkskolan. »För barnen måste några gånger anordnas bönemöten i skolsalen om aftnarna, så att de kunde få gifva luft åt sina känslor och intryck». Folkskolläraren stod undrande och spörjande, hvad han skulle taga sig till med barnen, ty »de ville bara höra talas om Gud, bedja och sjunga sånger». Om än »rörelsen bland barnen i allmänhet var af mera öfvergående art, fingo dock åtskilliga af dem evighetsintryck för kommande dagar». Som vanligt begagnade sig separatisterna af den andliga rörelsen i dessa trakter för att främja sina intressen. Där inställde sig till och med mormonapostlar, som hemlighetsfullt bedrefvo sitt missionsarbete och förrättade dophandlingar nattetid.

I *Södra Tjust* hade — såsom förut är visadt — baptisterna haft starka försänkningar, och dessa försvagades ej under den

nu omhandlade perioden. *Västrums* församling erbjöd dem ett tacksamt missionsfält. Kyrkoherden i *Hallingberg* skref några år senare, att baptistpredikanter »svärmade omkring». Kyrkorådet hade sökt hämma deras proselytvärfning och varnat församlingens medlemmar för att öppna lokaler för deras räkning. Kyrkostämman hade godkänt detta beslut, hvars efterlefnad vederbörande polismyndighet blifvit anmodad att öfvervaka. Varningen visade sig dock för svag. Baptisterna behöllo sina positioner i dessa trakter. Pastor i *Ed* och *Eds kapell* (nuvarande V. och Ö. Ed) trodde sig finna, att en förklaring till den framgång, de vunnit, vore att söka i den välvilja, som de visade mot alla behöfvande, och som vann dessas hjärtan. Kyrkoherden i *Västervik* hade 1874 sett orsaken till separatismens framsteg i »den stora indifferentismen och kristendomsfientligheten inom kyrkans eget sköte, som gör, att det nyvaknande kristendoms lifvet icke där kan finna sig tillfredsstäldt och trivas».

Äfven öfriga kontrakt i stiftets södra delar berördes mer eller mindre af den omförmälda väckelsen och dem, som sedermera yppade sig. Pastor i *Kristdala* skref 1882, att knappast något hus därstädes varit oberördt af den väckelsevind, som åren 1876 och 1877 gick där fram. Dess förlopp i *Frinnaryd*, en västerut belägen socken, skildrade därvarande pastor sålunda: »Särdeles märkbar blef ordets kraft till väckelse och omvändelse sistlidne vinter, 1876—1877, och vår, då jämväl tilloppet af åhörare varit utöfver vanligheten stort. Antalet af de andligen lefvande blef då, för så vidt det kan af människor bedömas, i god mån ökad». Han ansåg sig dock ej kunna gifva sitt erkännande åt den verksamhet, som bedrefs af predikanter från Jönköpings missionsförening, enär deras föredrag voro till tendensen okyrkliga. Till 1876 hade dessa haft en nyevangelisk karaktär, numera hade de flestas tagit smak af den uppfattning af försoningsläran, som förfäktats af lektor P. P. Waldenström. Den hunger efter Guds ord, som där afsatt sig i sinnena, sökte P. Rudberg, sedan han 1880 blifvit kyrkoherde där, mätta med evangelisk sanning. Huru förhållandena gestaltade sig i *Vimmerby* och nejden däromkring tecknade dess pastor, C. M. Thorén, 1882, i en icke synnerligen ljus dager.

Äfven i dessa församlingar hade »kyrkan några tillgifna vänner ibland de mera varmt religiösa, men det är en stor frestelse för dem att gå öfver på den okyrkliga sidan för att bli

erkända såsom sanna kristna». Vördnaden för kyrkan var väl ännu ej slocknad, men många faktorer medverkade att häfva den, bland annat söndringar mellan prästerna själfva. Visserligen voro de bestämdt utpräglade separatisterna ännu icke till antalet synnerligen många, men de intogo en afgjord ställning mot kyrkan och samlade vacklande sanningssökare omkring sig. Baptisterna voro här icke de mäktigaste; de hade trädt i förbindelse med Waldenströms meningsfränder, hade understundom gemensamma andaktsöfningar med dessa, och de gästade hvarandras bönsalar. Pastor betygade, att man var ej så noga med hvad man hördé, blott det var en lekman, som talade, och att lokalen, där det skedde, var ett enskildt rum eller en bönsal. Vid tiden för 1874 års prästmöte hade de frireligiösa, som ej anslutit sig till baptismen, haft en nyevangelisk karaktär. Nu hade somliga gått öfver till svenska missionsförbundets åskådningar och en strid hade öppnats med Nordöstra Smålands missionsförening. Om de förra skref pastor, att de studerade Waldenströms och Ek-mans skrifter samt tidningen Sanningsvittnet och »därefter tolkas bibeln». »De tro, hvad som står skrifvet.» De lockade icke så starkt, emedan sedan gammalt den »nordöstra småländska» riktningen åtnjöt mycket förtroende i trakten. Kolportörer af denna färg besökte orten. Visserligen hade de modererat sin ensidighet men förkunnade hälst »Kristus för oss» och affärdade talet om helgelsen med »få ord». De voro lika käckas att fördöma som de andra separatisterna och ansågo kyrkans gudstjänst »föga bättre än skrymteri», och pastor hade lagt märke till, att, när de ledande personerna någon gång infunno sig i kyrkan, deltog de ej i bönerna och psalmsången. Väcktes något andligt lif genom prästens predikan, voro de liksom de öfriga dissenters angelägna att draga de väckta till sig.

I *Askeryd* hade de religiösa striderna kommit dem, som ej ville afkasta sin evangeliskt lutherska tro men ej heller voro hågade att vara med om församlingens gemensamma gudstjänst, att sluta sig till Jönköpings frikyrkliga missionsförening. Öfver hufvud taget kan man säga, att den Waldenströmska läroåskådningen gjorde framsteg, men motades mycket i de östligare trakterna af Nordöstra Smålands missionsförening.

I *gränsbygderna* mot Östergötlands slättland bildade *Boxholms* bruk och *Mjölby* stationssamhälle viktiga härdar för de frikyrkliga rörelsernas utbredning. Pastor i *Ekeby* och *Rinna*,

inom hvilket pastorat det nyssnämnda bruket till en del är beläget, yttrade 1882 om ställningen där, att Waldenströmska skrifter undanträngde kyrkans gamla kärnskrifter, och att baptisterna uppträdde med mycket »själförtroende», hvaremot metodisterna, som också ägde trosförvanter där, erkändes uppträda med »mycken stillhet och ödmjukhet». Ett par år därefter förklarade pastor, att i intet af därvarande missionshus »predikas den rena läran». Det samhälle, som efter hand vuxit upp vid *Mjölby* järnvägsstation, hyste likaledes religionspartier af flera slag. I *Västra Harg*, en gränssocken intill Mjölby församling, fanns visserligen intet större folkcentrum men ägde i Härsnäs en verksam missionsförening. Ännu mot slutet af 1860-talet var den icke separatistisk. Pastor A. Sondén tillstaddes lika väl som lekmän att förkunna Guds ord i dess gudstjänstlokal. Såsom på många andra orter i stiftet var 1876 ett märkesår för V. Harg. Äfven i denna församling framgick då en väckelse, men den fulla välsignelsen däraf kom ej de väckta till del till följd af de reformerta inflytelser, som gjorde sig gällande bland dem. Dessa undergräfvade den evangeliskt-lutherska åskådning, som kyrkan sökt inplanta. Den kyrkliga endräkten bröts, gästerna vid församlingens nattvardsbord blefvo allt färre. Medlemmarna i den nämnda missionsföreningen förlorade förtroendet till kyrkans såväl lära som ordning. Man förkunnade nu till ock med, att Sveriges statskyrka vore att anse som den i Uppb. bokens kap. 17 omnämnda skökan. Föreningens missionshus öppnades nu för predikanter af »främmande och okänd lärdom», hvilka understundom förkunnade åsikter, som stredo mot hvarandra. Där bereddes plats för till och med den amerikanske doktorn Lee att förkunna fantastiska idéer, hvilka af dåvarande komministern A. Brolin i *Viby*, en socken i grannskapet, något längre fram i tiden tecknades på ungefär följande sätt. Lee förmenade, att den nuvarande kristenheten vore just det beläte, som beskrifves i Dan. 2. De grekiska och romerskt-katolska kyrkorna vore att anse som dess ben, den lutherska kyrkan dess mage och länder, den reformerta vore bröstet, baptismen och metodismen dess begge armar och adventismen hufvudet. Guds folk befunne sig i Babel, borde utgå därifrån och bereda sig på den förestående antikristiska vedermödan och Herrens ankomst att rena sitt folk. De 2,300 dagarna — Dan. 8 — äro år, som vore att räkna från den tid, då befallningen utgick om Jerusalems återuppbyggande,

och slutade hösten 1844 e. Kr. Då väntade ock adventisterna Herrens ankomst, men de misstogo sig, enär de icke betänkte, att brudgummen dröjer. Han komme att dröja i 40 år eller till 1884. Lee ansåg dock efter nämnda år, att dröjsmålet blifvit något framskjutet. Med hänvisning till 2 Joh. 1:7 förklarade Lee, att den, som icke instämde i hans förkunnelser, måste anses som en lem i Antikrists kropp. Det ljus, han sade sig äga i profetians hemligheter, påstod han sig hafva bekommit på ett utomordentligt sätt — genom helig olja — och den måste en hvar föra med sig för att en gång blifva insläppt i bröllopssalen. — Någon treenighet i gudomen finnes icke, och Kristus hade ingen gudomlig natur. Himmelen är icke de saligas hemvist, och helvetet är icke liktydigt med evig fördömmelse. Själen är allenast en kraft. När människan dör, uppgår den i Gud som solstrålen i solen. Kristus skall en gång åter upprätta paradiset. Då skola kropparna uppstå och salighet inträda på *denna* jorden, sedermera på den nya jorden. Det var på detta paradis Herren syftade i sina ord till den botfärdiga rövaren, hvilka ord Lee påstod rätteligen borde läsas: »Sannerligen säger jag dig i dag: Du skall vara med mig i paradiset». De ogudaktiga komma att brinna upp i den brinnande sjön af svafvel och tjära — Jes. 34:9 ff. De kristna högtiderna ansåg han icke hafva något värde såsom varande af »hedniskt ursprung». ¹ Med sådana fantastiska och själfgjorda utläggningar af det profetiska ordet drog han till sig en del alldeles okritiskt folk såväl i V. Harg som i trakten däromkring, där han lät sitt ljus lysa. När kyrkoherden i nämnda församling 1882 ville gifva en allmän öfversikt öfver »de läror, som gå i svang bland föreningens medlemmar», så karakteriserade han dem som »en blandning af pelagianism, Waldenströmsk socinianism, metodism, reformert sakramentslära och lutherska goda skrifter».

Äfven på slättbygden eller i *Östergötlands mellersta delar* växte under nu berörda tidsskifte de andliga rörelserna af samma orsaker som i stiftets öfriga landsändar. Predikanter af mångskiftande slag framlade sina meningar och saknade icke framgång. Tvärtom växte deras skördar. »Metodismen blef alltmera rotfast ej blott i de begge *folkrikaste städerna* och *Motala* utan ock på vissa punkter å landsbygden. Så nämnes, att de fattat mer eller mindre fast fot i en del församlingar mellan den sist-

¹ Efter ämbetsberättelse till prästmöte 1888, af A. V. Brolin.

nämnda staden och Linköping, såsom i *Skepsås*, *Klockrike*, *Björkeberg*, *Ledberg*, *Vreta Kloster* och *S:t Lars*. I Motala underhölls med understöd från trosförvanter i Amerika en egen predikant. Det hinder, som kyrkorådet sökte resa för metodismens utbredande där, visade sig utan verkan; i stället kom där en metodistepiskopalförsamling snart nog till stånd. I Norrköpingstrakten funno de anhängare i *Östra Eneby* och *Krokek*. I *Söderköping* och *V. Husby* hade ock deras mission burit frukt.

Baptisterna hade äfven här och där funnit bifall åt sin lära. Så var t. ex. förhållandet i *Östra Eneby* och *Kvillinge* i grannskapet af den sistnämnda staden. Också i närheten af Linköping hade de numera liktänkande vänner i flera församlingar, såsom i *S:t Lars*, *Kaga*, *Vreta kloster*, *Västerlösa* m. fl. I själfva stiftstaden liksom i *Norrköping* hade de hunnit att fatta fäste. I *Motala* verkade de under beteckningen »Sällskapet för spridande af sedlighet och upplysning». I *Hvarf* och *Styra* församlingar, ej långt från Motala, sägas de ock samlat trosförvanter.

Den af lektor *Waldenström* förkunnade läran om försoningen var mot slutet af nu berörda tidsskifte så utbredd, att man ej längre kunde utpeka någon trakt, där den var okänd och helt och hållet saknade anhängare.

Med ännu mera fog kan detta sägas beträffande *de frireligiösa*, som ville hålla fast vid vår evangelisk-lutherska bekännelse, äfven när den grumlades af reformerta tendenser. I trakterna norr och söder om Roxens östligaste ända förnummos andliga väckelser under denna tid. Detta var exempelvis förhållandet i *Kullerstad* och *Kimstad*, *Askeby*, *Törnvalla* och *Örtomta*, i hvilken sistnämnda församling därvarande komminister P. N. Kallander sökte gå de frälsningssökande till mötes, medan i Törnvalla deras kyrkoherde, Kn. Kastman, sökte se dem till godo. Dessa trakter berestes af predikanter från Jönköpings och Södermanlands missionsföreningar och från Östergötlands Ansgariiförening. De västra delarna af slättlandet besöktes mycket af talare, som utgått från den förstnämnda af dessa. *Skeninge* och *Vadstena* inräknades i deras arbetsfält.

Oafsedt de förirringar, hvilka i riklig mängd åtföljde dessa rörelser, buro väckelserna jämväl ädla frukter. Mer än en pastor, som nitälskade för evangeliums seger, lär väl kunnat af egen erfarenhet instämma i pastors i *Östra Skrukeby* yttrande i ett ämbetsmemorial till visitation där i medlet af 1870-talet, att nu-

mera kunde man få lyssna till andliga sånger, där tillförene ens känslor sårats af lättsinniga visor. Att de andliga rörelsernas intensitet och kraftyttringar understundom ännu öfverskredo normala gränser, var ingen enastående företeelse. Pastor i *Väderstad* meddelade i början af följande årtionde, att för några år sedan en flicka om 11 år där i församlingen i extas påstod sig skåda himmelens härlighet, i följd hvaraf en myckenhet folk strömmade till hennes hem, hvilka vallfärder inbringade ekonomisk vinst för föräldrarna. Omsider förlorade fenomenet nyhetens lockande kraft, och den uppjagade känsloretningen domnade bort af sig själf.

Numera var den andliga rörelsen mera än förut spridd till allå folklager. I Motala var i midten af 1870-talet en kronolänsman ordförande i det evangeliskt-lutherska missionssällskapet där och ortens kronofjärdingsman tjänstgjorde som dess predikant. Hade redan tidigare en och annan prästman följt de kringresande lekmannapredikanternas föredöme och låtit höra sig i främmande församlingar, så hände allt fortfarande, att en och annan oaktadt konsistoriets varning likväl tillät sig att utan medgifvande af församlingens pastor uppträda som predikant utom sitt af stiftstyrelsen tilldelade arbetsfält. Klagomål ingingo från pastorer öfver dessa ämbetsbröder, som ej funno utrymme nog för sin verksamhet inom egna församlingar, och som med sin exterritoriala verksamhet gåfvo näring åt de frikyrkligas vanliga uppfattning, att konventiklar vore minst lika berättigade som församlingens gemensamma gudstjänst. De ordinarie själsörjarna berördes så mycket kännbarare, som de ej kunde undgå att märka, hurusom tilloppet af åhörare vanligen var större till konventiklarna än till kyrkans gudstjänster. Folket trådde efter nya predikanter, som det väntade skulle möta just de behof, som en hvar kände trycka sitt hjärta. Äfven de samvetsgranna prästerna så på slättlandet som i skogsbygderna fingo mer eller mindre se, huru folket glesnade i kyrkbänkarna. Kyrkoförsamlingarna upplöstes flerstädes alltmera de facto om än icke de jure. Kyrkoherden i *Törnvalle* yttrade i en ämbetsskrivelse från början af 1880-talet, att »under pröfningens och sällningens tid falla många löftesrika blomster utan att sätta frukt, under det att de äkta frukterna i det fördolda utbildas och mogna».

Den trakt af stiftet, som fortfarande var minst berördt af partiandan, var den, som är belägen mellan Bråviken och Slät-

baken, *Vikbolands* kontrakt. Där hade de andligt sinnade slutit sig samman till en gemensam missionsförening, som åtminstone vissa tider underhöll två predikanter. Den ena af dem, redan omtalad, åtnjöt den tiden stort anseende bland de troende och vakade öfver, att inga villoandar förvände sinnena. I de västligare socknarna infunno sig dock predikanter af vissa denominationer. Så sökte baptisterna fatta fot i *Konungsund*, men kyrkorådet lyckades mota ut dem från församlingen, och den religiösa endråkten bevarades under 1870-talet tämligen väl både där och i kontraktets öfriga socknar. Ännu vid den tiden förekom i dessa husandakt, och skrifter af Luther, Arndt och Nohrborg funno flerstädes läsare. Evangeliska Fosterlandsstiftelsens tidningar lästes ock i orten. — Kontraktet söder om Slätbaken, *Hammarkinds* kontrakt, var delvis ock mindre berördt af partiwäsendet. Hvarken i *Ringarum*, *Skällvik* och *St. Anna* hade lekmannaverksamheten haft en kyrkofientlig karaktär. Kommunistern i *Börtrum* O. Kjörling, åtnjöt förtroende af de andligt sinnade i församlingar i nejden, och den missionsförening, som bar kontraktets namn, visade sig icke avog mot kyrkan. Evangeliska Fosterlandsstiftelsens predikanter voro i allmänhet väl-sedda.

Om således än den religiösa splittringen var mindre märkbar i Östergötlands kusttrakter, var dock situationen i det öfriga stiftet ganska otillfredsställande från kyrklig synpunkt och syntes ej båda godt för framtiden, och den åldrade stiftchefen smärtades helt visst däröfver. Vid tiden för hans frånfälle kämpade många andemakter med hvarandra på religionens mark. De funnos numera än förr, som arbetade ej allenast på att undergräfvat kyrkans auktoritet utan som förskansat sig mot alla besvärliga andliga intryck och visade sig fientliga mot all kristendom, och som sökte sin själaspis i uppenbara otrosskrifter. Såsom dylika nämnas böcker af Lilja, Parker m. fl. Öfverhufvud förlorade menigheterna under dessa tider, då predikanter uppträdde i församlingarna med mot hvarandra stridande meningar, allt sinne för värdet af vår kyrkas lära och bekännelse, och i det stora hela fäste man jämförelsevis ringa betydelse vid hvad man trodde. Därför såg man frireligiösa och sekterister sluta sig samman om gemensamma gudstjänster och betjäna sig af samma lokaler. Blott i fråga om kyrkan räckte icke broderskapskänslan till för att framkalla en sinnenas enhet och bundsförvantskap.

VI. Kort öfverblick af de andliga rörelsernas utveckling efter biskop Brings död.

När biskopsstolen 1884 blifvit ledig, kallades en af stiftets egna söner att intaga den. Kungl. Majestät utnämnde Professorn i kyrkohistoria vid Uppsala universitet C. A. CORNELIUS till stiftets biskop. Till sin läggning olika företrädaren rådde dock så till vida själsfrändskap dem emellan, att de begge voro starkt konservativa till sitt skaplygne. Mindre ömtålig till sitt känslolif och skolad genom historisk forskning anlade biskop Cornelius en mera objektiv synpunkt vid bedömandet af de religiösa tidsströmningarna.

Han uttalade vid 1888 års prästmöte såsom sin mening, att den kyrkofientliga riktningen något ändrats, och att den frikyrkliga emancipationsifvern kunde anses hafva nått sin höjdpunkt inom stiftet. Mest lifskraftiga syntes honom de frireligiösa rörelserna ännu uppenbara sig i vissa delar af stiftets norra och södra skogsbygd. Numera hade dock — som vi sett — vissa orter i de öppnare bygderna af Östergötland dragits in i tidens religiösa strömdrag. På ett i ögonen fallande sätt förmärktes detta i Vifolka och Valkebo, Göstrings, Aska och Lysings kontrakt. I de förstnämnda af dessa hade bland annat den förut omtalade d:r Lee ökat förvirringen. Men ehuru det separatistiska nitet sporadiskt framträdde brinnande och fanatiskt, tvekade biskopen dock icke att påstå, att det i stort sedt försvagats. För så vidt nattvardsbesökens talrikhet kunde betraktas som en gradmätare på det kyrkliga samfundsintresset, så vittnade de närvarande förhållandena icke om något godt. En fortgående sänkning i nattvardsbesökens antal var omisskännelig. Uti en församling af Gullbergs och Bobergs kontrakt hade kommunikanternas antal sedan 1881 minskats från omkring 800 till under hälften af detta antal, och i en socken af Norrköpings prosteri från 483 till 260. Striden om nattvardsfrågan hade, såsom vi sett, ökat nattvardsföreningarnas antal och dragit bort ansefliga skaror från församlingarnas gemensamma nattvardsbord. Numera verkade lekmannapredikanter inom de flesta församlingar och många på ett kyrkoupplösande sätt. När efter den stora skismen 1878 bland de frireligiösa svenska missionsförbundet separerat sig och dragit till sig en mängd missionsföreningar och brutit med folk-

kyrkans bekännelse, hade emellertid de kyrkofientliga folkelementen betydligt ökats. Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, som tidigare beskyllts för att främja partisöndringar, hade efter nyssnämnda brytning inom de frireligiösa läger bestämdare anslutit sig till kyrkan, som ock fann ett stöd mot missionsförbundets läroåskådning i nordöstra Smålands missionsförening. Såsom ett tecken till svalnad partisinne nämnde biskopen, att exempel förelågo, att separatister återknutit förbindelsen med kyrkosamfundet, och att odöpta personer begärt kyrkligt dop och konfirmation. Man kunde till och med på ett och annat ställe få se frikyrkomänniskor infinna sig vid församlingens gemensamma gudstjänst. Biskopen hade lagt märke till, att ledare höllo rörelsen uppe med användande af andliga irritationsmedel, och att på punkter, där den religiösa glöden falnat ut, mycken kristendomsfientlighet eller åtminstone ljumhet och likgiltighet trädte i stället. Att ett dylikt förfall nu vunnit plats, härrörde i viss mån af den spridning, som en kristendomsfientlig litteratur vunnit inom stiftet, befordrad bland annat genom bokauktioner, som förläggare äfven på landsbygden anordnade för att afyttra resterande boklager. Biskopen erkände visserligen, att den s. k. Frälsningsarmén ryckt upp en och annan individ ur uselhet och elände, men höll ock före, att den drog sinnena från kyrkan. Den hade nu hunnit slå läger i flera städer och gjorde ströftåg på landsbygden. Mormonismen hade förlorat terräng, men baptismen och metodismen hade i stället gjort landtvinningar. I Norrköping hade en katolsk apostolisk församling uppstått, och adventister träffades ock inom stiftet. Det anhang, som d:r Lee lyckats samla, hufvudsakligen inom Vifolka och Valkebo kontrakt, var visserligen ej synnerligen talrikt men fyllt af hat och bitterhet mot kyrkan. Det parti, som vunnit största anslutningen bland separatisterna, var Svenska missionsförbundet, som vållat ett verkligt afbräck i kyrkan.

Ehuru väl den religiösa rörelsens styrka mattats eller blifvit inledd på afvägar, pulserade flerstädes allt fortfarande ett varmt kristligt lif, och nya väckelser, om än af mindre dimensioner än förut, gingo fram i vissa orter vittnande om att Anden ännu icke var utsläckt i församlingen. En kyrkoherde, som under denna tid inträdde i prästämbetet, A. Arnell, skrifver: »Hvilken hunger var det ej den tiden efter Guds ord. Såväl kyrkorna som bönehus voro öfverfyllda af åhörare. Och Guds Ande var

märkbart närvarande och grep mäktigt både gamla och unga. Det var ej svårt att predika den tiden. I en församling, där jag tjänstgjorde, samlades de troende vännerna kl. 9 på söndagsmorgonen i kyrkan och bådo ner välsignelse öfver predikanten». I samma församling framgick då en underbar väckelse bland nattvardsbarnen. »Det hände ej sällan, då jag kom upp i läsrummet, att jag möttes af andlig sång, i hvilken de togo del allesamman; och, när lektionen var slut, stannade barnen kvar och bådo för sig själfva och sina kamrater».

Det förunnades icke biskop Cornelius att se, huruvida hans förutsägelser, att de kyrkliga rörelsernas expansionskraft hade nått sin höjdpunkt, gingo i fullbordan. När han afgått med döden, nämndes 1893 ånyo ett af stiftets egna söner till innehafvare af dess biskopsstol, nämligen domprosten C. V. CHARLEVILLE. Han var en varmhjärtad natur och representerade i motsats till företrädaren en lågkyrklig ståndpunkt. I egenskap af pastor inom stiftet hade han länge bevittnat de andliga lifsrörelsernas utveckling där. Bland den äldre prästgenerationen torde väl han varit den, som bland de frireligiösa länge åtnjöt det största förtroende, och som äfven ledande ingrep i dessa rörelsernas utveckling. Att prästerskapet för andra gången gaf honom plats på biskopsförslag, var nog icke allenast en honnör för hans ställning som domkapitlets vice ordförande utan tydde jämväl på, att bland stiftets kleresi hållningen till de fria rörelserna nu mera var olika mot förr. Den förkärlek, han hyste för prästkallets rent pastorala verksamhet, och den erfarenhet, han vunnit om menigheternas begär efter uppbyggelse, stämde honom välvilligt och till och med sympatiskt mot lekmanaverksamheten, när den bedrevs med helgade händer.

Då Charleville 1895 samlat stiftets prästerskap till allmänt möte, yttrade han, att den förmodan, som biskop Cornelius vid förra prästmötet uttalat, att de religiösa söndringarna nått sin gräns, alltmera besannats, om än — som han sade — den andliga rörelsen än gick i »rätt höga vågor, men flerstädes, om ej öfverallt, äro (vore) de att betrakta såsom svallvågor, såsom dyningar efter stormen». De starkaste förspordes i de bygder, som först i en senare tid blifvit upprörda. I stort sedt hade separationen vuxit inom fjorton kontrakt men likväl endast i 27 församlingar, medan den minskats eller åtminstone icke ökats i 52. Hänförelsen var icke längre lika brinnande som förut, sammanhållningen hade

blifvit lösare, och t. o. m. nattvardsföreningarna hade lidit afbräck. De separatistiskt sinnade voro mindre aggressiva. I en del orter ställde de sig fördragsammare och vänligare mot kyrkan och deltog i församlingens gemensamma gudstjänst, ehuru dock icke i dess kommunion. Kyrkobesöken hade ökats i omkring 90 socknar, medan de aftagit i vid pass 70. I de öfriga märktes inga ändrade förhållanden. De flitigaste kyrkobesöken bevittnade man i de inre kontrakten af stiftets sydliga del. Minst kyrksamt var numera folket i Gullbergs- och Bobergs, Vifolka och Valkebo kontrakt, hvilka till större delen tillhöra Östergötlands slättbygd och utgjorde hufvudsakligaste missionsfältet för doktor Lees agitationsverksamhet. Nattvardsbesöken hade nu minskats i omkring 100 församlingar men ökats i omkring 50, ett förhållande, som tyder på att i fråga om dem partikularismen var i tillväxt. I en församling af Gullbergs och Bobergs kontrakt hade kommunikanternas antal sjunkit från omkring 1,200 till 400. Största minskningen tedde sig i städerna, särskildt i fråga om de bildade klasserna, tjänstemän, köpmän och handtverkare. Många, som varit berörda af väckelsevindarna, hade öfvergifvit den första kärleken, hamnat i rationalism, materialism eller religiös likgiltighet. De hade separerat sig ej blott från församlingen utan ock från Guds ord. Öfverhufvud taget rådde ganska mycken indifferentism. Högsta antalet på landsbygden af personer, som öfvergifvit både gudstjänst och nattvard, anträffades i Gammalkil, V. Ny, Västerlösa och Kärna. Den irreligiösa strömningen närdes af en alltmera spridd kyrko- och kristendomsfientlig litteratur. För alltflera blef socialism ett surrogat för religionen, och hos många tog nykterhetsintresset sinnet så i anspråk, att det kom att fylla religionens plats.

Hade biskopen än kunnat lägga märke till en viss försvagning i separatismens expansionskraft, så hade han å andra sidan funnit, att antalet trossamfund ökats inom stiftet. Redan vid sin förra missionsresa inom stiftet hade den s. k. doktor Lee samlat en skara troende kring sina läror. När han nu återkom dit, hade han öfvergifvit mycket af de amerikanska adventisternas åskådningssätt och i stället utbildat sin äfventyrliga uppfattning af de bibelord, som han citerade. Han var nu »upptänd af det mest frenetiska hat mot både kyrka och stat men äfven mot de separatistiska samfunden». Den rörelse, som han tidigare uppammat, hade varit å väg att tyna bort, men upplifvades å

nyo 1893 genom ett par ifrare, de i tidningar benämnda »*dome-dagsprofeterna*» och i följd af hans eget och hans makas förnyade uppträdande med såväl muntliga föredrag som genom spridning af skrifter. Alla kyrkans böcker fördömdes. Vid de andaktsstunder, som hans lärjungar gemensamt höllo, koncentrerades betraktelsen kring profetiorna om Herrens straffdomar och hans egna skrifter.

Doktor Lees hustru var ingalunda den enda kvinna, som uppträdde för att reformera trosåskådningarna inom stiftet. Den bekanta fröken Nelly Hall predikade i dess församlingar redan på 1880-talet, förkunnande en syndfrihetslära. Från *Helgelseförbundet*, som ansågs stå under hennes inflytande, och hvars predikant hon själf var till en tid, utgingo till stiftet flera predikande kvinnor, som bekommit sin teologiska utbildning i f. d. pastor Kihlstedts anstalt i Nerike, hvarför de i folkspråket gingo under beteckningen »*Kihlstedts flickor*», liksom de manliga eleverna till missionär Fransson i folkets mun benämndes »*Franssons pojkar*».

Syndfrihetsläran förkunnades ock af ett parti, som på 1880-talet lät höra talas om sig, och hvilket hade sitt hufvudsakligaste stamhåll i trakten söder om Roxens östligaste del, i socknarna Gistad, Skärkind och Lillkyrke. Dess läror karakteriserades 1888 af pastorn i den förstnämnda församlingen i hans berättelse till prästmötet sagda år. Partiets anhängare i hans pastorat voro 36. De lärde, att alla äro frälsta och saliga, om de än icke tro det. Alla hafva syndernas förlåtelse, och de, som mottagit Jesus, äro fria från synd, ty — säga de — »äro vi rengjorda genom Jesu blod från alla synder, så måtte vi väl vara rena, verkligt rena, rengjorda en gång för alla, det är syndfria». Hvarken predikan eller ordinerade lärare vore behöfliga, »då vi ju äga Guds ord». Dop bör endast komma i fråga i samband med omvändelse och vid äldre år. Barndop åter bör ej komma i fråga. Det sades ej vara anbefallt i bibeln, och det ansågs dessutom öfverflödigt, enär barn enl. 1 Kor. 7:14 äro heliga för föräldrarnas skull. Man plögade dock välsigna barnen strax efter deras födelse. Herrens nattvard ansågs öfverflödig, alldenstund man i Ordet finge andligen åtnjuta Kristus. Deras gudstjänstliga sammankomster voro fyllda med tack och lof. Af bibeln användes hufvudsakligen Nya testamentet. Något egentligt läroföredrag hörde icke till ritualen. Sång utgjorde ett hufvudmo-

ment i deras gudstjänst, hvarvid användes en sångsamling, som en ung man i Gistad sammanfört, och hvilken bar titeln »*Kärleksbasunen*». Själfva gingo partiets anhängare under beteckningen »*Fönsare*», så uppkallade efter en stationsinspektor Jönsson, som flyttat till orten från Bälaryd, där också funnos personer, som hyllade det lilla samfundets trosuppfattning.

De yttersta konsekvenserna af syndfrihetsläran drogos af den s. k. »*Kälkebosekten*» inom Stora Åby och Ödeshögs pastorat. Anhängare af denna sekt menade, att »de såsom på nytt födda hafva helt och hållet uppgått i Kristi person, så att de äro Kristus, medan de såväl med hänsyn till den gamla syndamänniskan som också till sin lekamliga människa säga sig vara döda». Så karakteriserades de 1888 af därvarande pastor. De, som biträdde denna excentriska uppfattning, voro helt få, och deras antal hade ej ökats till 1895 års prästmöte. De läto icke döpa sina barn, och endast med användande af tvångsmedel kunde de förmås att låta sina barn besöka folkskolan.

De största framgångarna under den senare tiden kunde registreras af *Svenska missionsförbundet*, till hvilken organisation slutit sig flera betydande missionsföreningar inom stiftet. Vid tiden för 1895 års prästmöte ansågs *Östergötlands Ansgarieförening* dela Svenska missionsförbundets läroåskådning, åtminstone sattes dess bekännelsetrohet starkt i fråga. Omdömena modifierades i viss mån, allteftersom de dömande kommit i beröring med från den utgångna predikanter, som i sina föredrag starkare eller svagare betonade sin mot Waldenströmianismen tenderande uppfattning. Till denna bekände sig äfven *Kalmar läns krets-förening* och den så kallade *Kustens missionsförening*, hvilka begge i *Fönköpings missionsförening*, som från lång tid tillbaka öfvat stort inflytande på de frireligiösa rörelserna i stiftet, hade genomgått en kris, när den från Waldenström framkastade frågan: »Hvad står det skrifvet» började dryftas. Den ändrade 1886 sina stadgar och ville ej vidare betona lärofrågorna och bekännelsen, utan koncentrera sitt arbete på att praktiskt verka för Guds rike.¹ Äfven dess ståndpunkt hade blifvit oklar.

Östergötlands missionssällskap arbetade baptisterna i händerna, liksom ock *Sällskapet för spridande af sedlighet och upplysning*. *Nordöstra Smålands missionsförening* hyste väl ock en

¹ Ekman, Den inre missionens historia, sid. 2498.

från kyrkans bekännelse afvikande mening, men ställde sig icke fientlig mot kyrkan.

En mot denna välvillig hållning intog *Hammarkinds missionsförening*, och detta omdöme gällde ock i fråga om *Vikbo-landets förening*, som var förbunden med Evangeliska Fosterlandsstiftelsen. *Östergötlands västra krets*förening ansågs hafva en kyrklig karaktär.

Af dissenters, som vid tiden för 1895 års prästmöte tillhörde stiftet, hade enligt biskopens uppgift *baptisterna* haft stark tillväxt. Äfven *metodisterna* hade mycket tilltagit i antal. Till *adventismen* hade en liten flock i Vadstenatrakten anslutit sig. Den *katolsk-apostoliska församlingen* räknade väl något mer än dubbelt så många medlemmar som det sistnämnda samfundet men utgjorde dock blott en fåtalig skara. Den *engelska högkyrkan* företrädde af sju medlemmar, medan det *nykyrkliga trossamfundet* blott hade en enda; likså hade ock den *reformerta kyrkan* allenast en medlem. *Katolikerna* voro 13 till antalet, och de »*sista dagarnas heliga*» voro ganska få. *Mosaiska trosbekännare* funnos äfven, men upptogos till blott 69.

De stora internationella religiösa organisationerna *Kristliga föreningarne för unga män och för unga kvinnor* hade numera fått fäste på ett par punkter och intogo principiellt en evangelisk alliansståndpunkt utan att proklamera någon viss evangelisk trosbekännelse; detta för att kunna samla under sitt allmänt kristliga och sedliga inflytande personer äfven ur olika trossamfund. Den likaledes internationella religiösa organisationen, som bär namnet *frälsningsarmén*, hade ej utan framgång fortsatt att värva rekryter på några punkter inom stiftet.

V. Öfversiktlig tillbakablick på utvecklingen till inemot århundradets slut.

Sedan vi i det föregående sökt teckna, huru de religiösa rörelserna togo gestalt inom stiftet, torde vara lämpligt att till en totalbild uppdraga de gröfsta konturerna för deras gång intill ofvansagda tid. *Stiftets norra del*, som till allra största delen tillhör *Bergslags kontrakt*, hade alltifrån början mottagit sina ledare af den fria religiösa verksamheten från Nerike, där tidigt separatismen slagit rot, hvarför ock inom nämnda kontrakt

de andliga rörelserna tidigt nog antogo en separatistisk riktning. Då därtill kom, att, som en pastor i Skedevi anmärkte, folket har ett lifligt och ombytligt lynne, så erbjöd det en mottaglig jordmån för nya idéer, hvilka utan kritisk sofring upptogos. De sträfvanden att leda rörelserna in i en mera kyrklig riktning, hvilka gjordes af flera nitiska prästmän, såsom t. ex. den förut omnämnde kyrkoherden i Hällestad Emanuelsson och hans komministrar C. J. B. Dahlberger och C. L. Nyström, pastor J. Neander i Risinge och P. Rudberg i Vånga m. fl., kunde endast delvis hämma separatismens framsteg. Där predikade Nelly Hall syndfrihetsläran för lyssnande skaror, där gjorde baptister och metodister skördar, och omsider drog svenska missionsförbundet till sig kanske de flesta, som hyllade den fria andliga rörelsen. Att uppgifva separatisternas antal mot slutet af århundradet lät sig ej göra, och som ett skäl därtill uppgaf en pastor vid den tiden den hemlighetsfullhet, hvarmed de omgäfvade sig, och som skulle göra det »till en nära nog polismässig åtgärd att anskaffa underrättelse om deras antal». Separatisternas barn gingo ock vanligen förlorade för kyrkan. Pastor i *Regna* yttrade därom på 1890-talet, att i hemmen hade de fått afsmak för baptismen och i skolan för den evangeliskt lutherska tron. En annan pastor klagade, att vid de stora bruken träffades folk, som närde verkligt agg mot kyrkan.

Den södra skogs- och bergsbygden, hvaraf allra mesta delen tillhör den småländska andelen af stiftet, och hvilken omfattar inom Jönköpings län de begge Vedbo-kontrakten och inom Kalmar län de båda kontrakten i Tjust samt Tuna och Sevedes jämte Aspelands kontrakt, var äfvenledes upprepade perioder starkt berörd af andliga väckelser. I de begge förstnämnda kontrakten *N. och S. Vedbo*, som låg inom Jönköpings missionsförenings intressesfer, hade de fria andliga rörelserna just därifrån rönt sina starkaste impulser. Från denna förening utgingo »en rad af begåfvade, varmhjärtade lekmannapredikanter, hvilkas originalitet i ord och tankar icke hade affilats af någon predikantskoleutbildning, som gjort dem till efterhärmarare af dessa skolors ledande män, ehuru man visserligen kunde märka, att de varit Håkan Sjögrens, C. J. Svalanders och K. Palmbergs åhörare».¹ Till dessa folktalare hörde P. A. Hultman, Svening Johansson, Samuel Johansson, A. Jonsson, Pohl, Smedberg, Strid-

¹ Efter uttalande af kontraktsprosten Ch. Meurling.

beck m. fl. Deras enkla, folkliga och evangeliska föredrag drogo stora skaror till de platser, där de läto höra sig, och åstadkommo mäktigt intryck på åhörarne. Deras predikningar höllos i Roseniu's anda, och i den mån, de tillägnade sig något af den bekante amerikanske väckelsepredikanten Moodys predikosätt, stärktes ytterligare deras framgång; detta så mycket mer som välbetrodda prästmän där understödde den fria rörelsen, såsom t. ex. A. J. Andræ, som i Lomaryd, Vireda och Linderås under 1860- och 1870-talet verkade som präst. Något senare sökte E. Rudberg som pastor i Frinnaryd och P. Kallander i Adelöf och Säby leda rörelserna i bibelenlig anda. Något längre fram öfvergingo de flesta predikanterna, som tillhörde Jönköpings missionsförening, till Waldenströms uppfattning af försoningsläran och drogo en myckenhet folk öfver i separatisternas läger, så att själfva föreningen starkt misstänktes för att hafva svurit Svenska missionsförbundets fana. Äfven baptisterna voro starka i dessa bygder, och gränsen mellan dem och de förra var somligstädes ganska flytande. En pastor där i orten betygade 1895, att han ej kunde uppgifva ett visst antal baptister i församlingen »på grund af småländsk rörlighet och mänsklig ostadighet». Själfva voro de vissa, att framtiden hörde dem till. Inom tio år — yttrades 1886 af dem i Frinnaryd — »skola alla troende i vårt land vara baptister». De kristligt intresserade i dessa kontrakt voro för öfrigt uppdelade på flera frikyrkliga samfund. Tranås i Säby socken ansågs som en härd för det religiösa partiväsendet.

I N. och S. Tjust utöfvade den af pastor Ahlberg grundade *Nordöstra Smålands missionsförening*, sedermera nämnd *Östra Sm. m. f.*, ett betydande inflytande. Ehuru Ahlberg själf lutade åt en mera lagisk uppfattning, antog dock föreningen ganska tidigt en Roseniansk typ, hvilket omsider ledde därhän, att han vid ett möte 1869 i Vimmerby fann sig föranlåten att lämna ordförandeskapet i föreningen och redaktionen af dess tidning, då grefve Stackelberg intog hans plats och öfvade — som vi visat — ett gagnande inflytande i sin hemort. Men åtskilliga af föreningens predikanter, såsom t. ex. den förutnämnde Welin jämte en Wirsén, Isaksson m. fl. drogo ut konsekvenserna af Rosenius lära om Kristi ställföreträdande offer och förtjänst till, som vi sett, betänkliga ytterligheter. Det förtroende som föreningen åtnjöt i orten, äfven i delar af närgränsande kontrakt,

lade där ett kraftigt hinder i vägen för de Waldenströmska lärornas framgång, men förmådde dock icke tränga baptisterna ur de positioner, som de tillvunnit sig i Västervikstrakten. Från ett par församlingar i N. Tjust berättas, att helgelseförbundet där drogs hän mot baptismen, och att de frikyrkliga hade antagit baptisternas sed att nedsänka dopkandidaterna i vattnet, hvarför man talade om s. k. »*Heldoppare*». Äfven metodismen hade anhängare i nyssnämnda trakt. »Nordöstringarna» voro dock tongifvande, hade den största utbredningen och rönte ett luttrande inflytande af vissa aktade prästmän, såsom kyrkoherden J. Östberg i Hjorted och E. A. Bergström i Tryserum och Dalhem. I Hannäs verkade dåvarande komministern F. Hammarsten evangeliskt fostrande.

I stiftets sydligaste del, som upptages af de båda kontrakten *Tunalän och Sevedes* samt *Aspelands*, hade, som vi sett af det föregående, redan på 1840-talet andliga rörelser blifvit framkallade genom prästmän från Växjö stift, af hvilkas verksamhet frukter länge förspordes i de s. k. »gammalläsarne». Vid de väckelser, som framgingo där under nästföljande årtionde, voro pastor Ahlberg och elever från hans kolportörsskola de personer, som mest befordrade deras framgång. När han flyttat sin skola ur stiftet, antog rörelsen mot slutet af 1860-talet en nyevangelisk karaktär. »Men» — säger en pastor från förstnämnda kontrakt¹ — »man kände sig dock aldrig här riktigt tillfreds med denna. När därför i början af 1870-talet underrättelserna kommo om Moodys och Sankeys väldiga väckelser i England och Amerika, blef predikosättet i stil med deras. Det utgjorde icke dogmatiska utredningar utan riktade sig mera personligt in på människornas samveten». Till följd häraf kommo äfven dessa bygder att beröras af de väckelser, som under sistnämnda årtionde framgingo öfver vida trakter inom stiftet, och som stöddes af flera prästnän, bland hvilka kunna nämnas Ch. Meurling i Kristdala, A. P. Vestenius i Misterhult, Rumskulla och Hessleby. Prästerna samarbetade med lekmanapredikanterna, till hvilka kunde räknas äfven provinsialläkaren A. Moberger och apotekaren Sandstedt från Högsby, men — säger kyrkoherden i Kristdala — »Omkring 1880 upphörde endrækten». Lekmanapredikanterna vunnos i allmänhet för Waldenströmianismen, och separatismen vann segrar. Kalmar läns kretsförening såväl som

¹ Ch. Meurling i Kristdala.

Kustens missionsförening inträdde i Svenska missionsförbundet. De öfriga missionsvännerna anslöto sig till Jönköpings missionsförening eller Evangeliska fosterlandsstiftelsen. Den nyssnämnda sagesmannen yttrade 1895 i en skrifvelse för årets prästmöte om »nordöstringarna», som utgjorde ett skarpt begränsadt och särstående parti, att deras lära frestade dem till en stolt ande, som fördömde oliktankande, »och beredde ett bekvämt hviloläger för köttet hos dem, som tröttna vid kampen mot köttet och synden», och vidare, att den lät omvändelsen bestå blott i en ändring i lärouppfattningen, hvarför anhängarna hellre använda uttrycket »vändas in i sanningen» än »omvändelse till Herren». Beträffande den egna församlingen har kyrkoherden nu kunnat skriva: »En enastående företeelse synes Kristdala vara, där kyrkans, Fosterlandsstiftelsens, Jönköpings och Svenska missionsförbundets predikanter endråktigt samverka. Större uppbyggelsemöten hållas i kyrkan, de mindre i missionshusen och skolhusen. Ingen separation har där kommit till stånd. De kristligt intresserade infinna sig samfäldt både vid den allmänna gudstjänsten och vid kyrkans nattvardsbord, men synas på samma gång med lika intresse höra lekmannapredikanterna från de ofvannämnda olika lägren».

De trakter af *södra skogsbygden*, som ligga inom *Östergötlands* län och delvis närma sig slättbygdens natur- och folkförhållanden, visade i fråga om de andliga rörelsernas utveckling mesta likheten med den, som kännetecknade länets öppnare bygd. Boxholms bruk inom Åsbo och Ekeby socknar och Mjölby växande stationssamhälle voro betydande medelpunkter för de andliga rörelserna. Både där och dessutom på enstaka ställen i denna landsända vunno baptister och metodister liktankande vänner. Svenska missionsförbundet gjorde ännu rikare skördar, men punkter funnos ock, där gudaktigheten trufdes i kyrkliga former och med evangelisk luthersk bekännelse. En sådan ort låg i närheten af nämnda järnbruk och förklaras bland annat af den pastoral verksamhet, som kyrkoherden i Åsbo, N. B. Aurelius och den i Ekeby och Rinna J. T. Julin utöfvat. I Kindaorten verkade K. F. Lindblom såsom komminister i Hägerstad och Oppeby medlande mellan kyrkan och de frireligiösa, som i Östergötlands Ansgariiförening hade en af sina samlingspunkter. I Ydre befors fältet af de s. k. »Kinamissionärerna», lärjungar till missionär Fransson, och af predikanter från Helgelse-

förbundet. För dem liksom för de flesta separatistiskt sinnade var kyrkan ett Sodom. Helt naturligt var det därför, när en f. d. predikant tillhörande nyssnämnda förbund yttrade till en komminister inom Ydre kontrakt: »Det vore nog godt och väl med pastorn, blott han predikade så, att han blefve körd ur kyrkan».

Det *slättland*, som utbreder sig mellan stiftets norra och södra bergs- och skogsbygder, hvilkas religiösa förhållanden nu blifvit berörda, nåddes, som vi sett, senare af väckelsevindarna än stiftets öfriga delar. Dock är härvid att anmärka, att de ganska tidigt förnummos i slättlandets städer, framför allt i Norrköping och Motala och jämväl i Linköping. Särskildt blefvo de begge förstnämnda samlingspunkter för nästan alla partikularmeningar, som representerades inom stiftet, och helt naturligt rönte omgivande trakter inflytanden från det religiösa lif, som pulserade i dem. Skärblacka bruk och fabrik i nejden af Glan var ock ett hem för dissenters. Motala var det i ännu högre grad, och där existerade mot århundradets slut ett sällskap under namn af »Den fria tankens vänner», som frigjort sig från bibelns auktoritet och läto leda sig af den egna tankens spekulationer. Det var dock ingalunda allenast där, som rationalismen trängt in i folkets sinnen. Flera präster uttalade sig om att den frodades vid sidan af kristligt nit inom församlingarna. Ett ensidigt nykterhetsintresse hos de nykterhetsorganisationer, som uppstått, »politiken i någon form» och de sociala frågorna bidrogo till att en afmattning förspordes i de andliga rörelserna under den senare tiden: Vid sitt nya besök i stiftet hade doktor Lee utvidgat sitt missionsfält på slättbygden, men han hade dock fortfarande sina starkaste försänkningar inom Vifolka och Valkebo kontrakt. Pastor i Veta och Viby sökte eu förklaring till hans framgång däri, att han enligt somligas mening förde »dem in i profetians hemligheter på ett sätt som ingen annan tillförene». Somliga hade tilltalats af hans yrkande på försakelse och ett heligt lif. I Lysings härad uppträdde Helgelseförbundet. Flerstädes var Jönköpings missionsförening verksam. Den Waldenströmska åskådningen vann en stark utbredning på Östgötaslätten, och sedan Östergötlands Ansgariiförening ställt sig under en med den liktänkande styrelse, ställde sig i allmänhet den frireligiösa rörelsen där under dess ledning. Att baptisterna och metodisterna vunno framgångar på slättbygden var ock synbart.

I de begge kontrakt, som omfatta Östergötlands kusttrakter, *Hammarkinds* och *Vikbolands*, rönt separatismen ringa framgång. Väl hade baptismen något trängt fram i det förstnämnda kontraktets sydliga del från det närgränsande Tjust, och väl framträdde metodister och andra dissenter i Söderköpingstrakten, men öfverhuvud vunno separatisterna föga bifall där. Evangeliska Fosterlandsstiftelsen hade sedan långt tillbaka talrika vänner i dessa begge kontrakt. Såväl Hammarkinds missionsförening som Vikbolands hade en konfessionell karaktär. Missionsvännerna i dessa trakter intogo en kyrklig hållning. Flera nitiska prästmän, såsom t. ex. Hjelm i Å, Kjörling i Mogata och Börrum och — mot århundradets slut — Kn. Kastman i Kuddby bidrogo att hålla rörelserna i en kyrklig riktning. Dessa kusttrakter visade sig som en otacksam mark för separatismen.

Efter de uppslitande dogmatiska och kyrkliga strider, som ägt rum under 1870- och 1880-talen, längtade många efter en evangelieförkunnelse utan polemisk anstrykning. Under intrycket af detta behof bildades 1895 vid ett s. k. Brödrämöte, som en del prästmän i likhet med hvad som pläгат ske under föregående tid höllo, en *Linköpings stifts missionsförening*, som satte som sin uppgift att verka för den inre missionen i stiftet i en dylik anda. Som den mest »representativa» predikanten från denna förening nämnes den blinde J. G. Ohlsson, om hvars föredrag en kyrkoherde yttrat, att »åhörare af nästan hvilken riktning som helst gärna lyssna» till dem.

När omsider slutet nalkades af det århundrade, hvars andliga rörelser inom Linköpings stift blifvit öfversiktligt tecknade, hade de väldiga väckelsevindar, som från seklets midt gått fram däröfver, mojnadt af, efterlämnande djupa spår. Det stöd för allmänna moralen, som fäderneärfd kristlig sed lämnar, hade nästan helt och hållet fallit bort, kyrkans auktoritet var betänkligt bruten liksom äfven den kyrkliga enheten, partiförsamlingar med egna organisationer hade uppvuxit. Nya åskådningar af salighetsvägen, af sakramenten, församlingsordning m. m. hade vunnit utbredning. Kyrkans gudstjänstritual tillfredsställde ej längre smaken hos de breda folklagen, som kände sig mera tilltalade af de simplare och mera enkla former, som till en del i följd af reformerta inflytelser vann burskap bland de väckte.

Det religiösa intresse, som under några årtionden mäktigt påverkat folkandan, mattades omsider, och man fick bevittna

den sorgliga företeelsen, att flerstädes, där hänförelsens eld lifligast brunnit, inträdt den största ljumheten, kallsinnigheten, ja, en fiendskap till kristendomen; en regress, hvars orsak i viss mån lär väl få sökas däri, att det släkte, som växte upp under berörda tid, i barnaåren utsattes för en onaturlig andlig påtryckning, som väckt leda och fördom mot kristendomens sak. Ekonomiska, politiska och sociala intressen kommo i stället allt mera att fångsla sinnena.

Vid bedömandet af 1800-talets stora andliga rörelser må aldrig förgätas, att genom dem väcktes massor af vårt folk ur andlig dåsigheit, och att under de strider, som mänsklig ensidighet och annan bristfullhet framkallade, vällde fram en mäktig ström af uppriktigt frälsningsbegär, som tillfört vårt folk moraliska krafter, hvilkas värde vi dock icke kunna noga uppmäta.

Den individualism, som under sagda väckelsetider alltför ofta behärskade frälsningsförkunnelsen, började mot århundradets slut i någon mån aftaga. Man kunde ej alldeles undgå att röna intryck af den kollektivism, som tog sig uttryck i de sociala organisationerna, där ju individen träder tillbaka som en man i ledet, men vilka själfva tränga fram som taktiska enheter och därmed i sin ordning tillförsäkra förmåner åt sina medlemmar. Församlingstanken fick nytt lif, och samhörighetskänslan mellan de kristligt sinnade af olika riktningar började uppspira. Det började skymta fram för medvetandet, att de alla dock hade gemensamma intressen att bevaka och försvara mot det växande antalet af evangelii fiender. Denna spirande solidaritetskänsla mellan kristna ur olika läger, hvarom t. ex. de framträdande föreningarna Kristliga föreningen för unga män och motsvarande för unga kvinnor buro vittnesbörd, tycktes varsla om ett växande samförstånd, och att i de stundande striderna mot kristendomens fiender kampen mer än förut skulle kunna föras under gemensamt fälttecken.

Peter Murbecks lif och verksamhet i Stockholm.

Inledning.

Peter Murbeck torde hafva varit en af sin tids största folkpredikanter i Sverige. Med en nitälskan och en andekraft, som i sin mån erinra om gamla testamentets profeter eller Johannes Döparen, predikade han för kolossala åhörare skaror. Han talade om bättring, tro och helgelse med en sådan utomordentlig glöd, att ingen kunde vara likgiltig. Om man ej i ånger böjde sig för Ordet, så gick man ofta bort därifrån med förbittradt sinne. Men ur detta senare sinnelag framväxte en fiendskap mot sanningsvittnet, som gaf sig uttryck i åtskilliga stämningar inför andlig och världslig domstol.

Murbecks lefnad har i sina detaljer varit okänd för allmänheten. Men hans predikningar hafva i öfver hundra år blifvit lästa i svenska bondehem. Nohrborgs och Murbecks postillor hafva jämte bibel och psalmbok varit särskildt den småländska, skånska och blekingska allmogens andliga vägledning. Det allvarliga och kärfta tilltalar svensken.

Den kyrkliga pietismens predikan utmärkte sig genom koncentration på *omvändelsen* och *pånyttfödelsen*¹ och på skildringen af det centralt—religiösa lifvet. Detta sammanhänger med pietismens stränga åtskiljande mellan omvända och oomvända. Under 1600-talet (vi tänka på t. ex. Haqvin Spegel, men särskildt Jesper Svedberg) med dess starka betonande af pånyttfödelsen i dopet var ej denna principiella skillnad så starkt betonad. Det gällde då framför allt att genom bestraffande af enskilda synder och laster bringa det kristliga lifvet till utveckling.

Beträffande förhållandet till bibeln torde det kunna sägas, att den kyrkliga pietismen såsom utgångspunkt begagnade icke

¹ Hermann Hering, Die Lehre von der Predigt, Berlin, 1905, sid. 153.

så mycket bibeln som fastmer de gjorda kristliga erfarenheterna. Bibeln förekom ofta citerad, men snarare för att bestyrka de gjorda erfarenhetsskildringarne än för att själf bilda utgångspunkt för framställningen.

Den äldre kyrkliga pietismen visar ej samma strikta och strängt logiska *form*, som den senare, t. ex. Nohrborg. Ju mera en predikant är pietistiskt påverkad, dess mindre fast och stringent är i allmänhet formen. För öfrigt är språket mindre bildrikt hos den kyrkliga pietismen än hos 1600-talets i detta afseende af bibelns uttryckssätt starkare påverkade predikanter.

Peter Murbeck äger de flesta af dessa kännetecken. Däröfver vittna sådana predikoämnen som: »Huru rart det dyrbara klenodet eller den sanna och saliggörande tron är»¹ och »Huru Herren Jesus med denna härliga liknelsen föreställer Guds hjertas ömhet och kärlek emot alla de själar, som i sanning äro botfärdige»² med deras koncentration på det centralt-religiösa lifvet. Särskildt i predikan öfver det sistnämnda ämnet skildrar Murbeck den centrala omvändelseakten. Skillnaden mellan omvända och oomvända framhålles i predikningarne öfver: »Huru många wäl begynna att synas, som skulle de blifwa Jesu Lärjungar, men gå åter tillbaka igen»³ och öfver: »Huru olika det tillgår med en del rättfärdiga och ogudaktiga här i tiden emot det, som dem händer i ewigheten».⁴ Hos Murbeck förekommer sällan någon skildring af enskilda dygder, såsom t. ex. ödmjukhet och sannfärdighet.

Beträffande skildringen af omvändelseakten och nådens ordning vilja vi slutligen framhålla, att vi hos Murbeck ej finna den noggranna systematisering, som möter oss hos t. ex. Anders Nohrborg, hvilken i detta afseende representerar en mera framskriden ståndpunkt och sålunda närmar sig Henric Schartaus strängt psykologiskt analyserande predikan.

¹ Tredje Söndagen efter Trettonde-Dagen i En Samling Anderika Predikningar öfwer åtskilliga af de årliga Sön- och Högtidsdagars Evangeliska Texter, samt äfwen öfwer några andra den Heliga Skrifts Språk. Hållne af Peter Murbeck, Carlshamn 1860, sid. 23.

² Om Förlorade Sonen, a. a. s. 316.

³ Sexagesima, a. a. s. 81.

⁴ Första Söndagen efter Trinitatis, a. a. s. 343.

Den egna erfarenheten är alltigenom utgångspunkten för Murbecks framställning.¹ Det är till denna han vädjar. Det är denna, som för honom framåt i hans tankegång, äfven när han här och hvar anför bibelutsagor eller bibeltyper till denna erfarenhets bestyrkande.

Med afseende på formen visar Murbeck på en gång logiskhet med delar och underindelningar och samtidigt en viss svårighet att finna enkla och koncisa uttryck,² när det gäller tankarnas gruppering och utgestaltning, så att han allt emellanåt får taga till schematiska och traditionella indelningsgrunder. I predikan på Åttonde Söndagen efter Trinitatis³ framställer han som ämne: »Den högst angelägna saken för alla dem, som hafwa anammat Jesu lära till salighetens sanna väg, att kunna känna och wakta sig för bedrägliga andars förförande, till afwikande derifrån in på fördörelsens väg» och uppställer såsom första del: »Hwarföre den saken är så högst angelägen» och såsom andra del: »Hwaruti denna sakens angelägenhet sig wisar». Vid framställningen af orsakerna, på grund af hvilka det är så högst angeläget att akta sig för de falska profeterna, framhåller Murbeck: 1) att sådana bedrägliga andar komma på ett arglistigt och förställdt sätt och 2) att sådana göra en mycket stor skada med sin lära. Att de komma på ett arglistigt och förställdt sätt, får man förnimma, om man gifver akt på a) *tiden*, när de komma, och b) *sättet*, huru de komma. Murbeck använder här indelningsgrunder, som kunna apteras på snart sagdt hvilken framställning som helst. — I predikan på Sjette Söndagen efter Trinitatis⁴ om »Den sanna och högst nödiga rättfärdigheten» talar Murbeck om denna rättfärdighets 1) art och beskaffenhet, hurudan den är, och om dess 2) frukt, som den föder af sig. Han synes äfven här schematisera.

Murbecks språk röjer visserligen på ett och annat ställe en viss intresseväckande realism, hvilken erinrar om 1600-talets predikospråk (t. ex. skildringen af böndernas högfärd),⁵ men

¹ Jfr O. Quensel, Homiletik, 3:dje uppl., Uppsala 1910, sid. 384.

² Jfr Quensels omdöme om Tolstadii predikospråk, a. a. s. 384.

³ A. a. s. 464.

⁴ A. a. s. 426.

⁵ A. a. s. 291.

det har i allmänhet pietismens breda vidlyftighet och dess speciella predikoton i ordval och vändningar.¹

På Fjärde Söndagen efter Trettonde-Dagen² talar Murbeck om: »Hwad dem händer, som segla med Jesum», och detta på ett sätt, som vittnar om en stor fantasirikedom. Han skildrar skeppets förträfflighet, han framhåller styrmannen Jesus Kristus, han låter oss förnimma vädret, som blåser, d. ä. den Helige Ande, han målar för läsaren skeppets segel (ett redligt och heligt lefverne), han framställer skeppsfolket (änglarne), han talar om understyrmännen (alla sanna lärare) och passagerarne (de trogna och rättsinniga åhörarne), han undervisar oss om skeppets kosa (från jorden till himmelen), han pekar på rodret (den sanna och lefvande tron), på masten (de troendes lidanden), på ankaret (hoppet) och flaggan (den rena beännelsen), han talar därefter om stormen på ett hjärtegripande sätt.

Murbeck utgår ju här från en enda bild. I detta afseende står han närmare den äldre predikan än den kyrkliga pietismen, hos hvilken dylika emblematiske predikningar voro mera sällsynta.

Såsom ett totalomdöme om Murbeck som predikant säga vi, att han tillhör den kyrkliga pietismen och är en af dess allra främste representanter, ehuru han i religiöst psykologiskt djup och i framställningens logiska klarhet öfverträffas af Nohrborg och längre fram af Schartau.³

I. Murbecks första år i Stockholm 1746—1750.

Murbeck tjänstgör i Finska kyrkan, tillfälligtvis i andra kyrkor och i Jakobs och Johannes' församlingar.

Under åren 1741—1746 torde Murbeck hafva haft sin bostad å majorskan Maria Christina Cedercrantz-Mormans stora gods Gedsholm i Skåne.⁴ Lunds domkapitel hade den 21 april 1741 suspenderat honom från prästämbetet. Hans verksamma

¹ Jfr Hering, a. a. s. 157. Jfr ock Niebergall, *Wie predigen wir dem modernen Menschen?* II, ss. 49 ff om predikospråk.

² A. a. s. 42—58.

³ Jfr Alexander Rydberg, *Peter Murbecks verksamhet i Skåne*, s. 283.

⁴ Jfr A. Rydberg, a. a. s. 207.

ande kunde ej försjunka i sysslolöshet. Såsom informator undervisade han majorskan Cedercrantz' barn och tjänstfolk i katekesen. Han höll katekesförhör på Gedsholm och efterfrågade vid dessa äfven, hvad hans lärjungar lärt sig under den offentliga gudstjänsten i församlingens kyrka. I egenskap af informator höll han morgon och afton husandakt med bön och bibelförklaring.¹

Emellertid kände han suspensionen alltmer tryckande. Det föreföll honom som en skriande orättvisa att alltjämt vara utestängd från egentlig prästerlig verksamhet. För att få suspensionen upphäfd reste han upprepade gånger till Stockholm (1744, 1745 och 1746), och omsider fick han upprättelse den 25 april 1746.

Under sina besök i Stockholm blef han bekant med Eric Tolstadius² och förvärfvade sig tydligtvis åtskilliga vänner bland sina meningsfränder. Majorskan Cedercrantz torde hafva beredt honom tillträde till några af dessa.

Skåne var numera icke något lämpligt verksamhetsfält för honom. Så uppstod helt naturligt den tanken, att han borde anhålla hos Stockholms konsistorium att få tjänstgöra i hufvudstaden.

Murbeck besökte præses i Stockholms konsistorium, pastor primarius d:r ANDREAS BERGIUS, företedde Kungl. Maj:ts resolution om suspensionens upphäfvande och anhöll att en och annan gång få predika i Stockholm. Murbeck synes hafva gjort ett godt intryck på d:r Bergius. Denne föredrog saken för konsistorium den 3 juni 1746, och med hänsyn till Kungl. Maj:ts resolution fann konsistorium, att Murbecks begäran ej kunde förvägras honom, allenast han träffade öfverenskommelse med vederbörande kyrkoherde.³

Att Murbeck omfattades med välvilja af d:r Bergius, synes däraf, att denne tänkte låta honom tjänstgöra i Storkyrkan.⁴ Emellertid stannade detta vid blotta tanken och den goda afsikten. Kanske ansågs denna tjänstgöring vara för stor heder för den förut suspenderade pietisten Murbeck.

¹ A. Rydberg, a. a. s. 207.

² Cavallin, Lunds stifts herdaminne V, s. 263.

³ Stockholms Stads Consistorii Protocoll 1746 ³/₆, Riksarkivet.

⁴ Murbecks meritförteckning, Acta Consistorii 1749, n:o 60, Riksarkivet.

Lundabiskopen Henrik Benzeli broder, den grundlige teologen JAKOB BENZELIUS, var ärkebiskop. I den händelse denne underrättats om d:r Bergii planer, så torde han ej hafva gynnat Murbecks anställande vid Storkyrkan, ty äfven han ifrade för pietismens bekämpande. Kyrkoherden i Klara församling, öfverhofspredikanten SAMUEL TROILIUS, var mycket nitisk i sitt ämbete, och hans nit saknade ej sin udd gentemot pietismen. Hvilken ställning till pietismen som intogs af kyrkoherden i Jakob och Johannes, utn. superintendenten i Hernösand d:r Ol. Kjørning, är förf. obekant.

Kyrkoherden i Riddarholmen, den lärde hofspredikanten JUSTUS CHRISTOFFER HAUSSWOLFF d. y., var liksom sin fader, kyrkoherden i Karlskrona, icke någon vän af pietismen. Han var en mycket inflytelserik person, som vid riksdagarna 1746, 1751, 1755 och 1756 var konsistoriets fullmäktige och nyttjades i de mest grannliga och hemliga öfverläggningarne.¹ Tyska församlingens pastor primarius var ANDREAS MURRAY, dess andre kyrkoherde var Samuel Wilke. Dessas ställning till pietismen är obekant. Detsamma är förhållandet med kyrkoherdarne Anders Bergner i Ulr. Eleonora och Ol. Tillæus i franska församlingen. Kyrkoherden i Maria M. HERMONIUS synes hafva varit en representant för ortodoxismen. Kyrkoherden J. G. Hallman i Hedvig Eleonora församling var en fridsam natur.²

Om sålunda den ifrågasatta tjänstgöringen vid Storkyrkan mötte hinder, fick Murbeck emellertid snart ett annat arbetsfält. Den 6 juli 1746 kallades han att tjänstgöra vid den år 1742 inrättade svenska³ gudstjänsten i *Finska kyrkan*.⁴ Finska församlingens *kyrkoråd*⁵ framställde nämligen en begäran till vikarierande kyrkoherden Malmsten, att Murbeck skulle få predika i församlingens kyrka »som oftast». Malmsten ansåg sig böra bifalla denna begäran. Egendomligt nog synes

¹ A. Westén, Svenska Kongl. Hof-Clericiets Historia, s. 198.

² Mila Hallman, Danviksfolk, Präster och Vinskänkar, s. 160.

³ År 1742 beviljades finska kyrkorådets anhållan, att i finska kyrkan finge hållas svensk högmässopredikan hvarje sön- och högtidsdag mellan finska högmässan och aftonsången. K. G. Leinberg, några underrättelser om finska nationella församlingen i Stockholm, s. 169 uti Förhandlingar och Uppsatser 16, 1902 (Skrifter utgifna af Svenska Litteratursällskapet i Finland).

⁴ Murbecks meritförteckning. Bergeströms likpredikan öfver Murbeck.

⁵ Dess protokoll hafva vi förgäfvets efterforskat i svenska riksarkivet, finska församlingens i Stockholm arkiv samt i finska statsarkivet i Helsingfors.

han ej hafva underrättat konsistorium därom. Emellertid tjänstgjorde nu Murbeck uti Finska kyrkan.

Samma år erhöll Murbeck en ny kallelse, då excellensen, riksrådet och generalguvernören von Rosen uppförde honom på förslag hos Hans Maj:t till guvernementspastor i Finland.¹ Detta ledde emellertid ej till något resultat.

I öfverensstämmelse med konsistoriets beslut af den 3 juni 1746 tjänstgjorde Murbeck tillfälligtvis äfven i andra Stockholmskyrkor än den finska. I Maria kyrka predikade han en aftonsång och en ottesång i stället för komministern Kumblæus. Maria församlings kyrkoherde MIKAEL HERMONIUS iakttog vid dessa tillfällen ett ovanligt »sammanlopp af folk» ifrån alla församlingar i Stockholm. Hermonius fann vidare »litet sammanhang» i Murbecks predikningar. Härom gjorde han framställning i konsistoriet den 29 juli 1746 och begärde att få veta, »med hvad samvetsfrid» man kunde tillåta Murbeck att predika i Stockholm, när han blifvit suspenderad af Lunds konsistorium och när man icke med säkerhet visste, huruvida han blifvit restituerad. För öfrigt kände man icke, huruvida han förlikt sig med sin biskop och sitt konsistorium. Under sådana förhållanden ansåg kyrkoherde Hermonius sig förhindrad att tillåta Murbeck predika i Maria kyrka. Tillika uppvisade han ett bref, som bittida på morgonen blifvit genom fönstret till honom inlagdt. I detta angreps han i församlingens namn, därför att han låtit förstå, att Murbeck ej mera skulle predika i hans församling.

Konsistoriets præses anförde, att Murbeck för honom uppvisat Kungl. Maj:ts resolution om suspensionens upphäfvande. Præses kunde icke förstå, huru man kunde neka Murbeck att predika i Stockholm. Med anledning af kyrkoherde Hermonii berättelse och alldenstund oro kunde befaras, fann emellertid præses rådligast att i skrifvelse till Lunds konsistorium påyrka, att detta »affordrade» Murbeck såsom tjänstlös präst till Lunds stift. Detta förslag bifölls enhälligt.² Samma dag afläts en skrifvelse till Lunds domkapitel med påpekande af, att inga tjänstlösa präster finge uppehålla sig i Stockholm, och med begäran om Murbecks hemkallande till Lunds stift, på det att han där måtte söka sig någon anständig befordran.

¹ Murbecks Meritförteckning.

² St. C. P. 1746 29/7.

Men denna skrifvelse synes icke hafva ledt till önskad resultat.

Den 3 oktober 1746 anmäldes det i Stockholms konsistorium, att Murbeck hvarannan helgdag predikade i Finska kyrkan. Konsistorium beslöt att uppkalla adjunkten Malmsten, som under kyrkoherdevakansen förestod församlingen, för att få veta, med hvad tillstånd Murbeck predikade.¹ Malmsten inställde sig den 7 oktober. På tillfrågan förklarade han, att Murbeck predikade på kyrkorådets begäran och att denna begäran vore införd i kyrkorådets protokoll. Konsistorium medgaf nu, att man ej kunde alldeles förvägra Murbeck att någon gång predika, men framhöll, att det dock vore »bäst, at det skedde sparsamt». Malmsten vore tjänstgörande vid församlingen och borde som oftast predika själf. Denne lofvade att ställa sig konsistoriets erinring till efterrättelse.²

Stockholms konsistorium synes hafva befunnit sig i bryderi och ej vetat, hvad det skulle göra med Murbeck. Ärkebiskop JACOB BENZELIUS var närvarande vid konsistoriets sammanträde den 14 oktober 1746. D:r Andreas Bergius satt som præses. Såsom första ärende föredrogs den Murbeckska saken. Præses berättade, att åtskilliga tjänstlösa och främmande präster tid efter annan kommo till Stockholm och »icke allenast lågo Consistorio på händerna ofta til andras intrång wid sig yppande ledigheter, som äro tienstgiörande wid församlingarna, utan ock satte Consistorium i fruktan, att det i församlingarna skulle genom dem sjelfwa eller deras anhängare någon oordning och oreda förorsakas». Enligt kungl. instruktionen för Stockholms konsistorium, som bjuder, att tjänstlösa präster skola förfoga sig från staden till sina egna stift, ville nu præses uttala en önskan, att konsistorierna hemkallade sådana tjänstlösa präster. Konsistorium hade anmodat Lunds domkapitel att kalla Murbeck tillbaka, men på denna anmodan hade icke något svar ankommit. Vid Murbecks predikningar i Finska kyrkan tillströmmade en myckenhet folk från andra församlingar. Med anledning däraf hade konsistorium gjort en noggrann undersökning. Vid denna hade man förnummit, att Murbeck vore »nog swag uti sina stu-

¹ St. C. P. 1746 3/10.

² St. C. P. 1746 7/10.

dier» och att han predikade utan ordning, sammanhang och behörig varsamhet. Vid præses rekvisition (af konceptet) hade han bekänt, att han icke brukade skriva sina predikningar.¹

Emellertid tjänstgjorde Murbeck alltjämt i Finska församlingen. Den 7 januari 1747 var pastor Malmsten uppkallad inför konsistorium och tillfrågades, hvarför han ej själf predikade, åtminstone på de stora högtidsdagarne. Malmsten svarade, att han predikade de stora högtidsdagarne men icke kunde hindra Murbeck att predika, då denne ägde konsistoriets tillstånd därtill och dessutom predikade på kyrkorådets uttryckliga begäran.²

Hvarhelst någon ordinarie präst behöfde tillfällig hjälp, predikade Murbeck. Han kom därför att tjänstgöra i åtskilliga af Stockholms kyrkor.³

Ej alltför länge fick Murbeck vänta på att blifva rite vocatus i Stockholm. Kyrkoherden i Skeppsholmen ERIC TOLSTADIUS kallades af Jakobs och Johannes församlingar till fjärde profpredikant och blef af konungen år 1747 utnämnd till kyrkoherde öfver dessa församlingar. Kyrkoherde Tolstadius anmälde nu för præses i konsistorium, att han på åtskilligas åstundan i Jakobs församling ville antaga Peter Murbeck till sin adjunkt, och han begärde härtill konsistoriets tillstånd. Denna anhållan beviljades.⁴ Härigenom blef Murbeck kyrkorättsligt bättre situerad. Han var icke längre en tjänstlös präst.

Murbeck förblef Tolstadii adjunkt, tills han år 1750 utnämndes till ordinarie komminister i Hedvig Eleonoræ församling. Med tjänstgöringen i Jakobs församling förenade han sin förutvarande betydande predikoverksamhet i Finska kyrkan.⁵

Murbeck och Eric Tolstadius.

Helt säkert har det rådt ett godt förhållande mellan Tolstadius och Murbeck, en själsfrändskap, som var grundad på likhet i naturlig begåfning, kristligt allvar och lärjungaskap i lidandets skola. De voro båda i sina varmhjärtade, eldiga naturer kraftigt gripna af Kristi Ande, de flammade båda af nitälskan för Kristi rike, och de voro båda praktiskt verksamma med predikan och

¹ St. C. P. 1746 14/10.

² St. C. P. 1747 7/1.

³ St. C. P. 1747 10/3.

⁴ St. C. P. 1747 20/10.

⁵ Murbecks meritförteckning.

en sällspord själasörjareverksamhet. *De voro den svenska pietismens mest centrala personligheter.*

Men det förefanns en olikhet dem emellan uti deras hållning till kyrkans lära. Tolstadii pietism hade ett inslag af mindre kyrklig natur. Han mottog starka intryck af *dippelianismen*. Hans naturel var kanske vekare än Murbecks, men undfallenheten gentemot dippelianismen berodde till stor del på en viss ytlighet eller åtminstone *oklarhet i läran*. J. C. Dippels lära om Guds kärlek må hafva verkat hos honom en inre befrielse, men om han i stället vunnit denna befrielse genom ett djupare inträngande i och ett stadigare fasthållande vid det evangelium, som Martin Luther och Haqvin Spegel predikat, så skulle han fått en säkrare förvissning för hjärtat samt större klarhet och harmoni för tanken.¹ Murbeck däremot var en fast karaktär. Genom en omvändelsekamp hade han under läsning af bibeln, Johan Arndts² och F. J. Speners skrifter kommit till tron.³ Och han förblef manligt, ja hjältemodigt trogen mot det ljus, den gåfva och den uppgift han fått. Han förblef oberörd af dippelianismen, ja han ansåg med rätta, att *Dippel alldeles förnekade Kristi försoning*.⁴ Och Jesu Kristi försoning var det, af hvilket Murbeck lefde som kristen och hvilket han ej kunde uppgifva. På Kristi försoning grundade han sin förvissning om

¹ Jfr E. Linderholm, Sven Rosén, ss. 119—120.

² Arndts stora uppgift var att med den paulinska läran om rättfärdiggörelsen genom tron, hvilken höll på att förvandlas till en död kunskapstro, förena den johanneiska läran om tron såsom försättande oss i lifsgemenskap med Gud genom Kristus.

³ Då jag kallat Murbeck Sveriges Francke, så har jag ej velat säga, att han haft lika stort inflytande som Francke, utan att hans betydelse *erinrar* om Franc-kes. Vidare vidhåller jag, att Murbeck var i allt väsentligt påverkad af J. Arndt och F. J. Spener, äfven om han beträffande adiafora tagit intryck af Francke. C. Chr. Gjörwell säger, att Murbeck alltid varit sig lik, nämligen en i högsta grad outrerad pietist. C. Chr. Gjörwell var herrnhutare och partisk mot Murbeck. Jag har icke funnit Murbeck tillhöra den avancerade hallepietismen, men däremot bestrider jag ingalunda, att han stundom på ett »outrerad» och häftigt sätt polemiserade mot herrnhutismen. Jfr Anteckningar af Carl Christopher Gjörwell om sig sjelf, samtida personer etc. 1731—1757 uti Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening af Martin Weibull, III, 1875, s. 69.

⁴ Jfr Murbecks pastoralexamen, denna uppsats. J. C. Dippel förnekade läran om Jesu ställföreträdande lidande och tillfyllestgörelse samt läran om Kristi förtjänst.

sitt barnskap och sin salighet hos Gud.¹ På Kristi försoning ansåg han »vår rena Evangeliska kyrkja wara bygd», och han ville i denna tro framhärda till ändan.² Äfven om han ej var utrustad med Anders Nohrborgs tankeskärpa, så var han besläktad med denne i redlig vilja och stadigt uppsåt att bevara den lutherska sanningen ren.³ Detta uppsåt visade han både i sin kateketiska och homiletiska verksamhet.

Murbeck stred mot lögnen i lära och lif, i hvilka former den än mötte honom. Väl hände det ibland, att hans eldiga själ och starka vilja brusade upp i häftighet och despotism, men han lärde sig under Guds Andes fostran att tygla sin gamla människa. Under inre kamp och efter vunnen seger öfver sig själf stred han den strid, som blef hans, utförde han sin lifsuppgift uti den svenska kyrkans historia: att först gentemot ortodoxismen med dess ensidiga, ja oriktiga uppfattning af den paulinsk-lutherska läran och därefter gentemot den antinomistiska herrnhutismen predika den lefvande tron, som alltid föregås af en allvarlig bättring och alltid visar sig i ett redligt farande efter helgelse. Men äfven när huggen från ortodoxister, herrnhutare och andra fiender hveno som skarpast omkring honom och sargande beto sig in i hans ej alldeles okänsliga själ, så härdade han dock troget ut.

Murbeck och herrnhutismen under åren 1746—1750.

I den svenska herrnhutismens utveckling började en urartning visa sig år 1745:⁴ den s. k. sållningstiden inträdde. Denna urartade riktnings förnämste eller åtminstone mest bekante representant var komministersadjunkten vid Storkyrkan ANDERS CARL RUTSTRÖM. Just under herrnhutismens mest svärmiska tid 1748 slöt sig den 27-årige Rutström till densamma. En partiman till hela sin läggning, kom han till den åsikten, att åtskilliga representanter för den svärmiska herrnhutismen, till hvilken riktning han ju dock själf hörde, voro alltför lagiska och egenrättfärdiga. Efter Kristi försoningsdöd voro alla människor utan

¹ Murbecks trosbekännelse, se A. Rydberg, P. Murbecks verksamhet i Skåne, Bilag. sid. 44.

² Trosbekännelsen, s. 45.

³ A. Rydberg, a. a. s. 204. Jfr denna uppsats, sid. 202, 158 och 193.

⁴ Nils Jacobsson, Från en forskningsresa till Herrnhut, s. 53.

undantag Guds barn; man behöfde blott tro, att man var det, så vore allt godt; och om man syndade, så kunde synden ej mer fördöma.¹ Motståndarne inom den svärmiska herrnhutismen beskyllde Rutström för ett oordentligt lif, för lättsinne i umgänget med kvinnor, för högmod och härsklystnad. En sansad herrnhutare sade om honom, att han »förde ett mycket oexemplariskt lif».² Herrnhutaren C. Chr. Gjørwell säger om honom: »Han är af naturen het som en eld och vällustig, som nog syns af hans ansigte».³ Rutström var alltså antinomist i lära och lif.

Murbeck var däremot pietist och lagpredikant. *Han har genast från predikstolen bestraffat den svärmiska herrnhutismen.* Säkerligen har han redan nu farit ut mot Rutströms förkunnelse — naturligtvis utan att nämna dennes namn — såsom varande ur kyrklig och religiös-sedlig synpunkt alldeles förvänd. Han kände det som en pastoral plikt att varna hjorden för den glupande ulfven.⁴ Detta kom snart till Rutströms öron. Rutström och en viss P. Bodin gingo till Finska kyrkan och åhörde en stund Murbecks lagpredikan. De funno den anstötlig och anmälde Murbeck hos konsistorium. Enligt deras skrifvelse, daterad den 20 april 1748, skulle Murbeck hafva sagt:

1) Rätta underherdar predika eller säga aldrig så: Tro, så har Du del i Kristi blod, ty det står aldrig i Skriften.

2) Det är rätta får, som gå hem till sin herde och tala med honom. Apg. 16: 15.

3) Den helige Ande verkar ej i Ordet, med mindre Han först fått öppna lärarens hjärta.

4) Rätta herdar känna igen sina får, men ingen annan, efter liknelsen af en officer, som, fast alla soldater hafva lika livré, musköt och värja, så känner han dem, men ingen annan.⁵

D:r Bergius tillfrågade sedermera Murbeck enskildt om saken. Denne sade sig hafva uttryckt sig på helt annat sätt. D:r

¹ N. Jacobsson, a. a. s. 68. Jfr denna uppsats s. 181, noten.

² N. Jacobsson, a. a. s. 73.

³ Gjørwell, a. a. s. 71.

⁴ Äfven om motsatsen sålunda var pastoralt-kyrklig, tillkom emellertid en rent personlig orsak till Rutströms fiendskap mot Murbeck. Denne fick år 1748 göra bekantskap med Rutströms enskilda lif. Han fick nämligen detta år ett uppdrag att under prästämbetets tysthetsförpliktelse söka föra Rutström till rätta. Sedan den tiden hatade Rutström Murbeck. Murbecks svar till stadsfiskal Georgii 1761.

⁵ Acta cons. St., 1748, n:o 46.

Bergius förmanade Murbeck att hålla sig vid Guds ord och ej bruka några nya eller besynnerliga talesätt. Murbeck lofvade detta.¹

D:r Bergius synes alltjämt hafva bemött Murbeck med välvilja, öfversett med hans häftighet och uppskattat hans nit. Håri var D:r Bergius ej ensam. Sedan ärkebiskopen Jacob Benzelius aflidit den 19 juni 1747, utnämndes hans broder HENRIK BENZELIUS till hans efterträdare den 16 september 1747. Kyrkoherden i Riddarholmen JUSTUS CHRISTOFFER HAUSSWOLFF halsade den nye talmannen i prästeståndet 1747 med ett tal, i hvilket han beklagade, att herrnhutismen syntes flöda kring hela riket, och uttalade den förhoppningen, att ärkebiskopen »genom sin mogenhet...kunde hjälpa att stämmat i bäcken, innan det kom i ån».² Enligt denna grundsats handlade man sedan. Hausswolff och Henrik Benzelius ville nu framför allt bekämpa herrnhutismen. Och detta med all rätt. Ty denna sjukliga öfverspändhet ledde till religiositetens och moralens sjunkande, till partiandans herravälde och till splittring i en mängd sekter.³ Henrik Benzelius torde hafva insett, att *Murbeck var ett godt vapen mot herrnhutismen*, och Hausswolff har, om än med tvekan, följt sin ärkebiskop och förtrolige vän på denna kyrkopolitiska väg.⁴

Vid det extraordinarie konsistoriesammanträdet den 12 september 1748 var ärkebiskopen Henrik Benzelius närvarande. Man öfverlade om sättet att hindra herrnhutismens utbredning. Finska⁵ församlingens nye kyrkoherde Johan Forsskåhl⁶ berättade, att Murbeck ofta förrättade svenska högmässan. Han hade ej funnit något anstötligt hos Murbeck beträffande läran.

¹ St. C. P. 1748 81/5.

² Herman Levin, Religionstväng och religionsfrihet i Sverige 1686—1782, s. 275.

³ Hjalmar Holmquist, Schweden i Haucks Realencyklopedie, s. 34.

⁴ Herrnhutaren Carl Christopher Gjörwell fann Henrik Benzeli politik löjlig. Anteckningar af Carl Christopher Gjörwell, s. 69.

⁵ Genom kungl. resolution af den 17 juli 1747 fick finska församlingen utan konsistorii åtgärd fritt välja sina präster, liksom Tyska och Maria församling. Den präst, som vid kyrkoherdevalet fått pluralitet, skulle erhålla kunglig fullmakt. Den, som vid komministerval fått pluralitet, skulle få stadfästelsebref af ärkebiskopen. K. G. Leinberg a. a. s. 170.

⁶ Johan eller Johannes Forsskåhl var kyrkoherde i finska församlingen 1725—1729, i Helsingfors 1729, i Tegelmora af Uppsala stift 1740, i finska församlingen ånyo 1748—1750 och vid Maria församling 1750. Teol. d:r 1752, dog 1762. K. G. Leinberg, a. a. s. 178.

Kyrkohist. Årsskrift 1913.

Men han hade då och då hört några mindre anständiga utlåtelse och hade alltid strax påmint Murbeck därom.¹

En trofast vän hade Murbeck i Eric Tolstadius. Öfverhofpredikanten Samuel Troilius framhöll å konsistoriets vägnar² för denne, att konsistoriet fått förnimma, att pastor Peter Murbeck i Jakobs kyrka är »nog hetsig i sina predikningar och missbrukar såväl Elenchum nominalem som doctrinalem».³ Kyrkoherden borde göra Murbeck föreställning därom. Tolstadius sade sig hafva påmint Murbeck därom. Denne hade i anledning däraf ändrat sig. Han ville fortsätta med sina påminnelser.⁴

Vi veta icke, om Murbecks bestraffningar i Jakobs kyrka afsågo den urartade herrnhutismen, men antagligt är, att detta till en god del var förhållandet. Emellertid öfversåg konsistorium med hans häftighet och *uppskattade hans nit*.

Murbeckska inrättningen 1747—1750.

Den 11 september 1747 ingick Peter Murbeck öfverenskommelse med sex af sina vänner att börja en insamling till ett sådant ändamål, som kunde lända Guds namn till lof och pris.⁵ Handhafvandet af de inkommande medlen anförtroddes åt Murbeck och två af vännerna. Dessa erhöilo rätt att med enhälligt samråd fritt disponera öfver kassans användande. De kallade sig därför *disponenter*. Man fattade den öfverenskommelsen, att om det hos någon af disponenterna förmärktes någon olust, egennytta eller försummelse, så hade de öfriga makt att afsätta denne från mandatet.

Den 13 september gjordes det första sammanskottet. Det blef 102 daler kopparmynt. Den 2 oktober tillkommo 60 daler kopparmynt. Synnerligen karakteristiskt för pietistisk hjälpsamhet är, att dessa penningar lämnades till en fattig väfvare i Hel-

¹ St. C. P. 1748 12/9.

² I detta satt nu sedan 1747 den store predikanten, kyrkoherden i Katarina Anders Båld d. ä., en ortodox pietist, en kärnfull och logisk talare.

³ Vederläggningen af synd och oriktig lära, bestraffningen af lif och lära

⁴ St. C. P. 1749 10/8.

⁵ Protocoll eller Skrifteliga Handlingar öfwer en Fattig Cassa med dess Disposition. Murbeckska inrättningens arkiv i Maria pastorsexpedition, Stockholm.

singborg och icke till behöfvande på närmare håll. Antagligen var väfvaren pietist. Penningarne erhöll han mot revers men utan skyldighet att betala ränta och på obestämd inbetalningstid.

Den 28 oktober s. å. sammanträdde disponenterna och beslöto: 1) att om någon af dem doge, de två efterlevande skulle utvälja någon annan utan afseende på, om han tillskjutit något till kassan eller ej; 2) att om flera disponenter behöfdes, skulle de af de förutvarande utses och antagas; 3) att om någon icke ville öfverlämna hushållningen åt disponenterna allena, så skulle hans gåfvor icke mottagas och han själf icke erkännas som en rätt medlem. Medlemmarne i kassan fingo emellertid uttala önskingar och de skulle underrättas om medlens användning.

I hofjunkaren HINDRICH VON BAHR erhöll Murbeck den 26 juni 1748 en nitisk meddisponent och en offervillig gifvare. Han gjorde en vacker början med att skänka 3,000 daler till kassan.

År 1749 hyrde disponenterna några rum i Ladugårdslands församling för att där härbergera behöfvande personer. En fattig änka uppkallades från Skåne för att förestå hushållningen. Några sjuka och hjälplösa personer intogos till åtnjutande af lifvets förnödenheter. Hvilka personer ville man intaga i anstalten? Gjorde man något pietistiskt urval? Tvifvelsutän. Den 30 juni 1749 funno nämligen disponenterna det nödigt att ännu närmare inför Guds ansikte förbinda sig i denna sak, i synnerhet som de endast åsyftade Guds ära och ansågo detta verk som en Guds hushållning, för hvilken de skulle göra räkenskap. Därför lofvade de att hålla denna sak helig samt att med all uppriktighet och flit söka detta verks befordran. När Gud skickade det så, att någon skulle tagas in i detta verk, så ville disponenterna först höra af honom, om han inför Gud ville utfästa sig och betyga att blifva enfaldigt vid det ändamål, som detta verk åsyftade, nämligen Guds ära och nästans rena kärlek och nytta, samt med en redlig lydnad underkasta sig all den ordning, som disponenterna funno nödig. För att, så vidt möjligt vore, lära känna dem, som skulle antagas, beslöt man att hafva dem på prof, innan de försäkrades om underhåll till döddagar. Dock borde ingen, som önskade det, nekas att skiljas från anstalten.¹ Denna princip synes man hafva följt. Den 10 oktober 1749 intogo Murbeck och von Bahr i samtliga dis-

¹ Protocoll öfwer en Fattig Cassa 1749 ³⁰/6.

ponenternas namn pigan Greta Svedman uti inrättningen, sedan hon lofvat att söka med uppriktighet vandra inför Gud och underkasta sig nödig ordning.¹ Den 7 januari 1750 intog man jungfru Lucia Hellebeck, hvilken man bepröfvat vara i ett rätt-sinnigt tillstånd inför Gud.²

De sålunda intagna skulle sysselsättas med arbete. Man stadgade den 18 oktober 1749, att måndagarne skulle lämnas de intagna fria till arbete för sig själfva. De öfriga dagarne skulle de alltså arbeta för anstaltens räkning, så mycket deras krafter medgåfvo. På söndagen skulle ingen matlagning före-komma. Den dagen skulle hållas helig och nyttjas till själarnes uppbyggelse enligt Guds befallning i tredje budet.

Anstalten hade ännu ej haft egen gård och grund. Men den 17 augusti 1749 köpte disponentera en gård vid Lilla Humblegårdsgatan på Ladugårdslandet. De erlade för denna gård 746 daler kopparmynt. Det synes hafva varit vänpris. Gåfvor inflöto för öfrigt från olika håll. Vänner i Skåne skänkte 84 daler kopparmynt, emedan kyrkoherde von Bergens tilltänkta inrättning därstädes ej blifvit verklighet.

Disponentera hade all lagstiftande och förvaltande myn-dighet. Emellertid upprättades ett nytt ämbete den 9 juni 1750. Man beslöt att utse *kandidater*, som vid hastigt påkommande behof kunde inträda som disponenter. Personer, som dispo-nera lärt känna som gudfruktiga, rättsinniga och ömmande för detta verk, borde utses till kandidater. Bland dessa skulle vid disponentbehof val ske meddels *lottning inför Guds ansikte*. Om en eller flera af disponentera flyttade från Stockholm, så skulle de rådfrågas genom bref. Anstalten skulle för öfrigt ej bindas vid en bestämd ort.

För att ställa verket på fast grund ville disponentera »på sina själar inför Gud betyga, at om någon af dem skulle blifwa oredlig eller begå någon falskhet mot werkets gudliga inrättning, han då hade att förwänta Guds wrede, rättwisa hämnd och för-bannelse.» Detta ville de med egenhändig namnunderskrift be-kräfta, hvilket hvarje nykommen disponent äfven skulle göra.³ I alla dessa stadganden framlysa nit för saken, varsamhet mot möjliga missbruk samt en utförlighet och omständlighet,

¹ Protocoll 1749 10/10.

² Protocoll 1750 7/1.

³ Protocoll 1750 9/6.

som måhända då hade sin nytta och var af behovet påkallad.¹

Hofjunkaren von Bahr hemställde, att hans fru, välborna Margareta von Heland, måtte blifva utnämnd till kandidat och sålunda, när Herren kallade honom hädan, inträda i hans ställe. Disponenterna betygade sin fägnad häröfver, då de blifvit öfvertygade, att den goda och fromma frun hyste samma ömhet och redliga sinnelag för detta verk som hennes man.²

II. Murbeck ordinarie komminister i Hedvig Eleonoræ församling 1750—1761.

Murbecks befordran till komminister.

Tydligtvis måste en så utomordentligt framstående predikant som Murbeck snart nog få ordinarie befattning i Stockholm. Sedan en komministerstjänst i Hedvig Eleonoræ eller Ladugårdslands församling blifvit ledig, inlämnade tretton ledamöter af denna församling en inlaga till konsistorium, i hvilken de anhöllo, att Pastor Murbeck måtte uppsättas på förslag till den lediga befattningen. De såväl som »hwar rättsint medlem i S:t Hedvig Eleonoræ Försambling skulle intet högre önska än att få en sådan lärare, hwilcken både i lärdom och sjelfwa lefwerne wore till uppbyggelse och efterdöme». De anhöllo därför, att magister Murbeck måtte uppsättas på förslaget, »hälst bemälte Herr Magister Murbeck icke mindre af oss enskylt än *öfwer alt* för dess härliga Embetes gåfwor och deras utförande under ett deremot swarande gudeligit, rent och redeligit lefwerne är både älskad och ärad».³

Emellertid måste befattningen sökas af vederbörande. Därför anhöllo sjuttio personer i en skrifvelse till Murbeck, att han efter församlingens »rena, rätta och wählmenta kallelse» måtte söka tjänsten.

Den 29 augusti 1749 inlämnade Murbeck sin ansökan till

¹ Stockholms Posten 1813, N:o 39, den 17 febr. har en historik öfver anstalten och gör denna reflexion. Densamma har sedermera upptagits af E. J. Nordenson i hans Tal och Berättelse vid Murbeckska inrättningens sekularfest den 11 september 1847, Stockholm 1847, s. 9.

² Protocoll 1750 ²⁸/8.

³ Acta cons. 1749, N:o 60.

konsistoriet. Han bifogade den skriftliga uppmaningen att söka befattningen.¹

Den 5 september företog konsistoriet saken. Murbeck jämte tvenne andra sökande, Berghult och Boive, kallades till examen den 18 september.² Murbeck anhöll om några dagars uppskof med examen, »emedan han hade predikoembete både til tå instundande Bönedag och Söndag». Detta beviljades.³

Den 22 september anställdes examen med Berghult, Murbeck och Boive. Denna förrättades »wid öppna dörrar».⁴ Konsistorium ansåg, att alla tre examinanderna behöfde förkofra sig i sina studier. Detta förhållande borde emellertid icke utesluta dem från förslag.⁵

Den 26 september uppsattes förslaget. D:r Bergius ville hafva Murbeck, Berghult och Boive uppförda, då den förstnämnde vore af församlingen »merendels enhälligt begärd» och de tvenne senare länge tjänat vid församlingen. Kyrkoherden i Hedvig Eleonoræ församling *Johan Gustaf Hallman* sade sig veta, att hans församling gärna åstundade jämte Murbeck sina egna präster, och ville han »til förslag utnämna» Murbeck, Berghult och Boive. Konsistoriets ledamöter voterade nu. *Murbeck*

¹ St. C. P. 1749 ²⁸/8.

² St. C. P. 1749 ⁵/9.

³ St. C. P. 1749 ¹⁸/9.

⁴ Examen förrättades på latin. Kyrkoherden Tillæus examinerade i kyrkohistoria. Han frågade Murbeck, i huru många epoker gamla testamentet kunde indelas. Denne svarade: I sex. Första epoken omfattade 1656 år och kyrkan fanns då hos patriarkerna. Kyrkan hade grundlagts af Gud genom Adam. — D:r Bergius frågade i exegetik och angående den kristna religionen i allmänhet. Johannes säger: εἶν ἐν τῷ φωτὶ περιπατῶμεν, hvad menar han därmed? Murbeck svarade: »När man i tron ser på Jesus och följer Honom». Hvilken är skillnaden mellan εἶναι ἐν τῷ φωτί och περιπατεῖν ἐν τῷ φωτί? Murbeck svarade: »Esse in luce competit Deo, ambulare in luce dicitur de hominibus.» På tillfrågan förklarade Murbeck, att ἀνάγκασον εἰσελθεῖν betyder, att man bör så föreställa dem ordet, att deras egen nöd tvingar dem. — Kyrkoherden Murray examinerade i hebreiska. Murbeck var den ende, som kunde någon hebreiska. På tillfrågan sade Murbeck, att med vocatio interna menas ett rent uppsåt. Vidare förklarade han, att irreginitus potest habere dona administrantia. Så kom frågan: Num de efficacia verbi certi esse possumus, quod a ministro irreginito proponitur? Murbeck svarade: Certissime. Vi hafva anfört blott de mest karakteristiska frågorna och svaren. Murbeck framstår ju som ortodox. Han utmärker sig för öfrigt genom en säker bibelkunskap och god omdömesförmåga.

⁵ St. C. P. 1749 ²²/9.

erhöll 9 röster, pastorsadjunkten Berghult vid Hedvig Eleonoræ församling 7 och pastor Wibjörnsson, som äfven sökt befattningen och förut undergått examen, äfvenledes 7 röster. Dessa tre skulle *i denna ordning* aflägga predikoprov.¹

På uppmaning af konsistorium ingaf Murbeck sin meritförteckning den 30 september 1749.²

De å förslaget uppförda prästerna aflade sina predikoprov. Valet hölls den 19 november 1749, som var 26 söndagen efter Trefaldighetssöndag. Kyrkoherden J. C. Hausswolff höll ett tal öfver Luc. 12:42: Hvilken är nu den trogne och kloke förvaltaren, hvilken hans herre skall sätta öfver sitt husfolk till att i rätt tid gifva dem den bestämda kosten? Så afgåfvos rösterna. *Murbeck erhöll 462 röster*, Berghult 60 och Wibjörnsson 29, hvilket tillkännagafs.

Några besvär anfördes ej mot valet, och fullmakt utfärdades för Murbeck. Denna stadfästes med ärkebiskopen Henrik Benzeli underskrift.³ Murbeck var nu nära 42 år gammal.

Hedvig Eleonoræ församling hade »merendels enhälligt begärt» Murbeck. Stockholms konsistorium med d:r Bergius i spetsen ansåg sig därför böra uppföra Murbeck å första förslagsrummet. Att församlingen menade allvar med sin begäran, det ådagalade den kolossala röstpluraliteten för Murbeck vid valet den 19 november 1749.

Nu säger herrnhutaren C. Chr. Gjörwell i sina Anteckningar,⁴

¹ St. C. P. 1749 28/9.

² Murbecks meritförteckning meddelar angående hans skånetid åtskilligt, som var författaren obekant, när afhandlingen om Peter Murbecks verksamhet i Skåne publicerades. Vi anförä därför här följande. År 1729 i april blef Murbeck bruksinformator på Lofvers alunbruk vid Kalmar och bekom då af Kalmar domkapitel tillåtelse att predika. Om söndagarne undervisade han bruksfolket i kristendom. Detta under kyrkoherdens i Arby och Hagby Andreas Svebilii inspektion.

Murbeck prästvigdes uti Lunds domkyrka af biskop Linnerius.

Han förordnades först till den tyske kyrkoherden L. Bützows adjunkt att »för honom så wäl predika tyska i Staden som ock med predikande och andra Embetssysslor betjena hans bägge svenska landtförsamlingar». (Formuleringen af Murbecks uppgift är här något annorlunda).

Murbeck säger, att han suspenderades 1741 »ej för några wilfarelsers skull i läran, mycket mindre för något förargerligt lefwerne skull, utan för några angifna förseelsers skull wid Embetets förrättande».

³ Acta Cons. 1749, N:o 60.

⁴ A. a. s. 69.

att ärkebiskopen Henrik Benzelius »halp til att befordra Murbeck» till komminister. Gjörwell talar ej om sättet för hjälpen. Konsistoriets ledamöter kunde ej underlåta att uppföra Murbeck på förslaget. Deras af ärkebiskopen påverkade välvilja skulle möjligen hafva visat sig däri, att de uppförde Murbeck å första förslagsrummet.

Ärkebiskop Henrik Benzelijs betydelse i Murbecks befordringsfråga och hans dåvarande ståndpunkt i förhållande till denne framlysa af hans bref till vännen Justus Christopher Hausswolff, dateradt Uppsala *den 12 december 1749*. Det heter däri: »Har ock hört om Murbeck til Ladugårdslands, och blir där wid».¹ Att Henrik Benzelius blef därvid, måste väl betyda, att han *gillade* och gärna ville stadfästa Murbecks val till komminister i Hedvig Eleonoræ församling.

Om Henrik Benzelius sålunda ej inverkat på Murbecks befordran utan blott samtyckt till densamma, så utesluter detta sakförhållande icke, att han numera ända till sin död den 20 maj 1758 höll sin beskyddande hand öfver Murbeck.

Det omtalades för konsistorium, att Murbeck och Berghult i sina profpredikningar »rört om tjenstens besättjande». Den 7 november 1749 voro de uppkallade inför konsistorium till förklaring. Murbeck medgaf, att han vidrört, af hvilken orsak han den gången predikade. Men han hade ej annat vetat, än att så vore vanligt. I Skåne brukades sådant alltid. Hade han vetat, att man ej borde omtala sådant, så hade han tegat därmed, ty det vore honom mycket emot att framföra sådant. Murbeck »berättade» sedan innehållet af hela sin predikan. Kyrkoherde J. G. Hallman intygade, att Murbecks predikan haft detta innehåll. Berghult hade följt Murbecks exempel och omtalat afsikten med sin predikan. Han inlämnade sitt koncept. Konsistorium inskränkte sig till att förmana dem, att de i framtiden ej skulle »framföra sådant».²

Sedan Murbeck blifvit befordrad till ordinarie komminister, kunde och behöfde han kalla egen adjunkt. Han anhöll hos konsistorium den 23 april 1751, att teol. stud. Nils Olin, som

¹ Bref från Henrik Benzelius till J. C. Hausswolff 1748—1754, Västerås stiftsbibliotek.

² St. C. P. 1749 7/11.

ett år varit i hans hus och med konsistoriets tillstånd någon gång predikat, måtte förordnas som hans medhjälpare i Hedvig Eleonoræ församling. Murbeck hade blifvit öfvertygad om Olins gudfruktiga och dygdiga lefverne, berömliga studier och vackra ämbetsgåfvor, »medelst hwilket alt han wunnit så wäl Församlingens i gemen som dess hederwärda kyrkoherdes i synnerhet öma kärlek och förtroende».¹

Vid denna ansökan bifogade Murbeck en skrifvelse af församlingens kyrkoherde J. G. Hallman, hvilken vitsordade, att komministern Murbeck på grund af det myckna arbetet behöfde en skicklig medhjälpare. Murbeck hade »af upriktig ämbetsnit welat arbeta allena» men funnit krafterna otillräckliga. Olin skulle för visso blifva en god lärare.

Denna kyrkoherde Hallmans skrifvelse är ett bevis bland flera, att det rådde ett godt förhållande mellan honom och Murbeck. Konsistoriet biföll Murbecks begäran. I anseende till den trägna och dagliga »upwaktning, som förefaller wid Comministerssysslan i Hedvig Eleonoræ församling», ville konsistoriet anställa Olin som Murbecks adjunkt, sedan han undergått examen och blifvit ordinerad i Lund.²

Murbeck fick alltså sin vän Olin som prästerlig medhjälpare. I detta sammanhang tillåta vi oss att omnämna, att han i sitt hem några år förut fått en hjälp af annan art. Hans hustru, Katarina Kragg, dog på Gedsholm 1744. Två år därefter ingick han nytt äktenskap med Christina Maria Cederbeck. En son föddes men dog vid ett års ålder.

Murbeck och herrnhutismen under åren 1751—1757.

Ärkebiskop Henrik Benzelius aflät den 12 oktober 1748 en skrifvelse till Kungl. Maj:t, hvori han beklagade den spridning, som den skadliga Zinzendorfska sekten med dess irriga meningar i läran och dess orimliga utvärtes stadgar vunnit i riket. Denna sekt kastade kristendomens grund öfver ända och strede mot sunda förnuftet. Ärkebiskopen anhöll, att Kungl. Maj:t täcktes genom en allmän kungörelse låta faderligen förmana landets invånare att taga sig tillvara för ifrågavarande förförliska villosatser och ålägga konsistorierna att tillhålla präster-

¹ Acta Cons. 1751.

² St. C. P. 1751 ²⁸/₄.

skapet att icke föredraga för sina åhörare någon annan lära än den, som öfverensstämde med Guds ord och de symboliska böckerna, och att, om det befanns, att den Zinzendorfska surdegen hos några fått insteg, då bringa de enfaldiga och förförda med all saktmodighet och lärdom på rätta vägen tillbaka; men där några skulle finnas ensinniga och benägna att förleda andra, då sådana till konsistorium inkalla samt ställa till förhör, så att de må kunna föras till rätta.¹

Konsistorierna erhöilo ett kungligt bref af den 15 december 1748, hvori de anbefalldes att tillhålla prästerskapet att vid alla tillfällen sorgfälligt föreställa och grundligen undervisa sina åhörare om den rena läran.

Den 19 april 1751 skref ärkebiskopen till Kungl. Maj:t, att den herrnhutiska sekten med godt fog kunde räknas som en af de skadligaste, hvaraf den kristna församlingen någonsin blifvit oroad.² Sektens villosatser hade gripit omkring sig mera, än man kunnat vänta. De torde ännu mera utbreda sig, om icke något verksamt medel anlätades till rörelsens dämpande.³

Kungl. Maj:t aflät också den 2 maj 1751 en ny skrifvelse till samtliga konsistorier. Kungl. Maj:t befallde dessa att enligt deras ämbetsed hafva tillsyn och vård om de dem anförtrodda församlingarne såväl emot alla kätterier som i synnerhet mot den herrnhutiska sekten. Konsistorierna borde uppmuntra och tillhålla sina underlydande lärare att föra de förledda till rätta.⁴

I öfverensstämmelse härmed blefvo Stockholms präster och lärare den 13 juni 1751 uppkallade inför konsistorium. Öfverhofpredikanten, utn. biskopen i Wästerås *Samuel Troilius* fungerade som præses. Han framhöll, att konsistorium med bedröfvelse märkt, att den Zinzendorfska sekten vunnit mer och mer spridning, särskildt genom GRADIN och WERVING.⁵ Äfven

¹ Herman Levin, a. a. s. 276.

² Herman Levin, a. a. s. 279.

³ Herman Levin, a. a. s. 280.

⁴ Acta Cons. 1751, N:o 74.

⁵ Præses gör icke någon åtskillnad mellan den till en början sunde och sände herrnhutaren f. docenten Arvid Gradin och den svärmiske fil. mag. Peter Werving. Jfr Nils Jacobsson, Från en forskningsresa till Herrnhut, s. 31, 39, 41, 47, 53, 54, 57.

Gradin rycktes med i den osunda riktningen vid sitt andra besök i Sverige 1748—1750 och bemöttes därför med ovilja af ärkebiskopen Benzeliuss, öfverhofpredikanten Troilius och kyrkoherden Hausswolff samt blef landsförvist 1750. Jfr Nils Jacobsson, a. a. s. 62, 65.

några *präster* voro tillgifna denna sekt, »brukande samma ordalag som uti Zinzendorfs utgifna orimeliga böcker finnas».¹ Saken hade måst anmälas hos Kungl. Maj:t. Om nu dylika sektmakare yppade sig i församlingarna, borde alla lärare med fördubbladt allvar sköta sina ämbeten.

Bedrägeriet vore fullt af list, skrymteri och förställning. »Partisjukwidrighet och förhårdelse är hos de flesta så stor, att den icke utan gudomlig kraft kan dämpas». Herrnhutarne »löpa utur det ena huset i det andra och föra qwinfolk fångna»²... de förföra och åstadkomma förargelse, genom söta ord och smekande tal förföra de sinnen, som menlösa äro; deras tal fräter omkring sig som kräfvetan».³ Konsistorium ville ej gifva tillfälle till sanningens förakt. Prästerskapet borde hvar i sin stad

¹ Härvid syftade presæs särskildt på RUTSTRÖM. År 1750 kallades denne inför konsistorium och förhördes angående sitt förhållande till herrnhutismen. Han tillgrep hvarjehanda undanflykter, slingringar, ja t. o. m. oriktiga uppgifter samt invecklade sig i motsägelser och blef därför tills vidare förbjuden all prästerlig tjänstgöring. Rutström vädjade då till hofrätten, hvilken dock fastställde konsistoriets åtgärd. Nu erkände han, afbad sina fel och fick tillåtelse att åter inträda i tjänstgöring. Han var denna gången suspenderad under *åren* 1750—1751. Förutom det, som vi ofvan i texten anført, framhöll Troilius äfven — och detta just med tanke på Rutströms slingringar inför konsistorium år 1750 —, att när man har att göra med en man, hvars uppriktighet man ej har anledning att misstänka, så hvarken behöfver man eller bör man allt för strängt nagelfara hans ord. »Men tvärt om», tillade han, »unnar man icke gärna en farlig och i sina ordasätt försåtlig människa ett sådant förtroende, hvartill han genom eget förvållande gjort sig själf ovärdig. En oförsynt bedragares skrymtaktiga skick och förställning böra så mycket mera påminna oss om faran att kunna lätteligen blifva fångna som ock påminna oss om nödig försiktighet däremot.» Dessa kraftiga och stränga ord andas misstro. Personen i fråga skildras i allmänna ordalag som en bedragare, en försåtlig och farlig människa. (Att Troilius utan tvifvel afser Rutström, framhålles äfven af Herman Levin, a. a. s. 283.)

År 1752 anklagades Rutström för att hafva utspridt en herrnhutisk bok. Han nekade inför konsistorium. Då anfördes som bevis en hans egenhändiga anteckning i boken. Han förnekade nu sin handstil. Så blef han ånyo tills vidare förbjuden all prästerlig tjänstgöring. Hofrätten stadfäste konsistoriets åtgärd. Denna andra gång var Rutström suspenderad under *åren* 1754—1755. Men Rutström ställde sig in hos Hattarna och vädjade till det af Hattar styrda rådet. Detta upphäfde domen och lät honom åter inträda i tjänstgöring. Anders Fryxell, Berättelser ur Svenska Historien, Fyrtiondetredje delen, Stockholm 1875, sid. 123—126.

² 2 Tim. 3:6.

³ 2 Tim. 2:17.

hjälpa till att såsom vaksamma väktare i tid och med behörig klokhet varna dem, som de se stå i fara att blifva smittade af den herrnhutiska sekten; prästerskapet borde noga lära känna herrnhutiskt sinnade personer i församlingarne, om de voro förförare eller förförda, på det konsistorium måtte i sin berättelse till Kungl. Maj:t kunna angifva, huruvida hvar och en af prästerskapet gjort sin plikt i allmänhet och sin särskilda skyldighet att vaka mot denna saken. I lära och lefverne borde prästerna skicka sig som Kristi tjänare. Och då Kungl. Maj:t antagit sig religionens enhet och renhet, så borde de med allvar verkställa, hvad som vore anbefalldt.

Prästerskapet afträdde. Stockholms komministrar inkallades till, såsom det synes, något mera förtroligt samtal med konsistoriets ledamöter.

De uppmanades att använda all flit på åhörarnes undervisning och förhör. De svarade, att de ej underlåtit att göra sin skyldighet.

Därefter samtalade man om besök hos fångar och förhör med delinkventer. Magister Fjellström omtalade, att prästmannen Rutström, som nu blifvit restituerad till ämbetet,¹ brukade göra detta. Komministrarerna hade förbehållit sig, att ingen utom det ordinarie prästerskapet måtte befatta sig med fångars beredande till döden. Komminister Soilander anmälde, att Rutström besökt en delinkvent. Konsistorium svarade, att Rutström icke blifvit ombetrodd att syssla med sådan beredelse. Denna vore det ordinarie prästerskapets göromål.

Murbeck frågade, om han hade tillstånd att enskildt besöka dem, som han fann vara behäftade med villomeningar, och anmäla i konsistorium dem, som ej läto rätta sig. Härpå svarades, att det var prästerskapets skyldighet att af Guds ord med all saktmodighet söka öfvertyga de villfarande. När detta ej lyckades, måste det anmälas i konsistorium. *Murbeck* frågade nu, om han finge utmärka en villfarande. Konsistorium svarade, att detta vore tillåtligt endast i yttersta nödfall. Ganska grannliga försiktighet erfordrades. Men anmälan om villfarelsen finge icke uraktlåtas.²

Stockholms prästerskap har utan tvifvel efter konsistoriets tillsägelse nitiskt varnat för herrnhutismen. Icke blott kyrko-

¹ Jfr noten å föregående sida.

² St. C. P. 1751 ¹³/a.

herden J. C. Hausswolff och hans själsfränder utan äfven hofpredikanten *Abraham Pettersson*, som 1752 blef kyrkoherde på Riddarholmen, kyrkoherden *Eric Tolstadius* samt Murbeck hafva säkerligen i ljungande predikningar nitälskat mot den andliga yran i hufvudstaden.

Af ärlig öfvertygelse och under åtlydnad för öfverheten har Murbeck som en god soldat i ledet svängt sitt svärd öfver svärmeriet.

Och svärmeri var det att vilja »simma i Kristi blod och blifva saliga och muntra»¹ och att såsom sin »allrakäresta visa» sjunga:

»Jag allrahälsk trifs,
Där sådana gifs,
Som dricka sig rus
Af såren och lefva i sus och i dus.»

I kanske ännu mera svärmisk anda författade Rutström »Sions Nya Sånger».

Gjörwell säger om Murbeck, att han med sina ypperliga predikogåfvor »fulminerat mot Sions sånger» med dessa ord: »de äro skrefna af djefvulen och tryckta i helfvetet».² Gjörwell angifver icke det sammanhang, i hvilket dessa ord förekommo. Om nu Murbeck från predikstolen fällt detta yttrande under de år, som vi för närvarande sysselsätta oss med,³ så kunna orden afse antingen »Sions Sånger» eller möjligen några af Rutströms »Sions Nya Sånger», som blifvit kända genom dennes predikoverksamhet. Den andliga innebörden i hans yttrande, om han verkligen fällt det, är väl den, att han anser dessa lättfärdiga och yra, sinligt-religiösa sånger inspirerade af själafienden och därför ytterst farliga för det andliga lifvet. Verba formalia äro kanske för vår tids människor frånstötande. Men den tidens pietister uttryckte sig på detta sätt.⁴

Emellertid föreligger ett bevis på, att Murbeck icke måtte hafva ansett Sions Sånger vara så alltigenom förkastliga,

¹ Werving, Nils Jacobsson a. a. s. 53—54.

² Gjörwells anteckningar, a. a. s. 70.

³ Gjörwell skref sina anteckningar om Murbeck 1751—55.

⁴ Anders Elfving sade juldagen 1768 i Wissefjärda: »Med eder flyktiga dans och fylleri firen I djäfvulen en fest etc.» och i sin afskedspredikan därstädes: »Där djäfvulen får starkt motstånd, försöker han ånyo så mycket allvarligare att förleda till synd». I Hjalmar Lyth, Ropande röster, ss. 32, 37.

som Gjørwells anteckning vill göra troligt. En kvinna flyttade från Karlskrona till Stockholm. Hon medförde ett bref från amiralitetsskolmästaren Radier till Murbeck, i hvilket den förstnämnde bad den senare varna henne för herrnhutarnes sekt. I denna kvinnas närvaro yttrade Murbeck sig om Sions sånger och sade, att mycket i dem vore godt, men åtskilligt vore inblandadt, som »hade smak af wilfarelsen». En grefve (Zinzendorf) hade varit begynnare till dessa galenskaper. Samma kvinna beklagade sig sedan för Radier öfver att Murbeck hatade Guds folk.¹ Häraf ser man, hur exklusiva herrnhutarne kunde vara. Inför en sådan partisinnad själföfverskattning antaga lätt äfven ganska moderata anmärkningar öfverdrifna proportioner.

Murbecks nit mot herrnhutismen sträckte sig äfven till hans inrättning. Vid disponentsammanträdet den 12 februari 1752 gjordes följande diktamen till protokollet: Tiderna voro farliga. Sekter sökte dagligen mer och mer tränga sig in i vår rena evangeliska lutherska lära. Indifferentister och separatister voro farliga.² Den herrnhutiska sekten tycktes vinna största insteg.

För sina samvetens skull och på grund af det kommande ansvaret inför Gud vore det disponenternas skyldighet att söka förekomma de mått och steg, som emot Guds ära kunna tagas vid inrättningen. Skulle någon disponent beträdas med något sekteriskt eller något nytt, som *strede mot den sanna evangeliska lutherska läran, så måste han strax och utan skonsmål ur inrättningen och dess samhälle såsom ovärdig och oskicklig utskjutas*.³ Enär sådana partiandar och särskildt den för lögn, skrymteri och falskhet bekanta herrnhutiska sekten brukade förställa sig och bekänna sig till den rena evangeliska lutherska läran, fastän de mena tvärtom, så ägde disponenterna frihet att utesluta en disponent, om han skulle finnas vara hugad att höra och hålla sig till andra än redliga lärare⁴, mycket mera om han skulle beträdas med att vilja föra andra med sig till deras hörande. Disponenterna ville därför alltid hafva en eller flera inför Gud redliga och uppriktiga präster ibland sig. Ingen

¹ St. C. P. 1751 18/8.

² Några separatistiska tendenser har förf. ej kunnat finna hos Murbeck. Han liknade Anders Nohrborg i ärlig kyrklighet, äfven om han nära anslutit sig till Spener. Jfr A. Rydberg, Peter Murbecks verksamhet i Skåne, ss. 282 och 283.

³ Man observere här Murbecks ortodoxa nit.

⁴ Jfr Schartauanismen.

borde antagas till kandidat eller disponent, som ej vore känd som ren i läran eller rekommenderad af någon redlig präst.¹

Murbeck och kantor Bonge.

Kyrkobetjäningen i Hedvig Eleonoræ församling med kantorn och apologisten Ambrosius Bonge i spetsen inlämnade till konsistorium en skrifvelse den 14 januari 1755. Enligt denna skulle Murbeck uti sina predikningar »med påtageliga kännetecken utmärkt än någon af dem i synnerhet än Kyrko Betjenterna i almänhet såsom besynnerligen syndiga och ogudaktiga». Klagandena förundrade sig öfver, att komminister Murbeck, som de förmenade i almänhet vara känd som en i sin kristendom högt upplyst man och rättskaffens lärare, kunde äga hjärta och samvete till så hårdt förfarande emot dem. Sistlidne annandag jul hade han i aftonsången »på ett nog groft sätt afskildrat» dem såsom ogudaktiga med bön till församlingen, att den ej skulle stöta eller förarga sig öfver deras ogudaktighet. Då nu »Folk utaf de flästa andra Församlingar i Stockholm frequentera Herr Comministerns annars wackra Predikningar» och de sålunda utropas som den ogudaktigaste betjäning i hela staden, finge de lida oskyldigt till rykte och inkomster, i synnerhet af dem, som hade samma tänkesätt som Murbeck.²

Murbeck inställde sig på anmodan den 28 januari och aflämnade en skriftlig förklaring. Kantor Bonge hade angripit honom redan 1751 men hade då måst hos konsistorium utbedja sig förlåtelse för sina felsteg i tjänsten.³ Hade kantor Bonge sedan oklanderligt skött sin befattning? Däröfver bad Murbeck att en annan konsistoriedag få aflämna bevis. Kyrkobetjäningen borde ju näst lärarne vara åhörarne till exempel

¹ Protocoll öfwer en Fattig Cassa 1752 12/2.

² St. C. P. 1755 14/1.

³ Kyrkoherde Hallman anmälde år 1751 Bonge för försummelse i tjänsten. Denne erkände då, att han brukade lämna kyrkan, så snart prästen gått på predikstolen. Understundom hade han sändt en gosse i sitt ställe, hvilken ej passat på tiden, så att predikanten måst själf taga upp psalmen eller predika utan föregående psalmsång. Bonge lofvade se sig bättre före och bad, att konsistorium ej skulle denna gång förfara å strängaste sättet. Konsistorium förehöll Bonge, att hädanefter skulle försummelse komma på hans ansvar. Vikarie finge ej användas utan med kyrkoherdens samtycke. Bonge lofvade att med vördnad bemöta sina förmän och vara flitig i tjänsten. St. C. P. 1751 8/12.

och föredöme. För åhörarnes skull ansåg han sig därför hafva haft fog att förmana, att man ej skulle taga anstöt af, om någon ginge ut under gudstjänsten, såsom kyrkobetjäningen brukade. För öfrigt borde klagandena förklara, hvad de menade med uttrycket Murbecks tänkesätt.¹

På tillfrågan förklarade Murbeck, att han förut enskildt förmanat betjäningen och anmält dess försummelse hos kyrkoherde Hallman. Men föreställningar hade ej haft någon verkan.²

Den 4 februari uppvisade Murbeck flera *attester*,³ som in-

¹ Acta cons. 1755.

² St. C. P. 1755 ^{28/1}.

³ Attest N:o 1.

Uppå Herr Comministeren Murbecks begäran lemnas detta till sanfärdigt vittnesbörd, at så wäl i onsdags Predikningar som bönestunder har ofta ingen warit tilstädes, som skolat förrätta sången, understundom ingen förut, men någon efter, stundom åter någon förut, men ingen efter. Och då undertiden den lilla gässen, som Sångaren haft för sig, warit tilstädes, så har han, så snart han sjungit ut Psalmen, lupit ur bencken, och gådt antingen omkring uti kyrkan och stimmat, så at jag måst hålla honom i styr, eller ock har han lupit omkring på kyrkogården. Jag har ock sedt, at då Herr Comministeren sjelf måst begynna versen på Predikstolen efteråt, så har gässen stådt bakom skermen wid kyrkodörren och skrattat däråt. Så har det äfwen gådt till i Ottesångarne; en gång har dett händt, at alsingen sång blef hwarken förr eller efter, utan Presten gick både för altaret, och på Predikstolen utan sång.

Stockholm d. 18 Nov. 1751.

Eric E. B. S. Boström.

Samstämmande intyg från andra personer företeddes äfwen.

Attest N:o 4.

Undertecknade intyga, det wi tid efter annan, då wi warit i de wanliga mårgon bönestunder funnit mycken oordning med sången wid föregående mårgonböner, som ofelbart härrörer af Församlingens Sångare Bonge, emedan han sällan sjelf är tilstädes, utan hafwer andra, som sjunger för sig, så wäl i aftonsångs Predikningarne som och i omtalte mårgonbönestunder, uti hwilka han ganska ofta haft en liten gässe för sig, som för sin späda och klena röst skull ganska swårt kunnat höras; undertiden har en Murdräng sjungit, undertiden kyrkowaktaren eller kyrkodrängen, ofta har ock Herr Comministren sjelf eller den, som för honom predikat, måst sjelf taga up Psalmerna. För någon tid tilbakars hörde wi ock, att då Herr Comministren Murbeck begynte versen på Predikstolen efteråt, då tog Sångaren äfwen uti; men stadnade straxt af; då det däremot 14 dagar sedan hände, at då Herr Comministren äfwen efteråt på Predikstolen begynte och sang några ord förut, tog Sångaren uti med högre ton, än han eljest warit wan och dett med en annan vers, och sökte med

tygade, att Bonge varit borta från gudstjänsten särskildt under ottesångerna. Kantorn och organisten hade gått ut under högmässopredikan. Kantorn hade då ofta varit på krogen och suttit vid spelbordet, när folket kom ur kyrkan. Klockaren, likbjudaren och dödgräfvaren hade äfven under gudstjänsten bevistat krogställen. Konsistorium anmälde betjäningen hos världslig domstol.¹

Den 11 februari skulle betjäningen inför konsistorium förklara, hvad den menade med »Murbecks tänkesätt». Detta uttryck innebar väl ett försök af Bonge att misstänkliggöra Murbeck som pietistisk partiman. Genom att affordra Bonge och hans kamrater förklaring angående nämnda uttryck visade sig konsistorium vilja skydda Murbeck och icke tillåta, att man stämplade honom skyldig till någon afvikelse från det allmänkyrkliga åskådningssättet.

Organisten tillfrågades först. Han bad, att kantorn skulle få komma in och »utlåta sig». Men organisten tillsades att förklara sig, då äfven han ju undertecknat klagoskriften. Organisten sade sig ej veta annat, än att Murbecks tänkesätt var godt. Vidare förklarade han, att Murbeck ej användt uttrycket ogudaktiga om kyrkobetjäningen.

Kantorn Bonge inkallades nu. Han sade sig med det anmärkta uttrycket ej vilja tillägga Murbeck något, som ej vore renlärigt. Men emedan komministern beskyllt betjäningen för ogudaktighet, så afsåge han ett sådant tänkesätt, hvarigenom han och de öfriga kyrkobetjänterna hölles för ogudaktiga.²

den samma öfwerrösta Herr Comministren, ehuru Församlingen dock fölgde den versen Herr Comministren begynt, Datum.

Stockholm d. 18 November 1751.

*Isaac Abra: Cronander,
J. R. von Bergen,*

*I. D. Ophoff,
Thomas Hedelius.*

Attest N:o 6.

Sanningen till styrko intygas, at Sångaren Herr Ambrosius Bonge endast Lördagarna uti weckan gör sin sysla i Scholan förmiddagen, eljest alla efter Middagar.

Stockholm d. 18 November 1751.

*Laurent: Ahlbom,
Collega ibid.*

¹ St. C. P. 1755 4/2.

² Just här synes Bonge vilja markera en skillnad mellan ett mera allmänt tänkesätt, för hvilket hans och kyrkobetjäntes lefverne ej innebar något anmärkningsvärdt, och det stränga pietistiska tänkesättet.

Kyrkohist. Årsskrift 1913.

Vid denna kantor Bonges fula slingring framhöll kyrkoherde *Eric Tolstadius*, att om detta varit Bonges mening, så hade han bort uttryckligen tillkännagifva det.

Bonge beklagade nu, att han glömt utsätta »det tänkesätt, som komministern *hyser om oss*» (!).

Han tillfrågades, om han kunde nämna dem, som voro af samma tänkesätt som Murbeck. Han sade sig ej kunna angifva någon.¹

Saken afhandlades vidare inför konsistorium den 18 februari. Den 11 mars anhöll Murbeck om befrielse från att närvara vid attesternas beedigande inför världslig rätt.² Konsistorium svarade, att Murbeck ej hade skyldighet att agera i målet, men möjligen kunde kallas att lämna upplysning om ett eller annat.³

Murbeck blef emellertid af kyrkobetjeningen instämd inför Norra förstads kämnärsrätt att svara för sin predikan annandag jul. Han inlämnade en skrifvelse till konsistorium den 8 april och framhöll däri, att hans forum vore konsistorium. Han hade ock anfört hos kämnärsrätten, att denna ej vore lagligt forum.⁴

Kämnärsrätten resolverade den 19 april, att *konsistorium* hade att döma angående ämbetsfel och att rätten därför *ej upptoge* betjeningens klagomål. Beträffande attesterna borde Murbeck lämna upplysningar. Attesterna skulle behandlas inför Politie-Collegium. Öfver rättens beslut att befria Murbeck från svaromål anmälde missnöje hos Svea hofrätt.

Äfven nu anförde Murbeck i skrifvelse till hofrätten, att han hade att svara inför konsistorium. Hur detta mål sedan vidare utvecklade sig, är okänt.⁵

Men Bonge gaf fortfarande anledning till missnöje. Murbeck anmälde för konsistorium den 17 januari 1758, att ingen sång förekommit, när han en gång i början af det nya året

¹ St. C. P. 1755 11/2.

² Acta cons. 1755.

³ St. C. P. 1755 11/8.

⁴ Acta cons. 1755. Criminal Protocoll wid Stockholms Norra Förstads Kämnärsrätt (S:t Iacobi, Johannes och Ladugårds Lands Trakten) 1755 20/8 27/8, 10/4, 18/4.

⁵ I Stockholms magistrats arkiv saknas politiecollegiets protokoll och registratur för åren 1754—1757.

Acta cons. 1755. I Svea hofrätts arkiv uti Riksarkivet saknas handlingarna i detta mål.

skulle gå ned från predikstolen i Hedvig Eleonoræ kyrka. Emellertid måtte någon inför konsistorium hafva anfört klagomål öfver Murbecks psalmval för böndagarne. Murbeck tillfrågades nämligen vid samma tillfälle, om han under böndagarne användt andra psalmer än dem, som konsistorium förordnat. Han sade, att han ansett konsistoriets »Curs om Bönedags Psalmerna» som ett projekt, liksom förslag vore utsatt i psalmboken för hvarje evangelium, så att prästerskapet finge göra ändring häri allt efter »materien, som de ärna drifwa». Konsistorium svarade, att dess kurs till böndagspsalmer vore något obligatoriskt, ty dessa kurser grundade sig på en ordning, som från äldsta tider varit vanlig, nämligen att om böndagarne sjungas lika psalmer öfverallt i Stockholm. Därför hade konsistoriet med afsikt lämpat dem efter textinnehållet.¹

Kantor Bonge inkom den 10 oktober till konsistorium med en anmälan, som innehöll, att Murbeck vid pålysning af Bonges kollekt tillagt, att som Bonge sällan och vårdslöst förrättade sin syssla, borde han lönas därefter.² Den 24 oktober förklarade Murbeck, att Bonge talat osanning. Dessutom framlämnade han en af pastor Olin uppsatt förteckning öfver Bonges försummelser under åren 1756 och 1757 och anhöll, att denna sak måtte få gå till världslig rätt.³

Konsistorium lät nu anklagelserna mot Murbeck och kyrko-betjänterna gå till världslig rätt och anmodade stadsfiskalen att föra talan.⁴ Några källor härom hafva ej stått oss till buds.⁵

Vi kunna blott meddela, att komministern vid Riddarholms

¹ St. C. P. 1758 17/1.

² St. C. P. 1758 10/10.

³ St. C. P. 1758 24/10.

⁴ St. C. P. 1758 24/10.

⁵ I Stockholms stadsarkiv saknas Norra förstadens kämnärsrätts kriminalprotokoll för åren 1758—61 med undantag af 1759 års Crim. Prot. och Dombok, pars posterior samt 1761 års Crim. Prot., Västra afd. Men dessa volymer innehålla ingenting om Murbeck.

Om Bonges vidare öden kunna vi emellertid berätta något. Konsistoriet oåtsporadt hade han 1757 prästvigts i Göteborg. Han förrättade sedan en olaglig vigsel (utan lysning) och dömdes af kämnärsrätten att mista ämbetet, hvilken dom stadfästes af hofrätten den 19 okt. 1758 och af Kungl. Maj:t den 27 juni 1759. Med anledning af åtskilliga försummelser särskildt i skolsysslan erhöll Bonge den 4 dec. 1759 konsistoriets varning såsom en gradus admonitionis. St. C. P. 1759 4/12.

församling Pehr Soilander förordnades att å konsistoriets vägnar närvara vid kämnärsrättens undersökning.¹

Murbeck icke vikarierande kyrkoherde efter J. G. Hallmans död. A. C. Rutström utnämnes till kyrkoherde i Hedvig Eleonoræ församling.

Murbeck var alltjämt uppburen som predikant.² Sedan kyrkoherden, d:r J. G. Hallman aflidit den 23 augusti 1757, var det ju helt naturligt, att Murbeck skulle förordnas till vice pastor. Han anhöll hos konsistoriets præses att få bestrida curam ecclesiæ Hedvigis Eleonoræ. Han vore den äldre komministern i församlingen,³ han hade förut förestått pastorat, han ville tillse, »det skick och ordning blifwer wid Församlingen i akt tagna, såsom ock sterbhusets rättigheter bewakade».⁴

Frågan behandlades den 30 augusti. Præses, d:r GEORG (JÖRAN) CLAES SCHRÖDER omtalade, att Murbeck anmält sig hos honom och att den aflidnes adjunkt, Magnus Daniel Hallman, rekommenderats af sterbhuset.

D:r Forsskåhl fann det strida mot kyrkolagen och vanlig praxis, att komministrar förordnades att förestå kyrkoherdeledigheter, och ville därför ej votera på Murbeck samt ej heller rösta för, att en komminister blefve vice pastor i Maria församling. Forsskåhl påstod, att villervalla skulle kunna uppstå och att sterbhus därigenom underkastades olägenheter.

Öfriga assessorer voro den dagen J. Chr. Hausswolff, Eric Tolstadius, pastorn i Tyska församlingen Andreas Murray och andre pastorn därstädes Samuel Wilke samt kyrkoherden Petrus Nensén.

¹ St. C. P. 1758 14/11.

² Han uppmanades från flera håll att söka en ledig komministersbefattning vid Storkyrkoförsamlingen. Han tillmötesgick denna önskan, men konsistorium meddelade honom den 15 juli 1755, att han för kompetens till denna befattning måste undergå ny examen i konsistorium. Murbeck sade sig ej vara angelägen, men det föreföll honom underligt, att man fordrade ny examen af honom, när Berghult, som examinerats samtidigt med honom, utan senare förhör uppförts på tvenne förslag. Konsistorium genmälde, att till följe af Kungl. Maj:ts bref den 19 december 1748 en enda konsistorieledamot hade rätt att fordra examens anställande med en sökande. Murbeck förklarade sig hafva sökt på fleras begäran, men för egen del vore han ej angelägen om transport. St. C. P. 1755 15/7.

³ Andre komminister var Berghult.

⁴ Acta cons. 1757.

Konsistorium fann ingen anledning att fatta beslut beträffande komministrars lämplighet i allmänhet som vice pastorer, men ansåg det vid detta tillfälle vara säkrast, att den aflidnes adjunkt åtog sig curam ecclesiæ, hvarom han skulle få resolution.¹ Murbeck underrättades om att konsistorium uppdragit pastoralvården åt adjunkten Hallman.

Denne var broder till den aflidne.² *Såsom sådan ansågs han lämpligare än Murbeck att bevaka sterbhusets rättigheter.*

D:r Forsskåhls uttalande och konsistoriets beslut, hvarigenom dock Murbeck blef förbigången af en mycket obetydlig person, fick ett efterspel. Samtliga komministrar vid Stockholms hufvudkyrkor inlämnade en skrifvelse, hvilken upplästes i konsistorium den 13 september. Med anledning af det sätt, på hvilket konsistorium anförtrött pastoralvården vid olika kyrkoherders dödsfall, men *särskildt på grund af hvad som nyligen tilldragit sig vid Hedvig Eleonoræ församling, ville undertecknarne anföra följande.*

De respekterade konsistoriets rätt att förordna den lämpligaste. Men då fråga blefve, om pastoralvården skulle öfverlämnas åt komministern eller pastorsadjunkten, så vore undertecknarne tveksamma. Komministrarne vore ordinarie ämbetsmän, lagligen kallade och försedda med fullmakt, tagna i hägn både i kyrkolagen och i andra kungl. förordningar. De vore därför berättigade till pastoralvården framför andra. Undertecknarne kände ej någon förordning, som stadgade annorlunda. Praxis hade varit olika. På det komministrarne härutinnan måtte röna en billig uppmuntran, ville de anhålla, att konsistorium ville taga saken i öfvervägande. De hoppades, att konsistorium stannade vid det beslut, som öfverensstämde med sakens natur och komministrarnes ämbetsvärdighet samt tjänade till enighetens bevarande. Skrifvelsen är undertecknad af 17 komministrar: J. B. Stenbeck, Gabriel Åman³ Sam. Djurman,⁴ Laur. Nejon,

¹ St. C. P. 1757 ⁸⁰/₈.

² Kyrkoherden i Sködinge G. S. Hallman hade bl. a. söner Johan Gustaf, kyrkoherde i Hedvig Eleonora, och Magnus Daniel, hvilken föddes omkring 1720 och blef adjunkt hos sin äldre broder 1749 och kyrkoherde i Huddinge 1759.

³ I Maria.

⁴ Huspredikant hos riksrådet Grefve Thure Bielke, komminister i Clara församling, Stockholms komministrars ombud i riksdagen 1760—62, sedermera kyrkoherde i Västerås stift och dess ombud i riksdagen 1771.

Pet. Murbeck, J. S. Möller, Johan Welin,¹ Pehr Soilander², L. Wieckegren, Johan Hedenius, Clæs Johan Livijn³ Anders Berg-hult,⁴ Johan Iverus,⁵ Carl Fant⁶, Sven Fryxell⁷, Magnus Wi-biörnsson, C. L. Söderbom.⁸

Med anledning af denna skrifvelse resolverade konsistorium, att det enligt kyrkolagens 19 kap., 7 § hade att förordna om gudstjänstens uppehållande och att det sorgfälligt utfört denna uppgift, så att ingen församling haft anledning till missnöje och ingens ämbetsvärdighet blifvit tillbakasatt. Denna värdighet bibehölles bäst, när hvar och en skötte sin syssla. Konsistoriet ville ej binda sig genom att för alla fall förordna, hvilka som skulle vara närmast berättigade till att sköta pastoralvården. Efter omständigheterna vid hvarje särskildt fall ville konsistorium som förut föranstalta.⁹

Extraordinarie artilleripredikanten, d:r ANDERS CARL RUT-STRÖM var till hela sin läggning en partiman. Detta visade han ej blott i det religiösa utan äfven i det politiska lifvet. Han var en af Hattarnes mest nitiska agenter. Upptäckten af revolutionsförsöket 1756 till konungamaktens förmån framkallade åtskilliga utbrott af hänförelse för friheten. Man påbjöd, att en tacksägelse skulle hållas den 27 juni 1756. Rutström höll inför artilleriregementet ett tal, i hvilket han förklarade »tyranners våldförande regeringslusta» hafva varit förnämsta anledningen till, att syndafloden kom, och den »assyriska träldomen» ett rättmätigt straff öfver Israels barn, därför att de förkastat »Herrens fria regeringssätt» och valt sig en-väldskonungar; friheten framställdes såsom en af de fördelar,

¹ I finska församlingen.

² I Riddarholmen.

³ Fil. mag., kom. å Kungsholmen.

⁴ I Hedv. Eleonora.

⁵ Komminister i Clara efter enhällig kallelse 1753, förste kom. där 1762, uppförd å förslag till Hedv. Eleonoræ förs. 1766, kyrkoherde i Husby af Västerås stift, riksdagsman, utmärkt af ypperliga gåfvor att med tydlighet och allvar föra ordet. J. Fr. Muncktell, Västerås Stifts Herdaminne.

⁶ Vid Storkyrkan. Han var en nitisk och exemplarisk prästman. A. M. Fant, Uppsala ärkestifts herdaminne II, 172.

⁷ Vid Storkyrkan. Han var riksdagsman för komministrarne i Stockholm 1771, och han var den förste komminister, som suttit i Sekreta utskottet. Kyrkoherde i Wäse härad af Karlstads stift 1777.

⁸ Acta cons. 1757.

⁹ St. C. P. 1757 ¹³/₉.

som Kristus åt oss förvärfvat; Gud hade kallat oss till frihet, men icke desto mindre vågade den rasande roten Kora att strida med lefvande Gud.

En så rättrogen Hatt-predikan borde belönas. Rutström hade varit åtalad för herrnhutiska villfarelser och tvänne gånger¹ varit förbjuden att utöfva prästämbetet. Häraf tog sig justitiedeputationen anledning² att föreslå någon upprättelse åt honom. Rutström skulle af riksens ständer hos Kungl. Maj:t anmälas att vid första sig yppande tillfälle hugnas med någon honom anständig befordran, då han därom gjorde ansökan. Detta förslag blef till *prästernas harm*³ bifallet af de tre lekmannastånden, och riksens ständer utfärdade en skrifvelse, som innehöll en »föreskrift» (förord) för Rutström i enlighet med deputationens förslag.⁴ Med stöd af denna riksens ständers skrifvelse kunde sedermera Rutströms gynnare inom rådet befalla Stockholms konsistorium att uppföra honom *ensam* på förslag till kyrkoherdebefattningen i Hedvig Eleonoræ församling utan församlingens val och utan pastorexamen.⁵

Den 20 september utfärdade sålunda Kungl. Maj:t ett promotorial för Rutström till nämnda ämbete. Stockholms konsistorium hade enligt detta promotorial att inkomma med förslag på Rutström allena, utan att den vanliga tiden på två månader afbidades.

»Och alldenstund», heter det vidare, »Riksens Ständer tydeligen förklarar, att deras owilkorliga föreskrifter om någons befordran böra . . . gå i wärkställighet, och det i så måtto, att intet ordenteligt förslag på trenne får upprättas till den beställning, hwarpå någon fått Riksens Ständers löfte och hwartill den samme sig anmäler, utan bör han till fullmagts ärhållande derå ensam af wederbörande i underdånighet föreslås och presenteras; fördenskull och emedan Riksens Ständers föreskrift för Rutström

¹ Jfr denna uppsats sid. 155.

² Anders Fryxell säger, att Rutström själf uttänkt den djärfva planen att hastigt blifva kyrkoherde och inlämnat till ständerna en skrifvelse med bön om förord till befordran vid yppad ledighet. Fryxell, a. a. s. 128.

³ Fryxell, a. a. s. 129. Jfr prästeståndets protokoll den 18 sept. 1756.

⁴ Denna föreskrift är undertecknad af C. E. Lewenhaupt, Joh. Stenbeck, Gustaf Kjerman och Olof Håkansson.

⁵ C. G. Malmström, Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772, andra uppl., fjärde delen, sid. 271—272.

förmår (innehåller) att han wid första tillfälle bör hugnas med någon honom anständig befordran, som han söker; ty finna wi, det han wid sin ansökan bör njuta denna Riksens Ständers föreskrift till godo».¹

Med hvilka känslor skulle Stockholms konsistorium mottaga denna despotiska befallning från Hattpartiet? Den 11 oktober 1757 upplästes skrifvelsen inför Stockholms kyrkliga myndighet. Präses var d:r Schröder; som assessorer sutto Hausswolff, Eric Tolstadius, Lars Portuan, Samuel Wilke och Petrus Nensén.

Konsistorium ansåg sig för tillfället ej kunna göra något, emedan åtskilliga ledamöter voro frånvarande. Emellertid beslöt man, att berättelse härom skulle genom bref afgå till ärkebiskopen Henrik Benzelius.²

Denne svarade den 17, att Kungl. Maj:ts befallning angående förslagets upprättande borde i underdånighet åtlydas. Kungl. Maj:t hade emellertid ej förmått något om profpredikan. På denna punkt hade konsistorium att ställa sig kyrkolagen och andra Kungl. Maj:ts nådiga förordningar till efterlefnad.³

Den 18 oktober var konsistorium mangrant samladt och öfverlade om Rutströmska saken. Några ansågo, att Rutström enligt kungl. brefvet af den 7 mars 1694 borde kallas till *pastoralexamen*. Enligt kungl. brefvet af den 19 december 1748 skulle, sade man, af dem, som sökte kyrkoherdebefattningar, afordras utförligare besked om de nyare stridigheterna och uppkomna villosatser. Vidare erinrade man sig, att Rutström vid den med honom för två år sedan hållna examen själf förklarade sig okunnig om nyare villfarelser samt visat så ringa insikt i andra nödiga stycken, att konsistorium ej utan betänkande och förmaningar kunde hålla honom värdig att föreslås till ett komministersämbete. Dessutom tillades, att konsistorium så mycket mindre kunde dispensera något uti andra kungl. bref angående förslags upprättande, som riksens ständers underdåniga skrifvelse af den 20 oktober 1756, § 20 förklarade, att med präst-, akademi-, gymnasii- och skolämbeten såsom varande af särskild beskaffenhet kommer att förblifva hädanefter som

¹ K. Maj:ts promotorial för Rutström till Hedv. Eleonoræ församl., Nordiska samlingen I, Religionsprocesser (Vol. 12, 21 h.), N. 58, Uppsala Universitetsbibliotek.

² St. C. P. 1757 ¹¹/10.

³ St. C. P. 1757 ¹⁸/10.

PETRUS MUHRBECK

Pastor in Fridlefstad et Rødeby
Natus d. 25 Apr. 1708. Denatus d. 8 Decemb. 1766.

1. Petri 1: 17. Ebr. 13: 12, 13, 14.

Fr. Akrel sculp. 1772.

tillförene; *konsistorium kunde därför ej betaga församlingen den rätt, som den tillkommer, att få höra en profpredikan af den föreslagne och uttala sig, om den vore nöjd med honom*;¹ konsistorium ville ock hos Kungl. Maj:t anmäla dem, som hos detsamma sökt den ifrågavarande befattningen.

Konsistorium beslöt att utbedja sig Kungl. Maj:ts uttalande angående dessa omständigheter. Dessutom ville man samtidigt angifva hos Kungl. Maj:t, hurusom Rutström i maj månad anmälts för *en anstötlig predikan* och hans lärosätt sålunda, sedan riksens ständer förordat honom, blifvit *underkastadt åtal*.² Man ansåg sig böra hemställa till Kungl. Maj:t, om Rutström borde befordras, innan han *uppvisat sitt koncept*.³

Då præses af Rutström begärde hans meritförteckning, svarade han, att detta vore onödigt och att han visade sidvördnad mot Kungl. Maj:ts resolution, om han lämnade den.⁴

Af det anförda framgår, att *Stockholms konsistorium fann det ytterst motbjudande att föreslå Rutström till kyrkoherde*. Att denna känsla behärskade alla konsistoriales är naturligt. Rutström var ju en politisk lycksökare; han var framtrugad på olagliga vägar, och han var herrnhutare.⁵ Kanske Hausswolff, Eric Tolstadius, Abraham Pettersson och Olof Celsius kände antipati

¹ Kurs. af oss.

² D:r Hausswolff anmälde i konsistorium, att hos excellensen Palmstierna på Palmsöndagen den 3 april 1757 hållits en predikan, som varit irrlärog beträffande nattvarden. Då det befanns vara Rutström, som hållit densamma begärde konsistorium hans koncept. Detta ville han ej aflämna, förrän han fått veta sin angifvare. Då han ej heller ville personligen infinna sig i konsistoriet, anhöll detta hos justitiekanslern om åtals anställande inför behörig domstol. Justitiekanslern hänvisade saken till konsistorium. Då Rutström den 3 maj afsagt sig sin komministersadjunktur och fångpredikantsbefattning och nu endast vore artilleripredikant, vägrade han att ingå i svaromål inför konsistorium: han subordinerade ej under detsamma. Konsistorium beslöt den 28 juni att upptaga saken. Häröfver anförde Rutström besvär hos Svea hofrätt. Då hans besvär ogillades, beslöt konsistorium den 29 nov., att Rutström den 6 dec. skulle afgifva svaromål för sin predikan. Han ville nu jäfva konsistorium, som emellertid affordrade honom konceptet. Han vägrade fortfarande. För sidvördnad och domkval anmäldes han nu för öfverståthållaren. Den 13 dec. inlämnade Rutström en predikan, som han sade vara den han hållit. St. C. P. 1757.

³ St. C. P. 1757 ¹⁸/10.

⁴ St. C. P. 1757 ²⁵/10.

⁵ C. G. Malmström, a. a., femte delen, s. 430.

mot Rutström djupare än de andra.¹ Ärkebiskopen Henrik Benzelius hade varit med om många farligheter i sina dagar,² och nog såg hans skarpa öga, och det klarare än andras, att Rutströms verksamhet som kyrkoherde i Hedvig Eleonora skulle skada kyrkan. Han behöfde ej upplefva Rutströms installationsdag, ty han afled den 20 maj 1758.

Den 26 okt. 1757 inkom till Kungl. Maj:t konsistoriets förfrågan. Denna var undertecknad af Jöran Schröder, Justus Hausswolff, Eric Tolstadius, And. Murray, Abr. Pettersson, Joh. Forsskåhl, L. Portuan, Sam. Wilke, Olof Celsius, C. G. Werander, Pet. Nensén.

Konsistoriets invändning måtte hafva haft någon betydelse. Rådet begärde nämligen att få protokollsutdrag öfver Rutströms examen.³ Denna blef emellertid icke något hinder. Konsistorium borde efterkomma Kungl. Maj:ts befallning. Det underdåniga förslaget utfärdades nu. Till underdånigt fullgörande af Kungl. Maj:ts behag och godtfinnande föreslog konsistorium Rutström ensam till befattningen »utan någon kungörelse härom till församlingen eller öfverståthållaren, som eljes föreskrifves i prästerskapets privilegier och i flera Kungl. Maj:ts förordningar, och utan att målet rörande Rutströms anstötliga predikan hunnit afgöras». Hausswolffs, Abraham Petterssons, Forsskåhls och Portuans namn saknas bland undertecknarne. Sju konsistorieledamöter skrefvo under: Jöran Schröder, Eric Tolstadius, Andr. Murray, Sam. Wilke, Olof Celsius, C. G. Werander och P. Nensén.⁴ Den 25 april 1758 utnämndes Rutström af Kungl. Maj:t, fastän fullmakten måste undertecknas med namnstämpeln. Konung Adolf Fredrik vägrade sin underskrift, sägande sig icke kunna bortgifva församlingens lagliga valrätt. Lagerberg och Löwenhielm ogillade uttryckligt rådets förfarande. Höpken, Ekeblad och Tessin voro ej alldeles ense med pluraliteten.⁵ Den genom

¹ Hausswolff var ju herrnhutismens störste motståndare i Sverige, Tolstadius och Pettersson voro pietistiskt påverkade, och Celsius var Hattarnes motståndare vid riksdagen 1755—1756. Denne var sedan ganska slagfärdig, när det gällde att hålla stånd mot den juridiskt klyftige Rutström.

² I sin ungdom tillfångatogs han vid kalabaliken i Bender. Han hade sedan arbetat i vetenskapen, kyrkan och riksdagen och varit med om många strider.

³ St. C. P. 1757 15/11.

⁴ Olof Ackerman, Theol. Doctoren Anders Carl Rutströms Religions-Process, II Tomen, Stockholm 1767, s. 196.

⁵ C. G. Malmström, a. a., fjärde delen, s. 272.

olagligt maktspråk¹ tillsatte kyrkoherden installerades i ämbetet den 28 maj 1758 af d:r Schröder.

Den kyrkliga och pastoralia synpunkten var tydligtvis främmande för det politiska Hattpartiet. För den församlings behof, som sedan 1750 tacksamt lyssnat till den stränge botpredikanten Murbecks förkunnelse, hade de maktägande icke något hjärta.

Murbeck och vice pastor M. D. Hallman.

Den aflidne kyrkoherde Hallmans son, kungl. lifmedikus J. G. Hallman, anmälde för konsistoriets præses, d:r Schröder, att komminister Murbeck gjorde intrång i de pastoralier, som tillkommo aflidne kyrkoherde Hallmans sterbhus, och tillägnade sig, hvad som gafs vid brudvigslar och barndop. Man hörde sig för hos vice pastor M. D. Hallman. Denne förklarade nu — det var den 22 november 1757 —, att han tänkt anmäla Murbeck, men uppskjutit det för att undvika »widriga omdömen i Församlingen». Både Murbeck och hans adjunkt förrättade barndop, kyrkotagningar och brudvigslar, utan att vice pastor därom tillsades, hvarigenom sterbhuset förlorade de vanliga pastoralia. Hallman hade talat med Murbeck om saken, men denne hade svarat, att hvad han förr eftergifvit af vördnad för aflidne kyrkoherden, det ville och kunde han ej nu efterskänka. Pastor vore berättigad att bestyra endast med lysningar och begrafningar. »Hwad derwid gifwes wore egentliga *Pastoralia*». Andra ämbetssysslor i församlingen kunde förrättas af komministern.

Konsistorium frågade vice pastor Hallman, om denne nekade Murbeck att på vederbörandes begäran förrätta barndop eller brudvigslar. Hallman svarade nej men förmenade, att sådant borde anmälas hos vice pastor, som hade curam ecclesiæ. På tillfrågan, om Murbecks barndop antecknades i kyrkoboken, förklarade Hallman, att anteckningarne utfördes under hans »inseende» af klockaren.

Konsistorium beslöt, att præses skulle underrätta Murbeck om hur han borde förhålla sig. Pastor Hallman borde hafva kyrkans böcker hos sig och ej lämna dem till klockaren. För-

¹ Om ständernas allmakt se Ludvig Stavenow, Frihetstiden, dess epoker och kulturlif, andra upplagan, Göteborg 1907, s. 103—105.

samlingens vice pastor skulle själf göra anteckningar om de förrättningar, som anmälades. Hallman lofvade att efterkomma denna befallning.¹

Samma dag förklarade Murbeck för konsistorium, att när han först kommit till sin nuvarande befattning hade han förfrågat sig, hvilka ämbetssysslor tillhörde pastor och hvilka komministern. Han hade fått det besked, 1) att sedan pastor fått likstol, kunde begrafningen förrättas af komministern, och 2) att sedan pastor fått lysningspenningar, kunde vigseln förrättas af komministern. En komminister kunde förrätta barndop, sedan vederbörande varit hos kyrkoherden. En komminister kunde ej heller hindras från att förrätta kyrkotagning. Sådant hade varit vanligt före Murbecks tid. Men som kyrkoherde Hallmans hus varit i »widlöftighet» (skuldsatt), så hade han ej velat nyttja denna frihet utan sändt alla till kyrkoherden. Kyrkoherde Hallman och hans fru hade klagat, att kyrkotagningar förrättades af dåvarande adjunkten, numera andre komministern Berghult under gudstjänsten. Därför hade Murbeck projekterat, att den präst, som var tillstädes i kyrkan, kunde göra denna förrättning före eller efter gudstjänsten. Kyrkoherde Hallman hade förklarat sig nöjd därmed. Men Berghult var ej nöjd, hvarför Murbeck låtit saken därvid bero. Efter kyrkoherdens död ville nu emellertid Murbeck nyttja sin rätt. Blott fyra eller fem barndop hade han förrättat och detta hos fattiga eller närstående.² Tre brudpar hade han vigt, bland hvilka varit en piga, som varit för sjukdoms skull intagen på hans stiftelse. Murbeck kunde emellertid icke tillåta, att »Hallman commenderar adjunkten Olin efter sitt behag» att begrava lik eller gå i sockenbud.

Murbeck ville ej förgripa sig på pastoralia. Han kunde visa, att han på sekreteraren Werners begäran begraft dennes aflidne tjänare och låtit klockaren mottaga likstolspenningarne.

Murbeck ville nu veta, om det vore rätt eller orätt, att han gjorde de förrättningar, till hvilka han anmodades. I andra församlingar läto kyrkoherdarne sina sysslor förrättas af komministernarne, när de ej själfva medhunne dem. Kyrkolagen stadgade, att ordinarie lärare borde brukas till barndop. Men i Hedvig Eleonoræ församling brukades fattighuspredikanten, col-

¹ St. C. P. 1757 ²²/II.

² Hos en fattig timmerman, hos en som varit i hans tjänst, hos grefvinnan Spens' trädgårdsmästare genom adj. Olin, som var huspredikant hos grefvinnan.

lega scholæ och kantorn.¹ Detta kunde kyrkoböckerna utvisa, om dopförrättarens namn utskrefves. För 14 dagar sedan hade någon kommit till Murbeck kl. 7 om aftonen och begärt barndop, sedan man väntat på präst från kl. 4 e. m. Murbeck hade emellertid rådt dem att fråga efter, hvar vice pastor Hallman vore.

Sedan Murbeck afträdt, öfverlade konsistorium. Man stannade vid, att utan kyrkoherdens vetskap borde icke brudvigsel, barndop, begrafning eller kyrkotagning förrättas, då han vore ansvarig för anteckningarna i kyrkoböckerna och för kyrkolagens efterlefnad. När en komminister anmodas verkställa en förrättning, bör pastor underrättas. Murbeck skulle ej åtaga sig förrättningar, förrän vederbörande församlingsmedlem förut anmält densamma hos vice pastor Hallman, »som då tillika, när Pastoralier böra gifwas, dem emottager». Hallman vore närmast till kyrkotagningar, men i hans frånvaro kunde Murbeck sköta den förrättningen.²

Pastor Hallman infann sig på kallelse den 6 december och förklarade, att han skickat collega scholæ till förrättningar och att kantorn någon gång »följt med lik». Hallman hade haft försyn för att besvara Murbeck, som för öfrigt vid begrafningstid var upptagen af aftonsången. Olin hade tvenne hof att predika i. Om väntandet på barndop vore Hallman okunnig.³

Murbeck frågade den 13 december konsistorium om innebörden af resolutionen af den 29 november. Kanske det vore meningen, att han ej borde göra några förrättningar utan Hallmans tillstånd. Kanske det kunde vara nog, att denne underrättades, helst som Murbeck betjänade fattigt folk och Hallman eljest brukade både collega scholæ och kantorn.

Konsistorium sade sig ej hafva talat om något tillstånd af Hallman utan om hans vetskap. Hallman skulle ej neka någon att anlita Murbeck till förrättningar.

Vidare talade Murbeck om Hallmans »försynthet». Denne finge gärna anlita honom både till att följa lik och till att utföra andra förrättningar. Han vore hjälpsam, där så behöfdes, men han förbehöll sig att ej anses som Hallmans adjunkt.

Slutligen fastslog Murbeck, att det vore en ovärdig beskyllning, att han skulle gjort intrång i pastoralia. Man hade

¹ Se noten å s. 163.

² St. C. P. 1757 ²⁹/11.

³ St. C. P. 1757 ⁶/12.

därmed sagt, att han handlat mot sjunde budet. Han begärde därför, att konsistorium ville resolvera såväl öfver denna ovärdiga beskyllning som öfver vice pastor Hallmans försök att betaga honom rätten att sköta sysslorna i församlingen samt öfver dennes användande af andra präster än dem, som »ordentligen höra til Församlingen».

Konsistorium svarade, att Hallman skulle tillsägas att vid förrättningar i församlingen hädanefter ej anlita andra än Murbeck eller Berghult.¹ Beträffande pastoralia ville konsistorium höra lifmedikus Hallman.²

Kungl. Lifmedikus Hallman infann sig inför konsistorium den 10 januari 1758. Konsistorium meddelade, att Murbeck »funnit sig stött» af anmälan om intrång i pastoralia. Lifmedikus förklarade på tillfrågan, att han menat, det Murbeck blandat sig i sådana göromål, som egentligen tillkomma en pastor. Härigenom hade kunnat gifvas anledning till oreda i församlingen, och kyrkoherde Hallmans sterbhus skulle kunna förlora de pastoralia, som tillkomma det under tjänsteåret.³

Vid ett följande sammanträde riktade konsistorium några allvarliga förmaningar till vice pastor Hallman *att försiktigt och vänskapsfullt umgås med och för andra tala om*⁴ komminister Murbeck, på det att all anledning till missförstånd måtte undvikas.⁵

Sedan Murbeck genom protokollsutdrag tagit närmare kännedom om, hvad som förekommit i denna sak, dikterade han den 7 mars till konsistoriets protokoll: Han beklagade, att äfven penninginkomst till en del gifvit anledning till denna dispyt. Hvad beträffade lifmedikus Hallmans angifvande, i hvilket vice pastor Hallman instämt, att han skulle gjort intrång i pastoralierna, så hade han som ordinarius vid församlingen att utöfva prästerliga förrättningar, då han anmodades. Men han kände ej någon förordning, som ålade honom att till sterbhuset aflämna de penningar, som af församlingens medlemmar vid sådana tillfällen gäfvos honom. Ej heller vore han skyldig att taga något af fattigt folk. Angifvelsen vore obefogad. Han visste väl, att ämbetsmålen borde hos pastor anmälas. Det hade han ej försummat.

¹ Detta skedde också vid konsistoriesammanträde den 17 januari 1758.

² St. C. P. 1757 ¹³/12.

³ St. C. P. 1758 ¹⁰/1.

⁴ Kursiveringen af oss.

⁵ St. C. P. 1758 ¹⁷/1.

Han nekade ej att vara pastors medhjälpare i den mening, som kyrkoordningen förmäler.¹

Kyrkoherde Rutström och komminister Murbeck under åren 1758—1761.

Mellan Murbeck och Rutström, lagpredikanten och antinomisten, uppstod ett spändt förhållande redan strax efter den senares anslutning till herrnhutismen.² Denna spänning fortfor under Stockholms prästerskaps nästan samfällda nitälskan mot svärmeriet.³ Den blef akut och kritisk, sedan Rutström år 1758 inträdt som kyrkoherde i Hedvig Eleonoræ församling, hvarest Murbeck framgångsrikt verkat sedan 1750. Ur kyrklig och pastoral synpunkt är det beklagligt, när representanter för alldeles motsatta riktningar komma att verka i samma församling.

Den blifvande kyrkoherden i Hedvig Eleonora uttryckte inför konsistorium i februari 1758 sitt *missnöje med kristendomsundervisningen i hufvudstaden*. Han påstod, att åhörarne voro så okunniga, att många ej förstodo de första bokstäfverna i Guds ord och att bland hundra ej funnits en enda, som kunnat omtala, hvarför vi böra gå till nattvarden.

Detta påstående syntes konsistorium omotiveradt och förmätet, hvarför det uppkallade hufvudstadens komministrar till att den 28 februari redogöra för sina erfarenheter. Denna dag fick Rutström svar på högfärdigt tal. Särskildt komministrarna Djurman och Livijn, men äfven komminister Soilander på Riddarholmen tillbakavisade Rutströms beskyllning.

Konsistorieledamoten Eric Tolstadius uttalade en önskan, att Rutström ville namngifva dem, som vore så okunniga. Det vore obilligt att uttrycka sig så i allmänhet.

D:r Abraham Pettersson i Riddarholmsförsamlingen intygade, att en sådan okunnighet ej förefunnes i hans församling.

Komminister Wieckegren sade sig hafva funnit största okunnigheten hos dem, som »lupit efter Rutström».

Sedan kyrkoherde Werander haft ordet, yttrade Peter Murbeck sig.

Under kyrkoherde Hallmans tid hade Murbeck hållit förhör efter aftonsången. Dessutom hade han hållit husförhör.

¹ St. C. P. 1758 7/3.

² Se sid. 144.

³ Se sid. 157.

Vid dessa hade han funnit många läraktiga. Okunnighet hade i synnerhet visat sig hos dem, som sagt sig åhöra Rutström. När Murbeck vid ett tillfälle talade om den heliga Skrift, hade en Rutströms lärjunge läst upp något ur Zions Sånger och sagt detta vara Skrift god nog. Murbeck hade ock funnit, huru »de öfwertalade hwarandra att gå till Rutström». En gång hade han träffat på en samling folk, som under aftonsångstid »warit tillsammans (på konventikel)». Dessa hade åberopat sig på Rutström och sagt, att de ej visste af någon annan Gud än Frälsaren. Vidare hade dessa påstått, att Gud Fader blifvit korsfäst för dem. Äfven andra besynnerliga meningar hade Murbeck hört af dem.

Af hvad som blifvit anfördt inhämtade konsistorium, att förhör drefvos i församlingarne »med all oförtråtenhet», och det hoppades, att prästerskapet ytterligare måtte fortfara därmed.¹

Vid protokollsjusteringen voro äfven komministrarna närvarande. Kyrkoherdarne Hausswolff, Eric Tolstadius och Celsius samt komminister Murbeck intygade, att riksråden såväl som flera höga herrskaper voro mycket måna om sitt folks undervisning.²

När Rutström tagit säte och stämma i konsistorium, *framställde han åtskilliga anmärkningar mot Murbeck*. Denne hölle för långa predikningar, hvarför han förut varnats³ men nu borde

¹ St. C. P. 1758 ²⁸/₂.

² St. C. P. 1758 ⁷/₃.

³ Den 5 september 1758 anmälde artillerikaptenen D. Blomcreutz i konsistorium, att komminister Murbeck i aftonsångspredikan föregående söndag fällt hårda utlåtelse med anledning af afskjutandet af en salva vid en begrafning kl. ³/₄ 5 e. m. Den 12 september genmälde Murbeck, att man sköt, under det Murbeck läste bönerna, så att folket i kyrkan altererades och en person svimmade. Murbeck sade då: »Herren Gud låte dem se, huru illa de göra!»

Konsistorium erinrade Murbeck, huru man vänligt rådt honom att *ej för länge utdraga sina aftonsångspredikningar*. Murbeck genmälde, att hans åhörare önskade denna utförlighet. Konsistorium framhöll, att aftonsången borde vara slut före kl. 4. (St. C. P. 1758 ¹²/₉.)

Kapten Blomcreutz påyrkade undersökning vid världslig rätt. Målet hänvisades till Norra Förstadens kämnärsrätt och stadsfiskal Georgii anmodades föra ansvarstalan. I sitt svar 1761 (se noten s. 184) framhöll Murbeck, att Rutström, Hallman, Berghult, artilleripredikanten Forsén och stadsfiskal Georgii hade sammansatt sig för att fälla honom. Forsén hade med flit låtit uppföra artillerilik under gudstjänsten och låtit skjuta skarpare salva samt vända mynningarne af musköterna mot kyrkan, på det Murbeck måtte blifva retad på predikstolen och utlåta sig, så att han kunde tilltalas. Sedan hade de

erhålla ytterligare varning.¹ Murbeck erhöi ock af konsistorium allvarlig tillsägelse att hörsamma den förut gifna varningen.² Vidare anmärkte Rutström, att Murbeck förrättade brudvigel utan att säga till därom och att han aldrig läste krigsbönen.³ Rutström fortsatte med att öfvervaka ordningen och anmäla »oordentligheter». Han rapporterade sålunda, att Murbeck underlåtit att fara i socknebud, när han kallats.

Den 14 nov. fick Murbeck förklara sig inför konsistorium. Han sade, att han predikat samma dag, som socknebud begärdes, och däraf blifvit så utmattad, att han knappt förmådde tala. Han hade därför bedt budet dröja något. Men denne person hade svarat, att han ville gå till d:r Rutström, som hänvisat honom till Murbeck. Det förekom Murbeck, »som hade med flit härigenom en snara blifwit lagd för honom, helst emedan budet sedan ej kom tillbaka igen». Vidare bestred Murbeck, att han förrättat vigsel utan kyrkoherde Rutströms vetenskap. Krigsbönen hade Murbeck läst åtskilliga gånger, men när tiden varit kort, hade han »sammandragit kärnan deraf». Sina predikningar hade han så förkortat, att många undrade härpå. Till sist sade Murbeck, att han hade »af många prof bewis, at Doctor Rutström bar emot honom outsläckeligt hat».

Den 4 november 1758 hade Rutström inlämnat ett intyg, undertecknad af andre komminister Berghult och adjunkten M. D. Hallman. Enligt detta hade Rutström den 26 oktober i dessa herrars närvaro gifvit Murbeck varningar med anledning af vissa af honom begångna oordentligheter. Murbeck hade gifvit åtskilliga svar.⁴ Detta skriftliga intyg låg till grund för de frågor, som konsistorium framställde till Murbeck den 14 november 1758.

I intyget förekom bland annat, att Rutström skulle förmanat Murbeck att ej nämna någon från predikstolen, och att

med lögner retat Blomcreutz till angifvelse. Därefter kunde Georgii framföra så många saker, som Rutström kunde påfinna. Så skulle Murbeck fällas. Georgii hade dock ej kunnat bevisa, att Murbeck brutit mot öfverheten.

¹ St. C. P. 1758 19/9.

² St. C. P. 1758 10/10.

³ St. C. P. 1758 4/11.

⁴ Om tillkomsten af detta intyg skref Murbeck 1761 i sitt svar till Georgii följande: Rutström hade kallat honom till sig. Hallman och Berghult sutto som försåtlige vittnen. Ty den 14 nov. fick Murbeck höra, att dessa tre hopspunnit ett falskt protokoll öfver samtalet.

denne då sagt sig ej vilja mottaga någon sådan varning. Emellertid förklarade Murbeck inför konsistorium, att i detta Berghult-Hallmanska intyg vore allt förväntat. Han hade sagt, att Rutströms varning vore onödig. Denna varning hade för öfrigt varit allt annat än vänlig. Murbeck vore beredd att med ed intyga, att mycket oriktigt funnes i den Berghult-Hallmanska skrifvelsen. Han begärde att få del af densamma.

Då nu fatalt nog intyget om Murbecks oordentligheter och erhållna varningar icke öfverensstämde med Murbecks förklaringar inför konsistorium, visste detta ingen annan råd än att *hänvisa målet till världslig undersökning*. Denna försiggick inför Norra Förstadens kämnärsrätt.¹

Vid denna undersökning förekom bland annat angifvelsen mot Murbeck att hafva försummat läsningen af krigsbönen. Hallman berättade därvid på ed, att kyrkoherde Hallman befallt prästerna läsa krigsbönen. Men denne hade varit död i två månader, då krigsbönsformuläret utgafs.²

Det Berghult-Hallmanska intyget ville konsistorium icke kommunicera med Murbeck till hans vidare förklaring. Kanske

¹ Enligt uppgift af Stockholms stadsarkivarie *saknas* i det ännu oordnade Rådhusarkivet Norra Förstadens kämnärsrätts kriminalprotokoll för åren 1758—61 med undantag af 1759 års Crim. Prot. och Dombok, pars posterior samt 1761 års Crim. Prot., västra afd. Men dessa volymer innehålla ingenting om Murbeck och Rutström. Civilprotokollen för år 1758 innehålla intet om Murbeck.

² Detta föranledde Murbeck att den 3 juli 1759 anhålla hos konsistorium, att Berghult måtte sättas ur stånd att vittna mot honom vid kämnärsrätten, på det han ej måtte råka i samma frestelse som Hallman, hvilken berättat på ed om kyrkoherde Hallmans ofvan angifna befallning. Detta sammanfattade konsistorienotarien med orden »svärja falskt».

Den 18 juli 1759 ville Murbeck justera detta uttryck om Hallman: »svärja falskt» till »anföra något utan grund». Domaren finge pröfva, om eden vore falsk. D:r Rutström frågade, om ej denna förklaring borde för dagen inflyta i protokollet, men de förra orden blifva stående, emedan det ej vore troligt, att notarien orätt uppfattat en så hård utlåtelse. Konsistoriets ledamöter förklarade, att Murbecks uttalande varit »nog swårt» och syftat mot det, som de ifrågavarande orden angifva eller falsk ed, äfven om de ej kunde erinra sig verba formalia. Därför skulle i dagens protokoll antecknas, huru Murbeck velat rätta ifrågavarande ord. Detta konsistoriets beslut vittnar om rättrådighet och om fast vilja att skydda Murbeck mot hans arge fiende. Denne begärde emellertid protokollsutdrag angående konsistoriets beslut. (St. C. P. 1759 ^{18/7}.) Vidare förmådde han fiskalen att beskylla Murbeck för att hafva tillvitat Hallman falskt vittnesmål. Murbecks svar till fiskal Georgii 1761.

anade man, att man var förd bakom ljuset af Rutström. Öfver vägrad kommunikering vädjade Murbeck till högre rätt.¹

Den nye ärkebiskopen SAMUEL TROILIUS infann sig vid konsistoriesammanträdet den 28 november 1758 och hälsades välkommen. Murbeck anmälde sig till företräde. Detta gaf ärkebiskopen anledning att fråga, om det vore sanning, att komminister Murbeck i aftonsångspredikningarne upptoge och vederlade det, som kyrkoherde Rutström predikat i högmässan.

Præses, d:r Schröder, svarade, att detta ej blifvit anmaldt i konsistorium.

Kyrkoherde Rutström sade sig ej kunna säga något härom med visshet. Ty ehuru det alltid varit komminister Murbecks sed att i sina predikningar angripa präster och han sålunda förfarit redan före Rutströms tillträde till Hedvig Eleonoræ församling, så kunde Rutström ej säga, hvem Murbeck åsyftat.²

Ärkebiskopen tillrådde att vid sådant fall förekalla Murbeck och varna honom. Detta lofvade konsistorium.

Rutström fann nu tillfället lämpligt att åter framföra klagomål öfver Murbecks långa predikningar.

Ärkebiskopen uppmanade konsistorium att förfara med Murbeck så, som tillbörligt vore, och upprätthålla ordning.³

Den nye ärkebiskopen visade sig sålunda ogillande och sträng mot Murbeck. När han fungerade som præses i konsistorium den 13 juni 1751 och höll sitt stora tal mot herrnhutismen, hade han säkerligen ej sådana känslor mot Murbeck. Då var Rutström i hans ögon en försåtlig och farlig människa.⁴ Nu däremot fann han Murbeck brista uti god ton och kyrklig ordning, och detta till den grad, att denne borde varnas. Denna förändrade hållning och denna bristande blick för situationen förvåna oss. Hvad situationen beträffar, så fortfor herrnhutismens sållningstid ända till 1760 och kanske något längre, och Murbecks nitälskan mot svärmeriet var fullt berättigad. Strängheten mot Murbeck föreföll säkerligen konsistoriets ledamöter omotiverad, och någon varning synes icke hafva blifvit meddelad. Troilius var en sträng ordningsman, stundom väl hård som

¹ St. C. P. 1758 14/11.

² Detta är ju ett vittnesbörd om, att Murbeck under allt sitt nit iakttog en ganska stor försiktighet.

³ St. C. P. 1758 28/11.

⁴ Se noten s. 155.

sådan. Att hans ordningssinne nu icke slog ned på Rutström, torde i sin mån måhända berott därpå, att han tillhörde Hattarnes parti; han var under riksdagen 1755—1756 en af Hattarnes ledare i prästeståndet.

Vi återvända nu till *Rutström kontra Murbeck*. Denne frågade konsistorium, om ej Rutström, som anmält honom för förseelser, borde förmenas att sitta i konsistorium som domare i dessa mål. Rutström genmälde, att enligt kungl. resolution af år 1697 vore en kyrkoherde, som anmält något i konsistorium, ingalunda att anse som actor. Han vore ej part och kunde ej jäfvas. Saken vore för öfrigt redan hänskjuten till världslig rätt. Dr Celsius däremot var af den tanken, att Rutström borde taga afträde, enär Murbeck besvärat sig öfver Rutström och den senare anmält den förre. Resolutionen af 1697 anginge, hvilken som borde vara actor vid världslig rätt. En angifvare kunde icke vara domare. Rutström ville nu afträda.

Konsistorium fann, att angifvelsen enligt Berghults och Hallmans intyg vore redan hänskjuten till världslig rätt, och hade konsistorium ej att befatta sig med den saken.¹

Den 5 december 1758 inlämnade Murbeck ett memorial, i hvilket han försvarade sig mot Rutströms anklagelser. Beträffande krigsbönen hade han aldrig försummat att bedja, att »Gud wille hafwa sin wård om vår krigsmagt, som nu är utom landet, och wara med densamma samt wälsigna dess wapen till en sådan utgång, som länder till Hans namns ära, den allmänna fridens återställande samt vårt Fädernesland till en ny uppmuntran».²

Såsom vi redan påpekat, måste det beklagas, att representer för alldeles motsatta riktningar sammanförts att verka inom samma församling. Följden kunde ej blifva annan än den, att församlingen delade sig i två partier, hvilka bekämpade hvarandra.³

Den 3 juli 1759 anmälde fyra församlingsbor för konsistorium, att de med oro åhörde Rutströms främmande lärosätt,

¹ St. C. P. 1758 5/12.

² Acta cons. 1759, N:o 10.

³ Murbeck skrifver 1761 i sitt svar till Georgii, att då Rutström nyårsdagen 1759 reste omkring i församlingen för att önska nyår, lofvade denne följä honom, så att han inom två år skulle vara utrotad.

t. ex. att man i gamla testamentet blef med villkor salig, men i det nya ovillkorligen, och att sorg öfver synden är en rasande passion. Rutström påyrkade icke bättring och helgelse utan talade därom med kallsinnighet och förakt. Samma personer anmälde denna sak i Svea hofrätt den 9 juli. Den 17 juli inlämnade andra församlingsbor ett intyg till konsistorium, att de med nöje hört Rutström framställa salighetens grund, medel och ordning enligt Skriften och de symboliska böckerna.

Kyrkoherde Rutström dikterade till konsistoriets protokoll den 17 juli 1759 följande: I Ladugårdslands församling vore mycken sinnesoenighet, och den tilltoge dagligen. Enligt Rutströms öfvertygelse härrörde denna splittring från Murbecks predikosätt, i det denne i de flesta predikningar förklarade, att i staden och församlingarne voro falska lärare, som förfalskade Guds ord, *predikade en lös väg till saligheten och förkastade helgelsen och lagen*. Sålunda förbjöds folk att gå i kyrkan of-tare, än när Murbeck predikade. När Rutström nu anmälde detta, åtog han sig som part onus probandi. Han anhöll, att saken remitterades till vederbörlig domstol. Af en så ovanlig och häf-tig sinnesolikhet och bitterhet kunde åstadkommas *ett offentligt uppror och en för den allmänna säkerheten högst skadlig sam-mangaddning*.

Konsistorium beslöt att remittera denna anklagelse till vederbörlig domstol.

Då kyrkoherde Rutström talat om sammangaddning, borde berättelse härom afgifvas dels till Svea hofrätt i sammanhang med det mål, i hvilket Rutström själf¹ vore angifven för falsk lära, och dels till öfverståhållaren, på det att denne skulle för-

¹ År 1757 anklagades Rutström för en irrlärlig predikan om nattvarden (jfr noten s. 169) och blef omsider ställd under tilltal inför Svea hofrätt. I skrifvelse af den 18 juli 1759 hänsköt konsistorium till Svea hofrätt de fyra församlingsbornas anmälan mot Rutström för falsk lära. Efter besvär af Rutström beslöt emellertid Svea hofrätt den 21 mars 1760 att upptaga saken. Undersökning pågick 1760. *Stockholms konsistorium anhöll hos Kungl. Maj:t, att Rutström måtte suspenderas*, tills saken afgjorts. I denna underdåniga hemställan, som inkom till Kungl. Maj:t den 21 maj 1760, redogöres för vitt-nenas utsagor om Rutströms lärosätt. Denne lärde, att synden vore förlåten för 1700 år sedan. *Om någon sade förldtelsen ske, när man omvände sig, vore detta icke evangelium*. Gud vore icke ond på någon människa, icke ens på djäflarna m. m. Genom en kunglig befallning af den 26 juni 1760 blef *Svea hofrätts undersökning afbruten*. Detta ingrepp i lagskipningens gång blef emellertid år 1762 ogilladt af ständerna. Jfr O. Ackerman a. a., II, s. 75—176.

ordna actor och sätta ut domstol, naturligtvis Norra Förstadens kämnärsrätt.¹

Murbeck åhörde denna förfärliga anklagelse den 18 juli 1759 och begärde protokollsutdrag. Dagen därefter inlämnade han till konsistorium ett memorial, i hvilket han protesterade mot att konsistorium den 17 juli remitterat Rutströms anklagelse mot honom till Norra Förstadens kämnärsrätt, innan det delgifvit honom anklagelsen till förklaring. Han ville öfverklaga denna resolution.² Han anförde också i Svea hofrätt besvär däröfver, att konsistorium ej kommunicerat med honom Rutströms anklagelse för ett predikosätt, som verkade uppror. Beträffande kämnärsrättens undersökning gjorde han exceptio fori och företedde därstädes Svea hofrätts inhibitorial i aktionen.³

Hofrätten infordrade genom konsistorium Rutströms förklaring. Konsistorium afgaf sitt utlåtande.

Enligt detta vore Rutströms anklagelse af den 17 juli så betydande, att konsistorium ej vågade tillåta minsta dröjsmål med laga undersökning. Då Rutström åtagit sig onus probandi, så ansåge konsistorium onödigt att uppkalla Murbeck. Denne kunde ju försvara sig inför kämnärsrätten.⁴ *Konsistorium synes helst vilja slippa ifrån Rutströms anklagelse* och var öfvertygad om, att Murbeck säkert skulle reda sig gentemot en så horribel beskyllning. Denna skulle falla tillbaka på dens hufvud, som väl meriterat sig för rekonvention.

Såsom vi nämnt,⁵ stod RUTSTRÖM under åtal *inför Svea hofrätt*. Under pågående undersökning därstädes sade han, att Murbeck i en predikan brukat anstötliga utlåtelse mot någon, den han sagt skulle ha kommit som en *ulf i församlingen*.⁶ Detta uttalande af Rutström⁷ återgafs i konsistorium af konsi-

¹ St. C. P. 1759 17/7.

² Acta cons. 1759, N:o 68.

³ St. C. P. 1759 21/7, 28/8.

⁴ Acta cons. 1759, N:o 68.

⁵ Se noten å föregående sida.

⁶ St. C. P. 1760 6/6.

⁷ Rutströms elakhet var riktigt utstuderad. Den sträckte sig äfven till de mest privata områden. Rutström kunde ej låta Murbecks lille årsgamle sons lik stå i fred, fast det i 12 år stått på ett aflägsset rum i kyrkan, hvilket kyrkoherde Hallman anvisat. Murbeck fick taga bort det. Murbecks svar till Georgii 1761.

storiemotarien Brander.¹ Med anledning däraf uppkallades Murbeck inför konsistorium den 20 maj 1760.

Rutström framställde emellertid denna dag den frågan, om ej hofrättens protokoll borde blifva »grunden til det, hwaröfwer Comminister Murbeck skal höras», alldenstund detta protokoll ej vore konformt med konsistoriemotariens berättelse.

Præses, d:r Schröder erinrade om att Rutström själf åhört berättelsen utan att göra någon påminnelse. Konsistoriemotarien sade sig hafva berättat, hvad han hört Rutström säga, utan att efterfråga, om *det blifvit vid justeringen ändradt*.²

Rutström genmälde, att hvad Brander sagt vore för hans räkning och kunde ej justeras af Rutström.

Konsistorium beslöt att uppskjuta saken, till dess det inhämtat hofrättens protokoll.³ Rutström ville ej stå för att Murbeck inför församlingen liknat honom vid en ulf. Häraf torde framgå, att *Murbeck ej fällt ett sådant uttryck*.

Svea hofrätt hade den 21 mars 1760 afgifvit följande utslag: Då Murbeck icke blifvit i konsistorium hörd angående d:r Rutströms anklagelse för ett predikosätt, som förorsakade uppror, och då han ej bort betagas att få del af Hallmans och Berghults intyg och afgifva förklaring, så ville Svea hofrätt förvisa dessa mål *till konsistorium, som hade att, sedan Murbeck fått del af Rutströms angifvelser i det ena och det andra och blifvit »fullleligen hörd», därmed lagligen förfara*.⁴

Den 4 juli 1760 anmälde Murbeck i konsistorium, att Svea hofrätt fällt ofvanstående utslag. Vidare anförde Murbeck, att Rutström sades i en skrift till Kungl. Maj:t hafva nämnt, att Murbeck brukade »ett retande predikosätt». Om nu Rutström skrifvit så, »wore detta», sade Murbeck, »null och osanning». Rutström sade sig ej veta, hvilken skrifvelse Murbeck menade. Konsistoriet underrättade Murbeck, att han i kungl. kansliet kunde skaffa sig visshet om Rutströms skrifvelse.⁵

Den 15 juli s. å. inlämnade Murbeck ett memorial, i hvilket han anhöll, att stadsfiskalen måtte åläggas återlämna⁶ de i

¹ St. C. P. 1760 9/5.

² Kursiveringen af oss.

³ St. C. P. 1760 20/5.

⁴ Acta cons. 1760, N:o 68.

⁵ St. C. P. 1760 4/7. Rutströms underdåniga påminnelser med anledning af Stockholms konsistoriums underdåniga hemställan om Rutströms suspension.

⁶ Det Berghult-Hallmanska intyget behöll fiskalen, äfven sedan hofrättens utslag fallit den 21 mars 1760. Murbecks svar till Georgii 1761.

resolutionen omtalta skrivelserna, på det att han måtte få afgifva förklaring. Vidare framhöll Murbeck, att Rutström vid alla tillfällen och mest på hans rygg visade sitt hjärtas sinnelag mot honom. Slutligen begärde Murbeck, att Rutström skulle förklaras jäfvig i förevarande mål. Ty han hade velat beröfva honom hans uppehälle genom att förminska hans kollekter, hans ära genom det Berghult-Hallmanska intyget af den 26 oktober 1758 och hans lif genom angifvelsen om sammangaddnings anstiftande. Rutström kunde ej sitta som oväldig assessor i konsistorium eller ens vara närvarande, ty häraf skulle han begagna sig till att fatta sådana mått och steg, som kunde ruinera Murbecks välfärd.¹ Konsistorium beslöt, att Murbecks memorial skulle kommuniceras med Rutström.²

I sitt öfvermod inlämnade denne ett skriftligt svar, i hvilket han bad konsistorium ej reflektera på Murbecks besynnerliga skrifsätt utan öfverse med honom.³

Situationen var tydligtvis ohållbar. Rutströms beskyllningar voro löjligt absurda, men kunde genom hans förbindelser med Hattarne, som ännu en tid hade makten, medföra faror för Murbeck. Denne insåg, hur farlig Rutström var, och vädjade till Stockholms konsistorium, i hvilket ännu sutto den högt aktade d:r *Abraham Pettersson*, som i mycket var en meningsfrände till Murbeck,⁴ *J. Chr. Hausswolff*, som kanske klarare än andra insåg icke blott den svärmiska herrnhutismens förvändhet i allmänhet utan äfven särskildt den Rutströmska karaktärens förslagna och fräcka äfventyrarenatur, historikern *O. Celsius d. y.*, som var en intelligent motståndare till Hattarne, och pastor primarius *Föran Schröder*, hvilken under hela sin ganska långa præsestid visade Murbeck välvilja och vänlighet och särskildt vid ett tillfälle gentemot ärkebiskop Troilius tog honom i för-

¹ Acta cons. 1760, N:o 68.

² St. C. P. 1760 16/7.

³ Acta cons. 1760, N:o 68. Murbeck var af kapten Blomcreutz ständ inför Norra Förstadens kämnärsrätt. Se noten s. 176. Stadsfiskal Georgii satte åt Murbeck af alla krafter och fortsatte för öfrigt med de gamla anklagelserna, som Rutström framfört 1758. Gentemot fiskalens ämbetspåstående afgaf Murbeck den 21 april 1761 ett skriftligt svar, som är bevaradt bland Acta cons. 1760. I denna sin svarsskrivelse framhåller Murbeck, att fiskalen ej kunnat bevisa någon begången förbrytelse mot lagen. Men fiskalen hade kommit med osanningar och vrängande uttydanden samt försvarat onda saker.

⁴ Eric Tolstadius hade afidit den 28 juli 1759.

svar på ett klokt och afgörande sätt. Vi syfta på Schröders replik, att Murbecks bestraffning af herrnhutismen icke blifvit anmäld för konsistorium.¹ *Samma välvilja visades Murbeck af konsistoriets öfriga ledamöter*² med undantag af Rutström.

Dessa tänkte kanske på någon utväg att befria Murbeck från hans förföljare. Då kom befrielsen från annat håll. Murbeck kallades enhälligt till fjärde profpredikant för kyrkoherdebefattningen i Fridlestads och Rödeby församlingar i Blekinge och blef i laga ordning utnämnd till detta ämbete den 4 februari 1761. Säkerligen kändes det i konsistorium, att en pinsam spänning blifvit häfd, och man drog en lättnadens suck, äfven om man måste befara, att Rutström kunde vålla andra och nya bekymmer; men nog kändes där äfven en hjärtlig glädje och medkänsla med Murbeck, som blifvit befriad från sin fiende, och af hjärtat framgick säkerligen en samfälld önskan om välsignelse på det nya arbetsfältet.

Murbecks ekonomi.

Af det föregående³ framgår, att Murbecks inkomster af för rättningar måste hafva varit högst obetydliga. Sitt egentliga lefvebröd fick han genom kollekthåfvarne.⁴ Som hyresersättning hade han af församlingen 450 daler kopparmynt om året.⁵

Den 6 juni 1700 hade den öfverenskommelsen träffats mellan konsistorium och Hedvig Eleonoræ församling, att komministern skulle åtnjuta håfpenningar i alla aftonsånger, utom när kollekt samlades för kyrko- och skolbetjante. Skolmästaren skulle få ottesångshåfven.⁶

Enligt kungl. resolution af 1742 skulle äldste komministern hafva alla aftonsångshåfvarne.⁷

¹ D:r Schröder erkände pietisternas förtjänster och aktade dem högt. Jfr Gjörwells Anteckningar, a. a. s. 72.

² Mellan Stockholms konsistorium och Murbeck hafva icke existerat några konflikter, åtminstone icke sedan denne blifvit Tolstadii adjunkt år 1747. Jfr O. Quensel, Homiletik, 3:dje uppl., s. 385. Mot Rutström däremot inskred konsistorium, och det med rätta, men de maktägande Hattarne försvarade honom. Se noten å s. 155 och å s. 181.

³ Se s. 172.

⁴ St. C. P. 1758 10/10.

⁵ Protocoll öfwer en Fattig Cassa 1759.

⁶ Acta cons. 1759, N:o 10.

⁷ St. C. P. 1758 12/9. Acta cons. 1759, N:o 10.

När Murbeck år 1750 kom till Hedvig Eleonoræ församling, underrättade kyrkoherde Hallman honom om att hans lön bestod af den »föregående» håfven i alla aftonsånger samt i onsdagspredikningarne och de tre första dagarne i dymmelveckan. När någon kollekt upptogs i föregående håf för annat ändamål, tillkom honom den efterföljande håfven.¹

Emellertid anhöll Murbeck hos Kungl. Maj:t, att han ensam måtte få besörja aftonsångsgudstjänsterna och att andre komministern skulle sköta ottesångsgudstjänsterna. Konsistoriet, till hvilket ärendet remitterades, infordrade kyrkorådets yttrande.² I detta afstyrktes beviljandet af Murbecks begäran såsom stridande mot kungl. skrifvelsen af den 21 juli 1742, hvilken föreskref alternerande. Konsistorium instämde med kyrkorådet.³

Sedan Murbeck afgifvit underdånig påminnelse vid konsistoriets utlåtande, befallde Kungl. Maj:t, att församlingen skulle höras. Detta skedde den 18 juni 1758. Med stor pluralitet (147 röster mot 38) uttalade församlingen sig för Murbecks behållande vid aftonsångsgudstjänsterna. I sitt utlåtande vidblef emellertid konsistoriet sin år 1756 uttalade mening.⁴

Den 12 september inlämnade Murbeck till konsistorium en skrifvelse, som innehöll en berättelse om att han af kyrkoherde Rutström uppkallats till Hedvig Eleonoræ kyrkoråd och med stöd af 1700 års konsistorieresolution fråntagits sin lagliga håf.⁵ Rutström väckte vid ett senare sammanträde förslag om att prästerskapet med Kungl. Maj:ts medgifvande borde åtnjuta underhåll dels af offentliga egendomar i församlingen, dels af artilleriförsamlingens hus och gårdar inom Hedvig Eleonoræ område. Detta Rutströms förslag framställdes ånyo, men mera detaljeradt den 10 oktober och var af följande innehåll: Den eftergående aftonsångshåfven borde tillkomma fattighuset. När betjäningen åtnjöte kollekt af den föregående, borde Murbeck cedere den enligt förordningen af den 6 juni 1700. Detta borde ock ske, när kollekt för barnhuset och lazarettet insamlades. När kollekt uppsamlades för kyrkan, skulle Murbeck få behålla den föregående håfven. Emellertid hemställdes, att konsistorium

¹ St. C. P. 1758 12/9.

² St. C. P. 1756 4/6.

³ St. C. P. 1756 30/9.

⁴ St. C. P. 1758 20/8.

⁵ St. C. P. 1758 12/9.

ville anhålla hos Kungl. Maj:t, att församlingens båda komministrar måtte i stället för håfgång få lön af kyrkan.¹

Murbeck begärde samma dag, att församlingen måtte sammankallas och höras, om den samtyckte till, att håfpenningarne för honom indroges. *De hade utgjort hans enda lefvebröd.*² Vid detta tillfälle borde ej D:r Rutström utan någon annan consistorialis vara ordförande.³ Den 5 december inlämnade Murbeck ett memorial angående håfpenningarna.⁴ I detta omtalar han, att Rutström med en del af kyrkorådet exeqverat af hans inkomster sådant, som lag och författning icke medgaf. Han anhöll ånyo, att församlingen måtte höras. Lönen gäfves af församlingen, ej af kyrkorådet.

Därefter fortsätter Murbeck i sitt memorial: »Jag för min ringa del will i Jesu namn wara nöjd med alt, hwad mig wederfaras kan, och gärna uptaga alt sammans såsom af Herrens hand, den där nog försörjer mig och har sin wård om mig, så länge jag troligen förrättar det mig af Honom i nåd anförtrodda ämbetet med all redelighet. Det skall genom Guds nåd wara långt ifrån mig att träta med någon om jordiska inkomster. Jag väntar därpå, att jag måtte få se min nådelön wid slutet, när dagarne hafwa en ända. Jag finner wäl, att Lutheri ord, det han likmätigt Guds ord anförer wid slutet af Företalet till lilla Catechesen, ännu sannas, att de som troligen arbeta i Herrens wingård få ganska liten lön och tack i werlden». Så mycket ville han emellertid anföra, att de eftergående håfvarne icke allesamman voro fattighåfvar och att enligt kyrkorådets protokoll af 1689 aftonsångshåfvarne nyttjades för Rector scholæ, som predikade i aftonsångerna. Enligt gammal praxis och kyrkorådets protokoll voro inga kollekter ordinaria utom komministers, skolmästarens och kantorns. Nu ville man taga från honom 40 aftonsångshåfvar.⁵

Kyrkoherde Rutström förklarade genast i konsistoriet, att detta ej kunde afgöra denna ekonomiska fråga.

D:r Celsius genmälde, att då d:r Rutström tillika med kyrkorådet förut fattat ett beslut angående håfpenningarne och detta

¹ St. C. P. 1758 10/10.

² Kursiveringen af oss.

³ St. C. P. 1758 10/10.

⁴ Acta cons. 1759, N:o 10.

⁵ Acta Cons. 1759, N:o 10.

beslut nu öfverklagades af komminister Murbeck, så hade konsistorium att döma i saken, och d:r Rutström vore jäfvig. I öfverensstämmelse med Celsii yrkande resolverade konsistorium, att d:r Rutström vore jäfvig. Rutström förklarade sig skola öfverklaga detta beslut. Håffrågan vore af ekonomisk art och hörde till världslik rätt.¹

Murbecks besvär föredrogs den 9 januari 1759. Konsistorium tog hänsyn till öfverenskommelsen af den 6 juni 1700 och till konsistoriets bref till öfverståthållaren af den 2 maj 1744, enligt hvilket församlingen påstått sig af ålder varit befriad från haf till de fattiga. Vidare betänkte konsistorium den omständigheten, att församlingen väl 1737 antagit fattighåfven, men med det förbehåll, att den senare hafven då skulle tillfalla kyrkan. Hedvig Eleonoræ kyrka hade alltid ägt rättighet till en haf. När kollekt för annat ändamål inhämtats i första hafven, så hade fattighåfven indragits.

På grund häraf stannade konsistorium vid följande tankar:

1) Komminister Murbeck vore enligt 1700 års öfverenskommelse berättigad till en haf i alla aftonsånger med undantag af de kollektdagar, som ansloges till kyrko- och skolbetjeningen. För nya kollekters skull kunde han icke förlora sin aftonsångshaf.

2) Om församlingen efter öfverenskommelsen af 1700 åtager sig nya kollekter, så har den därför ej rätt att frantaga komministern hans lön, sådan den genom denna öfverenskommelse blifvit honom tillerkänd. Om första hafven anslås till nya ändamål, så skall komministern hafva den andra hafven. Ville församlingen gifva andra hafven till de fattiga, så skulle komministern den dagen såsom vanligt hafva första hafven. Den nyare kollekt, som församlingen infört, måste vika för den, som tillerkänts komministern, såsom varande en äldre rättighet.

3) När Kungl. Maj:t anbefallde kollekter, så borde dessa uppbäras i den föregående hafven, och komministern skulle då åtnjuta den senare hafven.

4) När enligt 1700 års öfverenskommelse första hafven skulle tillfalla skolmästaren eller kantorn, så borde komministern hafva andra hafven.²

Med anledning af detta utlåtande uttalade d:r Rutström i

¹ St. C. P. 1758 5/12.

² Acta cons. 1759, N:o 10.

konsistoriet den 23 januari 1759 den förmodan, att en jämkning kunde träffas beträffande aftonsångshåfvarna.¹

Den 13 mars inställde sig Murbeck och begärde få del af konsistoriets utlåtande, som tillkännagifvits för kyrkorådet i Hedvig Eleonoræ församling. Denna anhållan beviljades.

Murbeck tackade och anhöll, att ärendet med det första måtte företagas i kyrkorådet. D:r Rutström begärde, att Murbeck ville gifva tillkänna, hvad härvid kunde vara att påminna. Då skulle frågan strax företagas i kyrkorådet.²

Rutström syntes sålunda ej göra sig brådtom med att anordna Murbecks lön. Emellertid ordnades Murbecks arbete genom kungl. brefvet af den 16 maj 1759. I nådigt afseende på församlingens nästan enhälligt uttalade åstundan resolverade Kungl. Maj:t, att komminister Murbeck hädanefter som hittills ensam finge besörja aftonsångspredikningarne i Hedvig Eleonoræ församling och sålunda undslippa att efter kungl. resolutionen af den 21 juli 1742 alternera i otte- och aftonsångsgudstjänsterna med andre komministern, som tillika vore skolmästare. Där-om hade församlingen nästan enhälligt i särskild böneskrift nyligen i underdånighet anhållit.³

Konsistorium beslöt att anmoda Rutström att kommunicera denna resolution med komministrarne och att låta uppläsa densamma för församlingen efter gudstjänsten.⁴

Murbeck tackade den 3 juli för kommunicingen af resolutionen. Emellertid anhöll han, att enär intet i slottskansliet ännu vore åtgjordt angående håspenningarne och d:r Rutström och kyrkorådet ej velat anse konsistoriets resolution för någon resolution, konsistorium måtte med någon »recommendation» till slottsfogden förhjälpa honom (Murbeck) till skyndsamt slut härutinnan, »emedan han eljest allt mer och mer blir lidande». Konsistorium förklarade sig blott hafva gifvit ett utlåtande, ej en resolution. Detta utlåtande vore en upplysning för kyrkorådet, öfver hvars åtgärd Murbeck kunde anföra klagomål.⁵

¹ St. C. P. 1759 ²⁸/1.

² St. C. P. 1759 ¹³/3.

³ Acta cons. 1759, N:o 63.

⁴ St. C. P. 1759 ²⁶/6.

⁵ St. C. P. 1759 ³/7.

Murbeckska inrättningen 1751—1761.¹

1. *Perioden 1751—1756.*

Under år 1752 började man med undervisning i anstalten. En hushållerska, som nu anställdes, undervisade sex små flickor i läsning och skrifning samt i kristendom. I stället för lön skulle hon undervisa andra sex mot betalning. En fattig student antogs att undervisa gossar.

Samma år valdes Murbecks adjunkt, pastor Nils Olin, till disponent. Han hade året förut utsetts till kandidat. Hans efterträdare på den sistnämnda förtroendeposten blef kamreraren i rikets ständers kontor välborne herr Eric Lostierna, om hvilkens intresse och uppriktighet man var förvissad. Till kandidat utnämndes äfven en jungfru Hellebeck. Lostierna blef disponent år 1754. Följande år blef sekreteraren Carl Reinhold von Storkirch kandidat.

Enligt beslut af 1751 sammanträdde disponenterna åtminstone hvar tredje månad för att efterse förvaltningen, upptaga räntor och gåfvor och fatta erforderliga beslut i öfrigt. En af disponenterna skulle vara uppsyningsman öfver hushållningen och minst en gång i månaden inspektera. Murbeck åtog sig nu denna syssla. Vore en disponent förhindrad att infinna sig vid disponentsammanträde, så skulle han skicka en kandidat som sin vikarie. Underlåte han detta eller anmälde han ej laga förhinder, skulle han första gången gifva 10 daler silfvermynt till inrättningen, andra gången 15, tredje gången 20.

Enär åtskilligt i hushållningen kräfde kvinnlig inspektion, beslöt man den 21 februari 1756, att en kvinnlig disponent skulle utses. Man valde fru Anna Wienecker. Föreståndareskapet borde ordnas så, att däri finnes: 1) två präster till att undersöka själarnes tillstånd inför Gud, 2) två ståndspersoner, som bättre kunde bevaka inrättningens förmån och angelägenheter, 3) två borgare att tjäna med räkningar och penningarnes rörelse, 4) två fruntimmer att biträda vid hushållningen. Kandidaterna borde vara närvarande åtminstone vid årsräkenskapernas afslutande och så få kunskap om inrättningens tillstånd. De kunde då ock få framställa önskningar angående anstalten.

Den 25 februari inlämnade Fru Wienecker en skrifvelse, i hvilken hon sade sig mottaga förtroendet som en Guds kallelse,

¹ Murbeckska inrättningens protokoll.

hvilken hon ej tordes sätta sig emot. Hon älskade anstalten högt men fann sig föga skicklig till något föreståndareskap. Med räddhåga hade hon hört kallelsen, ty hon kände sitt hjärtas ostadighet och tröghet i det goda och fruktade att ej kunna sköta denna syssla, som hon ville och borde. Men som hon ansåge allt detta som en Guds styrelse, så ville hon hos Honom anhålla om nåd och hjälp till allt det, som blefve henne anförtrödt, att hon måtte därvid kunna skicka sig efter Hans heliga vilja och inför Hans ögon. Därefter afgaf Fru Wienecker försäkran enligt det fastställda formuläret. På hennes förslag antogs Murbecks hustru Christina Maria Cederbeck till kandidat, på det att hon måtte biträda vid uppsikten öfver hushållningen.

Till inrättningens hushållskapital kom år 1753 ett nytt kapital: prästkapitalet. Hushållerskan skänkte 50 daler silfvermynt och Murbeck lika mycket till bildande af ett aflöningskapital, af hvars ränta i framtiden en präst kunde aflönas. Denne skulle med sina ämbetsförrättningar betjäna inrättningens ledamöter. Så länge ingen annan präst behöfdes än de, som nu vore föreståndare, lades räntan till kapitalet. Detta skulle heta prästkapitalet och finge ej sammanläggas eller hopblandas med inrättningens kapital. »Emedan wi altså wiljom», heter det, »att detta vårt förordnande skall anses som vår yttersta wilja och Testamente, fördenskull förkunna wi en hwar, som efter vår död bjuder till att rubba eller ändra detta, att wara oss ansvarig för Guds domstol, eho det wara må». Detta prästkapital växte så småningom. I början af år 1754 utgjorde det 227 daler silfvermynt.

År 1754 tillkännagaf Murbeck på predikstolen i Ladugårdslands församling, att han gaf sin kollekt på palmsöndagens aftonsång till inrättningen. Och upptogos i håfven 683 daler kopparmynt. En hökare lade härtill tusen daler kopparmynt.

Ett stenhus med några omgifvande mindre trähus vid Artillerigatan (kvarteret Hafssvalget N:o 6) på Ladugårdslandet inköptes för anstaltens behof den 16 februari 1754 för 8,500 daler kopparmynt. Inrättningens gamla gård hade man sålt föregående år för 1,500 daler kopparmynt.

2. *Perioden 1756—1761.*

Att befrämja Guds ära och själars förbättrande hade hittills varit det stora allmänna målet för hvarje handling. Men

man hade ännu ej närmare bestämt, om detta mål skulle sökas i fattigas understöd, åldrigas vård, sjukas skötsel eller fattiga barns uppfostran.

Den 29 juni 1756 fixerade man närmare, hvad man afsåg med »Guds ära och själars förbättrande». Man sammanfattade hittills gifna bestämmelser i en instruktion för disponenterna. Man ville:

1) hålla en fattigskola, isynnerhet för *fattiga flickor*, som annars ej hafva råd att få lära läsa, att de må få fri information uti läsande, skrifvande och anständiga slöjder, men ej njuta underhåll.

2) att gudfruktiga föräldrars små fader- och moderlösa barn, särskildt flickebarn, skulle i anstalten få hem och kristlig uppfostran.

3) att ehuru allmänna fattigskolor för gossar funnos, dessa dock ej skulle lämnas hjälplösa, när högsta nöden så fordrade.

4) att fattiga gudfruktiga sjuklingar måtte intagas och skötas.

5) att fattiga gudfruktiga främlingar, som voro husvilla, måtte i anstalten finna härberge, tills de fingo någon annan utväg.

6) att gudfruktiga människor, som voro fattiga och hungriga, då och då skulle i anstalten få en måltid.

7) att en i anstalten uppfostrad flicka, som förhållit sig dygdig, trogen och flitig samt vinnlagt sig om en sann gudsfruktan, skulle få någon hemgift, om hon skulle träda i äktenskap med en gudfruktig man, då detta skedde med föreståndareskapets samtycke, hvilket stode i faders ställe.

Ståndsindelningen inom disponentskapet bibehölls. Hvarje stånd hade sin uppgift. 1) Prästernas vittnesbörd skulle gälla mest, när det var fråga om själstillståndet hos dem, som skulle intagas å anstalten, eller hos dem, som skulle utses till kandidater. Prästerna hade bäst tillfälle att pröfva själarne och gifva råd angående gudaktighetens öfning. 2) Ståndspersonerna ombetrodde att vårda anstaltens angelägenheter å vederbörlig ort. 3) Borgarne skulle hafva uppsikt öfver räkenkaperna. 4) Fruntimren skulle öfvervaka »den inwärtens hushållningen». Men intet stånd finge ensamt för sig afgöra en sak. I viktigare frågor skulle disponenterna gemensamt besluta. I små saker skulle åtminstone præses närvara vid hvarje stånds sammanträde.

Såsom beskyddare beslöt man att kalla riksrådet, excellensen grefve von Rosen. Excellensen hade låtit pastor Murbeck förstå sin välvilja för inrättningen. Han läste protokollen och

förklarade sig villig att emottaga förtroendet. Han tillrådde att hos Kungl. Maj:t göra underdånig ansökan om lämpligt privilegium. Punkterna af den 29 juni 1756 borde framläggas i ansökan. Ansökan inlämnades. Kungl. Maj:t begärde närmare underrättelse om anstaltens regler. Murbeck lämnade uppgift om inrättningens ändamål, medel, resultat och disponentval och anhöll 1757, att intet ingrepp måtte ske uti föreståndarnes disposition, men att om något intrång skedde, hvar och en finge tillbaka sin andel. Denna underdåniga ansökan motarbetades af Rutström.

Hofrättsassessor¹ Carl von Strokirch aflade den 11 juli 1756 vederbörlig disponentförsäkran. För att skydda sig mot herrnhutismen beslöt man den 30 september 1757, att äfven kandidaterna skulle afgifva försäkran. De gjorde detta den 14 nov. 1757. Deras försäkran innehöll, att som de antagits till medlemmar i denna kristl. inrättnings föreståndareskap, som endast syftade på Guds ära och nödlidande kristnas tarfveliga hjälp, så försäkrade de inför Herren Guds ansikte, att de ville redligen efterkomma det, som till denna kristliga inrättnings ändamål bör aktas, och det med ett rent samvete inför Gud enligt anstaltens föreskrifter. Och som de ville anse anstaltens hushållning såsom en Guds den högstes hushållning, för hvilken de skulle en gång göra räkenskap, så ville de i Jesu namn hålla denna sak helig samt med all uppriktighet och flit både med råd och gärningar efter den förmåga och de krafter, som Gud förlänade, söka detta verkets rätta befordran utan egennytta.

Likaledes ville de anses värdiga att utskjutas, om de visade egennytta eller uppsåtlig försummelse eller om de ingingo i något sekteriskt väsende, som strider mot Guds uppenbarade ord och den sanna evangeliska lutherska läran, eller om de ville höra och hålla sig till andra lärare än dem, som föreståndareskapet har förtroende till och äro befunna vara redliga lärare, eller om de sökte föra andra med sig till hvarjehanda skadliga lärares hörande. Inför Gud på sin själ betygade de, att så framt de blefvo voredliga eller begingo någon list eller falskhet mot anstaltens första, enfaldiga och gudeliga syftemål, de hade att förvänta Guds vrede, rättvisa hämnd och förbannelse. Denna försäkran bekräftades med kandidaternas namnunderskrifter.

Den 9 maj 1757 öfverlämnade Murbeck och hans hustru till anstalten ett gåfvobref å ett tusen daler silfvermynt. Så

¹ Han blef några månader därefter hofrättsråd.

länge Murbeck lefde, ville han betala 6 % ränta härå, hvilken ränta skulle vid hvarje kvartal användas till hushållerskans och pigans aflönande. Efter Murbecks död skulle Fru Murbeck betala hela kapitalet, som då skulle tagas af Peter Murbecks boksamling och annan kvarlåtenskap. Detta kapital, som var n:o 3 i inrättningen, skulle kallas löningskapitalet. Det finge ej användas till andra ändamål än betjäningens aflönande. Vidare föreslog Murbeck, att om så fogades, skulle hans änka intagas å anstalten och stanna där utan att vara densamma till tyngd. Och förbundo sig disponenterna att gifva henne ett värdigt underhåll.

Förutom hushålls-, präst- och löningskapitalen tillkommo den 30 juni 1757 hjälpkapitalet att användas till gåfvor och lån samt brudkapitalet, af hvars räntor hemgift skulle skänkas enligt 7:de punkten i programmet af den 29 juni 1756.

Under år 1757 nedrefvos flera af de gamla trähusen, och man uppbyggde nya stenhus. Med alla reparationer hade man nu betalt för hus och gård 51,000 daler kopparmynt. För att reda sig måste man mot inteckning låna i bank 18,000 daler.

Efter kvartalssammanträdet den 31 december 1757 gick man upp i den nya salen. Tio år hade förflutit sedan anstaltens början.

Murbeck höll ett tal med ledning af Ebr. 13:16, där Guds Ande säger: »Förgäter icke göra väl och meddela, ty sådana offer täckas Gudi!» Murbeck framhöll, huru Guds Ande uppmuntrar de trogna till en nödvändig kristendomsplikt, först med allvarlig förmaning, som både har påminnelse: Förgäten icke! och tydlig befallning att göra väl och meddela, sedan med hugneligt löfte, att sådant både anses af Gud som offer och annars täckes Gud. Därvid gjorde Murbeck tillämpning på anstalten, som han visste vara Gud behagligare än många andra fattighus, i synnerhet efter man här förnämligast sökte att underhålla dem, som man trodde vara Jesu rätta lemmar och således mest värdiga välgärningars åtnjutande. Sedan hölls bön för hela kristenheten, fäderneslandet och öfverheten samt för anstalten och dess välgörare. Bönen afslöts med Fader vår och Herrens välsignelse. Så sjöngs svenska psalmen 305 »Nu tackar Gud alt folk». Därefter gick hvar och en förnöjd hem till sitt.

Komminister Murbeck flyttade år 1759 in i anstaltens öfre våning och förband sig att betala till anstalten den hushyra

(450 daler kopparmynt), som Hedvig Eleonoræ församling bestod honom såsom komminister.

Den 11 februari 1761 höll Murbeck ett tal till de församlade disponenterna. Han hade förnummit, att Gud nu ville förflytta honom från Stockholm till en annan ort. Han vore bekymrad särskildt därför, att han kunde någorlunda förutse, huru stor olägenhet D:r Anders Carl Rutström, som skulle hafva namn af kyrkoherde vid församlingen, skulle söka tillfoga anstalten. Ty denne hade redan lagt många hinder i vägen för deras underdåniga ansökan hos Kungl. Maj:t af år 1757 att få samma nådiga privilegier för denna inrättning som för andra fattighus i Stockholm. Han hade vidare visat, att han vore herrnhutiska partiets och lärans förfäktare, emot hvilken lära de alla hade i protokollet gjort sitt betygande. Om nu denne mannen efter talarens bortresa finge litet mera luft, så skulle han icke allenast söka vinna det, som han redan åstundat, nämligen att få sin hand med i föreståndareskapet, utan äfven omsider efter sitt eget tycke allt där så förändra, att det, som de i hjärtlig enfaldighet och välmening åsyftat till Guds äras befrämjande, det kunde sedan blifva omvändt till Guds namns största vanära. Detta vore så uppenbart, att flera skäl ej behöfde framföras angående den nämnda mannens person, frejd och sinnelag.

Det vore därför nödigt att i tid rådgöra om anstaltens framtid. Antingen borde man hyra ut huset och så hyra några rum för anstalten uti en sådan församling i Stockholm, där den under en välsignad kyrkoherde kunde hafva sitt lugn och beskydd, eller ock borde man enligt beslutet af den 9 juni 1750 flytta anstalten till en annan ort. Hvar och en borde afgifva sitt votum.

Kammarherre von Bahr såg med saknad, att anstalten nu förlorade pastor Murbecks dagliga tillsyn. Han hade länge fruktat för, att de skulle förlora sin käre föreståndare. Väl hade han varit sjuk, men, Herrens namn vore lofvadt, han lefde ännu bland dem. Nu skulle han skiljas från dem på grund af en församlings enhälliga kallelse och kungl. fullmakt.

Inrättningen vore ej bunden vid Stockholm. Och det vore väl. Ty i hvems händer skulle man nu lämna denna anstalt, hvars ändamål vore endast Guds ära och sådana själars vård, hvilka känna Gud, samt barns uppfostran och undervisning i kristendom. Talaren visste ej, om någon bland de närvarande

hade tillfälle att dagligen vårda anstalten. För egen del hade han nog af att gifva akt på sig själf. Han kände män med stora egenskaper, men de passade ej för denna uppgift, då många andra rikets sysslor eller stora församlingars vård upptog dem eller ålderdom nedtryckte dem. Det vore säkrast att, så länge man kunde, nyttja den, som från början ägt största förtroendet. Inrättningens hus borde därför säljas till högsta pris, som kunde ernås, och försäljningssumman användas antingen till inköp af någon landtegendom å samma ort, där kyrkoherde Murbeck komme att vistas, eller till förverkligande af anstaltens ändamål på annat sätt å samma ort. Landtegendomen skulle tillföra anstalten nytta i form af rum och matvaror, men dess skötsel medförde besvär på grund af folkbrist och dyra arbetslöner, men en hälftenbrukare kunde ju sköta gården. Huset vore graveradt i rikets ständers bank; denna kunde uppsäga lånet. Man sökte ock listeligen att draga inrättningen till ett helt annat ändamål. Säkrast vore att låta allt stå under den värdige mannens, kyrkoherde Murbecks, inseende. Han vore verkets upphofsman, han hade mest bidragit till dess förkofran och detta både med penningar och genom personlig, daglig tillsyn; han hade gifvit anstalten ett mera betydande anseende, än den annars utan honöm kunnat få.

Kommissarien Lostierna ansåg, att anstalten svårligen kunde få en så redlig och uppriktig föreståndare som kyrkoherden Peter Murbeck. Han hade från början visat anstalten mycken åhåga och en hjärtlig ömhet. Lostierna kunde ej med godt samvete hafva sådant förtroende till någon annan som till kyrkoherde Murbeck. Huset borde försäljas, och anstalten anordnas på den ort, dit Gud nu skickat deras gode vän och själasörjare. Där skulle inrättningen under hans inseende tjäna till många fattigas och nödlidandes behof och uppehälle.

Pastor Olin ansåg, att för anstaltens bestånd och vidmakthållande vore det tjänligast, att den flyttades till Blekinge, där kyrkoherde Murbeck nu komme att verka.

Sedan hvar och en afgifvit sitt votum, blef beslutadt, att *inrättningen skulle flyttas till Blekinge* och dess hus i Stockholm säljas.

Murbeck tog den 27 april 1761 afsked af sina vänner och bröder i direktionen och befallde dem i Guds nåd. Han ön-

skade, att Gud, som låtit hans själ fågnas af deras nit för anstalten, måtte bereda deras hjärtan till den rätta fågnaden i tiden, att de måtte få gemensamt fågnas i evigheten. Han tillönskade dem Herrens välsignelse till kropp och själ för tid och evighet.

Kammarherre von Bahr hade varit förhindrad att närvara vid afskedssammanträdet. Han insände därför en skrifvelse till anstaltens styrelse af följande innehåll: De räknade nu snart 14 år, sedan anstalten tog sin början. Ändamålet vore kristligt, uppsåtet berömligt och verkan nyttig. Allas åhåga drefs af nit, redlighet och inbördes kärlek att befordra inrättningens fortkomst genom tillskott, den ene mer, den andre mindre, allt efter hvars och ens omständigheter. Allas gärning vore dock en och samma, ty intet kunde hindra deras välvilja. Ett litet samman-skott af några få hade nu genom Guds välsignelse ökat sig till till något anseeligare. Många andra hade af glada hjärtan bidragit till anstaltens upphjälpande. Hvars och ens berömvärda biträde vore en inlagd skatt, hvarigenom mångas okunnighet kunde hjälpas, mångas sorgetårar aftorkas samt mångas hunger och törst släckas, så framt den rena och enfaldiga afsikt bibehölles, som i början varit åsyftad. Af innersta hjärta önskade talaren, att den aldrig måtte utslockna utan snarare dagligen uppeldas. Många vidriga omdömen, mångas bitande tungor¹ och torde hända tillämnade svåra öden hade under åren hotat dem. Men Herrens namn vare äradt, till denna stund hade deras fiender dock måst duka under. Deras skyldighet vore därför att laga, att deras samveten blefve vittnen mot dessa vedersakare en gång inför den högsta domaren och att fiendernas ilska, hat och falskhet fölle till intet genom brödernas rena förhållande. Att sätta fläckar på en god sak vore afund, att förgylla en svart sak vore smicker. Bägge voro mästerstycken af den fienden, för hvilken hela människosläktet vore utsatt. Att omtala alla de blidare tillfälligheter för detta verk, vore för vidlyftigt och mindre nödigt, i synnerhet som minnesböckerna innehölle hvars och

¹ Handlanden Zachau skickade sin tjänstjungfru till att undervisas för att begå nattvarden. Denna jungfru hade varit amma åt en mamsells lilla barn, hvilken mamsell hemligen legat i barnsäng hos Berghult, utan att denne talat Guds ord med henne. Berghult hade emellertid kallat Murbecks inrättning för ett hus för lösa kvinnor. Murbecks svar till stadsfiskal Georgii 1761.

ens välmening. Men ett kunde von Bahr icke förbigå vid detta tillfälle. Han måste omtala den man, som varit upphofsman och instiftare af denna inrättning. Ingen ibland dem vore okunnig därom. Men på det en tacksam eftervärld ej måtte taga miste, borde något nu sägas och i handlingarna finnas därom. Den förste, som varit betänkt att på ett så för det allmänna som enskilda nyttigt sätt använda, hvad för hvar och en kunde vara misteligt, vore denne käre medlem, kyrkoherden välärevördige och höglärde herr Peter Murbeck.

Den, som haft mesta mödan vid verkets vård, hade varit han. Den, som dragit tyngsta bördan vid dess uppehållande, så uti nödig undervisning för barnen som förskott af penningar, då de varit af nöden, hade varit han. Den, som genom bevekliga och till ett redligt uppsåt ledande skäl förmått många till detta verkets biträdande, vore han. Den ibland dem, som mera i hemlighet än uppenbarligen själf af egna medel bidragit till detta verks förmåner, hade varit han. Hade någon längtat efter och med alla krafter sträfvat efter att en gång få se detta verks stadga, så vore det han.

Därför förmodade von Bahr, att hvar och en med oupphörlig tacksägelse vidkändes en sådan ömhet, nit, åhåga och välmening.

Kammarherre von Bahr fortfor: »Mina Wårde Herrar Ledamöter! Edra samwetens wittnesbörder åberopar jag mig, om icke så är; jämte det jag önskar Eder alle en rik belöning för all Eder enskildt härwid hafd omtanka och bistånd . . . Konungar upresa sig ärestoder uti Land och Riken. Hjeltar upresa sig ärestoder . . . Men hwar upresa sig redelige Lärare och Gudfrucktiga Själar ärestoder? Jo, i Guds Nåd, På trones Ankare, I fattigas glädjetårar, I hungrigas mättande, I Törstigas Swalkande, I naknas klädande, I sjukas botande, I blindas ledande, I okunnigas rättande, I förtryktas uppehållande, I alla nödlidandes hjelpande. Dessa ärestoder blänka wäl ej såsom werldenes, men måste dock ibland oss lysa fram emellan hat, förföljelser och sorgemoln; ty det heter: Låter Edert ljus lysa för menniskor. De förorsaka då stundom häpenhet och förundran, stundom förbättring. Så förswinna de igen, mäst utan frugt hos werldenes barn. Men deras grund står dock fast. De måtte en annan gång ljusna up igen; ty de stå ej på lösan sand, utan på hällebärg.

En fördold låga måste dock en gång utbrista. Ach! Hwad är mera brinnande än kärleken uti Gud? . . .

Hedersman! Wördade Broder, som i dag på ett wisst sätt skills wid oss, gack i Herrans namn dit Du kallad äst och tag Dig den Lott Dig tillhörer! Du, som smakat och sedt, huru ljuflig Herren är, Du wet ock, hwad Dig häraf tillkommer. Mitt hjerta blöder, mina ögon rinna och mitt innersta wittnar om, hwad godt Du mig gjordt, ledd af en högre hand och sänd til själars upbyggelse. Honom ware ära, som alt förmår. Din och min och allas vår Öfwer Herde! Dig, Du redlige Wäktare ware tack för hwart straffande, lockande, trugande, förmanande och tröstande ord, Du på Zions murar utropat. Herren hafwer låtit och låte framgent det komma tilbakars til Dig med wälsignelse! Tack ware Dig ock, Sändingabud i Christi stad, för alt godt Du mig bewist! Dina wälgerningar följ Dig och återkomme med en rik skörd af det Du utsått! Min ärkänsla uti werckeligheter är otillräckelig, men uti ett tacksamt hjerta outsläckelig och täflar med alla andras om företrädet. Mina swaga förböner äro de enda offer jag nu har att frambära till wedermäle . . . Om mitt inre kunde tala, så skulle Du blifwa warse, att hwarken gerningar eller ord försloge . . .

Men jag får låta mig nöja med ofulksomlighet till den stund, då Gud, som alt wedergäller, tilsäger Dig sin Härlighet som nådebelöning för altsammans. Jag är så mycket mera wiss därom, som Han lofwat ej lemna en bägare kalt watn, uti Hans namn gifwen, olönt.

Far nu wäl, Du käraste Wän! Du skills wäl ifrån mig, men åminnelsen af Dit nitefulla arbete, Redeliga umgänge, upricktiga wänskap, Ädelmodiga gerningar och Faderliga ömhet uplifwas dageligen i mitt sinne uti en oförändelig hugkomst och wördnad. Mitt hjärtas tankar skola dock följa Dig och minnet af Din närwarelse måste då wara mig en ersättning i min saknad.

Herren göre Din wäg lyckosam! Öfwerherden hafwer satt Dig til en herde öfwer sin hjord och skaffare til Guds hemlighet. Ett högt Embete. Dagelig waksamhet, otröttad flit och drygt ansvar äro de bördor Dig ifrån flera tider ålegat och än vidare trycka.

Stora plikter åtföljer stor Belöning. Därföre säger Konungen öfwer alla konungar: War trofast in til döden, så skall jag gifwa Dig Lifsens krona. Härligt Bud. Härligt löfte och härlig Belöning. Andans kraft ware Din styrka, Trones sköld ware

Din hjälm, Guds ord ware Ditt Ljus! Guds Beskydd ware Din förmur emot werldenes afund och Bitterhet! Guds Frid ware innom Dig! Guds frid ware utom Dig och i Dine huse! Så tråtsar Du helfwetets gapande käftar. Herren öke Dina dagar! Styre Dina rådslag! Fröjde Ditt hjärta, frede Ditt samwete! Herren göre Ditt Embete drägligt, Din börda lätt... Din lära ren, Ditt lefwerne lysande, Din waksamhet bäfwande, Ditt wäckande rörande, Ditt tröstande styrkande, Dina åhörare upbyggda, Ditt arbete wälsignadt, Din skörd härlig! Din wandel redelig! Din död lefwande, Ditt lif Ewigt och Din lön himmelsk!

Då får Du en gång ingå i den staden, där intet besmitte-
ligt inkommer, och blifwa klädd uti det hwita skinande silket,
som är helgonens rättfärdighet, förwärfwad i Christo, och som
är rentwaget i Dess blod, och Du får af nåd undfå Härlighetens
Krona af allas vår Brudgumme.

Ack! Ett härligt åskådande af det, som intet öga sett! Ett
ljufligt hörande af det, som intet öra hört! Ett ljufligt kän-
nande och en lefwande erfarenhet af det, som uti ingen män-
niskas hjerta upgånet är!

Då får Du den rätta hwilan i Gudi, skild ifrån allt besvär.
Då får Du upskära Dina gerningars frugt, som är alt uti Ett
och Ett uti alt. Då får efterwerlden säga om Dig: Du är död
men dock lefwer.

Ja, lef i tid och Ewighet nögd i Gudi, Du Christendoms
Broder, Du redelige Wän! Jag häpnar, då jag skall säga Dig
ett ömt Farwäl. Far i Herrens namn wäl! Af Herranom äst
Du kallad, far i Herranom, grip an Dit wärk i Herranom och
fullborda det i Herranom! Farwäl!

Signilsberg d. 30 Aprilis 1761

Hind: von Bahr».

Murbecks pastorexamen och befordran till kyrkoherde.

Det sätt, hvarpå Rutström blef kyrkoherde, stred mot laga
former och kyrklig ordning. Hans befordran var ett brutalt
öfvergrepp mot församlingen. Murbecks befordran hade däre-
mot en fullt laglig karaktär.

Blekinge var Murbecks hembygd. Öfver allt Sveriges land
var han berömd som predikant och själasörjare, och då kunde
han icke vara förgäten af hembygdens kyrkofolk. Utan någon

ansökan från hans sida blef han den 4 maj 1760 af Fridlefstads och Rödeby församlingar enhälligt kallad till fjärde profspredikant. Samtliga socknemännen i Fridlefstad på en man när och samtliga Rödeby församlingsledamöter på 4 åboar när kallade honom.¹ Sedan Lunds domkapitel uppfört honom på fjärde förslagsrummet till nämnda pastorat, erhöll han den 19 juni 1760 Kungl. Maj:ts tillstånd att aflägga pastorexamen inför Stockholms konsistorium i stället för inför Lunds domkapitel.

Den 8 augusti 1760 anställdes med Murbeck »ordentlig» pastorexamen. I anseende till sin ringa öfning att uttrycka sig på latinska språket begärde och erhöll han konsistoriets tillstånd att afgifva sina svar på svenska språket. Vi återgifva endast hans mera karakteristiska svar.

D:r Nensén examinerade i Historia ecclesiastica. Quid est religio? Guds sanna dyrkan. Quotuplex est religio? Interna vel interna et externa? När den endast är externa, så duger den ej mycket. Men den, som invärtes rätt dyrkar Gud, han visar det ock utvärtes.

An Sociniani pro Christianis sunt habendi? Murbeck kunde ej finna, hur de kunde kallas kristna, ty i sin Rakauska katekes vilja de ej erkänna Christus såsom sann Gud, fastän de tala mycket om Hans efterföljelse.

An libris symbolicis categorice est subscribendum, quia cum S. S. consentiunt? När man ger akt uppå, att väl den tidens talesätt sedermera kunnat förbättras, men att meningen dock är lika riktig, så kan man underskrifva dem quia consentiunt, ej quatenus.

Quænam imprimis officia Ministro verbi Divini incumbunt? Han skall vara den helige Andes redskap att omvända själar.

An in concionibus unice inculcare debet *contritionem*, et bona opera, posthabitis articulis de satisfactione Christi, de fide et justificatione? Hans skyldighet är *recte serere verbum Dei*, och han kan ej undvika att anföra båda delarne.

Kyrkoherden Wilke frågade i Theologia Morali:

Quia Theologia Moralis quotidianum incrementum vitæ spiritualis intendit, in quo consistit vita spiritualis? Däri, att Christus lefver genom tron i våra hjärtan. Ty som tron förenar oss med Christus, så hafva vi det andliga lifvet i Honom. I första

¹ Fullmakten för socknarnes ombud, Acta cleri 1760, Lunds Domkapitels arkiv.

uppväckelsen gifver väl den helige Ande några rörelser, men själfva lifvet uppkommer ej förrän genom tron.

Quomodo verba 1 Ioh. 3 sunt intelligenda, quod reginitus non peccet nec peccare possit? Så länge han är i nya födelsens stånd, så bevarar honom Guds säd eller den helige Ande med Ordet, att han tager sig till vara.

Quomodo different phrases: peccata facere et peccata habere? Habere peccata innefattar icke allenast att vara född i synden utan äfven känna hos sig dess skuld och rörelser, men facere peccata är att göra synd med uppsåt.

Quotuplex est perfectio, quam lex requirit? Det gifves hos kristna en perfectio evangelica, hvarigenom de räknas fullkomliga för Kristi skull. Sedan förstås med fullkomlighet, att deras hjärtan äro böjda till uppriktighet och redlighet.

Num homini justificato bona opera necessaria sunt? Liksom det ej är möjligt, att eld kan vara utan sken eller en levande människa utan ande, så kan ock en pånyttfödd människa ej annat än med invärtes böjelse sträfva efter det, som godt är.

D:r Murray examinerade i Exegetik och förelade epistelperikopen på 10 söndagen efter Trinitatis samt Jeremias 23: 5.

D:r Forsskåhl examinerade i Dogmatik.

In quo consistebat immediata Spiritus sancti inspiratio? Den helige Ande helgade deras förstånd och sinne, så att de ej allenast fingo gudomligt ljus utan ock brukade sådana ord, som voro fulla med gudomlig kraft.

Præses, D:r Jöran Schröder examinerade i Teologia Polemica.

Quod ad modum Salvationis per Christum attinet, quinam sunt errores fanaticorum? De äro af många slag, Vederdöparne erkänna någorlunda Christi försoning. *Dippel nekar den alldeles*.¹

Annon doctrinam de Christo in nobis ita urgent, ut Christum *pro* nobis negligent? Ja, men *herrnhutarna* tvärt om.

An doctrina de Christo in nobis prorsus rejicienda? Nej, Christus förenar sig alltid med Ordet; och när Ordet rör hjärtat, så röres det af Christus.

Quis error fundamentalis Dippelii? Allraförst förklenar han vår Frälsares försoning. Sedan blandar han äfven rättfärdighet och helgelse tillsammans.

Pseudomystici num ad fanaticorum turbam reducendi? De

¹ Murbeck var alldeles oberörd af dippelianismen. Jfr s. 142.

bygga tvärt emot salighetens grund, då de sätta reningen framför upplysningen och rättfärdiggörelsen.

Quid sentis de Zinzendorffio? År 1735, när jag var präst i Malmö, kom Zinzendorf själf till mig. Då fann jag *strax*, att hos honom var »ingen rätt wördnad för Gud»: ¹ ty han umgicks med bedrägeri och osanning; och har jag sedan af deras skrifter fått nogsam underrättelse om hans och dess anhängares wifarelser».

Därmed var Murbecks pastoralexamen afslutad. Stockholms konsistorium fann honom skicklig till kyrkoherdeämbetet. Sjutonde söndagen efter Trinitatis (text Luc. 14: 1—11), hvilken år 1760 firades den 28 september, höll Murbeck sin profpredikan i Fridlefstad och Rödeby.² Vid valet därstädes den 19 oktober 1760 erhöll han stor röstpluralitet. Förste profpredikanten, häradsprosten och kyrkoherden i Backaryd Lars Sommar erhöll 7¹⁰⁹/144 hemmantalsröster, andre profpredikanten, rector scholæ magister Andreas Thörn 2, tredje profpredikanten, amiralitetspredikanten magister Claes Wiebe 6 samt fjärde profpredikanten, komminister Murbeck 66¹³¹/144.³ Församlingarne anhöllo hos Stockholms konsistorium om dess förord för Murbeck, hvarigenom konsistorium skulle »gagna och fågna» dem.

Den 25 november 1760 afgaf konsistoriet sitt förord för Murbeck. Det hade anställt pastoralexamen med honom och funnit honom skicklig till kyrkoherdebefattningen. »Efter ellofwa års träget och nitiskt arbete» vid komministersbefattningen i Hedvig Eleonoræ församling hade Murbeck gjort sig förtjänt af konsistoriets förord till befordran. Förordet är undertecknad af J. Schröder, Justus Hausswolff, Olof Celsius, Andr. Murray, Abrah. Pettersson, O. Werander och P. Nensén.⁴

Den 4 februari 1761 blef också Murbeck af Kungl. Maj:t utnämnd till kyrkoherde öfver Fridlefstads och Rödeby församlingar. I kungl. fullmakten heter det, att komminister Murbeck kommit i åtanke i anseende till hans »långliga Tienst, goda Lär-

¹ Kursiveringen af oss. Detta Murbecks omdöme om Zinzendorf utgör en bekräftelse på vår förut uttalade uppfattning, att Murbeck aldrig var herrnhutare. Jfr Alex. Rydberg, P. Murbecks verksamhet i Skåne, s. 50.

² St. C. P. 1760 ²³/9. Lunds Domkapitels protokoll 1760 ²⁷/8.

³ Lunds Domkapitels protokoll 1760 ⁵/11.

⁴ Stockholms kons. und. skrivelser 1760, Riksarkivet.

dom och uppbyggeliga Embetsgåfwor samt i öfrigt städse betygade skickelighet och wälförhållande».¹

Den 17 februari s. å. företedde Murbeck sin fullmakt i Stockholms konsistorium och tackade dess ledamöter för deras *äfven vid detta tillfälle visade bevågenhet*.

Konsistorium uttalade sin fägnad öfver att dess förord ländt kyrkoherden Murbeck till förmån, och önskade honom lycka och välsignelse.²

Vid aftonsångsgudstjänsten i Hedvig Eleonoræ kyrka Kristi himmelsfärdsdag den 30 april 1761 höll Murbeck sin afskedspredikan till den församling, inom hvilken han nu verkat i 11 år. Den 1 maj afreste han till sitt nya verksamhetsfält i Blekinge.³ Han var nu 53 år gammal.

Murbeck var trogen mot Gud och mot den särskilda gåfva, som han undfått. Han sparade sig aldrig uti sin Herres tjänst. Därför skall hans minne ej förgätas af Sveriges kyrkofolk.

¹ Acta cons. 1761, N:o 22.

² St. C. P. 1761 17/2.

³ Murbeckska inrättningens protokoll.

Alexander Rydberg.

De svenska medeltidsbiskoparnes visitationes liminum ss. apostolorum.

Besöken i den stad, som Petrus och Paulus helgat med sitt blod, och vid de helgedomar, som buro de båda apostlafurstarnes namn, kommo tidigt att spela en betydande roll inom den kyrkliga botdisciplinen, och bland de löften, som kunde göras för syndaförlåtelses vinnande, hörde de om besök vid apostlarnes trösklar till de kraftigaste. Men vid sidan af dessa besök *ex voto* trädde dylika *ex lege*. De senare kommo att bli en akt af vördnad, som Roms biskop kräfde för S:t Petri stol af en under århundradenas lopp allt mera vidgad krets af prelater.¹

Hvad denna institutions ursprung beträffar, torde detta vara att söka i det kraf på inställelse vid de romerska provincialsynoderna, som Roms biskop gjorde gällande gentemot sina suffraganer. Innan i de 4:de och 5:te århundradena Milanos, Aquilejas och Ravennas biskopar lyckades förvärfva sig metropolitvärdighet, stodo nämligen direkt under Roms primat samtliga biskopar i hela Italien och på närliggande öar, framför allt Sicilien. Under äldre tid ha årligen flera synodalterminer förekommit, men år 743 bestämmes under Zacharias' pontifikat på en synod, att inställelsen skulle ske årligen till den 15 maj. Skyldiga att infinna sig voro enligt samma synods beslut »omnes episcopi, qui hujus apostolicæ sedis ordinationi subiacebunt.» Sådana voro ej blott Roms direkta suffraganer, utan äfven ärkebiskopen af Ravenna, som alltjämt hade att motta sin konsekration af påfvens hand. Med undantag af ett misslyckadt för-

¹ Den bästa framställningen af visitationsskyldighetens uppkomst och tidigare utveckling har lämnats af J. B. SÄGMÜLLER i Tübinger Theologische Quartalschrift 82 häft. 1 s. 69—117: *Die Visitatio liminum ss. apostolorum bis Bonifaz VIII.* På SÄGMÜLLER bygger GÖLLER i *Die Einnahmen der apostolischen Kammer unter Johann XXII* s. 52-56. Se f. ö. artiklarna *Visitatio liminum* i Haucks Realencyclopädie (J. JACOBSONH och FRIEDBERG) samt *Visit ad limina* i The Catholic Encyclopædia (FANNING).

sök af Nicolaus I har ingen vidare utsträckning af denna inställelseskyldighet ägt rum förrän under de stora reformpåfvarne under 11:te och 12:te århundradena. Det är under dessa, hvilkas rad inledes af Leo IX, som visitationsinstitutionen uppstått i den form, den sedermera i det hela bibehållit. Då det för dessa påfvar gällde att finna medel för den koncentration af kyrkostyrelsen i sina händer, som tidsförhållandena tycktes kräva, kunde väl ett sådant synas utgöras af den till generalsynod utvecklade romerska synoden, till hvilken samtliga metropoliter, som hade att af påfven mottaga pallium som tecknet på sin värdighet, skulle ha att infinna sig. En synod af denna omfattning skulle dock blifvit en alltför tungrodd apparat, och därför utlösa påfvarne vid denna tid ur skyldigheten att komma till synod — denna kommer väl att därjämte kvarstå, men endast på särskild kallelse — en skyldighet för biskoparne att med vissa mellanrum bege sig till Rom för att bedja vid apostlarnes grafvar, ge påfven ett bevis på sin skyldiga vördnad och aflägga berättelse öfver sina dioecesers tillstånd. Så heter det i den obediensed, som en ärkebiskop aflägger år 1079, väl å ena sidan: »Vocatus ad synodum venire non differam nisi præpeditus canonica excusatione vel præpeditone», men därjämte: »In nataliciis apostolorum eorum limina visitabo aut per me aut per nuntium meum, nisi apostolica licentia remaneam.» Och denna ed har af gregorianern kardinal Deusdedit rubricerats helt generellt som »Juramentum episcoporum pallia suscipientium», och under denna titel har den influtit i Cencius' Liber censuum.¹

Vid år 1100 alltså har redan plikten till *visitatio liminum* åtminstone teoretiskt gjorts gällande gentemot samtliga kyrkans ärkebiskopar; och hvad som teoretiskt fastslagits, dröjde man icke att i praktiken omsätta. Utom biskoparna kommo äfven en annan grupp af prelater att bli visitationspliktiga: alla abboter i de kloster, som åtnjöto exemption, d. v. s. stodo direkt under den hel. stolen.

Hvad angår de terminer, som fastslogos för visitationernas verkställande, är det klart, att skyldighetens utsträckande till kyrkans aflägsnaste provinser nödvändiggjorde ett förlängande af desamma. Den årliga visitationen har bibehållits blott för

¹ *Le Liber censuum de l'Eglise Romaine* ed. FABRE & DUCHESNE I. s. 417.

de italienska prelaterna. »Ultramontani» torde på sin höjd behöft infinna sig hvartannat år, och enligt ett provinciale af år 1230¹ är för Tysklands, Ungerns, Frankrikes, Siciliens, Spaniens och Englands biskopar perioden 2 år, för »ultramarini» slutligen 5-årig. Om med termen »ultramarini» ej afses biskopen af Marokko (för hvilken enligt andra källor en 5-årig period varit fastslagen), synes den leda tanken till Nordens nyorganiserade kyrkoprovins, och det är ju tänkbart, att, om Upsala ärkebiskopar redan före nämnda år måst utlofva visitationer, en 5-årig termin gällt för dessa. Men redan den berömde kanonisten Henricus de Segusia (död 1271) ger oss i stället följande schema: »cismontani» skola visitera årligen, »ultramontani mare non transeuntes» hvart annat, »ultramarini» slutligen hvart tredje. En visitation hvart tredje år är det också, som utlofvas af den förste af Upsala ärkebiskopar, hvars ed vi känna till ordalydelsen.

Redan under 1200-talet har en och annan prelat fått vidkännas ganska dryga umgälder vid sitt besök vid påfvehofvet, och under 1300-talet, då den påfliga finansförvaltningen nått sin högsta utveckling, har man en särskild term för dessa visitationer: *visitationes reales*. Till dylika voro emellertid förpliktade endast några af de främsta ärkesätenas innehafvare (Reims, Gran, Sens, Canterbury, Tours, Rouen, Bruges, Armagh, York) samt några abboter. Alla öfriga *visitationes*, däribland alltså de nordiska biskoparnes, voro *verbales*. I tvenne påfvebref till svenska biskopar säges det uttryckligen ifrån, att de icke voro skyldiga att visitera *realiter*.

Den utveckling, visitationsskyldigheten under senare tider varit underkastad — Sixtus V:s pontifikat bildar här epok — intresserar oss i detta sammanhang icke.

Af en bulla från Paschalis II synes det framgå, att Lunds ärkebiskopar ända från ärkesätets upprättande varit pliktiga att besöka *limina*,² och vi ha intet skäl att anta, att ärkebiskop Stefan i Upsala vid sin konsekration sluppit ifrån att aflägga den ed, som vid denna tid kräfdes af alla metropoliter. Urkunderna innehålla dock intet härom. Likväl är det i en bulla af Alexander III till Sveriges ärkebiskop och biskopar,³ som vi för

¹ P. FABRE i en not till *Liber censuum* I. s. 5.

² SÄGMÜLLER a.a. s. 101 f.

³ D. S. 52. Brevet, som är dagtecknad d. 26/7, men saknar årtal, har i något olika gestalt blifvit bevaradt i flera medeltida afskrifter. I JAFFÉ-LOE-

första gången höra talas om *visitationes liminum*, hvad Sverige angår. Utgifvaren af *Diplomatarium suecanum* I uppger i sin résumé öfver innehållet, att brefvets adressater befallas att hvart tredje år besöka *limina*. Någon sådan föreskrift innehåller brefvet emellertid icke, men väl utlofvas för pilgrimerna till apostlafurstarnes stad en aflat, graderad efter afståndet; för engelsmännen två år, »vestratibus. autem, quia remotissimi sunt, et quia se constituerunt sedi apostolice censuales, et cum maiori labore accedunt, triennium». Sammanställningen med skattskyldighetsförhållandet gör brefvets tankegång mycket dunkel, men att det afser visitationer *ex voto*, ej *ex lege* synes dock vara klart.

Om Stefans närmaste efterträdare veta vi föga mera. I Innocentius III:s bulla af d. $26/9$ 1198¹ om Olof Lambatungas konsekration talas väl om formuläret till den ed, denne skulle aflägga, men intet om dess innehåll. Det har naturligtvis i det stora hela varit öfverensstämmande med andra dylika formulär, t. ex. med det, som strax skall anföras, men det hade varit af intresse att veta, hvilken termin som bestämts för ärkebiskop Olofs visitationer.

Det är först ärkebiskop Jarler, hvars edsformulär blifvit bevaradt i en notis i *Liber censuum* (antagligen från något af åren 1237—1239), som vi här anför efter DUCHESNE's edition.²

»CLXXXVIII. *Juramentum ab Eadmundo Cantuariensi archiepiscopo prestitum.*

Reverendo domino et patri sanctissimo G.³ Dei gratia summo pontifici sui devoti filii R. et H. Londonsis et Rofensis⁴ ecclesiarum ministri humiles pedum oscula et devotissimum cum omni reverentia, subjectione et obedientia famulatum. Sub forma quam bulla vestre intercluse littere continebant a venerabili patre E. Cantuariensi archiepiscopo⁵ in assignatione pallii fidelitatis recepimus vestro nomine juramentum quod de verbo ad verbum ejus signo signatum juxta tenorem mandati

WENTHAL, *Regesta pontificum romanorum* (n:o 14417) har det förts till år 1181, tydligen på grund af dateringsorten (Viterbo).

¹ D. S. 106.

² *Liber censuum*, I. s. 449, n:o CLXXXVIII, a, b, c, d.

³ Gregorius IX.

⁴ Rochester.

⁵ Edmund, ärkeb. af Canterbury, invigd d. $2/4$ 1234.

vestri vestre transmittimus sanctitati. Conservet altissimus sanctitatem vestram per tempora longiora.

'Ego Eadmundus Cantuariensis archiepiscopus ab hac hora in antea fidelis et obediens ero beato Petro sancteque apostolice Romane ecclesie et domino meo pape Gregorio suisque successoribus canonice intrantibus. Non ero in consilio aut consensu vel facto ut vitam perdant aut membrum aut capiantur mala captione. Consilium vero quod mihi credituri sunt per se aut nuntios suos sive per litteras ad eorum dampnum me sciente nemini pandam. Papatum Romanum et regalia sancti Petri adjutor eis ero ad retinendum et defendendum salvo meo ordine contra omnem hominem. Legatum apostolice sedis in eundo et redeundo honorifice tractabo et in suis necessitatibus adjuvabo. Vocatus ad synodum veniam, nisi prepeditus fuero canonica prepeditione. Apostolorum limina singulis trienniis visitabo aut per me aut per meum nuntium nisi apostolica absolvar licentia. Possessiones vero ad mensam mei archiepiscopatus pertinentes non vendam neque donabo neque impignorabo neque de novo infeudabo vel aliquo modo alienabo inconsulto Romano pontifice. Sic me deus adjuvet et hec sancta evangelia.'¹

CXCVIII. a. — Petrus archiepiscopus Rothomagensis² in eundem modum domino pape Gregorio nono

¹ *Liber ecclesie Upsalensis* (Riksarkivets kopieböcker från medeltiden 8, gammalt sign. A. 17) fol. 182 v. innehåller formulär för en annan ed, den som Upsala ärkebiskop skulle aflägga till sin kyrka och sitt kapitel. Det är ej utan sitt intresse att se, att denna är kalkerad på formuläret för eden till påfven. Ingressen är, mutatis mutandis, så godt som ordagrant densamma:

»Ego N. ab hac hora fidelis ero beatis martyribus Laurencio et Erico, ecclesie Upsalensi ac fratribus meis in capitulo dicte Upsalensis ecclesie et successoribus eorum canonice intrantibus. Non ero in consilio, auxilio, consensu vel facto, ut vitam perdant aut membrum aut capiantur mala captione. Consilium, quod ipsi per se aut litteras aut nuncium manifestabunt, ad eorum dampnum scienter nemini pandam — — —.»

Jfr äfven formuläret för en suffraganbiskops ed till sin metropolit af år 1488. Olavus Andreæ af Västerås lofvar sålunda: »Ego Olavus electus ab hac hora in antea fidelis ero sancte Upsalensi metropoli ecclesie et domino eiusdem archiepiscopo successoribusque ejus canonice substituendis etc.» — *Historiska Handlingar* VIII: 1 (Bidrag till den katolska hierarkiens historia i Sverige 1463—1515) s. 49.

² Petrus, ärkeb. af Rouen, invigd d. 1/8 1237.

Kyrkohist. Årsskrift 1913.

juravit, sub anno Domini MCCXXXVII, die dominico ante festum beati Laurentii.

CXCVIII. *b.* — Jarlerius archiepiscopus Upsalensis eidem domino pape in eundem modum juravit.

CXCVIII. *c.* — M. archiepiscopus Tuamensis¹ supradicto domino in eundem modum juravit.

CXCVIII. *d.* — Martinus Legionensis² episcopus eodem modo juravit.»

Sådant var alltså formuläret till den ed, ärkebiskop Uffo i Lund skulle låta Jarler aflägga, då han iklädde denne palliet, enligt Gregorius IX:s föreskrift i bullan af d. 17/12 1235.³ Om Jarler och hans efterträdare verkligen gjort allvar med sina visitationer, därom tåga källorna. De följande ärkebiskoparne ha utan tvifvel aflagt en lika lydande ed; helt säkert är det samma *forma* som omtalas i brefven om ärkebiskop Folkes⁴ och Jakob Israelssons⁵ konsekration. Magnus Bossons ed åter af år 1289⁶ företer en afvikelse: *triennium* i formuläret har utbytt mot *biennium*. Treårsterminen blir dock snart åter den vanliga.

Avignonpåfvarnes tid, fr. o. m. Johannes XXII, medförde i detta, som i så många andra afseenden, ett stärkande af de band som bundo kyrkans skilda provinser vid S:t Petri stol, en medveten centralisationspolitik, som ej försummade något medel att betona metropoliternas afhängighet af apostlafurstens efterträdare eller försvaga deras ställning genom att knyta direkta förbindelser med deras suffraganer. Då påfvarne flyttat från Tiberns strand till Rhônes, ändrades termen för dessa uppvaktningar från *visitationes liminum apostolorum*, som knappast längre var användbar,⁷ till *visitationes apud sedem apostolicam*. Från och med år 1320 ha vi en ganska talrik samling kvitterser för verkställda visitationer, utfärdade af påfvens camerarius

¹ Marianus O'Laghan, ärkeb. af Tuam (Irland) 1235—1239. — *a*, *b*, *c* ha tillfogats på en gång, *d* något senare.

² Antagligen Martinus Arias, biskop af Léon 1239—1242.

³ *D. S.* 292.

⁴ *D. S.* 580, 581.

⁵ *D. S.* 641, 642, 643.

⁶ *D. S.* 997, 998.

⁷ Dock ha kanonisterna funnit, att »S. Petri et Pauli apostolorum limina ibi esse intelliguntur, ubi papa est.» SÄGMÜLLER a. a. s. 116.

efter ett ganska konstant formulär¹ och registrerade i den apostoliska kammarens obligationsregister tillsammans med förbindelser och kvittenser för biskoparnes servitier.

Några af de kvittenser, vi ha, äro bevarade i original och ha tryckts i *Diplomatarium suecanum* för den tid, detta omfattar; de flesta af de nedan anförda ha dock först blifvit bekanta genom d:r K. H. Karlssons arbete i Vatikanarkivet och äro, då ej annorlunda angifves, hämtade ur hans i Riksarkivet förvarade afskriftssamling (*visitationes*).

Som nämndt behöfde visitationerna ingalunda förrättas personligen, och det blir också regel, att de ske genom en prokurator, som för detta ändamål torde utrustats med särskild fullmakt. Detta ger åt de annars nog så enformiga kvittobrefven ett visst intresse, då de ge oss namnen på några af de män, som under 1300- och 1400-talen företrädde den svenska kyrkoprovinsens och dess biskopars intressen vid kurian. Det första namn, vi möta, är, som man kunde vänta, Nicolaus Sigvasti's; denne nitiske Upsalakanik har tydligen vid kurian varit ett lika pålitligt ombud för sin ärkebiskop, som han i Sverige var en trogen tjänare för de påfliga intressena. D. ²/10 1320 utfärdade Johannes XXII:s camerarius biskop Gasbertus af Marseille det första af bevarade kvitton af denna art, hvori han erkände, att ärkebiskop Olof, som vore skyldig att hvart tredje år besöka den apostoliska stolen, för sist förflutna treårsperiod

¹ Det första af dessa kvittenser af d. ²/10 1320 lyder in extenso så (efter K. H. Karlssons afskrift af obligationes 7 f. 58 i Vatikanarkivet):

»Universis presentes litteras inspecturis Gasbertus permissione divina Massiliensis Episcopus domini pape camerarius salutem in Domino. Universitati vestre tenore presentium innotescat quod cum venerabilis pater dominus Olavus archiepiscopus Upsalensis teneatur singulis trienniis sedem apostolicam visitare sedem ipsam pro uno triennio proxime nunc transacto per discretum virum magistrum Nicolaum Sigvasti canonicum Upsallensem procuratorem suum ad hoc specialiter constitutum cum devocione debita visitavit. Nichil tamen idem procurator visitationis hujusmodi nomine Camere domini nostri pape obtulit vel servivit. In cujus rei testimonium presentes litteras fieri fecimus et sigillo camerarius nostri appensione muniri. Datum Avin. die II mensis octobr. anno domini m^o ccc^o xx^o Indictione tertia pontificatus domini Johannis divina providencia pape XXII anno quinto.»

Längre fram på 1300-talet inkommer en klausul, som har afseende på de följder, försummelse af visitationsskyldigheten kunde medföra: »Insuper ipsum a reatu perjurii si quod incurrit propter moram visitationis retardate tenore presencium absolvimus et reddimus absolutum.»

fullgjort denna sin skyldighet genom magister Nicolaus Sigvasti, sin för detta ändamål befullmäktigade prokurator. Tre år senare (d. $1/10$ 1323) är samme man fortfarande ärkebiskop Olofs ombud, men denna gång har visitationen skett »pro uno quadriennio proxime nunc transacto». Hade supplikregister bevarats från Johannes XXII:s tid, hade de antagligen kunnat lämna oss upplysning om, när den lindring, som detta innebär, medgifvits ärkebiskop Olof. Af den omständigheten, att vid sistnämnda kvittos utfärdande endast 3 år förflutit från det närmast föregående datum, kan man möjligen sluta, att nedsättningen skett ganska nyligen. Den har i hvarje fall endast gällt ärkebiskop Olof personligen. Sedan Nicolaus Sigvasti följande år utverkat provision på archidiakonatet i Upsala, torde han för alltid ha lämnat Avignon, där han vid denna tid bör han ha hunnit bli ganska hemmastadd.

När den 1323 påbörjade 4-årsperioden led mot sitt slut, förrättades visitation genom en kanik Petrus från Upsala, som knappast kan ha varit någon annan än Petrus Tyrgilli, vid denna tid blott innehafvare af det 9:de kanonikatet i Upsala med Rasbo prebende, han, som med tiden skulle bli biskop i Linköping och slutligen Hemmings efterträdare på ärkestolen. Han var nu antagligen för första, men ingalunda för sista gången på besök vid påfvehofvet. Det kvitto, där hans namn förekommer, är dagtecknad d. $10/9$ 1327. Fyra år senare, d. $7/10$ 1331, har ärkebiskop Olof som sitt ombud befullmäktigat en främling, en af kurians ämbetsmän, Ventura de Andria, »procurator in audientia litterarum contradictarum». Denne är identisk med den Bonaventura de Adria, som är prokurator för den ende danske biskop, som under denna tid gjorde allvar med sin visitations-skyldighet, Jens Nyborg i Roskilde.¹ Olofs efterträdare, Petrus Philippi, låter samme man företräda sig den $23/10$ 1335²; nu gäller visitationstiden åter blott för tre år. Ventura — eller Bonaventura — har ännu i 10 år stått i förbindelse med Upsala — ärkebiskop Hemming har 1345 betalat hans arfvode³ — men år 1338 befann sig en svensk man, Upsaladekanen Sigfridus

¹ Ventura de Adria kallas han i *Acta Pontificum Danica* I. ed MOLTESSEN n:o 285, men Bonaventura de Adria samma arbete n:o 290. Jfr MOLTESSEN, *De avignonske påvers forhold til Danmark*, s. 99.

² D. S. 3171.

³ D. S. 3977.

Rotkeri, i Avignon, där han d. 10/10 på öfligt sätt fullgjorde sin förmans visitationsskyldighet. Härefter höra vi på 10 år ej talas om någon visitation, vare sig kvittenserna gått förlorade, eller att man under Clemens VI:s regim ej var så noga med sina skyldigheter mot kurian. I början af 1340-talet gjordes dock så talrika besök af svenskar i Avignon, att man ej behöft lida brist på prokuratorer. Den enda gång, vi bestämdt veta, att ärkebiskop Hemming visiterat, är år 1348 (d. 14/11).¹ Hans ombud är kaniken i Upsala Petrus Arnulphi; förmodligen vistades denne i Avignon för egna angelägenheters skull; han hade genom en supplik, som ingifvits af hans släkting Sigfridus Rotkeri d. 28/9 1345,² utverkat provision på ett kanonikat med prebende i Upsala. Han erhöll Trinitatis prebende, men då Rasbo blef ledigt efter förre innehafvaren Olavus Fastonis' död — han hade aflidit vid universitetet i Montpellier — hade han utverkat sig detta tydligen indräktigare prebende på grund af den »jus optionis», hvarpå Upsalakanikerna gjorde anspråk. Han kom härigenom i tvist med en tysk andlig — Nicolaus de Dolen, kanik i Dorpat, en släkting till ärkebiskop Engelbert i Riga, som supplicerat för hans räkning³ — som på grund af provision ansåg sig ha rätt till Rasbo; saken drogs inför kurian, och efter en långvarig process, som ej blef afgjord förrän år 1352, fick Petrus Arnulphi rätt.⁴ Antagligen har det varit denna process, som 1348 fört honom till Avignon. Samme bereste Upsalakanik⁵ är det också, hvars namn förekommer på det första kvitto, som utfärdas för Petrus Tyrgilli som ärkebiskop d. 7/7 1360 — åtta år alltså efter hans upphöjelse. Nästa gång, d. 17/9 1364, har denne som ombud Henrik Biscop, den påflige nuntius och kollektor, som, så vidt vi veta, senast föregående år besökt Sverige och nu instämts till kurian att inför camera-rius aflägga räkenskap.⁶

¹ D. S. 4379.

² D. S. 4000.

³ D. S. 4148.

⁴ Kaniklängden i *Liber Ecclesie Upsalensis*, tryckt i D. S. 3835 (V. s. 313 f.); *Svenska Riks-archivets pergamentsbref* 1351—1400 n:o 67.

⁵ Han studerade i Paris år 1341 (D. S. 3580), och 1350 får han och en annan Upsalakanik ärkebiskopens och kapitlets uppdrag att vara deras ombud vid försäljningen af domkyrkans hus i Paris.

⁶ *Diplomatarium Norvegicum* XVII: 131; *Acta pontificura Danica* I:605. *Kyrkohist. Årsskrift* 1913. *

Detta är den sista visitation, vi känna, som en ärkebiskop af Upsala låtit förrätta i Avignon. Kurians förflyttning till Rom synes ha medfört en nedsättning i visitationsskyldigheten till hvar 4:de år; vi känna ej de suppliker eller påfvebref, genom hvilka detta kan ha utverkats eller beviljats, men på de sex kvittenser, som vi ha i behåll från den stora schismens tid — naturligtvis samtliga utfärdade i Rompåfvarnes kammare, till hvilkas obediens Norden slöt sig — heter det: »cum Reverendus in Christo pater N. Dei gracia archiepiscopus Upsalensis teneatur singulis quadrienniis curia Romana Rome vel in Italie partibus residente per se vel procuratorem suum sedem apostolicam visitare.» D. ²⁷/₁₁ 1381 har en präst från Linköpings stift, Jorderus Petri, fått företräda ärkebiskop Birger; d. ²/₇ 1386 åter har Henricus Caroli som ombud en tysk präst Johannes de Dulmen.¹ Lindwidus från Stockholm — identisk med den senare dekanen med samma namn i Upsala? — representerar Henicus Caroli d. ³⁰/₁₀ 1391;² denne har åter d. ¹⁸/₈ 1397 som prokurator Upsalakaniken Johannes Olavi — kaniklängden kallar honom *cancellarius* d. ²¹/₇ 1402 däremot åter Lindwidus³; och slutligen har Gregorius XII:s camerarius d. ⁶/₁₀ 1407⁴ intygat, att Bero Andreæ, kanik i Linköping, visiterat för samme ärkebiskops räkning.

Johannes Gerechini låter sin ärkedjåkne Petrus Hemmingi den ⁶/₅ 1418 i Konstanz förrätta visitation för två perioder på en gång.⁵ Sedan ha vi blott att nämna Jakob Ulfsson, som, först då han redan innehaft ärkesätet i 10 år, låter sitt ombud i Rom, den kände Ragvaldus Ingemundi — som alltsedan 1475 vistades i den eviga staden — d. ¹²/₁₀ 1480 i visitations-syfte göra ett besök i den påfliga kammaren. Sixtus IV:s camerarius, Guillelmus de Estoutevilla, kardinalbiskop af Ostia, låter vid detta tillfälle utfärda ett kvitto, som gäller ej blott för

¹ Original på pergament i R. A. (*Riks-archivets pergamentsbref* n:o 1652, 2243).

² Orig. på perg. i R. A. (regesten i *Riks-archivets pergamentsbref* n:o 2585 öfversätter »de Holmis» med »från Holm»!). CELSE s. 157.

³ Orig. på perg. i R. A. (*Riks-arch. perg.-bref* n:o 2860).

⁴ S. D. n:o 886.

⁵ S. D. 2472.

⁶ E. HILDEBRAND, *Den svenska kolonien i Rom under medeltiden*, Hist. Tidskr. II. s. 233.

de tre terminer (här är det åter fråga om 3-årsperioder), för hvilka visitation ej förut skett — detta »propter bella que in partibus illis viguerunt, loci distantiam et ecclesie Upsalensis paupertatem» — utan äfven för det triennium, som nu tagit sin början. Denna medgörlighet hos kammarens tjänstemän tycks ha lockat till försök att vinna ytterligare lindring; d. $\frac{5}{1}$ 1484 förrättas åter visitation — »per venerabilem virum dominum Jacobum Ghislonis canonicum ecclesie Upsalensis» — men d. $\frac{10}{12}$ s. å., alltså under Innocentius VIII:s första pontifikatsår, inges en supplik¹ af »devota creatura vestra Jacobus archiepiscopus Upsalensis in regno suetie et partibus ultramarinis ruthenis schismaticis nimis constitutus,» som klagar öfver att han på grund af de ständiga krig, hans hjord måste föra med dessa »schismatici,» ej utan stor fara för denna kan vara länge borta från sin kyrka; hans företrädare hade därför brukat få tillstånd att besöka *limina* genom ombud — en rättighet, hvartill särskildt tillstånd aldrig torde behöft begäras; han begär för sig det samma och dessutom, att terminen för dessa besök måtte förlängas från 3 till 5 år. Detta beviljades också; tillståndet skulle enligt anteckning på suppliken beviljas genom apostoliskt *breve*, som bekant en billigare form än bullan. Men om det bruk, som gjorts af detta medgifvande, känna vi intet: suppliken i i fråga är den sista underrättelse vi ha om Upsala ärkebiskopars *visitationes liminum*.

I den mån det blef vanligt att äfven vid suffraganbiskoparnes tillsättande söka påflig konfirmation, kom visitationskrafvet att göras gällande äfven gent emot dessa. Sannolikt ha de redan tidigt i likhet med ärkebiskopen utfäst sig att visitera *limina* genom en vid konsekrationen aflagd ed. De trenne uppteckningar af formulär, vi känna för dylika eder för suffraganbiskopar, äro emellertid alla från den utgående medeltiden: för biskop Mathias i Strängnäs af år 1501,² samt för biskop Johannes Olavi i Åbo³ (1507) och dennes efterträdare Arvid Kurck.⁴

¹ K. H. Karlssons afskriffter (suppliker).

² ÖRNHJÄLM, *Historia Ecclesiastica* s. 516 och SPEGEL, *Skrifteliga bevis till biskopskrönikan* s. 94 f.

³ JUUSTENS *Chronicon Episcoporum Finlandensium* utg. af PORTHAN s. 592 f.

⁴ ARVIDSSON, *Handlingar till Finlands häfder* I. n:o 115. Jfr P. O. v. TÖRNE, *De finska medeltidsbiskoparnes besök vid den påfliga kurian* i Historiska uppsatser tillegnade M. G. Schybergson (Skrifter utg. af Sv. Litt.-sällsk. i Finland C) s. 217 f.

Dessa innehålla samtliga förbindelser att visitera »singulis bien-nis», då kurian befann sig i Italien. Vi sväfva i okunnighet om, huruvida denna termin verkligen iakttagits. Säkert är, att för den tid, vi kunna anteckna verkställda visitationer af suffraganbiskopar, ha de — möjligen med ett undantag — gällt 3- eller 4-åriga perioder.

Det kan i detta sammanhang förtjäna nämnas, att det ej blott var påfven, som framställde kraf på visitationer af lyd-biskoparne. Åtminstone mot medeltidens slut ha sådana ford-rats äfven af Upsala ärkebiskop. Åtminstone innehåller biskop Olavus Andreæ's i Västerås år 1488 afgifna obediensed till denne löftet: »Upsalensem sedem omni anno vel per me vel per nuncium visitabo.»¹

Af *Linköpings* biskopar är Petrus Tyrgilli den förste, om hvilken vi veta, att han fullgjort sin uppvaktningsskyldighet; han gjorde detta, kort innan han utbytte Linköpings stol mot Upsala, d. ⁸/₁₀ 1351 genom sin præpositus och blifvande efter-trädare, Nicolaus Marci; denne åter låter sig d. ²⁶/₉ 1355 före-trädas af den hel. stolens nuntius och kollektor, Johannes Guila-berti, hvilken nu vistades vid kurian efter sin andra nordiska resa, under hvilken han — liksom under den första — haft till-fälle att knyta talrika förbindelser med svenska prelater, bland hvilka många — så Petrus Tyrgilli och kanske äfven Nicolaus Marci — direkt gått honom tillhanda vid hans arbete. De föl-jande Linköpingsbiskoparne synas, trots sina talrika förbindelser med kurian, knappast ha tagit sin visitationsplikt på allvar; blott ännu en gång höra vi talas om dess iakttagande för detta stift: d. ²⁰/₄ 1440, då Eugenius IV:s camerarius intygar, att biskop Bengt, som var skyldig att visitera *singulis quadrienniis* (terminens förlängning säkerligen här som i fråga om Upsala sammanhängande med påfvarnes återflyttning till Italien), gjort detta genom en viss »venerabilis vir dominus Johannes de Erfordia.»

Af suffraganstiften uppträder *Skara* i detta sammanhang tidigast. Biskop Gunnar (1337—1340) har funnit det svårt att hålla det löfte om visitation — den skulle ske *certis successivis tunc expressis temporibus*; periodernas längd uppges icke — hans vid konsekrationen aflagda ed innehöll, och har begärt befrielse härifrån; detta bifaller Benedikt XII i en bulla af d. ¹⁸/₂ 1338,²

¹ *Historiska Handlingar* VIII:1 (Bidrag till den katolska hierarkiens historia i Sverige 1463—1515) s. 49.

² *D. S.* 3341.

hvari det bland annat anmärkes, att Skarabiskopen i hvarje fall ej hade någon skyldighet att visitera *realiter* — samtliga de svenska biskoparnes visitationer voro som nämndt endast *ver-bala*. Af öfriga Skarabiskopar¹ ha vi endast att nämna Nicolaus (1356—1386), som den ¹³/₈ 1362 låter sig företrädas af en f. ö. okänd påflig penitentiare frater Ardeas (Andreas?),² och d. ¹⁸/₁₀ 1365 genom Gotskalk Falkdals (Linköpingsbiskopens) efterträdare som penitentiare för Dacia, Benedictus Ringstad samt en »Eggardus de Bosdan,» säkerligen identisk med den Eggardus de Basdow, som 1361 uppehöll sig i Sverige i den apostoliska kammarens ärenden.³

År 1355 har *Strängnäs'* biskop (Sigmund) enligt en ytterst kortfattad anteckning i *Collectoriae* visiterat, tydligen samtidigt med Nicolaus Marci och antagligen också genom Johannes Guilaberti. Biskop Tyrgillus (1356—1370) har som procurator (d. ²⁶/₁ 1360) en penitentiare Nicolaus Asmundi; fyra år senare har han nuntien Henrik Biscop (d. ¹⁷/₉ 1364, samtidigt med ärkebiskopen). Härefter ha vi endast att anteckna, att biskop Kort Rogge d. ¹²/₁₀ 1480 klagar öfver visitationstungan — »propter loci distantiam et ecclesie sue Strenginensis paupertatem» — och får visitera för två 3-årsperioder på en gång (genom Ragvaldus Ingemundi). Biskop Mathias' ed af år 1501 slutligen har ofvan omtalats.

En *Västeråsbiskop*, Egisl, vistades under 1300-talets förra hälft under hela 10 år i Avignon,⁴ och härunder torde han haft tillfälle att i laga tid göra sina uppvaktningar hos Dominus Ca-

¹ Biskopskrönikan i *Scriptores Rer. Suec.* III:2 s. 118 vet att bl. a. om biskop »Smichinus» — med hvilket öknamn krönikans författare tycks ha velat vedergälla biskop Sigfrids (den f. d. Upsaladekanens) motsvarande artighet mot sina capitulares — att han for »bort i visterningh oc kom intheth igen»; detta anser ANNERSTEDT med rätta afse en *visitatio curiae*, men om biskop Sigfrid verkligen också verkställt en visitation, veta vi icke.

² MOLTESEN (*De avignonske Pavers forhold til Danmark* s. 147 f.) har i sin lista på pænitentiarii minores för Dacia en lucka för åren 1358—1362 (mellan en frater Nicolaus och Gotskalk Falkdal); kanske ha vi här rätt att passa in fr. Andreas.

³ *Dipl. Norv.* VI n:o 239 och en supplik af d. ¹/₂ 1361 (*afskr. af K. H. Karlsson*).

⁴ Till biskop Egisls verksamhet vid kurian hoppas jag bli i tillfälle att återkomma i ett annat sammanhang.

merarius. Något kvitto på att så skett har i hvarje fall icke bevarats. Däremot har efterträdaren Magnus Eskilli åtminstone en gång (d. $26/7$ 1356) förrättat visitation genom penitentiarien för norden fr. Nicolaus. Denna säges egendomligt nog gälla »pro uno biennio proxime nunc transacto». Om man ej får anta ett skriffel för *triennio*, är detta det enda exempel på 2-årig termin för en svensk biskops visitation under 1300-talet.

För *Växjö* ha vi endast att anteckna en supplik från Sixtus IV:s pontifikat (af d. $1/6$ 1483) besläktad med dem, som vi ofvan omtalat för Upsala och Strängnäs. Biskop Nicolaus har ej på 8 år kunnat visitera »causantibus guerris que in illis partibus retroactis temporibus viguerunt ac etiam quia domus sua episcopalis per inimicos suos combusta fuit necnon propter viarum distanciam et alios sinistros euentus que sibi forsan tam per mare quam per terram euenire potuissent;» han bönfaller, att han ej måtte behöfva fullgöra visitation oftare än hvar 7:de år, hvilket bifalles.

För *Åbo* stift kan hänvisas till en ofvan (sid. 215 not. 4) citerad uppsats af P. O. V. TÖRNE: Biskop Konrad Bidz har i suppliker, som nog mycket påminna om dem, vi lärt känna för 3 andra svenska stift, anhållit om nedsättning i sin visitationsskyldighet, och för Magnus Stjernkors finnes ett kvitto i behåll.

Det är sålunda långt ifrån, att listan på verkställda visitationer af svenska biskopar skulle vara sammanhängande eller fullständig. I hvad mån detta beror på dessas försumlighet eller på luckor i vårt material, låter sig icke sägas. Några slutsatser af källornas tystnad ha vi i hvarje fall knappast rätt att dra, men väl af hvad de ha att meddela. Sålunda finna vi, att åtminstone Upsala ärkebiskopar under tiden för påfvarnes vistelse i Avignon liksom i andra afseenden, så äfven i fråga om sin visitationsskyldighet varit betydligt samvetsgrannare än t. ex. sina danska bröder. Äfven om det stundom kunnat vara besvärligt att hålla sig med prokurator, nödvändiggjorde dock visitationerna ingalunda några mera betydande ekonomiska uppoffringar; kvittenserna bära stundom en påteckning om den summa — 1 à 3 floriner — som man fått erlægga för deras lösande. Knappast var man heller vid kurian så noga med denna skyldighet, som när det gällde erläggandet af servitierna, hvilka det ofta kunde vara påkostande för ett biskopsbord — med

ofta kanske mer eller mindre derangerade affärer — att utgöra; och här betydde åtminstone i teorien försumlighet exkommunikation *ipso facto*. Jacob Ulfssons och hans tre suffraganers klagovisor torde knappast haft mycket fog för sig, åtminstone på en tid, då Rom var så ifrigt besökt af svenskar som på 1470- och 1480-talen.

Yngve Brilioth.

MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Kyrkohist. Årsskrift 1913

/

Biskopsvigningen i Upsala domkyrka år 1575.

Bland Aron Westéns värdefulla samlingar »Theologiske Manuscripter» i riksbiblioteket finnes i Tom. II, n:o 13 en som det synes samtida skildring af biskopsvigningen i Upsala domkyrka år 1575. Aktstycket är tydligen ur mer än en synpunkt af intresse. Man märker, hur den »liturgiska rörelsen» redan satt frukt i en rikare utveckling af det kyrkliga ceremonielet vid sådana vinningar. Berättaren har dock knappast varit sympatiskt stämd gent emot den vid tillfället i fråga sålunda utvecklade prakten. De nya upplysningar, vår urkund lämnar oss, äro af icke ringa värde för historien om den episkopala vinningsföljden i vårt land. Synnerligen anmärkningsvärdt är, att den ifrige antiliturgisten, biskopen i Linköping MARTINUS OLAVI blir vigd vid detta tillfälle och därtill med alldeles samma »påfviske ståt och ceremonier», som de båda liturgisterna i Upsala och Västerås. Medan traditionen för de båda sistnämndas vidkommande genomgående och starkt fasthållit vid detta minne och lifligt betonat det, har den lika genomgående förtegat eller afglömt det ifråga om MARTINUS OLAVI.

Förutom Magister MARTINUS OLAVI GESTRICIUS i Linköping (enligt uppgift utnämnd redan 1569) invigdes nämligen vid detta tillfälle till biskopsämbetet ärkebiskopen i Upsala LAURENTIUS PETRI GOTHUS och biskopen i Västerås ERASMUS NICOLAI ARBOGENSIS.

De vid den högtidliga akten fungerande biskoparne voro Mag. JACOBUS JOHANNIS WESTROGOTHUS i Skara, Mag. NICOLAUS OLAI HELSINGIUS¹ i Strängnäs, NICOLAUS STEPHANI i Växjö samt Mag. PAULUS JUUSTEN i Åbo.

* * *

¹ Både RHYZELIUS och HOLLANDER kalla honom oriktigt OLAVUS NICOLAI.

Huru thet tilgick i Vpsala, när Erchebispen och the andre två Bisperne wordo wijgde then 14 Julij anno d:ni 1575.

Först hölt Biscop Morten een latinisk sermon, som wahrade en tima, och sedan een bön.

Sedan ginge Bisperne alle vth i sakerstien och fyrklädde och komo in och theras cappellaner bāro ther kryckior, men sielffue hade the skruffuen vppå, först M. Påuel, ther nest Biscop Niels i Wexiö, ther effter Strengnensis och sedhan Scarensis. Effterst komo the andre osmorde, som war M. Morten, M. Erasmus och Erchebispen mitt emellan them, the ther föllo på theras knä mitt för altaret och the andre klädde Bisperne två på hwar sidho om altaret.

Ther nest gjorde Scarensis een liten sermon och sedan songz litanien. Ther effter laas Strengnensis een bön och Wexionensis een och een Scarensis. Sedhan laas Wexionensis een epistel til Timotheum. Och så frågade Scarensis Erchebispen och the andra två, om the wille anamma biscops embete och huru the sigh ther vthinnan stella skulle. Ther vpå swarade the: Ja, och gjorde sin eedh. Ther effter gingo the vth igen och komo alle siu in, klädde både medh skruffuer och krycker. Men Erchebispens, Lincopensis' och Arosiensis' krycker och skruffuer bāro theres cappellaner, och Bisperne gingo effter them: Wexionensis medh Arosiensis, Aboensis medh Lincopensis och sedhan Scarensis och Strengnensis, hwar på sijn sidho om Erchebispen, och ladhes theras krycker och skruffuer på altaret aff Scarensis och Strengnensis, och the 3 föllo på knä. I medler tijdh songs discant. Sedan: Nu bidie wij then Helge And, Ther effter höllo the fyre Bisper på Erchebiscops hoffuud och låse Fader vår etc. Sedan togh Aboensis olien och smorde Erchebispen i hoffuudet korsswijs¹ medh tuman medh the ord ther tilhörde. Wexionensis satte skruffuen på medh the ord: Jesus Christus, som är salighetenes hielm etc. Strengnensis satte ringen på medh the ord. Scarensis fick honom kryckiona medh the ord. Sedan låso the een bön. M. Morten togh skruffuen aff i medler tijdh. Aboensis satte honom uppå igen och sedhan een bön.

Sedhan stodh Erchebispen vp och gick til altaret, och Lincopensis och Arosiensis stegho in til stolen på knä, ther som

¹ Ms.: *korswijst*

Erchiebispen före stodh. I medler tijdh discanterades. Sedan wende Erchebispen sigh til them och las thesse ord.¹

Och ther nest höllo alle Bisperne på theras hoffuudh och låse Fader vår: Stregnensis och Aboensis på Lincopensis och Scarensis och Wexiosiensis på Arosiensis och Erchebispen ena hand på hwar thera. Sedan togh Erchebispen olio och smorde itt kors i theras hoffuud medh tw fremsta finger och the ord, som ther til lydde. Och satte sedan skruffuen på them medh the ord, sedan ringerne. Ther nest lästes een bön.² Så gingo the alle tillijka ifrå altaret i theras bencker. Och theras capelaner höllo theres kryckior för hwar there.

¹ I orig. urskiljas följande, enligt hvad det vill synas af samma hand som skriften i det hela öfverstrukna ord: *Sedan satte Scarensis hatterne på them.*

² Lakun i orig.

Ldm

Ett bref från Spener till drottning Ulrika Eleonora d. ä.

Drottning Ulrika Eleonora d. ä., den bistre Karl XI:s milda gemål, intog som bekant i politiskt hänseende ej någon mera framstående ställning vid det svenska hofvet. Hennes förnämsta intresse på detta område var att närma sitt nya och sitt gamla fädernesland till hvarandra och förekomma nya strider mellan de båda nordiska makterna, en sträfvän, som i det stora hela misslyckades, icke minst på grund af riksänkedrottningen Hedvig Eleonoras motarbetande. Aflägsnad från det politiska lifvet sökte och fann den fromma drottningen inom hemmets värld bland sina många barn en rik ersättning. Men de upprepade dödsfallen inom det kungliga huset — fyra unga prinsar skattade inom ett år åt förgängelsen — samt drottningens egen kroppsliga svaghet och sjuklighet vände hennes blickar allt mer från det jordiska lifvets bekymmer till religionen. Ulrika Eleonoras varma religiositet fann säkerligen icke alltid i det ortodoxa svenska prästerskapets torra religiösa utläggningar den tillfredsställelse, hon traktade efter. Från Tyskland inkallade hon sin hofpredikant, och med den religiösa väckelse, som vid den tiden — slutet af 1600-talet — framträdde i kurfurstendömet Sachsen — pietismen kallad — har den varmt religiösa drottningen känt den starkaste sympati. Så kom det sig, att denna andliga rörelses upphofsman och ledare Ph. J. Spener trädde i korrespondens med den svenska drottningen och till henne riktade sin om varm medkänsla med den lidande drottningen och förtröstansfullt hopp om stöd och hjälp vittnande skrifvelse. Den vittnar godt om den svenska drottningens djupa religiositet, och den låter också vårt eget fäderneslands ställning som den protestantiska världens hufvudmakt träda i dagen. Drottningens svar är oss obekant. Men helt säkert har Ulrika Eleonora ej lämnat ohörd den bön om hjälp, som Spener indirekt riktar till henne. Drottningens nära förbindelse med det sachsiska hofvet,

där hennes äldre syster, kurfurstinnan Anna, intog en ledande ställning, gaf henne godt tillfälle därtill. Skrifvelsen (orig.), som är daterad Dresden den 15 okt. 1690, befinner sig i danska riksarkivet. Antagligen har Ulrika Eleonora sändt den till sin broder, konung Kristian V i Danmark, för att äfven han skulle lämna Spener sitt stöd. Brevet har följande lydelse:

Gnade, Friede und Leben

von unserm

Gnaden Könige, Lebens Gott und Friedefürsten

Christo Jesu!

Durchleüchtigste, Groszmächtigste Fürstin,

Gnädigste Königin und Frau.

Dae ich zu andernmahlen, so oft vor E. Kön. Myt. mit meiner unwürdigen Schrifft zuerscheinen mich understanden, alle Zeit mit Freüden die Feder ergriffen habe, bin nicht in Abrede, dasz solches ietzt mit einiger Wehemuth und Betrübniis thue, nachdem von E. Königl. Myt. annoch immer nach des Allerhöchsten Willen fortwährender Unpäslichkeit die Berichte einlauffen. In solchem deroselben dem Fleisch nach nicht angenehmem Zustande, wo davor hielte, dasz E. Königl. Myt., wie Sie sich in diese Übung dero Glaubens und Gedult gegen ihren allerliebsten himmlischen Vater zu verhalten hätte, von andern Zuspruch und Unterricht bedörfte, würde ich das in deroselben theüre Seele von oben herabgelegtes reichliches Gnadenmaasz nicht gnugsam erkennen, ausz welchem es an innerlichem Liecht und Frost in solcher Schule Gottes nicht manglen kan. Indeszen werden E. Königl. Myt. mir verstatten, wo ich vor dero Augen gegen unsern grundgütigen Gott und Geber aller guten Gaben dasjenige ausschütte was die Meinung deszen ist, so ich täglich nicht nur zu einem Mahl vor dem Thron der Gnaden suche wie ich dann auch hiemit meine Knie gegen denselbigen beüge, dasz er alle Zeit über dero theüre Person mit aller himmlischen Gnade kräftiglich walte ist es seinem allerheiligsten Rath gemäsz, alsz dem wir alles unser Wollen und Wünschen zu unterwerffen haben, so erhalte er dieselbe auch noch in diesem Lande der

lebendigen lange Zeit zu seiner heiligen Ehre, dero innigst geliebten königlichen Gemahls Myt. langwähriger Vergnügung, der königlichen Prinzen und Prinzessinnen so Freude als in gottseliger Aufferziehung nötiger Hülffe, dero gesamten Reiche und Untherthanen erwünschtem Trost, und auch aller, welche anderwärtlich die göttliche Gnade in deroselben geziehend generiren, erfreülicher Versicherung, dasz er dero Verlangen nicht verachte, und lasze also anderer Gebet und Wünsche vor dero langes Leben dem vielleicht eigen beywohnendem Paulinischen Verlangen einer ehenden Versetzung in die Vollkommenheit noch lange vorbeügen. Damit aber das längere Verbleiben in dieser irdischen Hütte zu anderer Bestem deroselben nicht selbst zu beschwehrlich werde, so erzeige er auch dieses Mal ein neües Zeügnus seiner Wundermacht und Güte in nicht allein Erleichterung der bisz daher auffgelegten Last und Leibesbeschwehrde, sondern wo es sein H. Wille ist, wunderthätiger vollkommener Widererstattung der ersten Gesundheit und völliger Kräfte, er zeige auch selbs die jenige Mittel, welche er in der Natur dazu zu segnen bestimmt hat, und seye der Rath derjenigen, die rathen sollen, und die Krafft Artzeneyen, welche gebraucht werden. Vornehmlich aber lasze er täglich von seinem hohen Gnadenthron seinen geistlichen Segen auffs mildeste über dero geheiligte Person ausfliesen, und seines himmlische Geistes Krafft in deroselben wachsen, dasz also so viel mehr der äüßere Mensch in dieser Verwesung abgenommen hat, so viel mehr der innere von Tag zu Tag erneüert worden seye, und ferner erneüert werde, dasz dero gesegnete Seele mit immer durchtringenderem Auge die ewige Liebe ihres himmlischen Vaters und allerliebsten Heilandes in dero Hertzen mit allen dero unzähligen Früchten und Gaben, ja der wahrhaftig empfangnen Seeligkeit, einsehe, und Sie insgesamt mit so viel festerem Glauben immer fasze; dasz Sie auch dieselbe stäts empfindlichere in sich fühle, daher aber stündlich hinwider in soviel feürriger Liebe entbrenne, dasz sie ausz eigener Erfahrung in der Hoffnung stäts mehr befestiget werde, und damit alle Beschwehrde des Wartens der göttlichen Hülffe leicht überwinde, dasz sie durch das Feuer auch dieser Prüfung sich so vielmehr von aller Anhängigkeit einiges irdischen gereiniget, und das Gold aller von dem Herren gewärckter Tugenden dardurch so viel heller und glänzender bey sich befinde, dasz Sie durch

die tägliche Übung der Übergebung des eigenen Willens in den göttlichen und gedultiger Auffnehmung der zugesandten Proben ielänger iemehr dem göttlichen Willen gleichgesinnet diejenige Vollkommenheit erreiche, alsz viel der allein gantz vollkommene in dieser Unvollkommenheit seinen Kindern von jener ausz Gnaden zutheilet, endlich dasz er Sie durch alles solches in der Zeit nach seiner Weisheit immer mehr und mehr zu jener herrlichen Ewigkeit und darinnen zugedachter Krohne seliglich bereite, in dero Sie vor seinem und des Lammes Stuhl ohne Ende und mit unbegreiflicher Wonne prange. Wie nun dieses mein ausz tieffster Grund der Seele vor E. Kön. Myt. gethaner Wunsch ist, ich auch denselben ihm gefällig stets fortzusetzen die Gnade von seiner ewigen Gute zu bitten habe, so lasze er vor allem dero eigne tägliche, ja stundliche, Gebete und Flehen vor sein Angesicht erhörlig kommen, und es denselben weder an dem Geist der Gnaden und des Gebets noch an der Erfüllung nimmermehr manglen, auff dasz auch nach dieser immer fort dero freüdige Danckopffer nicht weniger auffsteigen, Gnade finden und dem Herde ein süszer Geruch werden, um des Willen, der alle unsre Opffer mit dem seinigen angenehm gemacht hat und machet.

Weil in dem übrigen nicht wol zu zweiffen habe, dasz auch vor E. Kön. Myt. Ohren ein Gerücht erschollen seye von einer in diesen Churfürstlichen Landen und nahmentlich auff der Universitet Leipzig, entstandenen neuen Secte einiger Leute, so von andern Spottweise Pietisten genannt worden sind; da auch nicht fehlen kan, weil ich weisz, dasz E. Kön. Myt. nichts mehr alz des Reiches Gottes Wolstand angelegen ist, und Sie also deszen Wolfahr am meisten erfreuet, das widrige aber meistens betrübet, dasz dieselbige über dergleichen Nachricht, wo solche glaubwürdig vorgestellet worden, einigen Kummer empfunden haben werden, so erkühne mich, mit E. Kön. Myt. gnädigster Erlaubnus und zu verhoffender dero Vergnügung den gantzen Grund, oder vielmehr Ungrund, alles solches ungleichen Gerüchtes vorzustellen. So hats nun mit allem diese Bewandnus, dasz nemlich von etzlichen Jahren her auff gedachter Universitet Leipzig mehrere studiosi theologiæ haben angefangen zu erkennen, dasz ihnen eine fleiszigere Untersuchung der H. Schrift selbs, sonderlich in ihren Grundsprachen, zu ihren studiis nötiger seye, alz sie ins Gemein von ihren praeceptoribus

meistens waren bisz dahin angewiesen worden. Hievon als sie sich darinnen übeten schöpffeten Sie ungemeinen nutzen, und wuchs also die Begierde in diesem Studio zuzunehmen, so vielmehr, alz sie funden, dasz alle übrige ihre Studia, darauff sie sich vorhin geleet, ob wol auch nützlich und in gewisser Maasz nötig, dannoch dem Fleisz an die Schrifft selbs angewandt nicht gleich gewesen wären. Sonderlich gab der Herr das vorige Jahr einem Magistro, August Hermann Francken von Lübeck gebürtig, die Gnade, dasz wie er gründlich gelehrt und von Herten gottsförchtig ist, er etzliche Collegia mit andern Studiosis gehalten, worinnen er ihnen einige Episteln Pauli also erkläret, dasz er sonderlich die wahre Gottseligkeit und dero Pflichten ihnen daraus mit groszer Krafft vorgestellet, daraus erfolgte, dasz nicht allein die Zahl seiner Zuhörer von Tag zu Tag zunahm, sondern auch mehrere Studiosi geröhret ihr Leben in allen Stücken mercklich zu ändern anfinngen: dieses ungewöhnliche machte sobald zimlich Auffsehen, und fanden sich bald ohne Zweiffel erstlich solche Leüte, so M. Francken neideten, die von diesen Personen, die die Collegia besuchten, viel übels, ja manche seltzame und spöttische Sachen so erdichteten alz auszbrachten, da ihnen auch, weil sie allein von der Gottseligkeit redeten und Profession machen wollen, der Nahme der Pietisten gegeben worden ist. Weil nun auch vornehme Leüt, ja selbs Theologi, dem ungegründeten Gerücht und auszgesprengten Fabeln allzuleicht glauben zustellten, wurde M. Francken sein Collegium verboten, die Sachen alsz sehr gefährlich hieher an das Ober Consistorium berichtet und eine Inquisition angestellet. Ob nun wol in dieser sehr viele Personen examiniret worden, so konte doch nichts der angeschuldigten Puncten weder auff gedachten M. Francken, noch andre seine Freünde, gebracht werden. Darauff von dem Octobri an, da die obige Inquisition sich geschloszen, war es zimlich still bisz in den Februarium dieses Jahrs, und weil M. Franck verreiset war, so trieben hingegen andere fromme Magistri, sonderlich einer Schade, so etzliche sehr erbauliche Tractätlin auch trucken laszen, das Werck fort, und continuirten die Collegia mit gutem Success. Weil aber sonderlich der widrigen böse Nachrede von denselbigen viel auch ausz den Burgersleüten bewegte, dasz sie, was es in der Warheit vor eine Bewandnus mit der Sachen hätte, begihrig würden, und sich unterschied-

liche derselben samt den Studiosis in den Collegijs zuzuhören einfunden, so dann einige Mahl etzliche von christlichen Bürgersleuten under sich zusammen kamen, von der christlichen Erbauung under einander zu handeln, da erhüb sich erst recht die Unruhe, und wolte Gott, dasz nicht manehede deren, welche so wol das Gute an sich selbs lieben, alsz wo einige Unordnung vorgienge, dieselbe mit Sanfftmuth beszren solten, das meiste dazu beygetragen hätten. Wie dann nicht allein in das gantze Land, dasz nunmehr eine neüe Secte in Leipzig auffgekommen seye, ausgebrochen, ja fast gantz Teütschland davon erfüllet worden ist, sondern auch die Sache wurde mit solchen hefftigen Berichten in unser Ober Consistorium gebracht, dasz man nicht anders dencken sollen, die Kirche stände in grözster Gefahr, darauff auch in dem Martio durch Churfürstlichen Befehl alle solcherley Versamlungen ernstlich verboten, sondern von allem scharffe Inquisition anzustellen befohlen worden ist. Indeszen hielte mans an den meisten Orten vor eine gewisse Sache wegen einer dergleichen neüen gefährlichen Secte, und wurden uff den Cantzeln offtmals die Leüte vor solcher Verführung gewar-net, mit groszer Betrübnuß der jenigen, die wuszten, wie so wenig Grund alle die Erzehlungen hätten, ob man schon auch ein gantzes Register der Irrthume, welche diese Leüte lehrten, vorzeigte. Nunmehr aber ist vor etzlichen Monaten auch diese andere scharffe Inquisition zuende gebracht, da ich aber nach verlesenen solchen Acten E. Königl. Myt. versichern kan, dasz nicht das geringste entweder von falscher Lehr oder anderen unziemlichen Thaten ausz aller Untersuchung auff diese christliche Leüte, die solang so üble Nachrede haben leiden müssen, gebracht worden seye: sondern alles bestehet darinnen, dasz sie sich die Handlung der Schrifft emsiger laszen angelegen sein, und auch ihr Leben mehr und mehr von der Welt abgezogen haben, so dann zu solchem Ende um sich in dem geistlichen zuerbauen, zusammen gekommen seind, iedoch auff den Churfürstlichen Befehl auch solche Übungen eingestellet haben. Ob ich nun wol nicht versichern kan, dasz nicht die jenige, welche stäts behauptet haben, dasz eine neüe Secte auffgekommen wäre, noch nicht friedlich sein, sondern ihre meinung ferner zubehaupten suchen werden, so bleibet doch dieses an sich selbs gewisz, dasz die angeschuldigte Personen nicht schuldig sind, deszen was sie bezüchtiget werden, sondern mehr

um des guten Willen von ihren widrigen haben leiden müssen. Dieses ist der gantze nach bestem meinem gewissen abgefaszter Verlauff der gantzen Sache, ausz deszen Einsehung und Gegenhaltung des jenigen, was vermuthlich E. Kön. Myt. sonst von der Sache gehöret haben möchten, dieselbe gnädigst ersehen werden, wie es noch auch zu unserer Zeit pflege herzugehen, sobald durch Gottes Gnad einiges Orts sich etwas gutes kräftig hervorzuthun anfanget, nemlich dasz sobald viele sind, die theils ausz Unwissenheit theils ausz bösen Affecten sich dargegen setzen, und weil es nicht wol anders geschehen kan, mit falschen und erdichteten Auflagen oder Verkehrung deszen was an sich gut ist, daszelbige suchen underzutruken, daher auch die Regenten mit allerley Vorwand dagegen anzufrischen. Jedoch laszet Gott nicht immer alles zu, sondern es kommet endlich die getruckte Unschuld und Wahrheit durch deszen Gnade an die helle Sonne, und überwindet: welches auch in dieser Sache zugeschehen dem himmlischen Vater und deszen heiliger Regierung allerdings zutraue. Ich habe aber letztlich underthänigst zu bitten, dasz E. Kön. Myt. diese weitläufftige Erzählung nicht ungnädig aufnehmen, sondern es deme zuschreiben wolle, dasz ich nicht gezweifelt, das dieselbe selbs die wahre Bewandnus der gantzen Sache einzunehmen begihrig sein, und hingegen auch ausz dero Erkantnus des heiligen Gottes wunderbare Regierung hertzlich preisen werde. Derselbe wolle ferner über diejenige, welche ihn hertzlich suchen, mit kräftiger Gnade walten, die wahre Lehr und die ungefärbte Gottseligkeit mächtiglich schützen und immer bey mehrern durchtringen laszen, wie solches am kräftigsten in seiner Ordnung iedes Orts geschehen könne, Mittel und Arten zeigen, allen dahin anwendenden Fleisz reichlich segnen, den jenigen, welche das gute hindern, die Augen öffnen, die Hertzen ändern oder die Hände binden, und also mit stäter Beforderung des Reiches seines Sohnes den jenigen seinen Kindern, welche solche vor allem andern ernstlich verlangen, täglich neue Ursachen freudiger Dancksagung geben, in allem solchen aber bezeügen, dasz er unser nocht nicht vergessen habe, sondern der rechte Gott zu Zion wohne. In deszen heilige Obhut, Regierung und Segen deroselben hohe Person, samt seiner königlichen Mayestet, und

gantzem königlichen Hause, mit treüestem Hertzen schlieszlich
empfehlende Verharre

E. Königl. Myt.

zu Gebet und demütigem Gehorsam

unterthänigster

Philipp Jacob Spener.

D. mppria.

O. Malmström

Constitutiones in Nycopensibus comitiis a clero sancitæ svetice. Nycopiæ 1611.

Ett med ofvanstående rubrik i prästeståndets arkiv i riksarkivet förvaradt aktstycke synes äga det intresse, att det här må återgifvas. Det återfinnes under signum J. 2. N:o 43, men är tyvärr ej original utan endast gammal afskrift. Urkunden lyder som följer:

1. Handlar om store bönedagen, som årligen hållas skulle then ytterste Januarii, et eo die 1. ad piam vitam poenitentiam, et vitæ emendationen auditores commonefaciendi cum Sacræ Synaxis usurpatione. 2. Tres fiant in urbibus duæ vero ruri conciones. 3. Jejuniū observetur, usque ad vesperam. Ad hoc non templum ituri, sed domi mansuri sunt monendi. Poena deinde est privatio ab ecclesiæ conversatione, quoad poenitentiam in capitulo hac in re nullus erit personæ respectus.

2. Är beslutit, at hvar affton och morgon skall ringas pro pace och folcket fliteligen varda undervist, hvad sådant betyder, neml. at hvar the tå stadde äro, inne eller uthe med christeliga åthäfvor begifva sig till bönen, at Gud ville nådeligen förlåta oss våra synder och afvända the landsplågor oss påliggia.

3. Effter många finnas, som obotfärdeligen framhärda i theras synder, och icke äro Ministerii hälsosamme förmaningar lydige, derföre skole sådane slutas uhr kyrckian med præpositi, pastoris och församlingens dom och samtycke, effter Pauli förmaning 1 Cor. V. Men hvar församlingen icke gör pastori bistånd, skall kyrckiotiensten blifva dem förnekad, till dess de sig rätta och bättra.

4. The präster, som föra ett förargeligt lefverne med dryckenskap, och effter förmaningen sig ej rätta och bättra,

skulle sättias både ifrån präst och gjäld och icke restitueras, med mindre han sanfärdig bättring effter någre åhrs prof hafver låtit förnimma.

5. Ändoch the trolofningar, som skee hemma, skola räknas för gilla, när the skee effter som Sveriges lag förmäler; likväl synes oss nyttigt vara, at de som ackta begifva sig i äktenskap, trolofvas i kyrckian i församlingens närvaro, och gifva sedan kyrckioherden tillkiänna, fiorton dagar, förr än thet skeer, på det han må hafva dess bättre tillfälle at förspörja sig om alla omständigheter.

6. Effter thet at mycken förargellse skeer med förargelige kläde-dräckter i alla stånd, af hvilka lösachtighet och annat ondt på hedniskt vijs förordsakas, ehuru Gud hotar oss Esa. 3, ty skall prästerskapet med flit varna åhörarne för sådana klädedräckt. Och på-det Ministerii förmaningar må något hos åhörarna gälla, skola lärarna sub poena privationis effterkomma then yttersta puncten, som i Norkiöping blef bevilljad år 1604, neml. bruka sådane klädebodnat, som theras embete tienar, och fly then lättfärdighet, som nu mycket finnes hoos en part med the *pinkemyssor*, *hofmanshattar*, stora och förargelige *skiorte-kragar* och annat sådant, effter som i kyrckioordningen, cfr. 71, facie prima märkelig förmaning ther om funnen varder. Item prästehustrur skola och hafva sådan drächt, som theras stånd höfves 1. Tim 3. 11, Prästernas hustrur skola ärlige vara, icke förtalerskor, nöchtre, trofasta i all ting. I lika måtto skola professores och scholarum rectores hafva tienlig klädedrächt och hålla ungdommen till skickelighet och tideliga förtaga then stora lättfärdighet, som nu tager öfverhanden både i academier och scholar.

Ldm

Till de kyrkliga förpliktelsearnas och invigningarnas historia i Sverige.

I Engeströmska manuscriptsamlingen B X, 1, 38 (Kungl. Bibl. i Stockholm) finnes bl. a. följande:

Forma obligationis ministrorum verbi Deij.

I. Ego n: promitto quod uelim sy[n]cere & fideliter docere verbum secundum gratiam quam dederit mihi Domin[us], exhortari ad pænitentiam, consolari & admonere, atq[ue] ad gloriam Deij & ædificationem Eccl[esi]æ omnes meos in verbo Deij labores conferre.

II. Quod velim fugere pravæ opinionæ tam veteres quam recentes & quascunq[ue] sup[er]stitiones cum verbo Dei pugna[n]tes, sum[m]aq[ue] fide & diligentia ijs resistere.

III. Quod velim fideliter secundum institutione[m] Christj sacrame[n]ta administrare, baptismum & cæna[m] Dominj, eorumq[ue] verum usum Eccl[esi]æ explicare.

IV. Quod uelim diligenter pietatis studia colere, vacare lectioni, meditationi & orationj, & nihil ex proposito prætermittere, quod ad officium requiri intellexero.

V. Quod velim regiæ maiestati et omnibus ijs debitam exhibere obædientiam, quib[us] me verbum Deij obtemperare iubet, in o[mn]ib[us] reb[us] licitis ed ad utilitate[m] Eccel[esi]æ et politiæ spectantib[us].

VI. Quod velim piè, sobrie & iustè vitam & mores instituere, atq[ue] in omni sermone et conversatione scandalis viam proscindere, ne p[ro]p[ter] me verbum Dei malé audiat, aut ministerium in conte[m]ptum deveniat.

Obligatio ministror[um] uerbi Dei antequam Eccl[esi]æ præficiantur.

Ego n:, vocatus ad officium pastoris in Eccl[esi]a n:, hoc meo chirographo testor et obligo me veram de Deo et filio

ipsi[us] D. n. Je. Ch. & æterna salute nostra doctrina[m], quæ in Verbo, in Symbolis & in Confessione Agustana(!) ac ordina[n]-tia Ecclesiar[um] hui[us] regni comp[re]he[n]sa & in Consilio Wpsaliensi anno 93 approbata est, amplecti & constanter velle retinere inq[ue] meo ministerio fidelem & dilige[n]te[m] fore. Palam etiam profiteor me ab o[m]nib[us] papistar[um], calvinistar[um] & alior[um] quorumq[ue] fanaticor[um] hominum falsis opinionib[us] verbo Dei damnatis abhorrere, eorumq[ue] errores cum expresso verbo Dei pugnantes constanter taxabo, πληροφορίαν fidei & certitudinis veræ doctrinæ in auditorum mentib[us] [con]-firmare studebo, vitam & mores pub[lice] & privatim ita instituere per Dei gratiam conabor, vt omnibus sim bono exemplo, nec ulli scandalum p[ræ]beam. Promitto etiam me semp[er] pub[licæ] pacis & coniunctorijs(!)ac concordiæ cum collegis & omnib[us] alijs tuendæ studiosiss[imum] fore meosq[ue] auditores & alios ad præstandam legitimo magistraty debitam obedientiam sum[m]a qva decet fide & diligentia exhortaturum, et filium Dei D. n. J. Ch. oro ut vitam, concilia & actiones meas omnes Spiritu Sancto suo gubernet ad svam gloriam & Ecl[esi]æ salute[m]. Amen.

In ordinatione Diaconor[um] oratio.

O alzmeckthige, euige och barmhertige Gudh vårs Herres Jesu Christi Fader, af huillkom kom[m]er all wissheett, förståndh, skickeligh[et] och alla goda gåfuor, wij bidie tigh ödmiuckeligenn aff alltt hierta, att thu werdigas för thin käre Sons Jesu Christi vårs Herres skull milldeliga höra våra böner, och gif tesse personer, som thill thins helga evangelij och christeliga forsamb- lings dienst och prädekoembethett emnade ähro, thin Helge Andes nådh och gåfuor, att the allthidh må wexa thill j thinom kunskap och dagligen wthi alla andeliga gåfuor förmeras och förbettras att the medh thiden thill thin helga dienst och prädikoembethett tienlige warda; gönom samma thin son Je. Christum vår Herra. Amen.

Till hvilken tid och del af vårt land äro dessa formulär att hänföra? — På den förra af dessa frågor kan väl ej svaras mera som alldeles visst, än att den andra citerade förpliktelsen tillhör tiden efter 1593, samt att därför också bönen vid dia- koninvigning måste vara nedskrifven här efter 1593, då de följa omedelbart på hvarandra.

Kyrkohist. Årsskrift 1913.

Emellertid torde en del närmare bestämmelser kunna vinnas såsom sannolika. Sammanställningen af en handling, som berörde prästvigningen, en som hade att göra med kyrkoherdars inställande i ämbetet, och en som brukades vid diakoners ordination, är väl knappt tillfällig, utan gör troligt, att de ofvanskrifna formerna användts samtidigt någonstades. Denna förmodan vinner ytterligare stöd af några iakttagelser, som beröra den handskrift i dess helhet, med hvilken obligationerna och bönen ända från början hört samman. En framställning af dessa omständigheter ger vidare bidrag till besvarande af de framkastade frågorna om tid och ort.

I Engeströmska samlingen B X, 1, 38 äro inhäftade några handskrifter, hvilka hvar för sig ha under någon äldre tid utgjort enheter. Den af dessa, i hvilken det anförda finnes, innehåller dessutom förut en förteckning öfver landen, häraden och prästegällen uti Linköpings stift samt efteråt under följande rubriker åtskilliga anteckningar: »Collecta ex veteribus statutis episcoporum & provinsialium synodor[um] regni Sueciæ», »In antiquis codicibus & canonibus propter hæc sequentia delicta deponerantur ministri», »De sponsalibus Johan. Schneiderrini¹ tractatus». Härefter möta följande öfverskrifter, tämligen säkert såsom underrubriker till denna: »An uxor teneatur sequi vagabundum maritum?», »De desertione malitiosa» och »An ratione erroris solvatur matrimonium?»; sedan följer frågan: »An peccatum sit cum liberi iuramento se obstringunt ad matrimonium inscijs parentib[us]?» för hvilken i kanten står antecknad »Selne». Nu: »De repudijs libellis locus Chrysostomi notatu dignus» samt till sist »Tetta är ransackande på prostetingh». Större delen af innehållet under denna sistnämnda rubrik är afskrifvet af en senare hand och på nyare papper och med samma hand skrifna möta några ytterligare rubriker och utredningar, hvilka jag lämnar ur räkningen, då de ej kunna fullt säkert visas ha tillhört från början den handskrift, som här hufvudsakligen är i fråga. Det må dock anmärkas, att deras beskaffenhet icke utgör något hinder för följande reflexioner.

¹ Skall väl vara »Schneidewini»; här åsyftas med säkerhet den tyske juristen Johannes Schneidewein, f. 1519, d. 1568, hvars arbeten, hufvudsakligen utgifna efter hans död, läto ganska mycket tala om sig (Allg. Deutsche Biographie Bd. 23, Leipzig 1891).

Af den gifna öfversikten öfver handskriftens innehåll förefaller det kanske icke så otroligt, att den utgör en samling af sådant, som kunde just för någon särskild person vara af intresse, kanske för hans ämbetsutöfning. Den är skrifven af en och samma hand utom några rader längst ned på en sida. Denna handstil låter sig mycket väl hänföra till tiden c:a 1600. Skriften söker svar på vissa frågor hufvudsakligen i äktenskapsmål och tyckes därvid anföra sin källa, när den hämtar från någon äldre och icke blott återgifver, hvad som var gällande ordning. Den synes vara skrifven af eller för en kunnig person, icke minst därför att däri befinnes någon »locus Chrysostomi» vara »notatu dignus».

Den i början af handskriften förekommande redogörelsen för Linköpings stift räknar till detta äfven Kalmar stift. Dessa båda skildes slutgiltigt år 1607 (Anjou: Sv. kyrkans hist. 1593 till slutet af 17 årh., s. 104). Denna del af manuscriptet tillhör sålunda tiden före 1607, och ifall manuscriptet är till tiden enhetligt, skulle äfven de ifrågavarande obligationerna och bönen ligga före 1607. Hör det i sin helhet till samma del af Sverige, föras vi ju till Linköpings stift såsom den ort, där förpliktelserna och vigningsbönen skulle ha användts. De komma då att tillhöra biskopen Petrus Benedicti ämbetsverksamhet, hvilken år 1589 flyttades från Västerås till Linköping och på den senare platsen var biskop till sin död 1606. Denne har ju trädt fram som en svag man genom sitt förhållande till Johan III:s liturgi, sådant han själf skulle ha karaktäriserat det vid Uppsala möte (Anjou: Svenska Kyrkoref. Hist. III, s. 235, 241). Emellertid torde intet finnas, som hindrar att han användt de anförda obligationerna och bönen. Förpliktelsen för dem, som tillträda någon kyrkoherdebefattning, följer troget Uppsala mötes bestämmelser äfven i förkastandet af papisters, calvinisters och andras falska meningar. Om Petrus Benedicti heter det bl. a. i en *Chronica Episcoporum Lincopensium*, hvilken förekommer i Upps. Univ. Bibl. W580, och i hvilken han är den siste biskopen som omtalas

»Pouens och Caluiniska lära
hade han slätt inthet kära».

Skulle emellertid trots det anförda, som synes tala för linköpingsbiskopen Petrus Benedicti tid och stift, denna förmodan icke träffa det riktiga, torde till sist böra påminnas om, att handstilens identitet genom hela skriften väl visar, att formulären icke få förläggas allt för långt efter 1607.

Herder Block.

Två handskrifter af Birgittas Revelationer.

I. I D, New York, Mr. J. P. Morgan jun:s bibliotek.

När man från Femte avenyen i New York två block ofvanför Hotell Waldorf-Astoria svänger in på Östra 36. gatan, så är det inte precis någonting i omgifningarna som ger vid handen, att en värdefull handskrift af Birgittas Uppenbarelser skall befinna sig någonstädes i närheten. Först den stilfulla marmorfasadens à la grekiskt tempel på Mr. Morgans bibliotek vid sagda gata väcker en aflägsen tanke på Gamla världens antika kulturcentra. Har man emellertid fått privilegiet att träda in genom fasadens massiva bronsport, så befinner man sig med det samma midt i en öfverflödande rikedom på skatter från Gamla världen i konstsaker, taflor, böcker och handskrifter, och förvånas alls inte mer, när man i fred vid ett bord med sin handskrift får totalt glömma New York-gatornas larm och bråk och glida tillbaka in i 1300-talets idévärld. —

Handskriften i fråga kom 1912 från L. S. Olschki i Florens till Mr. J. P. Morgan sen. Den är beskrifven i Olschkis tidskrift »La Bibliofilia», april 1912.

Det är en pergamentshandskrift från midten af 1400-talet med 407 blad. Storlek 18,6×26,9 cm. Modernt mörkgrönt praktband med guldprydnader från Lortic i Paris (omkr. 1890). Tvåspaltig text; synbarligen samma hand hela bandet igenom; mycket omsorgsfull piktur. Kapitlen äro till stor del med små siffror indelade i verser — en anordning, som jag icke sett i någon annan handskrift av Revelationerna.

Handskriftens konstnärliga utstyrsel är anmärkningsvärd; vackra initialer (några beskrifna i »La Bibliofilia»). Därtill 2 helsides miniatyrer, reproducerade och noggrant beskrifna i »La Bibliofilia», som anser dem röja en sienesisisk konstnär. Den

första af dem står vid början af I. boken och föreställer Birgitta mottagande en uppenbarelse. Framför henne står en präst och celebrerar mässan vid ett altare; ur det upplyfta brödet i hans hand uppstiger en liten mänsklig gestalt med en bokrulle och en tunga af eld i sina händer: Kristus som hon på pingstdagen såg honom i hostian (VI 86).¹ Den andra miniatyren står vid början af VIII. boken och framställer, huru sierskans ombud, två munkar — en augustinereremit och en cistercienser, d. v. s. Alfons och Petrus af Alvastra — öfverlämna till jordens härskare en bok med de uppenbarelsen hon undfått. Scenen har utan tvifvel afseende på just VIII. boken, *Liber celestis Imperatoris ad Reges* (ej på klosterregeln, såsom beskrifvaren i »La Bibliofilia» antar).

Innehållet är: Mattias' Prolog, böckerna I—VII (IV. har 130 kap., VI. 109, VII. kallas *lib. ultimus*), *Epistola solitarii*, *Lib. cel. imp. ad. reges*, *Sermo Angelicus*, *Orationes*. Inga deklarationer. Innehållsförteckning till hvarje bok. Prologen till VII. boken — hvarom se mina Birgittastudier s. 266 not 2, 24 not 3 — finnes, men är öfverkorsad. — Häraf framgår, att handskriften tillhör den första handskriftsgruppen, d. v. s. dem som innehålla den alfonsiska upplagan af 1377, och sålunda enligt beteckningsättet i anf. arb. (s. 263) lämpligen bör erhålla beteckningen *1 D*.

Proveniensen framgår af följande anteckning i slutet: *Iste liber Reuelacionum Beate Brigide est conuentus fratrum Sancti Jeronimi de quarto riperie ordinis montis oliueti*. Det är det kloster, där Alfons lefde sina sista år och dog (1388). Vi känna därifrån en annan, 1399 skriven handskrift af en del af Revelationerna, likaledes efter upplagan af 1377 (*1 B*, nu i Vatikanbiblioteket; Birgittastudier, s. 264, 20).

Till handskriftens historia är det egendomliga faktum att anteckna, att den är identisk med den i en onämnd privatmans ägo befintliga handskrift, som 1858 af svenske konsuln i Cagliari A. Thorel erbjöds Sverige till inköp, ett anbud, som från svenskt håll icke föranledde någon åtgärd (anf. arb. s. 272 not 2). Beskrifningen i Thorels bland Klemmings papper i K. B. bevarade bref stämmer i så många punkter, att tvifvel på identiteten enligt min mening icke är möjligt. Visserligen påstår Thorel, att hans handskrift är skriven på 1300-talet och

¹ Beskrifvaren i »La Bibliofilia» har tolkat hostian som ett hjärta och Kristusgestalten som en till himlen uppstigande frigjord själ.

något slags uroriginal, men detta torde väl vara något fria fantasier. Äfven om handskriftens betydelse reduceras till sina rätta proportioner, kvarstår emellertid det faktum, att den är af stort intresse, och att det försummade tillfället från svensk synpunkt är att beklaga.

II. 2 G, Kalmar läroverks bibliotek.

Förste bibliotekarien d:r A. Grape har fäst min uppmärksamhet på denna handskrift, som i »Förteckning öfver Kalmar H. Elementarläroverks Boksamling, Kalmar 1876» (s. 209) finnes upptagen såsom »Birgittæ Revelationes (skrifne på pergament). Fol.»

Det är en pergamenthandskrift från Vadstena klosterbibliotek, såsom framgår af anteckningen på pärmens insida: *liber iste reuelacionum beate birgittæ pertinet monasterio Watzstenen.*; dess signum i biblioteket har varit »E, II, 29».

260 tvåspaltiga blad (hvaraf 2 tomma i början). Hufvud delen synes vara skrifven af en och samma hand, tillhörande ungefär 1400-talets början (eller möjligen 1300-talets slut). En annan, afsevärdt senare hand (ej äldre än 1430-talet) har gjort en del rättelser och tillägg.

Den förste skrifvarens andel af verket (f. 3—246 med ett par undantag, se nedan!) innehåller Mattias' Prolog, böckerna I—VII, *Epistola solitarii*, bok VIII, *Regula Salvatoris*, *Sermo Angelicus*, *Orationes*. Bok IV. innehåller 148 kap., hvaraf 132—135 bildar *Tractatus de sacerdotibus* och 136—148 (d. v. s. de vanliga upplagornas kap. 136—144 + VI 63, IV 49, VII 31 och VI 96, inpassade på de platser, som framgå af Birgittastudier s. 26 not 3) *Tractatus de summis pontificibus*. Bok VI. har 123 kap.; det öfverskjutande utöfver de vanliga 122 är *Ex. 10*, placeradt som i 2 C (anf. arb. s. 265); efter VI 109 står: *finis VIIi libri secundum Alphonsum*, en anmärkning, som gärna kunde ha stått i de tryckta upplagorna af Revelationerna, men där af någon anledning inte har kommit med.¹ Bok VIII. har 58 kap.

¹ Jfr den i de tryckta upplagorna vanliga notisen efter IV 130: *Hic est finis quarti libri secundum Alphonsum*; vår handskrift har till öfverskrift öfver det långa tillägget till VII 16: *Sequentia usque ad XVII^{um} cap. non habet liber Alphonsi*. »*Liber Alphonsi*» är en god och träffande benämning på uppl. af 1377.

De flesta deklarationer finnas; dock saknas omkr. 25. — Häraf framgår, att handskriften tillhör andra gruppen och innehåller upplagan af 1391; den kan lämpligen benämnas 2 G.

Den andre skrifvaren har velat korrigera och komplettera arbetet. Han har gjort en del smärre rättelser och förtydliganden. Han har infogat f. 113—114 med innehållsförteckning till V. boken och det lilla f. 167 med rubriker till VI 110—123, som i den ursprungliga texten icke hade några rubriker. Vidare har han f. 247—260 meddelat en del material, som han saknat i texten. I sin omständliga öfverskrift till detta nya material ger han oss en *terminus a quo* för sin verksamhet, då han talar om att Revelationernas böcker blifvit *per doctores examinatos et defensatos*, hvilket väl afser försvarsskrifterna vid Baselkonciliet. Hans nya material består af: 1) f. 247—256 ett antal kap. ur böckerna II—IV., som i texten icke stå på sin plats i dessa böcker utan i bok VIII¹; den förste skrifvarens hänvisning till VIII. på dessa ställen är utskrapad och ersatt med ett *Require post finem totius huius libri*; den andre skrifvaren har härmed tydligen gjort en fullständig öfverloppsgärning, då alla ifrågasvarande kap. finnas i VIII.²; 2) f. 257—260 ett antal (19 st.) deklarationer till IV., VI. och VIII., som den förste skrifvaren utelämnat.

En anteckning af den andre skrifvarens hand har sitt icke obetydliga intresse. Det är på det af honom tillfogade bladet f. 167, där det som rubrik till det bland de sista kapitlen i VI. insatta stycket *Ex. 10* står: *Reuelacio de organis non habendis in monasteriis ordinis sancti saluatoris Sciendum quod ista reuelacio concernit capitulum quartum in prima persona quod est de horis diuinis seu cantum sororum Et ideo inter alias reuelaciones huiusmodi in secunda parte huius opusculi competencius est habenda quam hic.* Detta har nog sin riktighet. Regeln *in prima persona* (till skillnad från regeln *tercie persone*) är den i 1492 års uppl. ingående *Regula Salvatoris*, till hvars 5. kap. (som i svenska texten, *BU IV 50*, kallas det fjärde) *Ex. 3—10*

¹ Den förste skrifvaren har alltså i dessa böcker (icke i VI. och VII.) samma egendomlighet som den svenska texten (och ett par andra lat. handskrifter, se Birgittastudier, s. 48) att vid dublettkap. af detta slag utskrifva kapitlet i VIII. boken, icke i den bok, hvarur det är hämtadt. Den text, från hvilken den svenska öfversättningen är gjord, har tydligen haft denna egenhet.

² Efter f. 256 har något blad gått förloradt; här fattas nämligen slutet af IV 104 samt hela IV 105.

hänföra sig. Men det intressanta är, att man alltså i Vadstena på den andre skrifvarens tid har haft en *secunda pars huius opusculi*, innefattande bl. a. *Extravagantes* eller åtminstone en del af dem.

Slutligen har handskriften en märklig anteckning på fram-pärmens innersida från ungefär 1400-talets slut eller 1500 talets början. Den lyder så: *Deputet confessor aliquem abilem fratrem qui manuducit scolasticum quia scola est respublica et vinea ecclesie sacrosancte ut in quolibet termino legat et exponat aliquem librum biblie quia talis lectura deseruit eis futuris temporibus in ambone et addiscunt ibi bonam grammaticam et rethoricam auctenticam curam sapientibus alleganda* (bör väl vara: *allegandam*) *Versus*

*Biblia lecta scolis acuat sensus puerorum
ut radius solis illuminat astrum polodorum
per studium biblie datur optima teologia
hec noua seu vetera (consummat struket) commendat summa
sophia.*

Meningen är klar: anvisning till regelbundet studium af bibeln i den skola, som är förbunden med klostret.¹ Men annars föreligger här en hel knippa gåtor till lösning — icke allenast hvad *astrum polodorum* kan vara för en stjärna, utan äfven sådana som dessa: Hur har denna bestämmelse kommit till? Hur gammal är den? Representerar den en reformatorisk tankegång? Eller — hvilket väl är sannolikare — en humanistisk (med intresset för *bona grammatica* eller *rethorica auctentica*)? Har den vunnit efterföljd? Alltsammans problem, som, om de kunna besvaras, skola ge ett icke obetydligt bidrag till Vadstena klosters inre historia.

¹ Att en sådan fanns, framgår af *Diarium Vatzstenense's* notis om Petrus Magni, att han före inträdet i klostret 1499 var *rector scholarium Vatzstenensium* (*SRS* I: 1, 204 har läst *scholarum*, hvilket är oriktigt; *REUTERDAHL* III: 2, 400 har däremot läst rätt).

Knut B. Westman.

Underrättelser.

CARL GUSTAF MALMSTRÖM. Den 12 september 1912 afled Djursholm vid hög ålder f. d. riksarkivarien Carl Gustaf Malmström. Med honom bortgick den historiska forskningens och häfdateckningens nestor i vårt land.

C. G. Malmström föddes på Södra Holmstorp i Närike den 2 november 1822, promoverades [C. G. M.] efter afslutade studier vid Upsala universitet till filosofie magister 1848 och kallades följande år till docent i fäderneslandets historia vid samma universitet. 1858 befordrades han till akademieadjunkt och 1877 efter F. F. Carlsons afgång till ordinarie professor i historia därsammastädes. Redan året därefter efterträdde han Carlson äfven såsom statsråd och chef för ecklesiastikdepartementet, men lämnade två år senare på grund af ohälsa denna post och återgick för en tid till sin akademiska lärareplats. 1882 utnämndes han till riksarkivarie, från hvilket ämbete han erhöll afsked 1887. Sedan hösten 1897 var Malmström bosatt å Djursholm, där han också efter ett långvarigt aftynande afled några veckor, innan han skulle fylla nittio år.

»Inom denna enkla ram af yttre lefnadshändelser rymdes ett sällsynt arbetsfyllt lif. Grunddraget i Malmströms karaktär var en orubblig plikttrohet, förenad med den största redbarhet och flärdfrihet. Såsom universitetslärare, vetenskapsman och ämbetsman skattades han i lika hög grad för sitt gedigna, samvetsgranna arbete. 'En plikttrognare människa har jag icke känt', yttrar De Geer om honom i sina minnen. På intet arbetsfält kommo emellertid Malmströms solida egenskaper, hans arbetsflit, opartiskhet, sanningskärlek och klara blick mera till sin rätt än på den fosterländska häfdaforskningens område. Han var född till häfdaforskare och det är genom sin forskaregärning, som han vunnit en berömmelse, som sent torde förgå.»

Malmströms historiska författarskap är främst knutet vid hans stora verk: *Sveriges politiska historia från konung Carl*

XII:s död till statshvälfningen 1772. Dess första del utkom redan 1855, den andra först åtta år senare. En ny, reviderad upplaga utgafs under åren 1893—1901.

I professor *L. Stavenows* vackra teckning af C. G. Malmströms historiska författarskap i Hist. Tidskr. har detta epokgörande arbete fått en karaktäristik, till hvilken här så mycket hellre må hänvisas, som vi hämtat så godt som alla våra här meddelade notiser om C. G. M. ur prof. Stavenows nämnda uppsats. Af särskildt kyrkohistoriskt intresse och värde äro Malmströms afhandlingar: *Bidrag till svenska kyrkoförfattningens historia under sjuttonde seklet*, *Om konventikelplakatets uppkomst* samt, trots titelns anvisning, äfven den »lilla briljanta» uppsatsen *Om ämbetsmännens ställning till riksdagen under frihetstiden*.

Riksarkivarien Malmström var en bland Kyrkohistoriska Föreningens stiftare och omfattade vår Årsskrift med vänligt intresse, hvarpå utgifvaren fick röna flere bevis, som gömmas i tacksamt minne.

— Under rubriken *Nya märkliga upptäckter i vår medeltida bokvärld* läses i Stockholms Dagbl. den 22 maj 1913 följande af O. R[ABENIU]S skrifna artikel rörande Universitetsbiblotekarien *I. Collijns* forskningar i Kammararkivet.

Föreningen för bokhandtverk hade i tisdags sin årssammankomst under presidium af frih. C. C:son Bonde, hvarvid bibliotekarien Isak Collijn gaf en exposé af sina på offentligt uppdrag företagna forskningar i Kammararkivet, som lämnat särdeles rika och intressanta resultat. Dessa undersökningar ha icke blott varit bibliografiskt fruktbarande utan ha därjämte öppnat nya och vida inblickar i vår medeltida litteratur, och kulturhistoria. Här har upplagts ett betydande material, som sprider ökadt ljus öfver det äldsta kristna bildningsskedet i vårt land. D:r Collijns föredrag, som präglades af en utomordentlig klarhet och pregnans och väckte det största intresse hos åhörarne, skänkte inom en bibliografisk ram en hel till den svenska medeltidens bokväsen knuten kulturbild.

Föremål för d:r Collijns forskningar ha varit omslagen till arkivaliehandlingar från Vasatiden. Dessa utgöras af fogderäkenskaper, jordeböcker och andra inventarier och äro bundna i pergamentsblad, som hämtats från medeltida handskrifter och inkunabler. Själfva den vårdslösa behandlingen af de gamla bok-

skatterna har sålunda medfört deras bevarande, och forskaren kan nu med uppbyggande af skarpsinne och möda åter samla resterna af de dyra dokument, som med så lättsinnig hand styc-kats för att tjäna praktiska ändamål. Man drar ovillkorligen fram palimpsesterna till jämförse, och man tänker på de underliga öden och förvandlingar, som böcker och kostföremål, ovärderliga tecken på forna tiders väsen och bildning, måste undergå. Oftast har det ju endast berott på en slump, om de bevarats till eftervärlden. Med skäl kunde frih. Bonde i sitt tal med en skämtsam hänsyftning till vår moderna så högt utvecklade bokbandsteknik anspela på den så olikartade kostbarheten af de band, som omslutit Kammararkivets handlingar.

Före d:r Collijn har Klemming forskat bland dessa gamla band, men därvid endast koncentrerat sig på de tryckta bladen, af hvilka han rekonstruerat flera viktiga kyrkliga verk, såsom det gamla Upsalamissalet. Ett fragment af den berömda forn-svenska handskriften »Um styrilse Konunga och Höfdinga» blef därjämte under Klemmings tid funnet bland de pergamentsblad, som utgjort omslag till de till Finland efter freden i Fredriks-hamn utlämnade finska arkivalierna.

Då dylika omslag äro spridda på skilda håll uttalade föredragshållaren önskvärdheten af deras samlande på K. Biblioteket.

D:r Collijns forskningar ha hufvudsakligen omfattat de handskrifna bladen, som uppgå till det respektingifvande antalet af c:a 24,000, hvartill kommer öfver ett tusental tryckta blad, hvilka alla undersökts af Collijn. De skrifna bladen höra alla till *svenska* handskrifter, som antingen införts från utlandet eller skrifvits i Sverige. Collijns fynd ge oss sålunda en ny föreställning om den utsträckning, hvori böcker förekommit i Sverige under medeltiden, böcker, som upprätthöllo vår andliga förbindelse med Europas kulturcentra.

De flesta fragmenten i K. A. äro naturligt nog teologiska handskrifter, som härstamma från 900-talet fram till 1500-talet. Man påträffar sålunda bibelmanuskript, kyrkofäders och skolastikers skrifter och framförallt liturgiska verk af alla arter. De sistnämnda äga stort intresse därigenom att de supplerat helgon-officierna och bringa hittills okända hymner och sekvenser. Äfven musikhistorien har där fått en ny källa, då de flesta innehålla neumer och noter. Synnerligen värdefulla äro vidare de

rester af kalendarier, som vidfogats brevarier eller missalen. De lämna nämligen upplysningar om de svenska helgonens dyrkan under medeltiden och meddela därjämte åtskilliga annalistiska och nekrologiska notiser af betydelse.

D:r Collijns forskningar gifva ett kraftigt stöd för antagandet att vårt lands kristnande till väsentlig del skett genom den engelska missionen. De äldsta handskrifterna visa nämligen tydligt genom sin paleografi sitt engelska ursprung, och föredragshållaren styrkte här sin mening genom många illustrativa bevis och exempel. Äfven innehållet, särskildt i kalendarerna, som ofta angifva uteslutande engelska namn, fester och händelser, lämnar vägande skäl för det nämnda antagandet. Det starka anglo-sachsiska inflytandet spåras äfven i många för svenskt gudstjänstbruk under hand ändrade engelska missaler. Den kanske viktigaste händelsen i vår historia, vårt lands kristnande, skulle således här genom Collijns forskningsresultat blifvit ytterligare klarlagd till sin källa och sitt ursprung. Vid redogörelsen för de funna kalendarerna gjorde föredragshållaren en litteraturhistorisk utvikning, som skildrade uppkomsten och utvecklingen af dessa viktiga skrifter. I K. A. har d:r Collijn funnit fragment af kalendarier, som säkerligen äro af tidigare datum än det hittills äldsta kända svenska, det s. k. Vallentunakalendariet.

Bland andra märkliga upptäckter, som d:r Collijn gjort i kammararkivet, må nämnas ett Botvids officium med hittills okänd sekvens, en likaledes okänd fornsvensk dikt om Kristi uppståndelse samt en ny handskrift af det fornsvenska legendariet, äldre än de hittills kända. Äfven talrika blad af skilda handskrifter ur vår medeltidslitteraturs viktigaste verk, Birgittas revelationer, och af, som d:r Collijn förmodar, magister Mathias' stora skolastiska bibelkonkordans, hvarom man hittills endast vetat, att den två volymer stark förvarats i Vadstena klosterbibliotek, men sedan försvunnit, ha anträffats bland de gamla omslagen.

Rörande dessas proveniens polemiserade d:r Collijn i sitt föredrag mot en nyligen af en annan forskare framlagd åsikt, att räkenskaperna i allmänhet bundits vid centralförvaltningen och till största delen först på 1600-talet och att ingen sköfling landet rundt förekommit af de gamla böckerna. D:r Collijns skarpsinniga undersökningar, som bl. a. fastslagit gemensam orts-

beteckning för såväl räkenskaperna som pergamentbladen, tyckas ådagalägga, att denna åsikt icke håller streck.

Man fick under föredraget skåda skioptikonbilder af de gamla bladen, hvilkas sköna fasta pränt med sina slingade färgrika initialer och dunkla, beslöjade patina voro en fröjd för ögat. Och man blef lyft af den forskningsglädje, som utgick från föredragshållandens tankar och ord. D:r Collijns undersökningar äro tydligen bland de mest epokgörande som på området gjorts i vårt land.

— *Läby ödekyrka*. Inom Läby församling i ärkestiftet har för namnunderskrifters vinnande i år cirkulerat en petition till konungen om den åldriga församlingskyrkans upprättande ur sitt femtioåriga förfall. Vi sakna kännedom om petitionens vidare öden, men då dess innehåll vittnar om lifligt kyrkligt-historiskt intresse och varmt fosterländskt sinne hos initiativtagaren till densamma — en af socknens s. k. hemmasöner —, så anse vi oss ha skäl nog att här meddela dess lydelse:

»I underdånighet drista vi undertecknade, medlemmar af Läby församling inom ärkestiftet, anhålla om Eders Kungl. Maj:ts nådiga förhjälpande till att vi till gudstjänstbruk må återfå vårt gamla tempel och att i samband därmed regelbundna offentliga gudstjänster där måtte komma till stånd. Till stöd för denna vår petition få vi i underdånighet anföra följande.

Allt ifrån den tid, då vår åldriga kyrkobyggnad för nu omkring ett halft århundrade sedan förvandlades till s. k. »öde kyrka», har inom vår socken- och församling förefunnits ett allvarligt, djupt wissnöje med denna åtgärd, som, om än formellt laglig, aldrig skedde med flertalet Läbyboars goda minne och bifall. Af grannlagenhetsskäl anse vi oss ej i detta sammanhang böra närmare ingå på det sätt, hvarpå saken då genomdrefs, helst som detta vore att upprifva blott halfläkta och ännu delvis blödande sår. Med det sagda ha vi endast velat framhålla att vår önskan om vår gamla kyrkas iståndsättande och användning till sitt egentliga ändamål icke är från i går, utan har djupa och starka rötter i det förflutna.

Skälen till att just nu frågan blifvit aktuell äro egentligen tre.

För det första har ju på senare tid ett nyvaknadt kristligt och kyrkligt intresse försports i vårt land. Vi våga hoppas, att detta intresse skall lifligt både behjärta och understödja vår sak.

Men för det andra är ock, som bekant, fornminnesintresset i våra dagar lefvande och verksamt. Att särskildt de s. k. ödekyrkorna äro föremål för de fornminnesvårdande myndigheternas synnerliga uppmärksamhet framgår bl. a. af Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitets-Akademiens underdåniga skrifvelse af den 3 september 1912 angående förslag till ny fornminneslagstiftning. Hvad i § 13 mom. 4 i det nya lagförslaget föreslås med afseende på ödekyrkor är visserligen blott ett fastslående i lag af hvad förut mer än en gång kommit till tillämpning. »Men — tilläga de af Akademien utsedde kommitterade — frågan om landets ödekyrkor är därmed ej slutbehandlad. Blifva de ej af staten underhållna eller kunna de ej till något praktiskt ändamål apteras, lämnas de att gå en långsam undergång till mötes på ett sätt, som är allt annat än tilltalande. Med ett ojämnt förmultnande tak instörtadt, med utslagna fönsterutor och öppna dörrar prisgifves denna byggnad, som förr endast med vördnad beträddes, allt för ofta åt ungdomens tanklöshet, för att ej säga, att ungdomen där låter sina mindre goda böjelser få fritt spelrum. Detta kan ej vara vår tid värdigt». Det nu sagda har sin fullständiga tillämpning på Läby kyrka och förhållanden med afseende på henne, hvarför vi med tacksamhet förnummit Vitterhets-, Historie- och Antikvitets-Akademiens ifrågavarande initiativ. Icke minst sympatisera vi med den af de nyss antydda kommitterade, som i ett särskildt afgifvet yttrande med afseende på de s. k. »ödekyrkorna» bl. a. säger: »Dessa så att säga själf döende kyrkor äro . . . en verklig skamfläck för vår kultur. Lika sannt torde ock vara, att hvar och en utomstående, som betraktar ett sådant halfraseradt, ofta om ytterlig råhet vittnande kyrkligt minnesmärke, gör den fornminnesvårdande myndigheten ansvarig för det sorgliga tillståndet. Det synes därför önskligt att genom en bestämmelse i fornminneslagen råda bot härför».

Ett tredje hufvudskäl till att frågan om Läby kyrkas istandsättande för gudstjänstbruk just nu synes böra tagas upp på allvar är beslutet om Uppsala läns folkhögskolas förläggande i omedelbar närhet till Läby socken. Vikten af, att en närbelägen gudstjänstlokal finnes tillgänglig för folkhögskolans såväl lärarepersonal som särskildt ungdomsskara, är uppenbar. Och äro vi öfvertygade om, att Stiftsstyrelsen skall låta sig angeläget vara att förse kyrkan med sådana prästerliga krafter, att

de tillgodose äfven detta kraf med särskild hänsyn till den kyrkliga ungdomsvården.

Den vid Läby vad resta stenen med den gyllene vasen där ofvanpå bär inskriften: *Fosterländskt Mannamod räddade här GUSTAF ERICSSON WASA under striden för Fäderneslandet i Juni månad År 1521. Carl XIV Johan reste minnesstenen År 1835.*

Det var ryttare hufvudsakligast från vår egen socken och grannsocknen, som den gången genom »fosterländskt mannamod» räddade fäderneslandets befriare, den store riksbyggaren och kyrkliche nydanaren från en för tidig, bråd död. I århundraden har ock vår socken åtnjutit vissa privilegier såsom offentlig erkänsla för tappra förfäders ädla bragd. Vore det allt för förmätet att ifrågasätta, att en erinran om nämnda episod ur vårt fosterlands häfder och om vår sockens ärorika andel i densamma kunde beveka statsmakterna att behjärta vårt önskemål med afseende på vår gamla kyrka. Själfva äga vi emellertid blott mycket begränsade tillgångar och hela församlingens folk-mängd är ringa. Att vi dock vilja göra hvad vi rimligen kunna för det goda ändamålets vinnande, behöfva vi väl ej försäkra, men vi inse, att utan Eders Kungl. Maj:ts och riksdagens medverkan mäka vi ej sakens genomförande.

På grund af hvad vi sålunda anfört, våga vi i djupaste underdånighet anhålla, det täcktes Eders Kungl. Maj:t efter föregående utredning i nåder vidtaga åtgärder till Läby gamla kyrkas upprättande ur sitt förfall till förnyadt gudstjänstbruk.»

Det är blott att önska och hoppas, att denna vackra vädjan icke skall förklinga ohörd, utan att den så uttalade behjertansvärda önskan må vinna framgång.

— *Till Upsala domkyrkas bok-kammare* har förutvarande professorn, d:r OSCAR QUENSEL skänkt synnerligen värderika gåfvor, om hvilka följande båda till honom ställda och af samtliga ledamöterna i Upsala domkapitel undertecknade skrivelser gifva närmare upplysning. Den första, som är dagtecknad den 31 dec. 1912, lyder, med förbigående af själfva adressen, så:

Sedan domkapitlet genom undertecknad, Lundström, erhållit meddelande om, att I, Herr Professor, till domkyrkan skänkt ett synnerligen värdefullt och vackert evangelistarium från 1400-talet, får Domkapitlet härmed betyga Eder ej mindre sin djupa högaktning än sin uppriktiga och lifliga tacksamhet för denna

sällsynt frikostiga gåfva. Inför ett sådant vittnesbörd om kärleksfullt intresse för ett af domkapitlet länge omhuldadt önskemål kan ej domkapitlet annat än känna sig lifligt uppmuntradt i sina sträfvanden med hänsyn till vården af vår nationalhelgedom i Upsala. Detta nutida, af Eder donerade manuskript skall med dess utomordentligt smakfulla miniatyrer förvisso ständigt komma att utgöra en af domkyrkans och hennes bokakammars dyrbaraste tillhörigheter.

Den 9 april 1913 afläts en ny skrifvelse till samme donator af följande lydelse:

Det sistlidna årets sista dag hade Upsala domkapitel tillfredsställelsen att till Eder, Herr Professor, aflåta en tacksamhetsskrifvelse med anledning af Eder gåfva till Upsala domkyrka af ett sällsynt vackert och dyrbart evangelistarium från 1400-talet. Ingen af oss kunde då föreställa sig att knappt ett kvartal af det nya året skulle förflyta innan I skulle komma att lägga ett nytt vittnesbörd till det gamla om Edert sakförstående och kärleksfulla intresse för de ändamål, som afses med upprättandet af ett librarium eller en bokakammare i Upsala domkyrka. Med öfverraskning och glädje har emellertid domkapitlet nu erfarit att I för nämnda syfte afhändt Eder, Herr Professor, Eder under många år af insiktsfullt samlande hopbrakta kollektion *hymnologica* och *liturgica* m. m., hvaribland icke få manuskript och tryck af enastående värde, eller icke mindre än 18 band breviarier, kyrkohandböcker och liber cantus, 45 band psalmböcker, ett band af konkordiebokens äldsta svenska upplaga samt en portfölj, innehållande flere värdefulla teologiska och kyrkliga manuskript. För detta förnyade prof på ädel och storslagen frikostighet anhåller domkapitlet härmed få betyga Eder sin stora tacksamhet och lifligaste erkänsla. I hafven härigenom icke blott skänkt en dyrbar grundstomme till tvänne hufvudafdelningar af vårt librarium utan jämväl gifvit ett värdefullt tillskott såväl till bevarande af gammal ädel prästerlig tradition i vårt land som till förkofran af Edert eget ideela släkterf icke minst med afseende på vårt domkyrkobibliotek. Vid sidan af den gamle JAKOB QUENSEL skall också namnet OSCAR QUENSEL förvisso städse ihågkommas äfven i samband med Upsala domkyrkas librarium och där förvarade bokskatter.

— *Permanent utställning af kyrklig konst i Stockholm.* Våren 1911 inlämnades till Sv. Kyrkans Diakonistyreelse ett förslag

om anordnande i Stockholm af en permanent utställning för kyrklig konst. Förslaget, som härledde sig från en prästfru, Aug:a Nilson, i Stockholm, hänvisade till de på olika kyrkliga områden framträdande lifsrörelser, som känneteckna den närvarande tiden. Kyrkor och kapell uppföras, gudstjänstrum restaureras, församlingssalar, ungdomslokaler m. m. anordnas. Af vikt vore då, att sådana rum finge en värdig utsmyckning, och att hvad som för ifrågavarande ändamål erfordrades icke skulle behöfva införskrifvas från utlandet utan skulle kunna erhållas inom vårt eget land. Utom det att det utländska ej alltid motsvarade våra behof, vore det af betydelse, att äfven på detta område svensk konst uppmuntrades, och krafter framlockades och samlades, som eljest icke skulle komma till användniug. Äfven för hemmens prydnade samt i allmänhet för smakens höjande i konstnärligt afseende skulle sådant hafva betydelse. Emellertid vore då af vikt, att en samlingspunkt för ifrågavarande intressen funnes inom landet, och helst i hufvudstaden. En sådan samlingspunkt kunde en *permanent utställning för kyrklig konst* blifva. Firmor såväl som enskilda skulle kunna inlämna olika föremål äfven till försäljning. Af sakkunnig person kunde vid förefallande behof råd lämnas, skisser och förslag m. m. uppgöras. Det hela skulle ställa sig i tjänst åt det uppvaknande församlingslivet inom vår kyrka och icke vara något enskildt affärsföretag.

Diakonistyrelsen, som mottog förslaget med förstående intresse, tillsatte för ändamålets förverkligande en kommitté. Till medlemmar af kommittén utsågos rektor F. W. Åmark, Uppsala, fru Aug:a Nilson och kyrkoherde Sven Nilsson, Stockholm. Därjämte beviljade Diakonistyrelsen för år 1912 åt företaget ett understöd af 3.000 kronor. Kommitterade, som inom sig utsågo till ordförande kyrkoherde Sven Nilsson, skredo nu till planens förverkligande. Underhandlingar med firmor och enskilda inleddes, lämplig lokal förhyrdes, medel till företagets betryggande under första året anskaffades. På frivillig väg insamlades 6,000 kronor. Såsom konstnärlig rådgifvare anställdes arkitekten Carl Bergsten.

Den 18 juni 1912 kunde utställningen öppnas i sin för ändamålet inredda lokal, Birgerjarlsgatan 32 (Försäkringsbolaget Tryggs hus) H. K. H. Kronprinsessan hade vänligt gifvit tillkänna sin afsikt att närvara. Äfven H. K. H. Kronprinsen kom

tillstades. Inbjudna voro ett antal personer såsom Diakonistyrrelsens medlemmar, Stockholms kyrkoherdar, representanter för pressen m. fl. Sedan ordföranden lämnat redogörelse för utställningens tillkomst och ändamålet med densamma, höll H. H. Ärkebiskopen ett kort föredrag om den kyrkliga konstens betydelse såväl för den gudstjänstfirande församlingen som för hemmet. Med intresse togo sedan de närvarande utställningen i betraktande och gäfvos tillkänna sin tillfredsställelse såväl med anordningarna i det hela som med de olika utställda föremålen. Bevis på intresse hafva heller icke sedan dess saknats. Utställningen, som afgiftsfritt hålles öppen alla hvardagar kl. 11 fm. — 5 e. m., har varit rätt flitigt besökt. Beställningar af olika slag hafva från skilda håll, äfven från utlandet, inkommit.

I förhoppning om att företaget skall blifva till gagn för vår kyrka har det kommit till stånd. För sakens fortsatta utveckling och varaktiga betryggande är dock af synnerlig vikt, att företaget i sin fortsatta verksamhet vinner frivilligt understöd och mötes af förstående intresse. Så kan företaget blifva ett icke betydelselöst led med i arbetet för vår svenska kyrkas uppbyggande.

— Den 11 juni 1913 hädankallades efter långvarigt lidande biskopen i Kalmar d:r HENRY WILLIAM TOTTIE i en ålder af nära 57 år. Född i Stockholm förordnades Tottie redan år 1885 (?) till docent i kyrkohistoria vid Upsala universitet. Hans kyrkohistoriska hufvudarbete var hans bekanta monografi öfver biskop Jesper Svedberg, hvars första del utgjorde docentspecimen. Med stor omständlighet, för att icke säga bredd, skildras här den märklige mannens lif och verksamhet på skilda områden och i skilda riktningar, hufvudsakligast på grundvalen af Svedbergs egen ytterst vidlyftiga och detaljerade lefvernesbeskrifning. Men icke ensamt detta. Äfven ur andra arkivaliska och tryckta källor hade författaren flitigt öst och blef så i tillfälle att icke oväsentligt komplettera sin hufvudkälla. På gränsen mellan det kyrkohistoriska och det praktisk-teologiska området låg afhandlingen om Haqvin Spegel såsom kateket. Efter sin utnämning till ordinarie professor i pastoralteologi vid Upsala universitet kom Totties författarskap att mera uteslutande inriktas på rent praktisk-teologiska och kyrkorättsliga ämnen, som han med känd och beundrad reda och klarhet behandlade. Såsom ordinarie akademisk lärare var han endast omkring 7 år verksam, då han

kallades att efter framlidne biskop Sjöbring öfvertaga vården af Kalmar stift.

Gripande äro ock nu uttrycken af sorg och saknad med anledning af hans bortgång. Så skrifver bl. a. domkapitlet i Kalmar: »När Biskop Tottie för 12 år sedan kom till Kalmar för att öfvertaga styrelsen af vårt stift mottogs han med nästan kungliga hedersbetygelser. Stiftets vara eller icke vara var satt ifråga och därför var glädjen allmän att Kalmar åter fick en biskop; och glädjen var så mycket större, som den nye biskopen af ryktet skildrats i de ljusaste färger: han hade gjort sig känd som en man med rik begåfning, grundlig lärdom i teologiska ämnen, mindre vanlig vältalighet samt stor praktisk duglighet; därjämte var han en gedigen karaktär och en nobel personlighet. Af en sådan biskop kunde man vänta sig mycket för stiftets och ortens bästa. Och hoppet blef ej sviket: han blef icke blott en dugande chef för stiftet och det kyrkliga lifvet utan äfven en initiativrik föregångsman på det kulturella lifvets område. Universellt intresserad som han var gjorde han sig öfverallt gällande till gagn för det allmänna bästa. Alla kände det tryggt att stå under hans ledning, ty klok och måttfull var han, ingifvande på en gång respekt och förtroende. Under biskop Totties auspicier sågo vi därför framtiden med frimodighet och trots den hotande stiftssammanslagningen som för oss trädde i ett aflägsset fjärran. Men våra tankar äro icke Herrens tankar. Det ha vi också nu fått erfara. Efter våra tankar var en sådan man outhärlig för Guds rike bland oss. Det är så mycket, som faller sönder genom hans död. Men Gud tänkte annorlunda: Han kallar bort en duglig tjänare midt under arbetsdagen, långt innan aftonen kommit, Gud behöfver ingen. Men vi sörja djupt öfver förlusten af vår ädle, vördade och älskade biskop; med honom sjönk äfven vårt stift i grafven: *luctus ubique*. Dock i vår sorg vilja vi följa den aflidnes höga föredöme. I sina tunga sorger hade han lärt tålmod och undergifvenhet; han väntade efter Herren. Så vilja vi också göra, vi ställa vårt hopp till Herren. Han skall åter låta sin nådesol lysa öfver sina hårdt pröfvade tjänare.»

Till svar på denna Kalmarkapitlets ämbetsskrivelse har Domkapitlet i Upsala enligt urgammal kyrklig sedvänja aflåtit en kondoleanskrivelse af följande lydelse:

Med djupt deltagande har Upsala Domkapitel mottagit det visserligen väntade men därför icke mindre smärtsamma meddelandet, att Herren Gud i sitt allvisa råd behagat hädankalla biskopen öfver Kalmar stift m. m. d:r HENRY WILLIAM TOTTIE.

Af de gripande ord, med hvilka i beledsagen Edert sorgedebudskap, kunna vi förstå, att I af hjärtat sörjen och saknen Eder hänsofne stiftsherde. Dubbelt svår måste förlusten och saknaden kännas, då med biskop Tottie äfven Kalmar stift sjunker i grafven. Med domkapitlet i detta biskopsdöme delar ock härvarande domkapitel såväl sorgen vid denna bår som den svidande smärtan vid det hårda slag, som nu drabbat närmast Kalmar stift, men också hela vår svenska kyrka liksom vår svenska kultur öfver hufvud. I Eder sorg och saknad efter Edert domkapitels præses kan vårt domkapitel så mycket innerligare deltaga, som han ju tidigare i sitt lif under flere år tillhörde Upsala-kapitlet, som också med tacksamhet erinrar sig hans trogna och insiktsfulla insats i dess arbete.

I egenskap af forne studentkamrater och sedermera medlärare med honom vid härvarande universitet känna ock vårt domkapitels äldre ledamöter igen såsom karaktäristiska för den dugande och vördade mannen flere af de egenskaper, hvilka I i Eder skrifvelse hafven betonat. Måtte nu genom Guds nåd den hänsofne biskopens lifsgärning — hvad han som bäst velat och verkat — lända till rikaste välsignelse. Och må vi alla — såsom I så skönt framhållen — lära att i tålamod vänta efter Herren och i tro och frimodighet ställa vårt hopp till Honom. Genom Herrens barmhärtighet kunna de tunga molnen skinngas, så att framtiden i verkligheten varder ljusare än hvad den i dessa sorgedagar månne för vår spanande blick te sig.

LITTERATURÖVERSIKTER, ANMÄLNINGAR
OCH GRANSKNINGAR

Det religiösa och kyrkliga lifvet vid 14:e århundradets början.

A. HAUCK: Kirchengeschichte Deutschlands. Teil V, 1:e Hälfte, Leipzig, Hinrichs 1911, 590 s., 10,50 M.

Hvarje ny del af Haucks tyska kyrkohistoria är en verklig tilldragelse inom den kyrkohistoriska forskningen. Och om hvarje ny del har hittills kunnat sägas, att den står på höjden af, hvad de föregående presterat. Detsamma gäller nu ock V: 1, äfven om den behandlar tiden för Tysklands tillbakaträngande i allmän historisk betydelse för utvecklingen, och sålunda genom själfva ämnets beskaffenhet i viss mån nödgar blicken att vända sig bort från de stora världshistoriska händelserna till tyska detaljer af delvis underordnad intresse. En annan särskild svårighet, som i denna del mött författaren, är det religiösa och kyrkliga lifvets allt mera komplicerade och mångskiftande karaktär, den kaleidoskopartade bilden i jämförelse med den tidigare medeltidens enhetlighet. Desto större ter sig den konst, med hvilken Hauck kunnat äfven här samla framställningen under enkla klara linjer och ställa den i förbindelse med och som belysande för den allmänna västerländska kyrkohistorien. Ett koncentreradt referat skall måhända vara till något gagn för den, som ej själf är i tillfälle att genomläsa det digra bandet; så har ju ock Hauck rätt att räkna på mera af personligt intresse hos oss sedan hans besök i Sverige med det föredrag, som förra årgången af denna Årsskrift offentliggjort. Och framför allt är kännedomen om utvecklingen i Tyskland vid 14:e årh:s början af grundläggande betydelse, då ett arbete skall upptagas, på hvilket vi ifrigt vänta, nämligen en metodisk undersökning af det religiösa lifvet i Sverige under senare medeltiden. — Men just därför intressera oss kanske mest de partier i Haucks arbete, som teckna den inre kyrkliga och reli-

giösa utvecklingen i dess olika sidor. De omfatta kapitlen 2—6, under det att kap. 1 och 7 ge den yttre ramen, förhållandet mellan tyska riket och påfvedömet (kap. 1 till Gregorius X och Rudolf af Habsburg, kap. 7 till Ludvigs af Bayern död). Den yttre kyrkohistoriens händelser äro ock lättare åtkomliga i de vanliga handböckerna, under det att hvad Hauck gifver i mellankapitlen annorstädes blott sporadiskt och splittradt skymtar fram. Så samla vi vårt referat på dessa kapitel.

Den första sidan af den inre tyska utvecklingen, som upptages till behandling, är *Die geistliche Landesherrschaft*. Här påpekar Hauck en viktig olikhet mellan episkopatet i Tyskland och i öfriga kristna länder; i dessa senare voro biskoparna kyrkans ledare, under det att de i Tyskland tillika voro furstar. Furstendöme och landsherravälde sammanfölo nu icke i Tyskland. Det förra var äldre och bildade förutsättningen för det senare; men icke alla furstendömen höjde sig till riksomedelbara landsherravälden. Detta skedde dock med de flesta andliga furstendömen. De andliges förvandling till furstar hade varit ett verk af kungarna; men deras vidare utveckling till Landeshoheit skedde snarast mot kungarnas önskan. Viktigaste steget var Fredrik II:s eftergift på hofdagen i Würzburg 1216. Sedan slutet af 1200-talet var utvecklingen i det hela färdig. De andliga stormännen i Tyskland voro nu furstar i annan mening än under Otto I eller Henrik III. Detta faktum har haft utomordentligt stort inflytande på Tysklands utveckling. Under 1300-talet, särskildt under Ludvig af Bayern, blef de andliga furstarnas hållning gent emot konung och påfve främst bestämd af deras territoriala politik. Och detta utvecklades sedan därhän, att man utan att taga hänsyn härtill helt enkelt icke kan förstå reformationens gång; då tyska folket allmänt vände sig bort från påfvedömet, blef det andliga landsherraväldet katolicismens räddare i södra och mellersta Tyskland. Under hela senare medeltiden funnos ock i Tyskland omkr. 50 riksomedelbara biskopsdömen. — Hauck tager här på sig den, som han själf erkänner, särskildt vanskliga uppgiften att söka i detalj utveckla de andliga furstendömenas omfång i Tyskland under senare medeltiden. Det är en oerhördt lärd undersökning, som vi här ej kunna följa. Bl. annat visar den, att ungefär $\frac{1}{6}$ till $\frac{1}{7}$ af rikets hela område var andligt territorium, med ett väldigt tillflöde af makt och inflytande för de tyska biskoparna. Men

Hauck visar ock, att just därigenom biskoparna fördes bort från lösandet af sina kyrkliga uppgifter, och att den medeltida katholicismens tendens att ställa allt religiöst under rättens synpunkt här fann en ny mäktig häfstång.

Därmed har Hauck kommit öfver till kap. 3: *den biskopliga kyrkoledningen*. Hvad som här strax faller i ögonen, är det faktum, att biskoparna under senare medeltiden bevarade ledningen af det kyrkliga lifvet, oaktadt de icke längre kunde fylla sina kyrkliga uppgifter. Förklaringen finner Hauck främst däri, att episkopatet under 13:e århundradet åstadkom en reform inom kyrkan på tre punkter: återupptagandet af kyrkans lagstiftande verksamhet, nyorganisation af den biskopliga diöcesförvaltningen, och reglerandet af prästernas ämbetsverksamhet. Den svaga punkten i denna tredubbla reform ligger i dagen; den befordrade ytterligare det religiösa omsättande i det rättsliga. Och den framkallade ej eller leddes af några stora kyrkliga personer; Tyskland blir i denna tid fattigt på sådana. Men den förhindrade dock under två århundraden det kyrkliga lifvets undandragande från eller revolution mot den episkopala ledningen.

Af detaljerna i detta reformverk må här först erinras om återupplifvandet af synodalväsendet. Framför allt blomstrade *provinssynoderna* under 1200-talet med deras lagstiftningsarbete, som var både omfattande och fruktbringande, äfven om det nu begränsades af den allmänna påfliga rätten och därför väsentligen måste inriktas på att genomföra och utgestalta denna utan originella nyskapelser. Genom denna kyrkliga lagstiftning erhöilo emellertid den tyska kyrkans inrättningar och ordningar den gestalt, som de sedan i det hela behållit fram till reformationen och delvis ända till våra dagar. Med de stora synoderna i Mainz, Köln och Trier 1310 kom denna verksamhet till en viss afslutning; med 1300-talets början afmattas den. Så t. ex. har efter 1310 i Mainz ej hållits en enda provinssynod under hela 1300-talet, och liknande är bilden i de öfriga ärkebiskopsdömena. Under åren 1230—1310 höllos i genomsnitt dylika synoder hvart annat år i Tyskland, under åren 1310—1400 icke tillsammans mer än 8 synoder i Tyskland, däraf fyra i Magdeburg. — Om i öfrigt ärkebiskoparna förblefvo innehafvare af en värdighet utan någon egentlig ämbetsbefogenhet utöfver biskoparnas, så förstärkte dessa senare sin ställning på flere sätt. Men därmed inträdde

under 1200-talet en viktig förändring. Det blef vanligt att biskoparna öfverlämnade en större eller mindre del af sina ämbetsuppgifter åt ställföreträdare eller biskopliga tjänstemän. Så uppkom vigbiskopens ämbete, som mest öfvertogs af titularbiskopar in partibus infidelium (ex. Estland och Livland) och som var fullt utbildadt vid midten af 14:e århundradet. På samma vis uppstodo *de fasta biskopliga tjänstemännen*, hvilkas ämbeten som så många andra medeltida begynna i dunkel, men som från 13:e århundradet blefvo viktiga nog. Främst stodo generalvikarien och officialen som handhafvare af biskoparnas jurisdiktion (utan skarp gränslinje mellan bägges ämbetsuppgifter, äfven om generalvikarien ansågs vara öfverordnad öfver officialen). Då dessutom ärkediakonerna och deras officialer voro bärare af kyrklig domsutöfning, så inses lätt, hvilken splittring här förelåg, och huru mycket det juridiska måste gripa in i det kyrkliga lifvet. — Af ringare betydelse var den biskopliga pönitentiarien, hvilket ämbete växte fram på 1200-talet. Vigbiskopar, generalvikarier, officialer och pönitentiaries utnämndes alla och aflönades af biskopen. De betydde sålunda icke någon inskränkning i den biskopliga makten; men de gåfvo den en annan karaktär. Det personliga elementet i biskopsämbetet offrades. Kyrkan skapade i Tyskland tidigare än staten ett ämbetsmannadöme; men så blef ock biskopen tidigare än kejsaren beröfvad den direkta personliga förbindelsen med dem, som han hade att leda. Det behöfver väl knappast sägas, att däri låg en förlust i moralisk auktoritet. Kyrkan tedde sig från 1300-talets början helt som en rättsorganisation.

Ämbetsmannaväsendets utveckling fick ock en annan följd. *Diöcessynoderna* fortsatte i olikhet mot provinssynoderna äfven under 14:e århundradet. Men prästernas regelbundna deltagande kunde ej mera upprätthållas, ehuru kanoniskt alla ända ned till kapellaner och vikarier voro förpliktade. Diöcessynodernas lagstiftande karaktär hade helt upphört, då deras medlemmar alla voro biskopens underordnade. Lekmännen, som ock under tidigare medeltiden deltog, försvunno allt mer från 1300-talet. Det var ej kyrkan som dref bort dem; deras deltagande betraktades som en plikt, ej en rättighet. Men genom det biskopliga ämbetsmannaväsendets utveckling miste synoderna en stor del af deras doms- och förvaltningsuppgifter och inskränktes till att nästan uteslutande handlägga det andliga ståndets ären-

den. Då förklarades ock lekmännens intresse för synoderna. — Och handläggandet af prästernas ärenden samlade sig i beskyddandet af deras egendom och rättsställning. Här framträdde med den mest fränstötande tydlighet den ofvan antydda förvandlingen af det religiösa till rättsligt, äfven om synoderna ej blundade för utan sökte motverka prästeståndets många skadliga urartningar. Att så fortfor att vara fallet, hör till den medeltida kyrkans förtjänstfulla sidor; om hon ej kunde uträtta mycket, höll hon dock medvetandet vaket, att icke allt stod rätt till.

Bredvid biskoparna, de biskopliga ämbetsmännen och synoderna stodo *domkapitlen*. Sedan domkapitlet vunnit egen grundbesittning och rätten att själfst välja domherrarna, var det en själfständig korporation vid biskopens sida. Under senare hälften af 1200-talet fullbordades väsentligen dess författning och ställning i stiftet. Då förföll helt det gemensamma lifvet, och egendomen uppdelades öfverallt i prebenden för de olika domherrarna; till hvarje prebende hörde ock en bestämd andel af domkapitlets natura- och penninginkomster, vanligen ock en bostad. Därmed fixerades ock i de flesta domstift medlemmarnas antal. Detta varierade för öfrigt betydligt mellan olika katedralkyrkor; i Köln funnos under 1200-talet 72 domherrar och ett antal vikarier, i Würzburg 55, i Mainz 41, Bremen 24, Lübeck 25, Meissen 14, etc. Formen för val af nya medlemmar blef ofta Turnus, d. v. s. hvar och en af medlemmarna nominerade i tur och ordning en ny medlem; så kommo faktiskt kapitelplatserna ofta att bli egendom åt bestämda familjer, mest adliga. Option till de bästa prebendena infördes. Nya kanonici upptogos vanligen redan i gosseåldern. Många prästvigde sig aldrig, etc. — Allt detta måste naturligen göra kapitulares föga skickade för sin andliga uppgift. Så uppkommo under 1200-talet domvikarierna, antingen personliga tillfälliga för den ene eller andre domherren, eller ständiga vikarier, som öfvertogo en del af kapitulares' tjänsteåligganden (det första kända af detta slag i Trier 1215) och som fingo säte i kapitlen. Domstiftens ledning låg för öfrigt i händerna på några få de förnämsta af kapitulares, de s. k. prelaterna. Den förnämste var ursprungligen prosten; men hans ställning till kapitlet löstes, så att han mestadels liksom biskopen kom att realiter stå utanför detsamma (ännu i början af 1300-talet synas dock biskoparna mångenstädes haft rätt deltaga i kapitlen; sedan utträngdes de

helt). I hans ställe trädde som ledare af det hela Dekanen (ämbetets början från omkr. 900), med öfvervakande af gudstjänster, handhafvande af disciplinmakten och själasörjaruppgifterna inom domstiftet, etc. Andra prelater voro Kantorn, med ledning af kortjänsten, och Scholastikern, som förestod domskolan, men icke längre själf deltog i undervisningen utan aflönade en magister. För öfrigt voro prelaternas antal och uppgifter rätt varierande. De valdes i regel af kapitlet själf. — Detta hade sina dagliga kortjänster och möten af de residerande korherrarna; därbredvid uppkom i 13:e årh. generalkapitlet, till hvilket alla korherrar voro förpliktade, och som snart trängde undan de ordinarie kapitelsammanträdenas betydelse. — Under loppet af 1200-talet tillvällade sig nu kapitlen rätten att jämte biskopen deltaga i diöcesens regering; i stället för det gamla villkoret af klerus' konsensus trädde då kapitlets, liksom detta redan förut fått rätten att välja biskop. Vid bägge dessa maktutvidgningar stöddes kapitlet af den nya påfliga rättsbildningen. Detaljerna i fråga om kapitlets maktbefogenhet vid stiftstyrelsen blefvo dock mera genom praxis än kanonisk lagstiftning ordnade, hvarför ock osäkerhet och slitningar på många punkter ej kunde undvikas. I det hela var kapitlets maktbefogenhet ganska inskränkt (störst i fråga om finansväsendet), till dess kapitlen genom valkapitulationer (den tidigaste i Tyskland i Hildesheim 1216) började skaffa sig ett finger med äfven i biskopens centrala förvaltnings- och lagstiftningshandlingar liksom i hans utrikespolitik. Så hade hos domkapitlen den i alla rådgifvande korporationer inneboende tendensen att vidga sin makt haft stor framgång. De tyska biskopsdömenas ledning var vid medeltidens slut icke mer monarkisk i gammal mening. — Till sist må i detta sammanhang erinras om, att en god del af den biskopliga jurisdiktionsmakt, som redan antydts, hamnat hos *archidiakonatet*. Detta nådde mot 1200-talets slut sin högsta maktutveckling, ej minst som ledare af sänddomstolarna. När dessa gingo tillbaka, följde under 1300- och 1400-talen ett stillestånd eller tillbakagång i den archidiakonala makten, äfven om denna kunde bevara en del af sin förra betydelse, genom att archidiakonerna voro domkapitelmedlemmar; och domkapitlen ägde makt nog att afvärja de direkta angrepp på archidiakonatet, som från biskoparnas sida allt som oftast gjordes.

Resultatet af ofvan skildrade utveckling blef, att den bi-

skopliga diöcesregeringen vid medeltidens slut var lika komplicerad, som den vid dess början var enkel. Gamla och nya institutioner och ämbeten grepo in i hvarandra i brokigt virrvarr. En sak framstod däri tydligt: kyrkan hade blifvit ett stort rättsinstitut. Hennes egenskap af frälsningsanstalt skymtade knappast annat än i det lägre prästerskapets verksamhet. Och hela detta stånd förlorade ständigt mera i anseende och betydelse genom vikariesystemet, dålig aflöning och ringa bildning, ofta uselt urval af personer, men äfven genom det växande antalet mässdonationer. Lekmannavärlden måste i denna situation liksom tvingas att söka sig sin egen religiösa självständighet.

Här sätter Hauck in ett kapitel, om *teologien*. Och äfven här, där Tyskland synes vara så vanlottadt, får han fram nya intressanta fakta och synpunkter. Den medeltida teologien syntes vara oberoende af något nationellt ferment; skolastiken var hvarken romansk eller germansk. Dess splittring i olika skolor framgick ej ur nationella motsatser, utan från de stora munkordnarnas rivaliserande arbete. Och dock var den nationella faktorn i verkligheten verksam äfven i medeltidens teologi. Beviset härför lämnar Tyskland. Skolastikens herravälde i de romanska länderna och i England berodde främst af två ting: den var kyrklig, och den var universitetsteologi. I Tyskland funnos ända till Prags grundande 1347 intet enda universitet, ehuru då i det öfriga Europa redan funnos trettio. Orsaken till detta egendomliga fenomen är dunkel; delvis har den bestått däri, att man ej i Tyskland behöfde studiet af romersk rätt, som satt i gång den egentliga universitetsbildningen; äfven må ihågkommas Tysklands brist på ordnade större städer. Studiet var i Tyskland ej mindre än annorstädes, fast tyskarna fingo studera utomlands, mest i Paris. Men all verklig vetenskaplig blomstring beror af sambandet med den praktiska undervisningen; då denna felades, sjönk det tyska vetenskapliga arbetet; efter Albertus magnus försvinna för lång tid tyska namn ur skolastikens historia.

Och dock framgick härur äfven en vinst. Det tyska tänkandet blef mera oberoende af de skolastiska skolorna, mera rörelsefritt. Och då det ej var skolarbete, kunde det vända sig från rent vetenskapliga till mera religiöst uppbyggande frågor, från abstrakta till mera individuellt konkreta. Och då det ej arbetade för den internationella vetenskapen, kunde det vända sig

från de lärda språk latinet till det nationella språket, tyskan, och från den vetenskapliga arhandlingsformen till traktatens eller flygskriftens. Bristen på universitet har Tyskland till stor del att tacka, att det med 1300-talets början fick en teologi, som ej var skolastisk och som talade tyskt tungomål. — Haucks redogörelse för den tyska teologiens i och för sig mindre betydande gestalter under detta tidskede, Engelbert af Admont, Ulrik Engelberti, Hugo Ripilin, David af Augsburg, Lamprecht af Regensburg, Henrik af Friemar, Herman af Schildesche m. fl., må här förbigås, så starkt här än framträder författarens berömda förmåga att af till synes nästan intet få fram levande gestalter med individuell prägel. Hauck säger själf, att blott tvänne gestalter öfverskredo det tillfälligas och medelmåttigas gräns och fingo verklig betydelse som lärde; det var *Dietrich af Freiburg* och *Eckhart*. Den förre var den förste vetenskapsmannen från Tysklands koloniland i nordost, Erzgebirge. Han tillhörde dominikanorden, var 1275 student i Paris, sedan munk och prior i ett tyskt kloster; sista underrättelsen om honom är från 1310 (d. o. 1320?). Hans produktion var ovanligt stor. Måhända hade han studerat för Albertus magnus; hans produktion var dock mindre teologisk än dennes och mera naturvetenskaplig. Ej heller var han thomist (Loofs säger i sina Grundlinien 1910 tvärt om, att det nya, som utgör den »tyska mystikens» väsen allt från Dietrich, är att den har sina rötter i thomismen); hans tanke är mindre bestämd af Aristoteles än af nyplatonismen, hvilken senare han mest lärde känna genom de arabiska filosoferna, genom den berömda boken Liber de Causis, som i verkligheten bjöd på utdrag ur Proklus, och genom den 1268 nyupptäckte Proklus' elementer. Nyplatonismen hade begynn timerenassans i Tyskland med den ofvannämnde dominikanen Ulrik Engelberti (d. 1277), som sökte bringa den i samklang med kyrkoläran. Men med full kraft visade den sig först i Dietrichs kosmologi; från nyplatonismen tog han föreställningarna om tillvarons enhet och fyra »trappsteg»: det högsta varat, intelligenserna, andeväsendena, och den kroppsliga världen. Det högsta varat, Gud, tänker intelligenserna, som därigenom få tillvaro, och ur hvilka så de lägre graderna framgå, utan att detta kan rubriceras som skapelse. I verkligheten utbyter Dietrich den kyrkliga läran om skapelsen med den nyplatonska om emanationen. På samma

sätt blir D:s psykologi nyplatonisk; allt sträfvat till återförening med det högsta ena, som är väsendet i allt. Framför allt gällde D. under medeltiden som predikant, en af mystikens store; men ingen af hans predikningar är bevarad, och hans inflytande har icke varit så stort, om ock icke utan betydelse.

Större vikt tillkommer hans yngre kamrat *mäster Eckhart*, som utvecklades till ungefär samma åskådning oberoende af Dietrich. Eckhart betecknar ett verkligt stort namn, men ock ett stort problem. Vi känna med ett par undantag ännu ej säkert, hvilka skrifter som verkligen äro hans; ej heller är hans teologi med dess olika inslag lätt att fixera. »Hvem kan af vatten forma en staty?» Emellertid menar Hauck, att grundlinjerna af hans åskådning nu tämligen tydligt kunna skönjas. — Eckharts' lif är lika fragmentariskt känt som Dietrichs. Äfven han var från mellersta Tyskland och blef dominikanermunk; födelseåret, anledningen till och platsen för inträdet i orden etc. äro okända. Tidigt blef hans betydelse erkänd; han trädde kort före 1300 som prior i spetsen för Erfurts konvent, studerade en tid i Paris, där han 1302 blef magister; efter hemkomsten blef han 1303—11 den förste provinsialen öfver den nya ordensprovinsen Sachsen, verkade sedan åter en tid som lärare i Paris och slutade sitt lif som läsemästare vid det stora Studium i Köln. Om hans verksamhet som ordensprovinsial veta vi föga, fast han tycks ha varit en verksam och praktisk organisator lika väl som en lärd. I senare afseendet blef han genom sina skrifter den främste tyske teologen under århundradet efter Albert. I sitt *Opus tripartitum* sökte han lösa alla frågor, som sysselsatte teologien; och han hade lyckan att få fullborda sitt verk, fast blott föga af detsamma nu finnes i behåll (brottstycken finnas utgifna af Denifle). Dessutom skref han traktater på tyska språket. Han var därutinnan ej den absolut förste; men det förblir hans ära att ha utformat och oerhördt förfinat detta vapen. Stilen är enkel utan retorik men med en underlig tjusningskraft och åskådlighet; orden bli i hans penna till bilder; »hvad han skref är uppfriskande som den svalkande källan». I motsats mot Dietrich begränsade han sig konsekvent till det teologiska området. Han förutsatte som denna thomismen och lät den vara oantastad; men han gjorde anspråk på att komma med något eget nytt. Han bekämpade ej kyrkan och lät sakramenten bestå; men i verkligheten läm-

nade han den medeltida skolastikens mark. Kristi person och verk, som bildade en af brännpunkterna i de skolastiska lärornas ellips, hade för honom föga eller ingen betydelse; kyrkan och sakramenten fingo inget verkligt värde för gudsgemenskapen, frälsningen. Den medeltida fromhetens grundelement voro hos honom uppgifna. Den af Eckhart förkunnade Gudsgemenskapen var icke den genom Jesus förverkligade och genom kyrkan tillägnade; den religion, som han förkunnade, var icke den historiskt gifna, utan den af förhållandet mellan det ändliga och det oändliga gifna. Man har kallat honom mystiker; men då må man veta, hvad man menar med ordet. Till den medeltida mystiken stod Eckhart lika utvärtes läraktig och innerst främmande som till skolastiken. Han var lika fjärran från Bernhards känslomättade Jesus-mystik som från brudmystiken eller från den h. Franciskus' poetiska kärleks- och handlingsmystik. Han betecknar i stället tillspetsningen af den utveckling, som vi sågo hos Dietrich: återupplifvandet af de nyplatonska tankarna. Så redan i utgångstanken: Gud är varat, immanensen i allt, hvilken sats behärskar hela hans tänkande. Kreaturen äro ett med Gud; hvad som ger dem särexistens, hvad som afspeglar sig i tid och rum, är intet vara. Det innersta i själen, Seelengrund, är varat, men varat är Gud; därför är själens grund oskapad och oskapbar, oberörd af tid och rum. Därför blir religionens uppgift att nå Guds födande i själen, väcka dennas känsla af identiteten mellan hennes vara och Gud. Därefter längta alla fromma. Vägen till detta mål är afskildheten, lösandet från allt tänkande och vetande, viljande och traktande, all kroppslighet. Här är hvarje människas medverkan utesluten; Gud verkar i själen utan medel. Och Eckhart tvekar ej att taga yttersta steget; han säger rent ut: genom detta blir själen Gud. Det är för E. kort och godt den religiösa upplevelsen; på den beror saligheten. Han har icke ställt denna uppfattning i medveten motsats till den kyrkliga fromheten; han lefde ju själf munklifvets former. Men något själfständigt religiöst värde hade de kyrkliga formerna ej i hans ögon; det yttre handlandet är i sig värdelöst inför Gud; Gud vill själen, icke en handling.

Med allt detta lärde Eckhart sin tids med tusen fordringar belastade människor att bli i det inre fria och trygga. Det var icke en frihet, som var tomhet; den bestod i ständig relation till Gud. Och E. ville ej alls veta af overksam fromhet. Denna

mystiker satte Marta öfver Maria. Yttre sedligt handlande var hans ideal, blott det skedde genetiskt inifrån, utan hänsyn till förtjänst; icke gärningarna helga oss, utan vi helga gärningarna. Liksom hans lif har hans åskådning ett dubbelansikte; med det ena blickar han ned i det oändliga varats stilla djup, med det andra ser han handlingsberedd ut i det verkliga lifvet. Man måste ihågkomma denna dubbelsidighet för att förstå hans framgång. Ej ens hans motståndare förnekade, att han var en af Tysklands inflytelserikaste predikanter. — Men denna framgång förde ock till katastrofen. Han anklagades af afundsmän som häretiker. Han vädjade då till påfven i Avignon 1327 och afgaf i Köln en offentlig förklaring att han återkallade allt, som kunde vara kätteri i hans förkunnelse. Det var tragiken i Eckharts lif; huru olika var ej Luthers förklaring i Worms 1521! E. klamrade sig fast vid tiilhörigheten till en kyrka, från hvilken han dock innerst var löst, och som ej kunde längre erkänna honom. Hans död i Köln 1327 befriade honom från att upplefva förkastandet af 28 bland hans satser 1329, och befriade påfven från att behöfva personligen döma den ansedde teologen. Kurians utslag var naturligt; Eckharts monism och den medeltida kyrkans starkt supranaturalistiska lära läto icke förena sig.

På den vetenskapliga teologiens utveckling öfvade denna dominikanska nyplatonism tills vidare föga inflytande; först Nikolaus af Kusa grep tillbaka på Eckhart. Däremot fick den en annan betydelse, just därför att Dietrich, Eckhart m. fl. ej voro blott teologer utan äfven predikanter, som skapade en skola. Den förde till ett skärpande af medvetandet, att fromheten icke är iakttagandet af lagar och former utan består i *ett personligt förhållande till Gud*. Häri ligger dominikanerteologiens stora betydelse för Tyskland. — Mindre ingripande voro franciskannernas, augustineremiternas, cisterciensernas etc. teologiska verksamhet. Haucks teckning häraf må ock förbigås, äfven om han naturligen också där gör upptäckter, bl. a. att teologien äfven här mynnade ut i tyska skrifter. Slutresultatet blir, att teologien i Tyskland med undantag af Eckhart ger en flack bild, men att bakom och i detta arbete en ny grundton banar sig väg: religionen ligger i den personliga erfarenheten af Gud; och teologien söker sina läsare ej blott bland de facklärdade utan hos en större allmänhet af religiöst längtande. Så finner Hauck den tyska teologien i all sin obetydlighet dock vara en trog-

nare tolk af den annalkande tiden än thomismen med dess stolta tankebyggnad.

De båda hittills betonade utvecklingslinjerna sträfvade åt motsatt håll. Under det att biskoparnas etc. kyrkliga verksamhet allt mer utplånade det personliga momentet, skärptes detta genom teologiens män. Å ena sidan insnörandet i kyrkliga rättsformer, å andra sidan undergräfvandet af dessas religiösa värde. Olikheten var ännu icke en öppen motsats; men den kunde blifva det. *Det andliga ämbetets arbete* påverkades åt båda hållen. Åt skildringen af detta arbete egnar Hauck 5:e kapitlet. Vi få här bli mera kortfattade och förbigå den detaljerade framställningen af kyrkoherdarnas, vikariernas, ordnarnas själasörjarverksamhet, gudstjänsten m. m.; och vi stanna blott vid en punkt: *predikan*. Inom denna utvecklades två riktningar: folkpredikan och klosterpredikan. Vid den förra voro minoriterna ledare, vid den senare dominikanerna. Den förras store mästare var Berthold af Regensburg, en af alla tiders främsta folkpredikanter, med inflytande till medeltidens slut. Den senares mästare var Eckhart. Klosterpredikan skulle ju ock vida mer än folkpredikan tjäna utbredandet af mystiska tankar. Det var E:s predikningar, som tryggade hans tankars inflytande på de kommande generationerna; de verkade skolbildande. Bland lärjungarna i denna klosterpredikan nådde ingen så högt som *Johan Tauler* (o. 1300—1361). Han bör sättas bredvid Berthold som uttrycket för den tyska predikans blomstringstid under medeltiden. Vi veta föga om hans utveckling. Som dominikaner skolades han i thomismen; men djupaste intrycket tog han från Eckharts tankar. I dennes anda verkade han länge i sin födelsestad Strassburg och i Basel, kanske ock i Köln, med stort anseende hos de fromma. Hans predikningar verkade långt utöfver hans tid och kyrka. De äro väl ock de enda äkta bland de många under hans namn bevarade skrifterna. Hufvudtanken i dem var den Eckhartska, att Gud måste födas i själen; äfven föreställningarna om Varat, själsgrunden etc. möta. Men han aftrubbade något E:s fantastiska hänsynslöshet; han kände att den gick till den gräns, där motsättningen mot kristendomen själf begynte. I stället för talet om själfutplånelsen kom talet om beredvilligheten att lida allt, som Gud i tiden och evigheten pålägger; ensvardandet med Gud blir icke uppgåendet i det konturlösa Varat utan betyder, att människan intet

annat vill än Guds lof och ära. Så kunde ock Tauler starkare betona betydelsen af Kristus och hans verk. Taulers mål var att föra åhörarna till den inre stilla tryggheten och jämvikten, liksom han själf i sitt lif tyckes ha funnit denna.

Både genom Taulers klosterpredikan och de Bertholdska lärjungarnas stormande folkpredikan stärktes det personliga momentet i fromheten; människorna ställdes till ansvar inför sitt eget handlande, sitt eget jag. I motsatt riktning verkade där- emot den parallellt gående stegrade betydelsen af sakrament och sakramentalier. Här hölls den föreställningen lefvande, att människans förhållande till Gud måste vara förmedladt af yttre ting och personer. Så begynte äfven här den inre spänningen mellan två motsatser göra sig gällande, utan att den ännu för- stods. — Haucks teckning af sakramentens och sakramenta- liernas, festdagarnas (så utvecklade, att 1307 i Köln arbetet låg nere i omkr. 100 dagar af året!), processionernas etc. utveckling under detta skede bjuder på många intressanta detaljer, som icke få förbigås af våra kulthistorici. Detta tidsskede var ock det, då de tyska kyrkorna erhöilo den utsmyckning och därmed det utseende, som vi nu äro vanda vid.

Intressantast blir dock Haucks teckning, då han kommer till den egentliga *fromhetens* utgestaltning, hvaråt han ägnar 6:e kapitlet. Söndersplittringen och brokigheten i fromhetslifvet vid denna tid ter sig i skarp relief. Man möter vidskepelsen och den öppna hånande otron. Man finner stegrad aflat och stånd punkten: hellre fördömd än bikta. Man möter den inre sönder- slitenheten i en utomordentlig stegring af den religiösa känsligheten, hvilket år 1260 förde gisslarepidemien öfver Alperna in i Tyskland, och som mot slutet af 1200-talet förde till en mäktigt framvällande *visionär stämning* med starkt sjukliga inslag. Den utgick från Nederländerna, ryckte med sig de schwa- biska nunnorna och fick sin bästa gestalt i Mechthild af Magde- burg, som dock hör till de ensamma människor, hvilka i mycket gå sina egna vägar. I hennes kloster Helfta blomstrade den, och när den där förlamades, fick den nytt hem i Franken etc. Berömda representanter blefvo Kristina Ebner (d. 1356) och Adelheid Langman (d. 1375) i Engeltal vid Nürnberg och framför allt Margareta Ebner (d. 1351) i Medingen vid Donauwörth. Dragningen till det exstatiska grep t. o. m. ungdomen. Detta lyssnande efter uppenbarelser och syner motsvarade den äldre

medeltidens undertro. Men det innebar tillika en oerhörd omsvängning i den religiösa uppfattningen. När visionen trädde i stället för undret, trädde det inre lifvets fakta i stället för de yttre gripbara händelserna. Det låg mycken religiös osundhet i driften till det visionära; men det låg ock mottaglighet för religionen.

Denna religiösa splittring framträdde ock i *utbredningen af den okyrkliga »kätterska» fromheten*. Den stora kättarförföljelsen 1231—32 hade för ett ögonblick lamslagit sekternas utbredning. Men snart togo de åter fart. Främst stodo valdenserna. De funnos snart i alla tyska landskap. Hauck gör en intressant detaljundersökning af deras utbredning, som var störst i Österrike och Schlesien, men betydande äfven annorstädes, ända upp till Östersjön, trots upprepade blodiga förföljelser. Ej blott de lägre klasserna utan äfven borgerskapet, exempelvis i Nürnberg omkr. 1330, och adeln öppnade sig för dem. Tiden 1250—1350 var en ständig tillväxtens tid för dem. Deras åskådning förblef i det hela dogmatiskt fotad på samma basis som kyrkan, men afvisande allt kyrkligt, som ej kunde direkt uppvisas som bibliskt, och med af förföljelserna skärpt fientlighet mot katolska kyrkan som apokalypsens stora sköka. Eljes förfäktade valdenserna religionsfrihetens grundsats; ingen får tvingas till tro. De kunde ej segra; men det faktum att de kunde bibehålla sig var en fara för katolska kyrkan. Det visade, att man kunde vara en kristen utan att vara medlem af kyrkan. — Däremot gick nu katarernas åskådning sin undergång till mötes i Tyskland. Rester af deras dualism letade sig väg dels till valdenserna, dels in i kyrkan själf, dit massan af katarer otvifvelaktigt gick. I katarernas ställe kom en ny, af panteistiskt-antinomistiska tankar bestämd strömning, som går under namnet »den frie andens bröder och systrar». Den dök efter några förebud upp mot 1200-talets slut vid Rhen, fick anknytning hos en del begarder oeh beginer, utsattes för inkquisitionen genom Clemens V och Johan XXII, men utbredde sig, delvis med stöd af Eckharts tankar och auktoritet. Man kan följa utbredningen ända till nordens sjöstäder och Polen. Riktningen kom ingestädes till sektbildning eller öppen kyrkofientlighet, men den löste sig faktiskt från kyrkans ledning. Bekännarnas antal var aldrig stort; men med osynliga trådar hängde de öfverallt samman; och de tankar, af hvilka de lefde, stodo kyrkan vida fjärmare

än valdensernas. Om valdenserna voro vittnesbörd om, att det kunde finnas kristendom äfven utan kyrkan, så förkunnade »de fullkomna», att man kan finna Gud äfven utan att vara kristen.

Man må ej undra på, att de fromma i allt detta religiösa virrvarr sökte stöd genom fri sammanslutning mellan likasinnade. Så vunno *de kyrkliga brödraskapen* en betydelse, som förut var okänd. Detta gällde ej blott ordnarnas tertiarier utan framför allt de fria lekmannaföreningarna, där lekmän och andliga stodo som likberättigade medlemmar inom samfundet. Så kom begin-väsendets mäktiga utbredning, med sin halft ekonomiska, halft religiösa uppgift; kvinnofrågan förblef ock aktuell under senare medeltiden, och där uträttade beginerna mycket. De förde ett gemensamt lif, men icke nunnornas vita religiosa utan lekmännens fria. De hade ingen gemensam regel för de olika husen, som ock varierade i storlek från 50 till omkr. 1000 platser. 1318 uppskattades beginerna i Tyskland, visserligen för högt, till 200,000. Vida ringare betydelse hade begarderna. Här saknades det ekonomiska motivet; askesen fick här bli hufvudsaken. De blefvo ock lättare byte för »de fullkomnas» antikristna tankar eller valdensernas antikyckliga propaganda. — I denna strömfåra låg ock de s. k. Gudsvännernas krets, äfven om de ej utgjorde något ordnad brödraskap, ännu mindre en hemlig antikycklig sekt under ledning af »den store gudsvännen från Oberland»; att här blott föreligger en fiktion, behöfver icke vidare bevisas.

Hauck uppkastar så frågan, hurudan fromheten gestaltade sig i dessa kretsar, där kyrkligheten bevarades men själen var öppen för tidens olika strömningar och där bildningen lyfte upp öfver genomsnittsfromheten. Han söker ge en konkret bild väsentligen genom en analys af fromheten hos Mechtild af Magdeburg, men ock hos andra såsom *Henrik af Nördlingen*, hvilken som predikant i Nördlingen till 1338 och sedan i Basel öfvade mer inflytande än någon samtida på Gudsvännerna och andra fromma kretsar, trots att han saknade både originalitet och manlig kraft (berömd bl. a. hans brefväxling med Margareta Ebner 1332—50). Det nya i denna världs fromhet finner Hauck ligga däri, att de kyrkliga verken icke längre ge själen frid, utan att man söker djupare, *vill nå den personliga erfarenheten* om gemenskapen med Gud och Kristus. Genom Bernhard och victorinerna var detta förberedt; men hufvudstöten utgick från

Mechtild. Hos henne förde först den religiösa individualismen till minskning i beroendet af kyrkans medlarämbete. Gåtan af Henriks af Nördlingen inflytande löses ock, då man ser, med hvilken energi han förkunnar tanken, att fromheten är ett personligt förhållande till Gud och Kristus. — Nyssnämnda religiösa åskådning ger icke en bild af den härskande fromheten i de bredare lagren. Där härskade i stort sedt ännu den massiva katolska kyrkligheten från 1200-talets förra hälft. Men äfven i dessa vidare kretsar kunna vi spåra framträngandet af en tendens till personlig fromhet. Ett subjektivt element framträder starkare i omdiktningarna af bibelstoffet, i helgondiktningen, framför allt Konrads af Würzburg Mariadikt Goldene Schmiede, i en samling helgonberättelser på prosa i predikoform från midten af 1300-talet, föranstaltad af Herman af Fritzlar men författad af dominikanläsemästaren von Slatheim, i den religiösa lyriken, där nu författarens »jag» mera framträder, etc. Öfverallt möter man här tanken, att hvad Gud söker hos människan, är intet annat än hennes egen personlighet, hennes kärlek; eller möter man nyplatonismens och Pseudodionysius' mysticism omklädd i dikt. Med sådana tankar var den andliga atmosfär mättad, i hvilken alla de lefde, som kunde få del af det skrifna ordet. Och de utgjorde ett vida bredare lager i 14:e årh. än under den tidigare medeltiden. 1200-talet hade i Tyskland sett stadsskolan växa fram. Tankarna om den personliga fromheten hade icke förgäfvets uttalats. Det fattades ännu mycket, innan de kunde blifva härskande. Men de kunde icke mera förgätas. Det var i själfva verket en rik och betydelsefull utveckling, som det kyrkliga och religiösa lifvet i Tyskland genomlöpte under århundradet 1250—1350.

Hjalmar Holmquist.

Ur den nyare holländska kyrkohistoriska forskningen.

Det är här icke min afsikt att lämna en systematisk eller fullständig bibliografi öfver nyare holländsk kyrkohistorisk litteratur, ännu mindre ett referat af hvad som däri framkommit. Men då den holländska forskningen i ytterst ringa grad observeras i de oss tillgängliga kyrkohistoriska framställningarna, har jag trott det kunna vara af ett visst intresse att påpeka åt-

minstone en del af den litteratur, som denna forskning i senare tid bringat, så som jag lärt känna den under en studieresa i Holland detta år. Omdömena om de olika böckerna äro härvid oftast gifna efter samråd med fackmän i Holland.

Som *hjälpmedel* för en öfverblick af äldre och nyare utkommen kyrklig litteratur må särskildt rekommenderas *Catalogus van boeken in Noord-Nederland*; utgave van de vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, II: Goodgeleerdheit, Gravenhage Nijhoff 1911. Den är dock tyvärr ej fullständig; så saknar jag där bl. a. Pijpers nedan nämnda hufvudverk. Tidskriftsuppsatser äro där ej medtagna. De viktigaste kyrkohistoriska tidskriftsinläggen äro att finna i *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis* 1884, nu utgifvet af professor Pijper i Leiden och hans framstående lärjungar Eekhof och Lindeboom (se nedan). Recensioner af nyutkommen litteratur finner man mera i den bekanta Teylers *Teol. tijdschrift*. Lutherdomens historia har numera sitt särskilda organ i *Nieuwe Bijdragen . . . van het Lutheranisme in de Nederlanden* 1907 ff. och *Jaarboek der Vereniging voor Nederl. luth. kerkgeschiedenis*. Att observera är ock *Bulletin de la commission pour l'histoire des églises Wallones* 1885 ff. (3:e serien påbörjad 1911). — En god orientering i den allmänna kyrkohistoriska litteraturen, hvarvid dock den holländska ej mycket nämnes, är den af lidne, mycket ansedde Leiden-professorn J. G. B. Acquoy's i ny upplaga af hans efterträdare Pijper utgifna nyttiga historiska propeudeutik *Handleiding tot de kerkgeschiedvorsching en kerkgeschiedschrijving*² 1910. Ett kyrkohistoriskt biografiskt lexikon har begynnats af H. Vischer och van Langeraad: Het protestantsche Nederland; men utkommit ha blott bd. I 1907 och 2 häften af bd. II; den ene redaktörens död torde afbryta verket. En äfven för kyrkohistorien mycket god uppslagsbok är emellertid ock Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, under redaktion af de båda Leyden-lärde d:r P. C. Molhuysen och prof. P. J. Blok. Den följer en ny och egendomlig metod, så att i hvarje band tas en del personer från första till sista bokstaf i alfabetet, och så om igen. 2 band äro komna, I 1911, II 1912.

Gå vi så till de holländska forskarnes nyare insatser i den *utomholländska kyrkohistorien*, så finna vi, att bredaste rummet här intas af katolikerna. Jesuiten B. Albers' Handboek der algemeene Kerkgeschiedenis I 1905, II 1907 är en af de mest spridda

i katolska världen, öfversatt till flera språk; jag kan ej i den finna mycket mer än ett torrt korrekt katolskt kompendium och en del värdefulla litteraturanvisningar. Den katolske professorn i Amsterdam *J. V. de Groot's* *Het leven van den h. Thomas van Aquino*, 2 bd. 1907, är rätt god, om ock ej så djupt tränande, och moderat ultramontan. Jesuiten *W. Nieuwenhoff* har skrifvit flera helgonlif, af hvilka biografien öfver Loyola, 2 dl. 1891, är på katolskt håll högt skattad. — Från protestantiskt håll har bl. a. den bekante liberale Groeningen-professorn *H. U. Meyboom* tecknat *Het christendom der tweede eeuw* 1897, och Amsterdam-professorn *H. A. van Bakel* i ett tal behandlat *Geschiedenis van het oudste christendom* 1910; *C. H. van Rhijn* har skrifvit en ej djupgående men god biografi af Martin af Tour 1907, 2 uppl. 1912. Spinoza-beundraren *A. v. der Linde* gaf en läsbar teckning: *Servet een brandoffer der gereformeerde inquisition* 1890; *C. van Proostdij* behandlar det nu så observerade temat: *Jacque le Fèvre, voorganger van Calvijn* 1909. Den mångskrifvande *J. H. Maronier* har försökt sig på *Geschiedenis van het protestantisme 1648—1789*, 2 delar 1897, användbar, men ej betydande. Tyngre väger den framstående Utrecht-professorn *S. D. van Veen's* intressanta handbok till 19:e århundradet: *Eene eeuw van Worsteling* 1904. Det viktigaste på den allmänna kyrkohistoriens fält har nu i Holland kommit från professor *F. Pijper* i Leiden genom dennes hufvudarbeten: *Geschiedenis der boete en biecht in de Christelijke kerk I gamla tiden* 1891, *II. medeltiden* 1908, och: *Middeleeuwsch Christendom: I. De vereering der H. Hostie. De Godsoordeelen* 1907, *II. De heiligen-vereering* 1911. Den senare, som i mycket bygger vidare på Delehayes, ger ett intressant genomsnitt genom det medeltida fromhetslifvet, ut från källorna, kanske en smula torrt, men med stor pålitlighet i uppgifter.

Det största intresset knyter sig emellertid nu för oss vid den holländska forskningen inom *det egna fäderneslandets historia*. De moderna profanhistoriska arbetena af prof. *P. J. Blok* i Leiden, den till protestantismen öfvergångne *P. Frederique* och dennes lärjunge *H. Pirenne*, båda i Gent, samt *E. Hubert* i Liège (kanske den talangfullaste af dessa utmärkta belgiska forskare) äro för väl kända för att här behöfva omordas. Ett utmärkt profanhistoriskt arbete öfver kyrkohistoriskt material är

ock *E. Gossart*: La domination espagnol dans les Pays-Bas à la fin de règne de Philippe II. 1906.

På det rent kyrkohistoriska området står för medeltiden allt fortfarande *W. Moll* som den förnämste, med sin *Kerkgeschiedenis van Nederland voor de hervorming* 6 delar 1854—71. Viktiga äro ock allt fort hans biografier öfver Joh. Brugman 2 delar 1854 och Angelus Merula² 1855. En öfversikt gaf *G. J. Vos Az*: Geschiedenis der vaderlandsche kerk 2 band 1881 f. Ett par goda dissertationer till den förreformatoriska tiden äro *J. Prinsen*: Gerardus Geldenhauer 1898, *G. Visser*: Hendrik Mande 1899 (mystikens historia), *A. A. Otterloo*: Joh. Ruysbroek² 1896, och framför allt dissertationerna af *W. J. Kühler*: Joh. Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen 1908 (Windesheim-rörelsens början), *A. Eekhof*: De Questierders van den Aflaat in de Noordelijke Nederland 1909, och *J. Lindeboom*: Erasmus 1909 (hvarigenom äntligen en verklig undersökning af Erasmusteologien gjorts). *Lindeboom* har ock fullföljt dessa studier genom ett mycket värdefullt, nu i sommar utgifvet arbete *Het bijbelsch Humanisme in Nederland* 1913. Mycket gifvande är *van Veens* art. Wessel i RE XXI 1908. Man får ej heller glömma *Acquoy's* klassiska *Het klooster to Windesheim en zijn invloed*, 3 delar 1875—80, eller *H. van der Velden's* skarpsinniga *Rodolphus Agricola* I 1911. Groeningen-professorn *I. van Dijk* utgaf 1906 *De imitatie van Tomas a Kempis*. — Katolska arbeten, som gifva mycket värdefullt stoff, äro munken *J. A. F. Kronenburg's* *Neerland's heiligen* 6 delar 1899—1902, och framför allt *Marias Herrlijkheid in Neerland*, 6 delar 1899—1910 (går till våra dagar). En moderat ultramontan sammanfattning ger *H. J. Coppens*: *Algem. overzicht der Kerkgeschiedenis van Nord Nederland tot 1581*, 2 uppl. 1902.

Vi gå nu till framställningarna om den nederländska *reformationshistorien*. En källpublikation, som hör till vår tids förnämsta historiska, är här *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* 1903 ff; hittills ha 9 band kommit. Hufvudeditör är nu professor *Pijper*, sedan den andre redaktören, den betydande forskaren och mennoniten professor *S. Cramer* i Amsterdam för några månader sedan aflidit. Skall jag i detta rika samlingsverk peka på något särskildt, så må erinras om 7:e bandet med dess nya belysning af döpparrörelsen. Bland de sammanfattande framställningarna af nederländska reformationshistorien må här i förbigående erinras om de gamla af *D. Gerdes*: *Historiam Refor-*

mat. 1744—52, 4 delar, och *A. Ype* och *I. J. Dermout*: *Gesch. der Nederl. Hervormde Kerk* 1819, 4 band, den allt fort ojämförligt mest betydande. Af nyare framställningar står i första ledet den bredvid Moll, Acquoy och Rogge främste holländske kyrkohistorikern under 1800-talet, mennoniten *I. G. de Hoop Scheffer's*: *Geschiedenis der Kerkheroorming in Nederland*, 2 bd. 1873; den går dock blott till 1531. En mera kortfattad och populär men god framställning gaf sonen till Groeningen-skolans grundare, den tidigt bortgångne professor *C. Ph. Hofstede de Groot*: *Hondert jaren uit de gesch. der Hervorming in de Nederlanden* 1883, omfattande tiden 1518—1619. Den mest använda handboken är emellertid *J. Reitsma*: *Gesch. van der hervorming en de herv. kerk de Nederland*, 2 uppl. 1899; författaren är nu död, men en ny upplaga väntas. Slutligen må nämnas den mera skolboksartade, mycket lästa *F. D. J. Moorees*: *Geschiedenis der Kerkhervorming in Noord Nederland*, 4 uppl. 1905.

En särskild ställning intager den kyrkligt-reformerte professors vid Leidens teologiska fakultet *L. Knappert*: *Geschiedenis der nederl. hervormde kerk*, I 1911, II 1912. Det är nämligen en modern öfversiktlig handbok till Hollands hela nyare kyrkohistoria; 1:a bandet går till år 1702, 2:a bandet till våra dagar. Denna bok fyller alltså ett särskildt för utlänningar starkt föreliggande behof af en lättåtkomlig modern orientering; goda litteraturanvisningar finnas ock. För en svensk måste dock framställningen te sig något ensidigt färgad i vissa omdömen. Arbetet, liksom åtskilliga andra här nämnda, finnas på Lunds universitetsbibliotek.

Af nyare specialundersökningar till Hollands reformationshistoria har särskildt intresserat mig den nye lutherske Amsterdam-professorn *J. W. Pont's* af Teylerska akademien prisbelönade skrift *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*, 1911. Ehuru luthersk präst kommer författaren till det resultat, att lutherdomen i Holland under 16:e århundradet var en främmande planta, som ej hörde dit, och att den mera hämmade än befordrade reformationens gång. Måhända får jag en annan gång tillfälle att utförligare granska denna väl ensidiga men under alla förhållanden värdefulla och omfattande undersökning. — Tvänne andra betydande arbeten äro *A. A. van Schelven*: *De nederduitsche vluchtelingenkerken der 16:e eeuw in Engeland en Duitschland in hunne beteekenis voor de refor-*

matie in de Nederlanden 1909, och *J. de Jong*: De voorbereiding en constitueering van het Kerkverband der Nederl. gereformeerde kerken in de 16:e eeuw: Histor. studien over het convent te Vezel 1568 en de synode te Emden 1571, 1911; af den senare har blott kommit band I, som är ytterligt detaljeradt och blott behandlar förberedelserna till den så viktiga Emden-synoden. Vidare må nämnas *L. A. van Langeraad*: Guido de Bray, zijn leven en werken 1884, en god dissertation, *S. Cramer's* art. Mennoniten i Haucks Realencyklopedie bd. XII, *L. Knapperts* mer än hvad titeln lofvar gifvande: De opkomst van het protestantisme in eene nord nederlandsche stad 1908, *S. D. van Veen's* Histor. studien en schetsen 1905 och hans artiklar i Haucks Realencyklopedie, samt *J. Prinsen's* fina teckning De nederl. Renaissansdichter Jan van Hout 1907. — *F. L. Rutgers*: Calvijn's invloed op de reformatie in de Nederlanden 1900, och *J. J. Westerbuk* och *B. J. Erten*: Anabaptisme en Calvinisme (1531—68) 1905, känner jag ej till.

Den upprörda religiösa historien vid 1600-talets början belyses bl. a. genom det kanske bästa af den ofvannämnde berömde forskaren *C. H. Rogge's* arbeten: *Joh. Wtenbogaert* en zijn tijd, 3 delar 1874—76; vidare *van Veens* och *Rogges* artt. i Haucks Realencykl., och *J. H. Maronier's* biografi öfver *Jacobus Arminius* 1905. I Leiden ha remonstranterna en egen professor, *H. Y. Groenewegen*, som bl. a. 1910 utgifvit en kritisk edition af remonstrantian och en biografi af *Arminius*. *Gisbertus Voetius* har fått en grundlig men tungläst biografi utarbetad af *A. C. Duker*, I 1897, II 1907, III: 1 1912. I en mycket värdefull monografi behandlas samma tid af *W. Goeters*: Die Vorbereitung des Pietismus in der reformerten Kirche d. Niederlande bis auf Labadie 1911; och i dissertationerna af *H. A. van Andel*: De zendingsleer van Voetius 1912, och *K. Dijk*: De strijd over infra- en supralapsarisme in de geref. kerken van Nederland 1912. Den store remonstrantiske diktaren *Didericus Camphuysen* fick en bra teckning af *J. de Louter* 1898 (diss.). En tillförlitlig, men litet torr bild ger *W. P. C. Knuttel*: *Balthasar Bekker*, de bestrijder van het bijgeloof 1906.

Ett särskildt intresse har i den nyare holländska liksom engelska forskningen ägnats åt den religiösa synkretismen i Holland vid 1600-talets början, hvarur framgick det moderna sektväsendet. Därom handla bl. a. *J. G. de Hoop Scheffer*: De

Brownisten te Amsterdam in verband m. ch. onst. van de broederschap der baptisten 1881, *W. J. van Douwen*: Socinianen en Doopsgezinden 1898, och framför allt de två nya betydande arbetena af de ofvan redan nämnda forskarna, den nyblifne Amsterdam-professorn *W. J. Kühler*: Het socinianisme in Nederland 1912, och Leiden-docenten *A. Eekhof*: De hervormde kerk in Noord-Amerika (1624—64), 2 delar 1913, en synnerligen utförlig och något tung, men på grundliga studier äfven i Amerika byggande framställning.

Från det nutida Hollands kyrkohistoria må här till sist blott pekas på *J. H. Maroniers* lilla goda *De Nederlandische Gustaaf Adolf Vereeniging 1853—1908*, 1909, *C. E. Hooykaas*: *Godsdienstig Leven in Nederland 1912*, *J. H. Mackay*: *Religious Thought in Holland during the 19th Century 1911*, Utrecht-docenten *G. van den Bergh van Eysinga*: *Die holländische radikale Kritik des Neuen Testaments und ihre Bedeutung 1911*, *J. Cannegieter* (den y.): *Het ultramontanisme en de Christenen van Nederland sinds 1853*, 1911 (diss.), den äldre, kyrkligt reformerte Utrecht-professorn *T. Cannegieters* kyrkopolitiska skrifter om samma ämne, den kände statsministern *A. Cuypers* och sonen prof. *H. H. Cuypers* skrifter om kalvinismen, Rotterdam-pastorn *A. M. Brouwer*: *De moderne richting 1912*, artiklar i Haucks realencyklopædi af *van Veen*, *Cramer*, *van Wijk*, *Chr. Hunningher* m. fl. och i *Religion in Geschichte u. Gegenwart* af *Brouwer*, samt den viktiga af *S. D. van Veen* med bidrag af ett flertal forskare utgifvna *Kerk en secte 1907—1912*, däri de olika reformerta, lutherska, gammalkatolska och dopsinnade samfunden och de olika teologiska och religiösa riktningarna i Holland behandlas.

Juni 1913.

Hjalmar Holmquist.

JOHN WORDSWORTH, *The national Church of Sweden*. The Hale lectures, 1910. XIX + 459 s. London, Milwaukee, 1911.
Bemyndigad öfversättning af Elin Silén. Stockholm 1912.

Ett sammanfattande arbete öfver svenska kyrkans historia, skrifvet af en frejdad utländsk forskare på ett världsspråk i afsikt att göra denna historia bekant öfver hela kristenheten, måste gifvetvis tilldraga sig uppmärksamhet långt utanför de egentliga teologernas och kyrkohistorikernas kretsar. Med ett

sådant arbete har för ett par år sedan den kyrkohistoriska litteraturen blifvit riktad.

Biskopen af Salisbury John Wordsworth hade såsom sin främsta lefnadsuppgift satt arbetet på förverkligandet af kristenhetens enhet eller åtminstone den protestantiska världens utveckling till evangelisk katolicitet. Han ville därför, att de olika kyrkornas anhängare i stället för att blott betona sina skilda uppfattningar i trosfrågor skulle mera erinra sig hvad som förenade dem och grundligt lära känna hvarandras motsatta åskådningar och dessas historiska uppkomst för att så rustade gemensamt och med inbördes aktning arbeta på Kristi rikes utbredning på jorden. Evangelii bekännare måste därför ut ur sin isolation! »Blott anglikanism, blott presbyterianism, blott lutheranism», säger han, »äro provinsiella företeelser, som ha spelat ut sin roll.» Bäst skickad att föra enhetstanken framåt syntes honom hans egen kyrka: »Om vi af försynen kallats att utgöra ett förmedlande och enande element i kristenheten (a mediating and reconciling body in Christendom), beror det därpå, att våra lärosatser ej lida af öfverdefinition.»

Ett gynnsamt tillfälle att slå ett slag för denna förbrödringsidé fick författaren vid det besök han jämte några andra framstående representanter för den engelska statskyrkan och en biskop tillhörande Förenta Staternas anglikanska kyrka hösten 1909 på uppdrag af föregående års s. k. Lambethkonferens och ärkebiskopen af Canterbury gjorde i Uppsala för att under öfverläggningar med intresserade svenska teologer och kyrkomän grundlägga ett slags samarbete mellan Englands och Sveriges kyrkor. Hans lifliga intresse för vår religiösa historia fick härunder ny näring, och då han en tid därefter från Chicago mottog en inbjudan att där hålla en serie föreläsningar i svenska kyrkans historia, var uppslaget gifvet till hans »The national Church of Sweden».

Den som frågar, hvarför han bland de protestantiska kyrkorna valde just vår till föremål för sina studier, får redan efter ett flyktigt genomläsande af hans arbete svar på den frågan: vår kyrka har en i viss mån episkopal karaktär. Om biskopsämbetet hade nämligen Wordsworth såsom en äkta anglikan en utomordentligt hög uppfattning. Med en öfvertygelse, hvars rent religiösa art man ej har den ringaste rätt att betvifla, förfäktade han den redan i den äldre katolicismen framträdande

läran om biskopsämbetets apostoliska ursprung: »the first bishops in the Church of Christ were his blessed apostles». Då nu vår kyrka faktiskt — till skillnad från t. ex. Tysklands evangeliska kyrkor — bibehållit den apostoliska successionen, är det lätt förklarligt, att den engelske biskopen skulle komma att känna sig starkast dragen till den svenska systerkyrkan — »a Church which appeared to be so like our own». Det kan dock svårligen nekas, att förf. i vår kyrkas historia så att säga läst sig till mera episkopalism och intresse för apostolisk succession, än hon verkligen har att uppvisa. Den apostoliska successionen kan visserligen vara i hög grad tilltalande för både känslan och det »historiska sinnet», men någon religiös eller ens kyrklig betydelse ha vi svenska protestanter i allmänhet icke tillskrifvit densamma. —

Till att börja med behandlar han Sveriges hedniska tid, där han väl visar sin betydande beläsenhet på områden fjärran från hans egentliga studiefack men å andra sidan har föga att bjuda på af vikt för kyrkans historia. Af intresse är dock här hans karakteristik af vikingatågen, hvori han med den djupa religiösa uppfattning, som präglar hans historieskrifning, ser ett Guds straff för de kristna folk, som försummat att förkunna evangelium i Norden: »that sure punishment of neglect of duty and opportunity falls upon nations and churches as well as individuals is one of the laws of God's kingdom». Är den satsen än icke vetenskaplig, kunna vi dock däri liksom på flera andra ställen i denna bok (såsom t. ex. i framställningen om träldomens aflysande) skönja författarens varma tro på kristendomens humaniserande makt: hade Norden i tid blifvit kristnad, hade vikingatågen aldrig ägt rum. »Vikingatiden fortsatte, till dess Norden själf blef kristnad.»

Omvändelsen gick emellertid långsamt. En orsak härtill ser han bl. a. i vårt folks utpräglade motvilja mot hvarje tvång i religiösa frågor — att vi i dylika frågor äro toleranta, är en i hans arbete ständigt återvändande tanke, som måhända kan vara riktig, ehuru det sätt, hvarpå han söker förklara denna tolerans (sid. 35), synes mycket uppkonstrueradt. Lättare torde man ha att instämma med honom i hans anmärkningar om följderna af det svenska omvändelseverkets sakta fart: Sverige mottog kristendomen mera djupt än andra länder, om ock å andra sidan vår kyrka, som ej haft någon lång förbindelse med

tidigare former af kristendomen, kom att sakna den bredd och det djup af kristlig erfarenhet, som kommit de flesta andra kyrkor till del.

Hvad som bland de mera speciella frågorna i missionshistorien särskildt intresserar förf., är den för vår äldsta kyrkohistoria så betydelsefulla men mycket omtvistade frågan om den hel. Sigfrids nationalitet. I det han tillerkänner full trovärdighet åt den traditionella uppgiften om dennes engelska börd, vänder han sig med åberopande af Lundström, hvilken senare som bekant i en uppsats i »Fynd och forskningar», 1912, ägnat ämnet en närmare undersökning, mot det af flera, äfven svenska, forskare gjorda antagandet, att den missionär, som döpte Olof Skötkonung, skulle ha varit af tysk härkomst — ett påstående som hvilar på en mycket egendomlig tolkning af ett bref från Bruno af Querfurt till kejsar Henrik II (se vidare Lundströms arbete).

Med sin skildring af den »romaniserade» medeltiden har författaren beträdd ett gebit, där hans omfattande kyrkohistoriska lärdom och om jag så får säga kosmopolitiska läggning kommit till sin fulla rätt. Om man än ej här får veta mycket nytt, måste man dock med stort intresse följa hans framställning af de båda »postulat», hvarpå medeltidskyrkan hvilade — det »teologiska», enligt hvilket hon var identisk med det af Jesus i evangeliet förkunnade Guds rike, och det »historiska», enligt hvilket hon af det romerska kejsardömet fått som arf dettas anspråk på världsherraväldet —, och man lyssnar ej mindre gärna till hans allmänna omdöme om denna kyrka: hon hvilade på en blandning af järn och lera, i det hon å ena sidan utgick från de stora idéerna om Guds faderskap och om alla människors gemensamma broderskap och dymedelst lyfte människorna upp öfver de nationella, provinsiella och lokala intressena på ett högre plan i intellektuellt och religiöst afseende, medan å andra sidan hennes postulat voro »osunda» och hon själf försummade de individuella intressena i religiösa ting, gjorde klerkerna till en kast och motstod Guds afsikt, att hvarje medlem i hans kyrka också skulle vara en själfständig arbetare i församlingen. Då oppositionen kom, kom den, anmärker han, från de folk, som en gång mera än andra anammat kristendomen på grund af öfvertygelse om den religionens sanning. Enhvar protestant måste väl ock instämma med honom däri, att de ger-

manska folken äro vida mera än de romanska religiöst intresserade.

På Gustaf Vasas kyrkopolitik ser den anglikanske historikern med blidare ögon än man skulle kunnat förmoda. Han finner visserligen, att denne i kyrkan snarare såg ett »medel till befordrande af nationens bästa» än »ett gudomligt samfund, som hade att kontrollera människornas handlingar och hvars välfärd skulle befordras för sin egen skull», men han synes dock knappast fått ögonen öppna för, hur ytterst fientlig konungens politik verkligen var mot hvad författaren själf anser vara en af kyrkans grundvalar, episkopatet. Dettas betydelse äfven för den evangeliserade svenska kyrkan framhåller han med utomordentlig styrka. Vore det än mycket orätt att fränkänna honom blick för den i Sverige inträngande protestantismens betydelse såsom en andligt frigörande makt, kan det dock svårligen nekas, att hvad som mest intresserar honom i denna kamp mellan gammalt och nytt är frågan om biskopsämbetets ställning. En särdeles stor lycka var enligt hans uppfattning, att biskop Petrus Magni i Västerås, som 1528 invigde några andra biskopar i deras ämbeten, själf 1524 i Rom på påfvens befallning blifvit både konfirmerad och invigd, ty därigenom räddades för svenska kyrkan hvad som för henne var af »stor vikt» i denna kritiska tid, nämligen den apostoliska successionen.

Det starka intresset för biskopsmakten präglar äfven teckningen af Olaus Petris verk, hvilken jämväl för Wordsworth är en stor man. Särskildt utförligt uppehåller han sig vid dennes kyrkohandbok af 1529, men har svårt att försona sig med det ringa intresse denna visar konfirmationen, som här ej ens finnes omnämnd. Att mästern Olof måhända ursäktat (»may have excused») denna brist därmed, att konfirmationen såsom en biskoplig akt ej gärna kunde höra till den prästerliga handboken, förefaller mig föga rimligt. Vida sannolikare är väl, att han liksom i allmänhet reformatorerna hyst ett ganska ringa intresse för konfirmationen såsom på det närmaste förbunden med biskopsmakten. Att klart medgifva detta från anglikansk ståndpunkt så beklagliga förhållande torde väl ha varit svårt för författaren, som ju skrifvit mindre i rent vetenskapligt syfte än i det praktiska att genom framdragande af likheter mellan den engelska och den svenska statskyrkans historiska utveckling uuderlätta deras närmande till hvarandra.

Allra mest episkopalistiskt blir detta verk, då författaren hinner fram till 1571 års kyrkoordning, Laurentius Petris testamente till sin kyrka. Af den afdelning här af, som talar om biskopar — »Ordning om biskopar, hvilka på latin kallas superattendentes, ordinarii eller ordinatores» —, citeras ordagrant ett längre stycke, hvari redogöres för biskopsämbetets uppkomst, historiska utveckling och allmänna karaktär. Författaren framhåller därpå visserligen önskvärdheten af att kyrkoordningen direkt hade hänvisat till Frälsarens eget instiftande af apostolatet och till det faktum, att denne ville hafva »ett ämbete skapadt ofvanifrån och icke nedanifrån och att detta ämbete skulle utgöra en integrerande och evigvarande del af hans system för sin kyrkas styrelse», hvarjämte han betonar, att den uttryckligen borde ha fastställt, åtminstone såsom en historisk tolkning, ett bestämdt samband (»certain connection») mellan apostolatet såsom det högsta ämbetet i den urkristna kyrkan och episkopatet såsom det främsta i den efter-apostoliska, men ett närmare studium af denna kyrkoordning måste dock enligt Wordsworths mening ge vid handen, att Laurentius Petri likaväl som den engelska högkyrkan uppfattat biskopsämbetet såsom hvilande på »an ordinance of God».

Att författaren tillskrifver denna omständighet en utomordentlig betydelse, är höjdt öfver allt tvifvel, men det synes mig icke lika oomtvistligt, att hans tolkning af kyrkoordningens ställning till episkopatet är riktig. Det är åtminstone mig svårt att vid genomläsningen af de ur densamma anförda styckena komma till den åsikten, att den velat framställa biskopsämbetet såsom hvilande på någon jus divinum. Det säges visserligen, att »denna ordningen» — det ursprungliga prästämbetets uppdelning på två: biskopars och »släta prästers» — var »utan tvifvel af Gud den helga Ande, som alla goda gåfvor gifver, utgången», men att detta skulle vara uttryck för en teori om biskopsämbetet såsom af Gud påbjudet, har jag svårt att inse, i all synnerhet som den nämnda »ordningen» i detta sammanhang äfven betecknas såsom »ganska nyttig», ett uttryck som vida snarare för tanken på en mänsklig än en gudomlig anordning. Jag vill dessutom hänvisa till själfva rubriken på det af förf. citerade stycket af kyrkoordningen, hvilken rubrik jag ofvan ordagrant anfört. Man märke, att »biskopar» här sägas på latin kallas »superattendentes, ordinarii eller ordinatores».

Hvarför öfversattes ordet då ej med »episcopi»? Jag tänker mig, att man genom den gjorda öfversättningen velat betona det svenska biskopsämbetets nära frändskap med det främsta ämbetet i den tyska protestantismen. Hvad är väl då kvar af episkopatet jure divino?¹

I det följande af Wordsworths framställning knyter sig hufvudintresset till skildringen af Uppsala möte. Den farliga politiska situationen vid konung Johans död kräfde anslutning till de tyska protestanterna och sålunda till Augsburgska bekännelsen och folkets frihetskärlek (»independent spirit») och »förfärlighet för en episkopal författning» återgång till 1571 års kyrkoordning. Med stor klokhet fattades i denna situation beslutet. Uppsala möte blir därför »a turning point in the history of Sweden», och gripande verkar författarens öppna erkännande, att »there are very few if any parallels to be found to it in the religious history of mankind». En fri nationalkyrka har på det mest glänsande sätt fått visa hvad hon kan göra för ett folk!

Åt Gustaf Adolfs politik lämnar Wordsworth näppeligen det utrymme den förtjänar. Han erkänner visserligen honom som den store räddaren af protestantismen och därmed, sant nog, också af den religiösa toleransens idé, men det förvånar mig, att den varmhjärtade kämpen för kristenhetens enhet icke egentligen bland sina föregångare upptäckt den svenske konungen, äfven han en kämpe — och den kanske störste bland dem alla — för evangelisk katolicitet.

En föregångare till sina kyrkliga allianssträfvanden har författaren emellertid funnit i skotten John Durie, åt hvars resa till Sverige ett par år efter Gustaf Adolfs död han därför ägnar en mycket utförlig redogörelse. Bakom denne stod dock som den drifvande kraften biskop Davenant af Salisbury, en samlingstankens hängifne anhängare. Icke ens namnen lutheraner, zwinglianer och kalvinister borde längre få finnas, och medlemmar af den »saxiska» och den »helvetianska» kyrkan skulle enas t. o. m. i gemensamt nattvardsfirande. Det förefaller uppenbart, att Durie redan från början i Sverige mottogs artigt men

¹ Härmed har jag dock ej velat förneka, att längre fram i tiden äfven i svenska kyrkan framträdte åskådningen om biskopsämbetet såsom hvilande på jus divinum. Så t. ex. uttalas denna enligt mig benäget meddelad uppgift uttryckligen af Paulinus i hans ännu otryckta tal vid tillträdet till episkopatet i Strängnäs 1609.

kyligt, och vid 1638 års riksdag affärdade honom prästerskapet skarpt under en förklaring, att skiljaktigheten mellan luthersk och kalvinsk lära vore »fundamental». En allians hade alltså ej kommit till stånd, men att den ej skulle bli omöjlig att realisera, visar 1817 års kyrkounion i Preussen, förberedd af sträfvanden, hvori Durie haft del.

Men i Sverige härskade ännu så länge andra strömningar. För biskop Wordsworth, som känner sig så starkt dragen ej blott till Duries utan ock till våra egna teologer Matthiæ och Terserus' synkretistiska sträfvanden, äro dessa strömningar föga sympatiska. Ej ens Svedberg är en man efter hans sinne. Hela denna renläriga generation anser han stå så godt som främmande för innebörden af begreppet tro såsom förtröstan till Frälsarens person och lifsgemenskap med honom.

Icke heller den rent kyrkopolitiska utvecklingen i Sverige vid denna tid tyckes ha författarens sympatier. I de försiktiga uttalandena om 1686 års kyrkolag torde man kunna läsa ett beklagande, att den forna tack vare episkopalismen fria statskyrkan nu blef en af konungamakten i hög grad bunden sådan.

Reaktionen mot stormaktstidens ortodoxi kommer under frihetstiden och neologiens tid. De tre nya strömningarna äro pietismen, svedenborgianismen och »upplysningen» — denna sista dock ganska knapphändigt behandlad.

Pietismen betraktar författaren på ett typiskt anglikanskt sätt. Den är för honom först och främst en »teologiens pånyttfödelse», i det den fordrar ett nytt djupgående bibelstudium. I detta goda kraf låg likväl en fara, ty den, som inskränker sig till studium af Skriften (»bibliolatry»), tillsluter för sig vittnesbörden från förnuftet, historien och naturvetenskapen, som också äro »vägar för Guds uppenbarelse». — Pietismen innebär vidare en reformation af kyrkan, i det den uppfattar henne som »ett aktivt samfund af troende», där enhvar skall känna det som en skyldighet att arbeta för utvidgande af Guds rike på jorden. Däraf det vaknande intresset för hednamissionen, som den äldre protestantismen så sorgligt försummat. — Slutligen blef pietismen ock en förnyelse af det sedliga lifvet. Men härmed var förenad en stor fara, i det dess trånga morallära, som ängsligt fördömde snart sagdt allt som var af »världen», hotade att träda i stället för de verkliga moraliska principerna. Utan tvifvel har författaren här satt fingret på pietismens ömmaste punkt.

Angående svedenborgianismen är det klart, att detta arbetes författare, för hvilken religionen är något i så eminent grad personligt, för hvilken Gud lefver i människans hjärta, skall stå främmande för andeskådningar och dylika företeelser. Icke för att såra oliktankande utan för att ge luft åt en brinnande personlig öfvertygelse, som säkerligen skall finna genklang i vida kretsar, utropar han: »det är icke orätt att påstå, att en till synes framgångsrik spiritist är nästan den siste, till hvilken den vänder sig, som vill ha hjälp i sitt sökande efter kunskap om Gud».

Samma kyrkliga åskådningar, som författaren i föregående partier af detta arbete gjort sig till tolk för, framträda äfven i hans teckning af frihetstiden och neologiens tid. Intresset för den apostoliska successionen är sålunda oförminskadt. Med tillfredsställelse anser han sig kunna konstatera, att misstanken att ärkebiskop Johannes Steuchius ej skulle ha blifvit vederbör-ligen »invigd», är ogrundad, hvarigenom alltså intet afbrott kan befaras ha skett i nämnda succession, under det denna efter Finlands skilsmässa från Sverige tyvärr blifvit i finska kyrkan afbruten. Författarens sakramentala uppfattning framträder tydligt i hans beklagande, att i 1811 års kyrkohandbok »invigning till prästämbetet» utbytt mot »invigning till predikoämbetet». Han är dock benägen erkänna, att uttrycken i själfva verket äro att anse som synonyma och sålunda båda beteckna ej endast ordets utan ock sakramentens ämbete. Det vilseledande uttrycket korrigerades också »lyckligtvis» i 1894 års handbok.

Om den sista afdelningen (tiden från 1812) är ej mycket att säga. Författarens högkyrkliga uppfattning kommer här och hvar till synes, men hans fridsamma sinne förnekar sig ej vid skildringen af de frikyrkliga riktningarna i våra dagar, på hvilkas återförenande med statskyrkan han hoppas. Hans nära förbindelser med Amerika får väl den omständigheten tillskrifvas, att han ganska utförligt uppehållit sig vid svensk-amerikanernes kyrkliga förhållanden. Den sista afdelningen är dock utan allt tvifvel arbetets svagaste eller rättare sagdt enda svaga del. Den är nämligen icke genomarbetad utan blott en, i vissa hänseenden t. o. m. ganska ofullständig, skiss. Svårigheten att öfver en tid, där naturligtvis så få detaljundersökningar ännu finnas, utarbета en god handbok ligger ju dock i öppen dag, och för en utlänning torde det vara rent af omöjligt.

* * *

Den af fru Elin Silén verkställda öfversättningen af Wordsworths bok synes mig kunna betecknas såsom god. I sammanhang med denna har hon emellertid underkastat boken en revision, hvarvid dels tillägg, dels uteslutningar företagits, utan att öfversättarinnan, såsom man kunnat önska, alltid ansett nödigt att upplysa läsaren härom. Med afseende å det berättigade i vidtagandet af dessa ändringar kan dock i de flesta fall ingen tvekan råda. Så t. ex. ha några rena misstag här och hvar i arbetet — jag påpekar särskildt den ganska felaktiga framställningen af Kalmarunionen — rättats. Originalets skildring af anabaptisterna Rink och Knipperdollings uppträdande under Gustaf Vasas regering, som naturligtvis ej hade influtit i arbetet, om ej författaren förbisett Lundströms undersökning i denna fråga, har likaledes med rätta strukits. Däremot kan jag icke förstå hvad anledning funnits att i framställningen af 1571 års kyrkoordning utesluta författarens hänvisning till Rikard Hooker. Hvad som här utelämnats tyckes mig utgöra själfva klämman.

För öfrigt ha af de talrika parallellerna med engelska förhållanden, som onekligen ofta verka något sökta, flera uteslutits. Att de ofta nog rätt långa styckena i originalet uppdelats i flera, gör framställningen öfverskådligare. Däremot har enligt min tanke öfverskådligheten lidit däraf, att de många utdragen ur andra skrifter (t. ex. ur Birgittas uppenbarelser, Normans och Laurentius Petris kyrkoordningar m. fl.) icke fått bibehålla originalets finare stil.

* * *

John Wordsworth, hvars ställning som biskop och vetenskapsman prof. Söderblom så sympatiskt tecknat i några den svenska upplagan inledande minnesord, finnes ej längre i lifvet. Det säges, att hans arbete på vår kyrkas historia tog hans sista krafter. Äfven hos dem, som ej ansluta sig till hans strängt episkopala uppfattning, lefver dock hans namn i älskadt minne. Hvilken framtid kan tillkomma hans med sådan talang och hänförelse förfäktade idé om kristenhetens enhet, vågar jag ej profetera. Men jag kan icke läsa hans varmhjärtade bok utan att tänka på Jesu ord, att det skall varda en hjord och en herde.

Arnold Bratt.

Prästeståndets kyrkopolitik under århundradena närmast efter reformationen. Ett referat och några reflexioner.

I. (Referat). HÖLMDAHL, O., Studier öfver prästeståndets kyrkopolitik under den tidigare frihetstiden I. Akademisk afhandling.

Förf. har sett sig nödsakad att egna en utförlig framställning åt förutsättningarna för frihetstidens kyrkopolitik. Bokens egentliga titel gäller blott dess sista fjärdedel. T. v. är det blott de här föreliggande prolegomena, som kunna bedömas som ett afslutadt helt.

Först redogöres för det genom Västeråsbesluten 1527 skapade kyrkorättsliga läget. Innebörden af Västerås recess sammanfattas i 3 punkter: 1) den ekonomiska grundvalen för kyrkans bestånd uppreps därigenom, att konungen fick rätt att för världsliga ändamål förfoga åtminstone öfver kyrkans öfverflödiga egendom. 2) Den reformatoriska grundsatsen, att Guds ord skulle rent och klart predikas, betydde *negativt* ett nedbrytande af den medeltida katolska kyrkobyggnaden: kyrkan upphörde att vara en yttre själfständig rättsmakt. *Positivt* är därmed satt en ny princip för den kommande kyrkliga utvecklingen, ett godtagande af reformatörernas predikan som Guds ord. Men några direktiv för konungen eller något bestämmande af kyrkans förhållande till statsmakten låg ej däri. 3) Konungen fick sig anförtrodd högsta uppsiktsrätten öfver kyrkan. Han egde att reglera reduktionen under bevakande af både statens och kyrkans intressen. Han hade att sörja för evangelii predikan, för reformerande af gudstjänstlivet m. m. Emellertid afvisas tanken på ett konungen tillkommande summepiskopat. Icke heller får kyrkans nya ställning betraktas såsom rättslös. Den kyrkliga institutionens nödvändighet och ousbärlighet är den själfklara förutsättningen.

Den senare punkten kommer i sin rätta belysning först genom ordinantian. Här drages en fast gräns mellan världsligt och andligt. Endast det senare faller inom den kyrkliga sfären; med världsliga saker har kyrkan ej att befatta sig. Men andliga mål höra under biskoparnas forum, och biskoparna äro de normala bärarna af den på detta sätt till sin egentliga uppgift reducerade kyrkostyrelsen (bortgifvande af gäll, ordination,

klagomål öfver prästernas förseelser). Biskopsämbetets bibehållande utgör för förf. den enda fasta punkten i ordinantians kyrkliga program, men också den centrala. Dess andliga domsrätt var icke underkastad någon inskränkning till förmån för konungens makt. I ett afseende hade dock konungen rätt och plikt att aktivt ingripa i den kyrkliga ämbetsförvaltningen. Frånsedt sin befogenhet i ekonomiskt afseende ägde han att afsätta olämpliga präster och fälla det afgörande ordet vid tillsättning af prelaturer, kanonier och prebenden. Förf. betraktar till- och afsättningsrätten såsom ämnad att vara blott provisorisk, betingad af öfvergångsperioden med dess opålitliga biskopar. [För min del skulle jag vilja uppkasta frågan, huruvida icke dispositionsrätten *öfver de viktigare posterna* betydde något mer. Den bärande tanken, att biskoparna under normala förhållanden gälla såsom kyrkoregementets utöfvare, är måhända från början afknappad till förmån för konungen såsom sista instansen vid viktigare posters tillsättning; detta har dock ej närmare utredts.] Emellertid medger förf., att man, om ock oafsiktligt, skapat en rättslig utgångspunkt för vidtgående kyrkliga maktanspråk från konungens sida.

I anslutning till det sagda finner förf. i och med Västeråsbesluten riktningen angifven för 2 sinsemellan divergerande utvecklingslinjer. Recessen häfdar främst konungens kyrkliga öfverhöghet. Ordinantian har till dominerande princip: »en till sin egentliga uppgift begränsad men i denna uppgifts fullgörande gent emot staten fullt själfständig kyrkostyrelse». Ännu härskade dock ej någon bestämd eller öppen motsats dem emellan.

Därpå följer en öfverblick öfver mellantiden till 1571. Kyrkan kan t. v. med framgång häfda sina anspråk på själfständighet. Onödiga rubbningar af hennes organisation måste på grund af de osäkra yttre förhållandena undvikas, och nödvändiga ändringar genomfördes i anslutning till de bestående kyrkliga förhållandena — en motsats till nydaningsproceduren på kontinenten. Ett utslag af den bibehållna kontinuiteten är ock att kyrkan tillåtes att genom sina egna organ, klerikala koncilier, ordna sina inre angelägenheter. Så skedde i Örebro 1529, — där »kyrkan själf öfvertager den öfveruppsikt [öfver prästernas ämbetsförvaltning], som i recessen anförtroddes åt konungen» och i likhet med medeltidens provinsialsynoder fast-

ställer sin ordning — i Stockholm 1531 — där Laurentius Petri valdes till ärkebiskop — m. m. Och förf. anför ett uttalande af konungen själf, såsom bevis för att äfven han godkänd kyrkans kraf. Snart visade emellertid Gustaf Vasa benägenhet att »öfverskrida de gränser, han 1529 respekterade såsom i Guds ord dragna mellan det andliga och världsliga regementet». Ansatser därtill yppa sig redan på 1530-talet; ännu tydligare framträda de under 1540-talet i och med hans bekanta försök att inrätta sin kyrkopolitik efter direkt tyskt mönster. Såsom betecknande för den kyrkorättsliga situationen anmärkes, att den tillämnade omorganisationen — bortsedt från en del rent godtyckliga åtgärder — icke kan sägas innebära något olagligt.

De obestämda förhållanden, som blifvit en följd af Västeråsbeslutens knapphändighet och i många afseenden sväfvande formulering, medförde ett osäkerhetstillstånd, som man från kyrkligt håll måste söka få afhjälpt. Det lyckades först med 1571 års KO. Dess utmärkande drag äro dels en »vidsynt konservatism beträffande res indifferentes», dels en »sällsynt ren och fördjupad evangelisk uppfattning». Samtidigt med undergifvenheten under »nyttiga ordningar och stadgar» betonas en kristens sanna frihet. Vid fastställandet af kyrkans lära hänvisas ej till vissa bekännelseskriterier utan till evangelium. Korrelatet till evangeliet är predikoämbetet, och vid redogörelsen för dess befogenheter och uppgifter framskymtar KO:s kyrkoideal. Predikoämbetet är en nödvändig ordning såsom garanterande evangeliets rätta förkunnande. Predikoämbetets teoretiska förutsättningar och dess sakkunskap äro i detta afseende ett moment af konstitutiv betydelse. Det är ock en gudomlig ordning och kräver såsom sådan lydnad. Förf. finner häraf begreppet kyrkoregemente med dess afgjorda motsats till det världsliga regementet exklusivt religiöst, äkta reformatoriskt fattadt. Och det ligger i sakens natur, att, så länge kyrkoregementet identifieras med evangeliets predikan, det ock skall »falla helt inom predikoämbetets uppgiftssfer». [Däremot inställer sig gent emot förf:s resonemang frågan, om ej det starka betonet af det teoretiska momentet, hvars berättigande i och för sig icke får underskattas, ytterst bottnar i en begynnande intellektualistisk tendens. I så fall är den exklusivt religiösa ramen i princip på väg att brytas, låt vara, att man ännu ej

kan uppvisa några skadliga konsekvenser. Vidare en fråga. Vi känna den skärpa, hvarmed kyrkan bredvid sin uppgift att sörja för evangelii predikan framhäfver lydnad från de icke prästerliga elementen (d. v. s. från de världsliga intressenas representanter) som en af sina viktigaste rättigheter allt under ett målmedvetet arbete för att bevara sin självständighet såsom organiserad institution. Är icke då identifieringen mellan kyrkoregemente och blott evangelii predikan i princip upphäfd? Det är under sådana förhållanden icke a priori gifvet, att kyrkostyrelsen helt faller inom predikoämbetets uppgiftssfer. Vi återkomma nedan till denna punkt]. — Med praktiska, religiösa och historiska skäl häfda KO biskopsinstitutionens bibehållande. Konungens ingripande i kyrkans inre angelägenheter blir endast af formell natur (konfirmation af biskopsval). Men öfverheten har i allmänhet [således icke blott under abnorma förhållanden. Rec:s anm.] att sörja för evangelii fria predikan och för att de yttre förutsättningarna för kyrkans verksamhet icke störas (genom ekonomiska trångmål o. s. v.). Såsom *praecipuum membrum ecclesiae* (ej såsom högste maktinnehafvare) har konungen dessutom i vissa fall utnämningsrätt vid prästerliga tjänsters tillsättande. Af det sagda framgår, att kyrkans självständighet alltjämt hålles uppe gent emot den världsliga makten. De gränser, som KO drager för konungens inblandning i kyrkostyrelsen, göra de lämnade medgifvandena helt ofarliga. En annan sak är att Vasakonungarna i praktiken ofta tillvällade sig större rättigheter.

»Det ligger något af den första kristna tidens stämning och syn öfver denna vår första kyrkolag». Intresset för väl afvägda och omsorgsfullt formulerade rättssatser gör sig ännu icke gällande i KO med dess »rent ideala tankar om kyrkans frihet och självständighet såsom ett uttryck för *det* rikets artskildhet från det världsliga, i hvilket Gud 'oss alla med sin helga Anda styrer och regerar'». Rättsliga, praktiskt användbara normer för kyrkostyrelsen finnas ej, lika litet som betryggande ekonomiska garantier. Ej heller hade kyrkans lära erhållit det skydd, som behöfdes. Förf. ser bakom allt detta rent ideella motiv, en stark optimistisk tro på kyrkans förmåga att låta de i henne verkamma gudomliga krafterna göra sig gällande. Med förtroende kunde man öfverlåta detaljerna åt öfverheten att ordna.

KO:s grundläggande betydelse fixeras i följande moment: 1) På området för kyrkans inre lif skapas uniformitet; 2) den episkopala organisationen och stiftsindelningen fastslås i lag; 3) kyrkostyrelsens tyngdpunkt förlägges till stiftsstyrelserna; 4) den teologiska och religiösa uppfattningen af kyrkans och kyrkostyrelsens väsen samlas och konsolideras.

En ny epok i utvecklingsgången är Upsala möte. Förf. ser det mot bakgrunden af det äfven efter KO:s sanktion rådande osäkerhetstillståndet. Dess i många fall sväfvande och otillräckliga bestämmelser gjorde situationen farlig under en konung med Johan III:s katolicerande sympatier. Rent ohållbar blef situationen inför Sigismunds väntade tronbestigning. Mötet har för förf:s syfte en 2-faldig innebörd dels genom formerna för dess sammanträdande, dels genom de vid detsamma uppställda s. k. postulaterna. Hvad den första punkten angår visar det sig som ett fritt, utan statens inblandning fungerande koncilium eller prästmöte, som hade att besluta angående lära, kult m. m. Genom den auktoritet, det i kraft af den historiska situationen erhöll, sanktionerades ytterligare en praxis, »som i prästerskapets vid möte samlade ombud såg det naturliga organet för kyrkostyrelsen». Och det betecknar en fullständig brytning med tendensen att tillskrifva konungen högsta myndigheten äfven i kyrkliga och religiösa frågor. Det till öfverläggning samlade prästerskapet blef ett slags kyrklig öfverstyrelse; det låg då nära till hands att tillämpa en sådan synpunkt äfven på prästeståndet vid riksdagarna, något som också skedde i det följande.

Icke mindre viktig är den 2:dra punkten, postulaternas framläggande. Förf. ser häri ett nytt exempel på kyrkans genom den historiska situationen nödvändiggjorda oafhängighetssträfvande. Angående lära, kult och disciplin beslöt mötet fritt. Men förhållandet mellan kyrka och stat hörde icke med under området för dess afgörande. Emellertid förelågo äfven här trängande önskemål, och det är dessa, som framställas i postulaterna. De röra prästernas rätt att välja biskopar (konungen skulle blott konfirmera den valde), kapitelinstitutionens ordnande, stiftsstyrelsernas befogenheter ifråga om kyrkotukt och till- eller afsättande af kyrkliga ämbetsmän, fria koncilier (som ej ens skulle sammankallas af konungen), hänskjutande under rent kyrkliga myndigheter af mål angående religion och ämbetsför-

valtning, fritagande från borgerliga uppgifter, hvarmed prästerna ofta betungades, ordnandet af kyrkans ekonomiska angelägenheter. Af intresse är formen under hvilken prästerna sökte få postulaterna genomdrifna. Man utbad sig först hertigens och rådets sanktion, men då en sådan uteblef, vände man sig efter Sigismunds ankomst utan omvägar till konungen själf. Härmed — och detta är en viktig synpunkt — är den väg beträdd, som ledde till kommande tiders s. k. privilegielagstiftning. I det hela afsatte postulaterna ej något direkt resultat. Men det befanns snart, att den försökta nya formen för kyrklig lagstiftning på ett egendomligt sätt svarade mot prästernas intressen. I samma mån prästerskapet uppställde sig såsom föremål för kyrklig lagstiftning i form af försäkringar och privilegier framstod det ock som kyrkans rätte representant, och därigenom att denna lagstiftning undandrogs de öfriga ståndens pröfning, kunde prästerna så mycket mer göra sina önskningar gällande.

Med 1594 begynner således en ny period i kyrkorättsligt afseende; den sträcker sig ända fram till 1686. Hade det andliga ståndets själfmedvetande vuxit i styrka, så uppträder också konungamaktens kyrkopolitik med större skärpa. Ärkebiskopen sammankallade till febr. 1595 utan den världsliga myndighetens hörande ett koncilium i Upsala, och detta möte tillägnade sig en ganska vidtgående kompetens. Men hertig Carl reagerade mot ärkebiskopens egenmäktiga tilltag, och mötets hufvuduppgift att slutföra postulatfrågan förblef alltjämt olöst. Efter sin tronbestigning ingrep Carl IX mången gång hårdhändt i den kyrkliga förvaltningen. Däremot hade han icke lycka med sina planer på nya för konungamakten gynnsamma förordningar eller på en revision af KO, vid hvars utförande prästernas inflytande skulle trängas tillbaka. Deras motstånd var för starkt. Emellertid kom verkligen 1608 en omarbetning af KO till stånd. Men i denna är den prästerliga åskådningen den dominerande. Helt naturligt stadfästes den aldrig af konungen.

Under Gustaf II Adolf antar konkurrensen mellan kyrkomakt och statsmakt mindre fientliga former. Redan vid 1611 års riksdag bereddes prästerna större frihet vid biskopsval, ett faktum så mycket mer betydelsefullt mot bakgrunden af Carl IX:s egenmäktiga förfarande vid sådana utnämningar, och biskoparna återfingo åtskilliga rättigheter, som Carl IX velat beröfva dem. Något framsteg till mera ordnade förhål-

landen utöfver KO af 1571 föreligger dock icke. Men — hvad som är det viktiga — de gjorda medgifvandena ske i konungens till riksens ständer afgifna försäkran. Härmed är tendensen att ersätta kyrkolagstiftningen med privilegielagstiftning på nytt och ännu starkare fastslagen.

Särskild vikt fäster förf. vid prästerskapets begäran i 1611 års postulatér att befrias från vissa politiska uppgifter, som kunde öppna »utsikt till ett stort politiskt inflytande och yttre maktställning». »Med afstående härifrån häfdades prästerskapets rent kyrkliga och religiösa uppgift.» »Detta förhållande borde man erinrat sig, innan man bedömt prästerskapets kyrkopolitiska sträfvanden under kommande årtionden såsom företrädesvis utslag af hierarkiskt maktbegär». Huruvida prästerskapets motiv verkligen voro så ideella må här lämnas osagdt. [Vi erinra blott om att dylika politiska funktioner — uppdrag som sändebud eller mötesdeltagare o. d. — mindre betraktades som en förmån än som en plikt, ofta nog som en ganska betungande sådan.] Däremot är det otvifvelaktigt att, såsom förf. ock uppvisar, ståndet vid denna riksdag får sin själfkänsla i flera afseenden förstärkt. Det uppträder vid sidan af sin riksdagsuppgift såsom en kyrklig representantförsamling och skaffar sig däri en ersättning för att koncilietanken ej vunnit sanktion.

De af Carl IX förberedda försöken att i formlig lag fixera kyrkans ordning ledde väl till åtskilliga kyrkolagsförslag, men aldrig till något positivt resultat. Bestämmelserna af 1611, som egentligen blott voro af provisorisk natur, blefvo därför den enda fasta grundvalen för utvecklingen en lång tid framåt. Men hvad lagstiftningsarbetet angår under 1600-talets 2 första decennier, så är det betydelsefullt, att det utfördes af enbart prästerliga kommitterade. Därmed har det ännu starkare pointerats, att ordnandet af de kyrkliga angelägenheterna tillkom ordets ämbete. Blott så vunnos garantier mot sammanblandning af världslig och andlig myndighet. De nya stadgandena i 1619 års lagförslag gå också i bestämd riktning åt en ökad och befastad biskopsmakt. Bland nya synpunkter, som framhållas, äro f. ö., att symboliskt anseende häfdas för hela konkordieboken, och att begreppet predikoämbetet framträder under starkare betoning: »Det är det endaste salighetsmedel, genom hvilket Gud kallar, upplyser, helgar och rättfärdiggör». Det identifieras med

Gudsordet själf. Förf. ser häri endast en konsekvens af ståndpunkten i 1571 års kyrkoordning.

Statsmaktens reaktion mot prästerskapets växande anspråk tar sig uttryck i förslagen om consistorium generale, en kyrklig öfverstyrelse, i hvilken politici, således de världsliga intressenas representanter, också skulle få plats. Prästerskapets hållning är alltigenom konsekvent. Att föda och regera församlingen hör båda delarna till kyrkostyrelsen, som ej får utöfvas af andra än andliga. Och än mer: icke blott det religiösa utan hela det andliga lifsområdet »*inspectio academiae et scholarum*» ställes nu uttryckligen under kyrkoregementet. »Man märkte icke därvid, att man äfven på detta sätt genom det kyrkligas expansion öfver det statliga området fick ett stycke stat inom kyrkan». Såsom motivering visa prästerna bl. a. till KO, som hänskjutit kyrkans ärender till kyrkans, icke till världsliga myndigheters afgörande. I den öppenhet, hvarmed prästerna häfda sina anspråk, ser förf. ett bevis för att de hierarkiska maktsträfningarna ej varit ett af de ledande motiven. »En makt- och intressepolitik har aldrig älskat så raka och öppna vägar.» Deras skäl äro tvärt om direkt framsprungna ur deras teologiska och religiösa öfvertygelse. »Att Guds ord icke skulle få vara den högsta principen för det kyrkliga lifsområdet» var deras högsta och egentliga farhåga. [Huruvida biskoparna tänkte lika ideellt, när de i praktiken gjorde bruk af sin själfständighet, är en fråga, som förf. ej upptagit. Se vidare nedan.]

Genom 1650 års af drottning Kristina stadfästa privilegier (till biskopar och prästerskap) har den kyrkliga lagstiftningen oomtvistligt tagit privilegielagstiftningens form. En sammanhängande och fullständig ekonomisk reglering saknades ännu. De positiva rättsliga garantier, som lågo i 1611 års K. F., hade bortfallit genom Gustaf Adolfs död, och det gamla osäkerhetstillståndet hade ånyo inträdt. Ur denna synpunkt äro de 1650 meddelade privilegierna af stor betydelse. Och vidare: i privilegierna tillgodoses kyrkornas, hospitalens, akademiens och skolornas ekonomiska behof. »Äfven på det ekonomiska området hade alltså prästerskapets privilegier en allmänt kyrklig, kulturell och social betydelse», och prästerna, till hvilka privilegierna gifvits, stodo som kyrkans representanter. Bestämmelserna angående kyrkans lära och dithörande ting fattar man likaledes såsom gifna åt prästerskapet. Hvad särskildt kyrkostyrelsen

angår är af vikt att biskoparna och domkapitlen tillerkändes rättigheter icke blott gent emot statsmakten utan äfven i viss mån gent emot adeln. Prästerskapet får en öppen fullmakt att upprätthålla en god och kristlig ordning, tills en ny KO komme att utfärdas. 1650 års privilegier äro »det första mera fullständiga och i det stora hela bifallande svaret på 1593 års postulat». De beteckna »höjdpunkten i den kyrkorättsliga utveckling, som byggde på den 1571 lagda grunden». 1) Genom utfärdande af rättsliga stadganden och garantier rörande hela kyrkans intressen erkändes prästerskapet såsom representerande kyrkan. 2) I den mån privilegierna innehöllo bestämmelser af kyrkolags natur, hade prästerna fått afgörande inflytande på kyrkolagstiftningen. 3) Från 1650 bli privilegier en fullt legitim form för kyrklig lagstiftning.

I och med enväldet under Carl XI blefvo förhållandena andra. 1686 års kyrkolag stadfäste konungen af egen maktfullkomlighet, och vid dess utarbetande hade det prästerliga inflytandet starkt trängts tillbaka. Här inskränktes stiftsstyrelsernas rörelsefrihet. Konungen fick oinskränkt utnämningsrätt till regala pastorat och utsträckte den godtyckligt äfven till de icke regala. Han ägde att tillsätta biskopar oberoende af väljarkorporationernas omröstning, och åtskilliga mål, som dittills tillkommit konsistorierna, öfvertogos nu af världsliga domstolar. Gränsen mellan världslig och andlig makt var på viktiga punkter genombruten: så hade t. ex. landshöfdingarna fått en viss uppsiktsrätt öfver prästerna. Det vid riksdagen samlade präteståndet, hvilket länge fungerat som en slags kyrklig öfverstyrelse (*consistorium regni*), miste denna befogenhet, och benämningen *consistorium regni* förbjöds. Emellertid utsäger kyrkolagen ingenting om någon konungen tillkommande absolut kyrkomakt. I den mån den kan sägas ge ett positivt uttryck åt ett konungen tillkommande summepiskopat, blef detta i hvarje fall af kort varaktighet.

Genom ständerväldets utveckling under frihetstiden vunno de kyrkliga intressena, i likhet med hvad de tidigare hade haft, ett naturligt språkrör i präteståndet, hvilket snart gjorde gällande de gamla krafven att få företräda kyrkan. Genom Ulrika Eleonoras tronbestigning blef privilegiefrågan ånyo brännande. Liksom förut fordrade prästerskapet, att den högsta uppsiktsrätten öfver prästerna, läran och kyrkotukten skulle vara prediko-

ämbetets innehafvare anförtrodd. Tillkom denna rätt prästerskapet i gemen, så borde *prima jura religionis* tillkomma biskoparna. Kyrkostyrelsens självständighet inom statslivet häfdades under opposition mot den föregående tidens centralisering af makten till konungens person och dess utöfvande af hans representanter inom den världsliga ämbetsmannakåren. Förf. belyser i sammanhang därmed den kyrkliga enväldspolitiken ur synpunkten af dess ställning till den tidens naturrättsliga idéer.

I prästeståndets politik har en ny faktor kommit in med pietismens framträdande. Närmare utformas programmet i 2 afseenden: 1) Garantier för ortodoxien gent emot pietismen. 2) Skydd mot inblandning af världslig myndighet. Och prästeståndet griper just till värden om den rena läran såsom motiv för sina självständighetskraf. Stiftsstyrelsernas gamla rättigheter ha också i 1719 års K. F. bekräftats och konungens inflytande vid prästerliga tjänsters tillsättning inskränkts. K. F. är därför en seger för den kyrkopolitik, »som satt som sitt mål 'att *prima jura religionis* biskoparna och konsistorierna tillbetros'». Där emot kvarhölls i viss mån landshöfdingarnas öfverinseende öfver prästerskapet. Prästernas yrkande på självständighet i den delen saknar enligt förf. icke sina ideella motiv, men de öfriga stånden gillade ej det stränga åtskiljandet af världslig och andlig makt.

Riksdagen 1720 hade att omarbета 1719 års K. F. på grund af Fredrik I:s tillträde till regeringen. Prästerskapet vann nu ett större inflytande vid biskopstillsättningar därigenom, att konungen vid utnämningen måste hålla sig inom det af prästerna uppsatta förslaget. Resultatet har mindre berott på sympatier för prästernas kyrkopolitik än på den rådande allmänna tendensen att kringskära konungens makt. Förf. finner denna landvinning för den prästerliga politiken betydelsefull, så mycket mer som ett starkt minoritetsparti inom prästeståndet med ärkebiskopen i spetsen kämpade till förmån för konungens rätt att utnämna äfven utom förslaget. [Jag vill redan i detta sammanhang fästa uppmärksamheten på att förklaringsgrunden till denna rojalism nog bör sökas på närmare håll än, såsom förf. menar, i den dåtida naturrättsliga lärans tankar om suveränitet och *jus majestatis*. Ärkebiskop vid detta tillfälle var Matthias Steuchius, som förut varit biskop i Lund. När det gäller att bedöma hans politik, måste man taga i betraktande de skånska prästernas sär-
egna traditioner. Det hade under den gångna tiden varit deras

uppgift att vara behjälpliga vid invånarnes försvenskande, och tillsättningen af de viktigare posterna hade i regel skett med detta för ögonen. Det var ett genomgående — af praktiska förhållanden betingadt — drag i deras politik, att de kände sig starkt bundna vid konungens intressen. Således: Steuchius hade såsom pålitlig rojalist satts i spetsen för Lunds stift, och hans arbete här var ytterligare ägnadt att stärka hans känsla af förpliktelse gent emot konungamaktens anspråk. När han sedan såsom befordrad till ärkebiskop motsatte sig planerna att försvaga regentens inflytande öfver en viss gräns, så behöfver detta ej betyda en »inkonsekvens» (sid. 242) eller ett plötsligt genombrott af naturrättsliga idéer. Det kan vara blott symptom af en personlig benägenhet att visa sig undfallande gent emot konungamakten, som faktiskt utmärkte honom i hög grad. Härmed vill jag naturligtvis ej förneka, att icke envåldstiden haft med sig en omvärdering af de politiska och kyrkopolitiska idealen. Men man kan äfven utan att vara fången i naturrättsliga spekulationer anse, att prästerskapet icke alltid på bästa möjliga sätt begagnat sin fria valrätt vid biskopsval. Föreligga då endast två alternativ att välja emellan, synes ju ett öfverlåtande af utnämningsrätten åt konungen ligga nära till hands. Klingar en naturrättslig terminologi igenom i motiveeringen, kunna de verkliga skälen dock vara af öfvervägande praktisk natur. För att med full säkerhet kunna bedöma envåldstidens efterverkningar in i följande skede behöfves en starkare konkret historisk basering än den, som här gifvits. Vill man som förf. göra gällande, att åtskiljandet af andlig och världslig myndighet utan egentliga principiella inskränkningar hållits uppe allt sedan 1527 (med undantag för tiden 1686—1719) är det visserligen konsekvent att här tala om »främmande inslag». Mig synes det snarare vara en gammal tanke, som kommer igen, fast i en af nya förhållanden betingad ny form.] — Hvad nu angår majoritetspartiet och dess anspråk på frihet vid biskopsval, så betonar förf. att man skjuter fram församlingsintresset som motiv. Och det är här icke fråga om »en tom fras, bakom hvilken man sökte dölja hierarkiska intressen». [Äfven i förevarande fall måste jag anse denna förf:s älsklingstanke otillräckligt bestyrkt. Oafsedt om krafvet var berättigadt, är visst icke sagdt, att den ifver, hvarmed man samlade sig där omkring, berodde på rent ideella motiv.]

Förf. avslutar sin framställning med stadgandena mot pietismen 1720, hvilka betecknade ännu en seger för prästeståndets kyrkopolitik, och med redogörelsen för ett vid samma riksdag framfördt oppositionellt inlägg mot prästeståndets åskådning och kyrkopolitik.

II. I anslutning till ofvanstående referat vill jag rikta uppmärksamheten på några omständigheter, som synas mig förtjäna att i detta sammanhang komma i beaktande. En synpunkt, som förf. låter dominera öfver hela framställningen, och som i olika variationer återkommer i så godt som hvarje särskildt fall, är konkurrensen mellan kyrkliga och världsliga intressen. Den inbördes spänningen dem emellan är gifven i och med Västeråsbesluten, och hufvuduppgiften blir så att iakttaga, hur de sedan alltid ställas emot hvarandra i olika kombinationer och olika styrkegrader. Uppslaget bör otvifvelaktigt betecknas såsom mycket lyckligt. Man kan emellertid tveka, huruvida förloppet var fullt så rätlinigt. Jämsides med motsatsen: kyrka och stat går en annan: folkmakt och konungamakt. Och det låter sig enligt min mening icke lämpligen göra att betrakta den förra motsatsen isolerad från den senare. På åtskilliga punkter — det må vara nog att såsom typiskt exempel hänvisa till Upsala möte — äro de kyrkliga frihetskrafven gent emot staten i viss mån att fatta som ett specialfall af de folkliga frihetskrafven gent emot konungamakten; därefter bör också förklaringen lämpa sig. Men då visar det sig att det hela får en betydligt mer komplicerad karaktär, och detta allt ifrån den lutherska kyrkans första framträdande i Sverige. Var den frihetsrörelse, som resulterade i upprättandet af ett nationellt konungadöme af utprägladt germansk halt (vårt land ägde ju från medeltiden traditionerna af en rent germansk folkstat), hvilar den nya statsbildningen på äkta germansk samfundsanda, hvars ledande princip är en intim samverkan mellan konung och folk — så dröjde det dock ej länge, förr än inslag af mot germanska begrepp stridande rättstankar började visa sig. Den germanska statsrättsliga åskådningen korsades af den teokratiska. Denna hade så mycket lättare att arbeta sig in, som Gustaf Vasa däri erhöll en välkommen dogmatisk rättsbasis för sina absolutistiska tendenser. Vore förloppet så genomskinligt, som förf. menar, skulle man vänta, att kyrkan utan vidare ställt sig afvisande mot den teokratiska principen. Men så sker ej. Just kyrkan kommer konungen

till hjälp och skänker den behöfliga formuleringen (t. ex. Olaus Petris kröningspredikan). Det är f. ö. helt naturligt, ty den teokratiska tanken hvilar på en religiös värdering af konungadömet. Förf. framhåller, att kyrkans representanter redan i Västerås drogo en bestämd gränslinje för konungens befogenheter i religionssaker. Han ger så positiva bestämningar af kyrkans maktområde (se referatet), och den bild man får af situationen blir med eller mot hans afsikt den, att där kyrkans rättigheter slutade, där togo konungens vid. Den allmänna grund, på hvilken dessa senare hvilade, utföres därför ej närmare. För min del tror jag, att det tvärt om är konungens maktsfer, som är det primära, det från hvilket man har att utgå. Med Västerås recess var själfva grundstommen uppbyggd för konungens rättigheter, men i och genom den fastare position, Gustaf Vasa så på basis af de omedelbart föregående förhandlingarna tillkämpade sig, var väl också angifvet, hur denna grundstomme skulle utfyllas utöfver hvad som positivt fixerades vid det ifrågavarande tillfället. Därvid gör jag gärna ett medgifvande. Närmast skedde detta utfyllande genom den af konungen med riksrådets samtycke utfärdade latinska kyrkostadga, som går under namnet Västerås Ordinantia (S. TUNBERG, Västerås riksdag 1527, 1913). Att denna representerar en medveten sträfvän (efter allt att döma inspirerad af L. Andreae) att med den i recessen åt konungen tillerkända maktställningen förena en relativ själfständighet åt kyrkan, är i hög grad sannolikt. Men detta är blott den ena sidan. Äfven här är saken komplicerad. En massa andra omständigheter måste också tagas med i räkningen: gällande lag, för så vidt den ej på enskilda punkter inskränkts eller upphäfts af riksdagens beslut eller kungliga förordningar; traditionerna från det närmast föregående århundradet¹; den nationella rörelsens revolutionära natur; de former, under hvilka Gustaf Vasa drefs fram i spetsen för riket; de former, under hvilka han befästade sin ställning; de allmänna förväntningar, som ställdes på konungens makt att förverkliga syften, som den införda nya ordningen skulle tillgodose; de kraf, som den yttre situationen ställde m. m. Först sedan den kungliga maktsferen så positivt bestämts, blir det möjligt att afgöra, hur långt den kyrkan i ordinantian med-

¹ Hvad angår konungens ställning till kyrkan vill jag blott hänvisa på ett viktigt moment: enhvar hade rättighet att från biskopens dom söka rättelse hos konungen. Jfr APPELBERG, Kyrkans rättsliga ställning sid. 37.

gifna rörelsefriheten sträckte sig. Och då tillkommer såsom ett viktigt moment, att kyrkan utan tvekan ger sanktion åt de teokratiska idéerna till förmån för konungamaktens oantastlighet. Nu framhåller förf. alldeles riktigt, att det i Västeråsbesluten ligger frö till en skarp motsättning mellan det världsliga och det andliga. Men jag tror, att man måste starkare än han gör betona »enheten mellan de teokratiska och politiska, folkliga och religiösa elementen». (HOLMQUIST i Herzog R. E., 18, sid. 27). Och då de svårligen kunde ingå förbund utan att till en viss grad samtidigt neutralisera hvarandra, betyder väl detta, att i själfva utgångspunkten också låg en kompromiss mellan de båda hufvudfaktorerna den världsliga och den andliga, en kompromiss, som ej får lämnas ur räkningen vid omdömet om det kommande. — Under utvecklingens gång utvidgas principerna med nya statsrättsliga element, hämtade från andra håll, äfven de ägnade att återverka på betraktelsen af kyrkans själfständighet. Ett utslag däraf är bl. a. den patrimoniala statsåskådningens tillämpande; konungadömet förklarades ärftligt, och i fråga om konungens allmänna äganderätt yppade sig vissa ansatser till feodal uppfattning.

Går man fram till sista tredjedelen af 1500-talet, så uppsamlar sig för förf. det äkta reformatoriska medvetandet i 1571 års KO liksom i en enda brännpunkt. De religiösa intressena äro öfverallt de dominerande, och KO:s upphofsman Laurentius Petri står helt och fullt under deras inflytande. Tar man hänsyn till de tidsförhållanden, under hvilka KO framkom, riskerar man äfven enligt min mening knappast att öfverskatta det stora i den personlighet, som står därbakom. Men det kan icke desto mindre ifrågasättas, om icke den nya tiden gaf åt ärkebiskopens kyrkopolitiska ideal en annan prägel, än de skulle ägt 40 år tidigare. Förf. tolkar hans ståndpunkt ungefär så (sid. 35): Konungen såsom blott och bart de världsliga intressenas representant, har väl plikter men icke någon som helst befogenhet att ingripa på området för kyrkotjänarnes uppgifter. Dock var nog i själfva verket problemställningen ej fullt så enkel. För att blott göra en enda anmärkning: en ärkebiskop på den tiden stod midt uppe i dagens brännande politiska frågor och strider. En mycket viktig sida af hans verksamhet var ledningen af prästeståndet vid dess deltagande i det aktiva statslivet. Hvad särskildt Laurentius Petri angår, så hade hans politiska

sympatier öfvervägande stannat på konungamaktens sida och bundit honom vid dess intressen. Helt naturligt har han då också, såsom K. NORDLUND i sin undersökning af svenska reformationstidens allmänna statsrättsliga idéer framhåller, påverkats af de åskådningssätt, som under de sista tjugo åren så småningom utvecklats inom det kring konungamakten sig grupperande politiska lifvet. Konungarnas maktanspråk kunde nu stödja sig på fastare, mera utformade teorier och på politiska urkunder med inslag af teokratisk eller patrimonieell natur, hvilka icke existerade under reformationens första tider. Den germanska tanken om *samverkan* mellan regenten och folket hade till stor del gått förlorad för det allmänna medvetandet. Att Laurentius Petri så kraftigt afvärjer sammanblandningen mellan världsligt och andligt är visserligen, såsom förf. framhåller, något högst beaktansvärdt. Men — hur konsekvent kyrkans frihetssträfvande än kan synas — utvecklingen har nog i själfva verket ej gått så rätlinigt från Västerås ordinantia genom 1571 års KO fram till Upsala möte, som förf. menar. Hur den kyrkliga intressesferen skall tänkas afvägd mot den världsliga under detta förlopp, vågar jag naturligtvis ej afgöra. Men så mycket torde af det sagda vara tydligt: konungamakten tränger så starkt i förgrunden för den tidens politiska och kyrkopolitiska lif — är m. a. o. ett så integrerande moment i detsamma — att man först utifrån ett noggrant bestämmande af dess (under olika skeden växlande) innebörd kan slutgiltigt afgöra, i hvad mån det kyrkliga området står fritt eller ej. Åtskilligt tyder på, att de ledande kyrkomännens själfständighetskraf måste ha korsats af främmande synpunkter. Fast jag ej vill i allo binda mig vid den stränga skematismen i Nordlunds framställning, synes mig dock ämnet icke vara uttömdt blott och bart med den not, som förf. (sid. 36) riktar mot hans ståndpunkt. Någon granskning af det där framlagda materialet söker man förgäfves.

Förf. har sökt afläsa utvecklingsgången ur några relativt få, mestadels officiella kyrkorättsliga dokument. Tolkningen af dem skall jag icke uppehålla mig vid. Men jag återkommer här till min tidigare anmärkning. Det gäller alltjämt, att teorien under primitiva förhållanden och under sådana brytningstider, som 1500-talet medförde, blott ofullständigt återger den praxis, som den är ämnad att stödja. En komplettering är således nödvändig. Att resurserna härvidlag ofta svika är ju ett be-

klagligt faktum. Men det förefaller dock, som om det skulle låta sig göra att få ett fastare grepp om den historiska situationen än det förf. åstadkommit. Vi äro ju icke utan möjlighet att på enskilda punkter följa den kyrkopolitik, som tillämpades, och iakttaga i hvad mån den tillfredsställer eller strider emot anspråken från det ena eller det andra hållet. Åtskilligt gifvande material vore här att tillgå. Och vidare: de svenska reformatörerna — det är närmast dem, frågan gäller — ha vid skilda tillfällen uttalat sina tankar i sådana ämnen. Det är alldeles obestridligt, att vi hos dem finna tankelinjer, som visa åt olika riktningar och stundom skära hvarandra. En sidoblick på denna omständighet är nödvändig, icke minst när det gäller att bedöma den grundstämning, ur hvilken 1571 års KO framgått. Bl. a. Laurentius Petris kröningspredikan af år 1561, f. ö. en pendant till Olaus Petris kröningspredikan år 1528, lämnar i detta afseende goda anvisningar. Af undersökningar, som beröra samma sak, vill jag i detta sammanhang hänvisa på H. LUNDSTRÖMS »Om Laurentius Petri's förmenta karaktärssvaghet» (K. Å. 1905, s. 196) och samme forskares inledning till Laurentius Petri's »Quaestiones aliquot circa magistratum». Med de resultat, som här vunnits, är det fastslaget, att Laurentius Petri utan tvekan bekände sig till en teokratisk åskådning. Att en person i ärkebiskopens politiska ställning höll fast därvid äfven efter den tillspetsning, teorien om konungens maktfullkomlighet fått sedan de sista decennierna af Gustaf Vasas regering, är ett ganska talande vittnesbörd. Man bör komma ihåg, att Luther själf tvingades till en högst väsentlig inskränkning i sin tidigare teokratiska ståndpunkt. — Har det förut visats, att Laurentius Petri icke i verkligheten kom att stå helt och hållet oberoende af konungamakten, så framgår af det nu sagda, att han icke ens i princip ville göra det. Men söker man i en afgjort teokratisk — låt vara modifierad — åskådning införa tanken om kyrkans *fullkomliga* självständighet, måste det ske med yttersta försiktighet.

Bland material, som förf. lämnat ur räkningen, bör också nämnas den liturgiska striden. För åskådliggörandet af kyrkans ställning har dock denna konflikt stor betydelse. Här bryta sig meningarna i en religiös fråga, som ger särskild färg åt såväl konungens som prästernas och ständernas olika maktanspråk. Och vidare: i st. f. att se situationen efter den liturgiska striden

hufvudsakligen som en konsekvens af utvecklingen dessförinnan, bör man måhända beteckna denna kraftmätning som en vändpunkt. Nu ställde man sig för första gången mera kritisk mot de äldre snäva teokratiska idéerna, och kyrkopolitiken tvingas in i den riktning, som germansk statsåskådning anger.

Såsom af det anförda framgår, finner jag de båda hufvudfaktorer, hvilka förf. låter balansera mot hvarandra, statens myndighet och kyrkans självständighetskraft, otillräckliga för att förklara det konkreta historiska förloppet. Att en direkt tankelinje kan dragas så, som förf. gjort, skall ej bestridas, men det är kausalsammanhanget, man söker, och detta måste fattas både djupare och vidare. Hade så skett, tror jag, att åtskilliga punkter i framställningen skulle modifierats. Västerås ordnania blir kanske ej en *fullt* så afgjord seger ur synpunkten at kyrkans oberoende (sid. 16). Örebrokonciliets *åtagande* att öfva tillsyn öfver prästerskapets gärning skulle kanske ej behöfva innebära ett *öfvertagande* af den öfveruppsikt, som i Västerås anförtröddes åt konungen (sid. 18). Den på 1530-talet förda kyrkopolitiken (före det tyska inflytandet) skulle måhända kunna härledas såväl ur de teokratiska idéerna hos en Olaus Petri som ur ett konungens öfverskridande af de gränser, han själf en gång respekterat (sid. 20). I Laurentius Petris åskådning skulle man möjligen kunna finna ett eller annat, som på enstaka punkter ställde hans KO i en annan belysning än den förf. gifvit. Äfven den mycket förtjänstfulla behandlingen af Upsala möte skulle sannolikt tåla vid en kompletterande justering. — Att den svenska kyrkan efter reformationen på ett karaktäristiskt sätt uppträder som en i många afseenden självständig storhet bredvid statsmakten är säkerligen riktigt. Jag tviflar blott på att tanken kan tillspetsas så, som förf. gjort.

Dessutom vill jag framhålla, att det kan leda till en viss oklarhet, då man blott i allmänhet talar om de äkta reformatoriska grundtankar, på hvilka den svenska kyrkopolitiken hvilat (ref. s. 74). Frågan om de äkta reformatoriska kyrkopolitiska idealen är ingalunda enkel, men så mycket mer ett bestämmande däraf nödvändigt. Hvar finner förf. de äkta reformatoriska grundtankarna om kyrkostyrelse? Ligga de i reformatorernas ursprungliga, idealistiska tanke, att den i Guds Ord uppenbarade sanningen med inre nödvändighet måste afsätta äfven de mest lämpliga yttre formerna för kyrkans fortbestånd? Åtskil-

ligt i förf:s framställning tyder härpå. Eller betyda de äkta reformatoriska grundtankarna de successivt modifierade former, till hvilka reformatorerna anslöto sig, sedan det visat sig, att deras optimistiska ideal, pröfvade på verkligheten, ej höllo, hvad man väntade? I åtskilliga fall passar detta senare bäst in på förf:s tankegång. Det är ju hans mening, att den svenska kyrkan, äfven sedan hon förverkligat sin sträfvande efter en med yttre tvångsmedel utrustad själfständig organisation i stort sedt alltjämt höll fast vid sin äkta reformatoriska utgångspunkt. Men fråga är om dessa reformatorernas tankar, som voro betingade af ett förändradt yttre sakläge, låta sig direkt sammansluta med deras ursprungliga idealistiska och optimistiska tankegång till en enhetlig princip. För min del tror jag att »den äkta reformatoriska grundåskådning», som vår svenska kyrka följde under de två århundradena närmast efter reformationen, innefattar två hvarandra *delvis* motsägende eller åtminstone kompletterande principer, af hvilka den senare successivt kom att dominera öfver den förra. De uppträda väl hos oss i egenartade former, både tillsammans med hvarandra och tillsammans med yttre faktorer. Förf. är därför i sin goda rätt, när han så strängt drar gränsen mellan förhållandena hos oss och i reformationens hemland. Men det är missvisande att blott tala om *den* äkta reformatoriska grundåskådningen. Det är nödvändigt att klargöra den omformning af programmet, som egt rum hos reformatorerna själfva. Man får intrycket, att det är förf:s underlåtenhet i detta afseende, som förledt honom att i det följande fästa så stor vikt vid försöket att öfver allt i den svenska kyrkans utveckling påvisa ett förverkligande af äkta evangeliska tendenser. Fattar man dessa evangeliska tendenser i enlighet med deras ursprungliga idealistiska innebörd, stöter hypotesen, så vidt jag kan se, på stora hinder. Tar man i sikte den senare successiva anpassningen efter ogynnsamma yttre förhållanden, blir problemställningen näppeligen densamma, som förf. afser.

En annan utredning, som också är af nöden, innan man går till förevarande ämne, är det bestämda afgränsandet af evangelisk kyrka gent emot katolsk-hierarkisk. En sådan fixering kunde ju synas öfverflödig, men dess frånvaro gör sig i ett fall bestämdt märkbar: när frågan uppställles, huruvida den prästerliga kyrkopolitiken kan fritagas från all släktskap med hierarkiska tendenser, märker man hur gränserna äro på väg att flyta sam-

man. Identifieringen af kyrkoregementet med ordets predikan (se referatet sid. 78 f.) är nog välklingande men en annan sak är, om den verkligen af de flesta hölls uppe under de faktiskt rådande förhållandena; det är bekant, hvilka maktmedel, som redan då stodo kyrkan till buds. Går man längre fram, finner man (sid. 152 ff. referatet, s. 79) hur prästerskapet för att häfda sin rätt ifråga om kyrkostyrelse åberopar Guds befallning att »föda och regera Guds församling». Förf. ser här en centralt religiös bestämning af kyrkoregementet. Han lägger tonvikten på termen »föda» och förklarar att föda och regera församlingen är »två sidor af samma sak». Enligt min uppfattning beteckna de båda orden sannolikt *samma* sida och tonvikten ligger på »regera». Uttrycket »föda» anspelar tydligen på prästens herdeämbete (Joh. ev. 21: 15 ff.). Men nu är enligt katolsk terminologi herdeämbetet ett af de 3 moment, som ingå i potestas ecclesiastica, och det omskrifves icke med t. ex. »magisterium» utan med »*imperium*». Man behöfver icke vara mycket bevandrad i katolsk litteratur för att känna, hvilken betoning detta begrepp — herdeämbetet — alltifrån medeltiden haft. Jag håller ganska sannolikt, att en sådan terminus technicus, när den förekommer i kyrkorättsligt sammanhang, kan föras tillbaka till (in- eller utländska) författare af så tidigt datum, att deras uttryckssätt i sådana fall var betingadt af mönster från medeltiden. Den lutherska kyrkorättsliga utvecklingen hade icke på långt när hållit jämna steg med den polemiska och dogmatiska. Melancthon upptar distinktionerna mellan potestas ordinis och potestas jurisdictionis utan förmedling från äldre katolska auktoriteter, och Chemnitz förbinder åhörarnas lydnadsplikt omedelbart med prästens ställning såsom herde (RITSCHL, O., DG, I, sid. 321 o. 379). Hvad som gör vändningen misstänkt är, att den förekommer just i samband med dessa omfattande maktanspråk från prästernas sida, hvilka äga åtskilligt syskontycke med hvad den romerska kyrkan skulle fordra för sitt prästerskap — »högsta domen uti alla de saker, som Guds församling angå» icke att förglömma! Analogien i uttryckssätt *kan* vara tillfällig, liksom ett prästerskap *kan* uppträda med höga fordringar äfven utan hierarkiska bevekelsegrunder. Men det är i detta och liknande fall icke nog att blott hänvisa på en religiös motivering, ty en sådan presterar äfven den katolska kyrkan. En principiell utredning måste ligga bakom. För min del vågar jag ej utesluta,

att man har att göra med en hierarkisk tankegång. Ty det gäller här som alltid: det afgörande för innebörden af prästeståndets kraf är mindre hur de formulerades än hur de praktiserades. Att biskoparnas kyrkostyrelse på 1600-talet oförtydligt har tagit hierarkiska former betonas t. ex. af H. LUNDSTRÖM i »Laur. Paulinus Gothus» (I, II, sid. 157), och de intryck man får af den tidens kyrkodisciplin (ib. sid. 170 och 303) eller af kyrkotukten (sid. 268 och 287 ff.) äro talande nog. De åtgärder, man försökte mot Baazius (sid. 154), visar oss episkopatets själfkänsla, när det gällde att tysta en låt vara olämplig opposition. Härtill komma nu den tidens — måhända nödvändiga — patriarkaliska former, som gånge biskoparna stora befogenheter i administrativt hänseende; i hvilken grad de praktiskt taget gällde som högsta och sista instans belyses t. ex. däraf, att de opåtaladt kunde utfärda särskilda konstitutioner för sina stift. Jag har nog lika höga tankar som förf. om de stormän, som det svenska prästerskapet då ägde. Men det är icke sagdt, att en lagstiftning, som vill bereda tillräcklig handlingsfrihet åt de organisatoriska snillena, också principiellt och under alla förhållanden blir den lämpligaste. Förf. gripes af beundran inför den tidens kyrkorättsliga idealer, inför de »stolta och djärfva konturer till den svenska folkkyrkans byggnad, vi där varsna». För min del finner jag det lyckligt, att byggnaden blef några våningar lägre än det ursprungliga förslaget.

En värdering af detta kyrkolagstiftningsarbete kräfver nämligen, synes det mig, också en sidoblick på tidsströmningen i dess helhet. Hvilka konsekvenser det skulle medfört att tillmötesgå kyrkans maktanspråk, framgår bäst, om man besinnar, hvad hon faktiskt betydde för den tidens kultur. Hela världsåskådningen var icke blott kristlig utan äfven genomgående kyrklig. Det var något oerhördt, att t. ex. en filosof eller en naturvetenskapsman vågade framlägga ett vetenskapligt resultat, som afvek från bibeln, tolkad i hvad man ansåg vara luthersk anda. Och kyrkan var intolerant. (Jfr H. LUNDSTRÖM: En epokgörande kyrklig och akademisk fejd under 1600-talet. Finska kyrkohistoriska samfundets protokoll och meddelanden IX). Hennes intolerans får väl ej bedömas efter samma måttstock som våra dagars, men oförmågan och obenägenheten att frigöra sig från dogmatisk bundenhet är dock ett framträdande drag. De medel, hon försökte att öfva tryck på den objektiva forsk-

ningen, äro icke af beskaffenhet att berättiga hennes fordran på ytterligare själfständighet, ehuru kraftåtgärderna väl för det mesta skedde i god tro. Och vidare: det enda, som skulle kunna motivera ett uppsving i kyrkans yttre ställning, vore ett uppsving i lifaktigheten på det teologiska och religiösa området. Fyller 1600-talets utveckling dessa förutsättningar? Var den skolastiska dogmatiken med dess benägenhet att gräfva ner sig i abstraktioner och onödiga hårklyfverier ett tecken på fortskridande framåt och uppåt? Var fordran på absolut underkastelse äfven under det mera oväsentliga och ofruktbara något, som främjade det evangeliskt kristliga lifsidealet? Är det religiösa lifvet, frånsedt enstaka lysande undantag på vissa tider och orter, verkligen stadt i tillväxt? Fast jag ej vill i någon mån förringa värdet af den tidens fromhetstyp eller dess dogmatiska — af moderna förf. gynnsammare än förr taxerade — konsolideringsarbete, tror jag ej, att man behöfver tveka om svaret. Det hjälper härvidlag icke att inskränka betraktelsen till vederbörandes eget försvar för sina positioner. Äfven för en tvifvelaktig sak kan försvaret stundom verka bestickande. Jag erinrar ännu en gång om att det ej gäller att se, hur vissa abstrakta förbindelselinjer kunna dragas mellan olika punkter i utvecklingsförloppet utan att ställa in hela frågan i dess kausal-sammanhang.

Såsom af det inledande referatet framgår, har förf. lyckats komma ett viktigt uppslag på spåren rörande privilegielagstiftningens historia och utnyttjar det också med vanlig energi och skärpa i tankegången. Resonemanget är — om jag förstått honom rätt — att efter Upsala möte med dess postulater den kyrkliga och religiösa lagstiftningen öfver hufvud taget tenderade till att bli en slags privataffär mellan prästerskap och konungamakt med förbigående af de öfriga ståndens samtycke. Bevisningen är ofta slående och öfvertygande. Men det förefaller, som om förf. icke tagit hänsyn till alla medverkande faktorer, och den, som fördjupar sig i den tidens statsvetenskapliga åskådning, mer än hvad jag haft tillfälle till, skulle måhända ha vissa modifikationer att anföra. Jag skall fästa uppmärksamheten på en omständighet i anslutning till S. CLASONS uppsats: Johannes Loccenius och hans lära om rikets fundamentallagar. (Statsvetenskaplig tidskrift 1901.) Mellan åren 1627—77 uppträder en rättslärare i Sverige Johannes Loccenius,

som utöfvade stort inflytande på den svenska rättsåskådningen. Clason påpekar hur han såsom statsvetenskaplig lärare haft att utbilda flera generationer af politici, hur han stod i nära förbindelse med t. ex. Axel Oxenstjerna och räknade honom som en meningsfrände. Genom Loccenius har begreppet grundlagar eller fundamentallagar, leges fundamentales, fått burskap i den allmänna uppfattningen. »Grundlagar» hade icke för honom den innebörd som för oss, d. v. s. lagar för hvilkas ändring särskilda försvårande former äro stadgade. Fundamentallagar betydde för Loccenius de lagar, på hvilka statsskicket hvilar, och som innehålla de bestämmelser och villkor angående styrelsens utöfning, under hvilka regenten vid trontillträdet mottager regeringsmakten och ständerna förplikta sig till tro och lydnad. Det var således lagar, som voro konstitutiva för själfva statsformen. Den första af dessa rikets grundlagar var »*unio religionis*» eller närmare utveckladt »*unitas orthodoxae religionis*.» Liksom en sådan enhet var grunden till evig frälsning, förenade den också det borgerliga samhället med fridens och lugnets starkaste band. L. påpekar, hur upprifvande för samhällsskicket de religiösa stridigheterna varit, och hur därför den religiösa enhetens upprätthållande var något, som det låg i det borgerliga samhällets eget intresse att garantera. För att vara i stånd att fylla sin uppgift måste fundamentallagarna äga karaktären af oföränderlighet. Deras ändrande kunde icke ske utan fara för staten. Förbättringar borde visserligen ej vara uteslutna, men *endast under förutsättning af ständernas samtycke*. Principiellt hade de karaktären af oföränderlighet. Det inflytande, L. utöfvade på sin samtid, gaf auktoritet äfven åt hans teori om »*unio religionis*» som fundamentallag. Att den snart slog igenom visas bl. a. däraf, att regeringen år 1662 gent emot Johannes Matthiæ synkretistiska böcker uttryckligen åberopar den lära och de kyrkoseder, som äro genom en »fundamental stadga» antagna. I motsats till förf:s teori, att den religiösa lagstiftningen enligt allmänt godtagen praxis tenderar till att bli en sak uteslutande mellan konungamakten och prästeståndet, finna vi här en strömning, som så tydligt som möjligt innebär de religiösa angelägenheternas frigörande från privata intressen eller ståndsintressen och omgärdar den häfdvunna ordningen med de starkaste garantier. Denna strömning har sina anhängare ända

upp i själfva regeringen.¹ Trots den elegans, med hvilken förf. onekligen har genomfört sin hypotes, tror jag ej, att härfvan låter nysta upp sig så lättvindigt, som här skett. Naturligtvis vågar jag ej uttala mig om i hvad mån en närmare undersökning af den tidens olika statsvetenskapliga impulser skulle modifiera de vunna resultaten. Att en sådan undersökning är nödvändig torde dock vara tydligt.

* *

Det rika ämnet frestar till långt flera utvikningar. Icke minst innersidan af 1600-talets kyrkorättsliga problem bjuder på frågor som kräfva ytterligare diskussion. Men jag inskränker mig till det sagda. Jag har med rubriken till denna lilla uppsats velat antyda, att den egentligen icke är att betrakta som en recension. Såsom sådan vore den orättvis. Att mina kompletterande reflexioner i anslutning till referatet af föreliggande arbete tagit formen af tvekan eller invändningar får närmast skrivas på räkningen af att jag redan vid min första bekantskap med boken ex officio varit predestinerad till att söka sak med förf. och då helt naturligt uppehållit mig vid de minst gynnsamma sidorna. Det är tydligt, att en inledning, som omfattar en så lång period, icke på alla punkter kan vara i stånd att skänka nödiga utredningar. Det är också klart, att meningarna om en så omfattande och invecklad procedur, som den förf. behandlat, i många fall måste bli delade. Det har — som jag hoppas — framgått redan af referatet, att boken äger många och stora förtjänster. Det skema, som förf. genomgående lagt öfver sin framställning, ger en synnerligen god belysning af det svårhandterliga ämnet, och låter de olika skedena af utvecklingsförloppet sammanslutas med hvarandra till ett helt. Förf. har bemödat sig att uppställa sina problem själfständigt. Att det använda materialet blifvit väl genomarbetadt framgår icke minst af den kritiska hållning han intar till föregående undersökningar. På det sättet har han ock kunnat afvinna spörsmålen nya

¹ En viktig omständighet är också att, såsom Loccenius påpekar, en beslätad uppfattning återfinnes redan i 1634 års regeringsform, hvars första paragraf ålägger konungen och folket vissa förpliktelser med afseende på religionen och den rena läran. Här spelar således prästerskapet icke någon som helst roll såsom kyrkans representant.

sidor och gifvande uppslag. En värdefull hjälp är härmed gifven åt den kommande forskningen på detta område och ett bidrag, med hvilket den alltid skall bli nödsakad att räkna. Säkerligen skola då också många af de framlagda resultaten låta sig bekräftas. Af den omsorg, förf. nedlagt på dessa prolegomena, har man rätt att ställa stora förväntningar på den del, som kommer att ägnas åt själfva hufvuduppgiften.

D. Fehrman.

EDV. BULL, Folk og kirke i middelalderen, studier till Norges historie. Kristiania og Kjøbenhavn (Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag) 1912, 271 s.

Som det ursprungliga föremålet för sin studie anger förf. i sitt förord »at bringe på det rene det norske *folks* virkelige *religion* i den katolske tid». Han har velat ta reda på, ej hvad kyrkan lärde, men hvad den verkligen fick folket att tro, han har velat undersöka, i hvad mån kyrkans kristendom trängt in i folkets djupare själslif, hur mycket, som verkligen blef kristet, och hur mycket, som förblef hedniskt — under en mer eller mindre skyddande förklädnad. Materialets omfång och spröda art har dock nödgat honom att betydligt modifiera sin plan, och hans nu föreliggande bok innehåller i stället för den enhetliga studie, som förf. från början afsett, tre ganska fristående afhandlingar, af hvilka den första under rubriken »Præster og lægfolk» undersöker prästerskapets sammansättning och ställning i folklifvet, det andra, »Skrifte og bod» behandlar den sida af kyrkans verksamhet, där den trädde i den intimaste beröring med individens religiösa lif, det tredje slutligen, »Mirakler og helgener», ägnas åt studiet af den folkliga fromhetens mer eller mindre fantastiska arter och afarter.

Det första af dessa kapitel inledes med en beräkning af prästerskapets antal under medeltiden och förf. stannar för en summa af omkr. 2,000, — hvilket under antagande af hela landets folkmängd till 300,000 ger 1 präst på 150 invånare (mot-svarande tal för våra dagars Norge äro resp. c:a 700, $2\frac{1}{2}$ mill. och 1 präst på minst 3,000 inv.) — detta tal, det normala i förhållande till kyrkornas och de kyrkliga institutionernas antal och behof, skulle ha nåtts under slutet af 1200-talet, men i och med digerdöden inträdde en prästbrist, som sedan blir kronisk och nödvändiggör talrika dispensationer för *defectus natalium* m. m. Dess afhjälpande omöjliggjordes särskildt af prästerskapets

ekonomiskt ogynnsamma ställning — en fråga, som väl förtjänt en mera ingående undersökning än den, förf. ägnat densamma; material för en dylik torde icke saknas. Hvad prästernas nationalitet angår, har inblandningen af utländska element knappast varit afsevärd, hvad angår tiden efter 1152 (den äldsta tidens biskopar voro ju mestadels utlänningar); mot medeltidens slut märkes dock en ej ringa invandring af utländska klerker — mest svenskar och danskar, hvilka på grund af unionskonungars gunst genom påflig provision erhöilo en del norska beneficier. Någon särskildt lockande jaktmark för denna tids internationella »Pfründejäger» kunde den fattiga norska kyrkan naturligt nog ej erbjuda. Den norska klerus' medlemmar bevarade alltjämt ett nära samband med det folk, ur hvars led de framgätt, och lämnade sällan de stift, de genom födseln tillhörde. En äldre tids intressegemenskap mellan präster och världsliga stormän brytes dock genom celibatets genomförande; den senare medeltidens präster bli lågättade män, genom sin öfvervägande kanoniskt-juridiska utbildning bundna fast vid den romerska kyrkan och inbördes förenade genom nödvändigheten att värna om gemensamma ekonomiska intressen. Dessa intressen kunde svårligen tillvaratagas utan talrika och allvarliga konflikter med den allmoge, hvars religiösa fostran prästerskapet skulle handha — en synpunkt, som af förf. kanske väl skarpt betonas.

Den norska kyrkans botpraxis har förut blifvit behandlad af TARANGER i hans kända arbete om »Den angelsaksiske kirkes indflydelse på den norske» och af K. MAURER i dennes kritik af TARANGER (i Norsk Historisk Tidskr. 3 R. III), för Sverige föreligger GUMMERUS' afhandling¹, för Danmark en mindre studie af KOLDERUP-ROSENVINGE.² Förf. har, enligt hvad förordet upplyser, för denna del af sitt arbete år 1909 erhållit konungens guldmedalj — ämnet hade uppställts som täflingsuppgift af Kristianias teologiska fakultet. Denna täflingsskrift föreligger dock nu i något förändradt skick, i det en afdelning af densamma tryckts för sig i Norsk Historisk Tidsskrift 4 R. VI s. 369—378 under titeln »Pønitentiarier for den norske kirke i

¹ Beiträge zur Geschichte des Buss- und Beichtwesens in der schwedischen Kirche des Mittelalters, Upsala 1900.

² Nogle bemærkninger om det hemmelige skriftemaals anvendelse i Norden (D. Vid. selsk. Hist.-philosoph. afh. VII). Köpenhamn 1845).

middelalderen», återstoden å andra sidan något tillökats. Förf. diskuterar de rättsliga frågor om skriftväsendet, som förut behandlats af TARANGER och MAURER, och häfdar bl. a. i motsats mot den senare, att man ej för Norges vidkommande kan dra den skarpa gräns mellan *forum internum* och *forum externum*, som af denne forskare påyrkas: de gamla lagarna ha ej känt denna skillnad, ett borgerligt straff göres beroende af om vederbörande underkastar sig kyrkans kraf på skrift och bot eller icke, och biskopen och hans årmand ha utöfvat en myndighet, som i vissa fall gått utom den specifikt kyrkliga jurisdiktionens område. För öfrigt ges en rätt grundlig framställning af den kyrkliga lagstiftningens utveckling på detta område i landskapslagarnas kristenrätter så väl som i biskopliga provincial- och dioecesanstatuter. För besvarande af frågan om botföreskrifternas tillämpning har förf. sammanbragt ett omfångsrikt material, kanske väl omfångsrikt, för att det skulle lyckats förf. att genomarbета detsamma eller göra det åskådligt för läsaren. Vid sitt omdöme om botinstitutets roll i Norges religiösa lif utgår förf. från satsen, att »Begrepet *synd* er indført i Norge med kristendommen» — hvartill KOLSRUD¹ med rätta anmärkt, att den vunnit i sanning, om »begrepet» utbytts mot »ordet» —; han anser, att bot- och skriftväsendet icke motsvarat något verkligt behof hos folket, att dess tillämpning ofta blifvit af rent formell natur. Men låt vara, att man här kanske till stor del stannat vid ett yttre tillägnande, är det rimligt att med förf. anta, att det skulle lyckats kyrkan att påtvinga det norska folket sin botdisciplin, om de föreställningar, hvarpå denna hvilade, fullkomligt saknat resonans i detta folks sjäslif?

I sin behandling af helgonkulten är det i främsta rummet nybildningarna, förf. vill komma åt, naturligt nog, då han vill försöka klarlägga de religiösa föreställningarnes växt. En inledande studie öfver den hedniska mytbildning på nyvunnen mark, som kommer till synes under landnamstiden på Island, ger till resultat, att den gamla religionen blifvit ganska steril, det nya, den skapat, har varit knutet till enskilda platser eller föremål, och endast dessa lokala, häfdvunna föreställningar ha haft nog seghet och styrka för att influera på den nya religionen, under den tid — »sædskiftet» enligt förf:s terminologi — då denna

¹ I en förtjänstfull granskning af BULL's bok i Norsk Teologisk Tidsskrift 1913, 1:sta och 2:dra häftet.

Kyrkohist. Årsskrift 1913.

vinner terräng öfver allt Norge och Island. De linjer, förf. inledningsvis angifver, har det knappast lyckats honom att fasthålla i framställningen. Han har haft till sitt förfogande ej blott det material, som föreligger i DAAE's bekanta bok om »Norges helgener», utan äfven genom egna källstudier ansenligt ökat dettas omfång — bland de intressantaste af förf:s nyvinningar torde vara berättelsen om den norske junkern, som S:t Cuthbert i Durham botade¹ — men om det föregående kapitlet i sin senare del lämnar en del öfrigt att önska i fråga om öfverskådlighet och dispositionens klarhet, gäller detta i betydligt högre grad om detta sista, där framställningen alltför ofta förlorar sig i digressioner och läsaren har mycket svårt att fasthålla de synpunkter, som han stundom måste misstänka, att förf. själf tappat bort. Och knappast kan den bearbetning af källstoffet, förf. presterat, motivera det väl generella omdöme om det medeltida Norges kristendom, som avslutar boken och formulerats så: »Vort material er sprædt og stykkevis og vanskelig at bygge på, og stundom har det også vist os sind, som har været grepet av middelalderens religion. Men trods alle forbehold blir det indtryk sittende igjen efter gennemgåelsen, at kristendommen i Norge i middelalderen mest måtte nøies med formen, uten at ta det så strengt med indholdet. Nordmændene bekjendte sikkerlig mere med munden end med hjertet».

Det är sant, de källor, förf. haft att arbeta med, i främsta rummet lagarna och sagolitteraturen, visa oss knappast mera än ett ofta rätt ytligt tillägnande af kristendomens yttre former, visa oss den nya religionen som en mantel, nog så löst kastad öfver den hedniska folkkroppen. Men ha vi därför rätt att fälla ett dylikt omdöme om hela det medeltida Norges religiösa ståndpunkt? Dels kan kanske åtskilligt vara att invända mot förf:s val af källor; så har KOLSRUD och ELLEN JØRGENSEN (i en anmälan i Dansk Hist. Tidsskrift) anmärkt, att förf. undvikit att använda den religiösa folkdiktningen, särskildt Draumkvædet, dels härröra källorna i fråga till allra största delen från hvad

¹ I fråga om beröringspunkterna mellan Norges och Englands helgonkult må här hänvisas till en läsvärd uppsats af förf.: »Norske helgeners dyrkelse i Skottland og England» (Norsk Historisk Tidsskr. 5 R. II, s. 448—460); han vill här visa, »at i kulturforbindelsen mellem Norge og England i middelalderen var Norge ikke udelukkende mottagende».

som åtminstone i Nordens historia måste betecknas som tidig medeltid; hvad de låta oss se, är egentligen blott folkets rent yttre knäfall inför kyrkans majestät, det första stadiet af dess kristnande och den nödvändiga förutsättningen för ett själfständigt tillägnande af det andliga innehåll, som Roms kyrka ofta väl på nog så hårdhänt sätt konkretiserade. För medeltidens sista århundraden, den tid, då vi i Sverige se den kyrkliga fromheten slå ut i full blom, ha vi för Norge ytterst få källor, som kunna ge en inblick i folkets religiösa lif, men ha vi rätt att af bristen på källor sluta till att de ingenting haft att förtälja, om de funnits? Hade i Norge bevarats en religiös litteratur, jämförlig med den, som Birgitta och hennes andliga släkt skänkte grannlandet, hade den kanske tvungit förf. att modifiera sitt omdöme om den roll, kyrkan och hennes lära spelat i folkets sjäslif.

Att denna förf:s uppfattning ej rätt lyckats genomsyra framställningen, skola åtminstone vi ej beklaga; hade den, ordnande och beskärande, fått tvinga in materialets mäktiga *silva* i sin fåra, hade d:r Bulls bok knappast blifvit det i hög grad läsvärda och intressanta arbete, den nu är.

Yngve Brilioth.

SVEN TUNBERG, Västerås riksdag 1527. Några kritiska anmärkningar. Uppsala 1913.

Det är ett intressant bidrag till klarläggandet af en af de centralaste punkterna i den svenska kyrkohistorien, som docenten TUNBERG ger i denna i Uppsala Universitets Årsskrift nyss publicerade afhandling. Den stora reformationsriksdagen, af hvars dramatiska scener vi alla tack vare välkända skildringar ha ett så liffullt intryck, har ju på grund af källornas beskaffenhet erbjudit forskningen åtskilliga svårigheter: såväl rörande dess förlopp som rörande de fattade besluten ha olika meningar gjorts gällande, om det än aldrig har kunnat råda något tvifvel om dess genomgripande betydelse för reformationen i Sverige. Utan att indraga några nya källor i undersökningen har förf. genom en noggrann kritisk granskning af det redan förut kända materialet lyckats komma till flera beaktansvärda slutsatser på de omstridda punkterna.

Först gäller det då riksdagens förlopp. För kännedomens därom äga vi två slags källor, dels Peder Svarts omkring 30 år senare affattade krönika öfver Gustaf Vasa, dels urkunder från själfva riksdagen: konungens »framsättningar», ståndens svar på dessa samt riksdagsbeslutet.

Den tidigare historieforskningen plägade följa Peder Svarts framställning, på hvilken de välbekanta dramatiska detaljerna återgå. Problemet för den nyare forskningen har egentligen varit, hur pass stor trovärdighet som borde tillmätas denna framställning, och om icke ur det öfriga urkundsmaterialet, speciellt ståndens svar, slutsatser kunde dragas om det verkliga förloppet, som kunde komplettera, resp. korrigera Peder Svart.

Uppslaget till diskussionen härom gafs af HJÄRNE i hans mycket uppmärksammade skrift »Reformationsriksdagen i Västerås» (1893, omtryckt i Ur det förgångna 1912), hvilken med rätta blifvit kallad »en i sitt slag revolutionerande undersökning rörande tilldragelser, till hvilka hvarje allvarsamt studium af vårt fäderneslands historia städse måste återvända». Det är krafvet på en strängare metodisk analys af källorna, som föranleder HJÄRNE att uppställa det nämnda problemet. Han betonar då, att Peder Svart närmast återgifver den tradition, som utbildat sig vid hofvet och inom det segrande partiet, måhända i konungens eget minne under hans senare regeringsår. Hans framställning är ock däraf färgad: konung Gustaf står för honom äfven under de första brydsamma åren med samma själfklara maktställning som på äldre dagar. I verkligheten betydde riksdagen en skarp kraftmätning mellan kungen och den gamla kyrkans vänner under biskoparnes ledning, hvarvid kungen segrade genom sin kloka beräkning och hänsynslösa kraft samt genom den väpnade, med honom förbundna adelns nästan hotande hållning. Borgare och bönder ha däremot öfvervägande beredt honom svårigheter, i det de till en viss grad låtit leda sig af biskoparna och sökt få kungen med på en för dessa någorlunda antaglig kompromiss. Situationen har alltså varit en helt annan än Peder Svart låter påskina: enligt honom stod adeln i allmänhet i det längsta kvar på Ture Jönssons och biskoparnas sida, under det att borgare och bönder i hängifvenhet för kungens person genomdrefvo hans sak.

Till detta resultat kommer HJÄRNE genom en undersökning af ståndens skrivelser. Dessa äro tre: från adeln, från köpstads-

män och bergsmän, samt från allmogen. De böra uppfattas såsom förslag till samfällda beslut, afgifna af olika grupper inom riksdagen och innehållande de olika villkor, man successivt erbjöd konungen för att förmå honom att återtaga regeringen, som han afsagt sig under den af Peder Svart skildrade upprörda scenen efter uppläsandet af de kungliga »framsättningar» med deras mörka skildring af rikets bekymmersamma läge. Köpstads-männens och bergsmännens förslag var det första; då det icke kunde tillfredsställa konungen, kommo bönderna med ett i någon mån höjdt anbud. Äfven det afslogs, och det var då ingen annan råd för motpartiet än att gå med på adelns förslag, hvilket var dikteradt af konungens anhängare och gick ut på de genomgripande åtgärder, som konungen önskade och som sedan äfven blefvo riksdagens beslut. En antydning om detta förlopp återfinnes hos Peder Svart; han omtalar nämligen, hurusom tre beskickningar efter hvarandra afsändes från riksdagen upp till konungen på slottet för att förmå honom att återtaga regeringen. Med dessa beskickningar afses säkerligen just de, som framlämnade ständernas olika svar.

HJÄRNES skarpsinniga och djärfva uppslag betecknade ett mycket stort framsteg i forskningen, men innebar också åtskilliga svårigheter. Det blef i det väsentliga icke accepterat i EMIL HILDEBRANDS kortfattade framställning i »Sveriges historia intill 20:de seklet» (1903). HILDEBRAND medger, att Peder Svarts framställning är starkt färglagd och i vissa enskildheter uppenbarligen oriktig, men anser dock, att den ger en ungefärlig antydning om förloppet. Kyrkans män ha funnit understöd af Ture Jönsson, och striden har blifvit skarp. »Det är troligt, såsom också, ehuru tämligen förvirradt, antydes i berättelsen, att en del af adeln från början stått på konungens sida, och att representanterna från Stockholm, hvilka bland köpstadsmännen torde haft inflytande, varit vunna för tingens nya ordning. Det är inte ens otroligt, att allmogen, hvars intressen icke löpte någon fara, blifvit otålig och yrkat på snart besked för att sedan få resa hem — något annat är det egentligen icke, som krönikan på sitt utstofferade sätt berättar.» I hvilket sammanhang ständens svar tillkommit och huru det tillgått, att ett för alla antagligt beslut till sist åvägabragts, därom inlåter sig HILDEBRAND icke på några förmodanden. Han endast konstaterar, att adelns svar lagts till grund för beslutet, samt att köpstadsmän och bönder i hufvudfrågan om kronans upphjälpande med kyrkans inkomster

hänvisade till hvad konungen och rådet kunde enas om — »och det var väl inom denna krets, möjligen med inbegrepp af ridderskapet, som hufvudstriden utkämpades».

Den första hufvudpunkten i TUNBERGS kritiska undersökningar gäller nu ståndens svar. Kunna dessa, analyserade till sitt innehåll, förstås såsom förslag till riksdagens samfällda beslut eller innehålla de endast de enskilda ståndens meningar och uppfattningar? Göra de intryck af olika fraktioners öfverbjudande af hvarandra i mer eller mindre frampressade medgifvanden åt konungen, eller äro de att förstå på något annat sätt? Med afseende på adelns svar, som är det utförligaste och mest preciserade, är situationen klar: hur det nu har kommit till, så är dess öfverensstämmelse med konungens önskningar påtaglig, och dess bestämmelser gå igen i det följande riksdagsbeslutet. Det egentliga problemet gäller bedömandet af köpstadsmännens och böndernas svar.

Därvid gör nu förf. gällande, att dessa svar äro helt enkelt hvad de utge sig för att vara, nämligen svar af de särskilda stånden, och att de också äro präglade af de synpunkter, som för det ena och det andra ståndet äro naturliga. De äro icke att förstå som förslag till samfällda beslut, och de ha utan tvifvel för konungen varit fullt acceptabla. Det sistnämnda påståendet baseras på en annan tolkning än HJÄRNES af det faktum, att hvarken köpstadsmän eller bönder komma med något utfördt förslag om den kyrkoreduktion, som konungen hade i sinnet. Båda stånden hänskjuta denna fråga till konungen och riksrådet. Detta tolkar HJÄRNE så, att de ville undandraga sig allt eget ansvar för en eventuell åtgärd i denna riktning. Och då konungen behöfde ett af ständerna enhälligt erbjudet ansvar, som kraftigt förpliktade dem att försvara den stora omhvälfningen mot hvarje framtida reaktionsförsök, så kunde de båda ståndens erbjudanden icke vara honom tillfyllest. TUNBERG åter menar, att hänskjutandet af de afgörande frågorna till konungen och rådet ingalunda behöfver fattas såsom en flykt undan ansvaret. Frågorna voro sådana, att de lägre stånden i enlighet med medeltidens traditioner väl kunde förvänta och begära ledning uppifrån till deras lösning, och i det lojala löftet att låta sig åtnöja med hvad konung och råd beslöte behöfver ej ligga någon undermening dold. En sådan hållning från deras sida bör af konungen hafva väntats och af honom betraktats som en

tillfredsställande grund för fortsatt aktion, så mycket mer som stånden försäkra honom om sin trohet och villighet att kraftigt stå honom bi vid upprorens bekämpande, och öfverhufvudtaget tydligt röja sin öfvertygelse, att konung Gustaf kunde landet ej undvara.

För inblicken i de nyanser i de båda ståndens hållning, som otvifvelaktigt funnos, är det af intresse att se, hur de uttrycka sig på den nämnda afgörande punkten. Köpstadsmännen skrifva: »Item om cronones rentho och ridderskapit, som försvagat är etc., vetha köpstadzmen och bergsmen ey anner råd, uthan såsom kyrkior och closter hafva forsvagat them, så moste the upretta them igen. Men huru thet tilgå skall, setthia the in til hans Nade och hans nades erlige rikisens råd, som ena lempe ther utinnan best besinna kunne.»¹ Detta är uppenbarligen en mycket bestämd tillstyrkan till en kyrkoreduktion, om man än hänskjuter tillvägagångssättet till konungen och rådet. Bland köpstadsmännen fanns en inflytelserik grupp, Stockholmsborgarne, som tydligtvis fullt insågo, hvad saken gällde, och voro öfvertygade anhängare af den nya läran.²

Bland bönderna var läget i viss mån ett annat. HJÄRNE betonar deras »ängsliga omsorg om den gamla gudstjänstens orubbade bestånd», och däri ligger utan tvifvel ett godt stycke sanning. Tiggarmunkarnas viktigaste göra är att sköta gudstjänsten i sina kloster. Borglägren få icke göra något intrång på »Gudz tidegård». Nunnorna från S:ta Klara må erhålla rum i staden för sin gudstjänst, om deras kloster rifves. Det är ganska tydligt, att bönderna äro tillgifna den gamla gudstjänsten³ och icke ha klart för sig, hvart det bär hän med det nya på det religiösa området. De säga icke heller det afgörande ordet om kyrkoreduktion: »Om cronones forsvaghet settie vi thet in til vår nadigesta herre och rikisens råd. Huru hans Nade och the ther om beslutandes varda, lathe vi oss ther med vel athnöye»⁴ — det är allt om den punkten. Men så återkomma de

¹ Sv. Riksdagsakter I, 79.

² TUNBERG s. 22.

³ Jfr Upplandsböndernas svar på konungens tal till dem om de onyttiga munkarna vid Eriksmässan 1526 på Gamla Uppsala högar: »the wille beholla theres munckar och haffua them oföriagade, efter the skulle sielffue föda och fordra them» (Peder Svart, EDÉNS uppl., s. 92).

⁴ SRA I, 82

på slutet till samma punkt och bedja då tämligen tydligt om ursäkt just för att de icke ha sagt det afgörande ordet: »Om the andre articler, ther vi icke kunne svara til, som är om *kyrkiones renther* och andra sådana, settie vi in til vår k. n. herre och rikisens råd, ganske höglige och ödmiukelige bidiandes eders Nades hogmectighet, thernest the verdugiste verduge fäder, ärlige herrar och gode men åf rikisens råd, at I thesse letthe svar tachnemlige annama och oss icke thet til arge vende, om vi icke hafva svarad så forståndeliga til thesse forberörde articler, som behöfdes, för ty thet är ondt ath döma vidare och diupare en forståndit tilseger.»¹ Återspegla icke dessa vändningar blandningen af motiv hos bönderna? Å ena sidan den till försiktighet drifvande oron för nyheter, hvilkas egentliga innebörd man icke var klar öfver, å andra sidan den påtagliga nödvändigheten att hålla fast vid konungen, som allt för väl behöfdes för ordningen i landet. Det är det senare motivet som ligger öfver, men det kan icke helt undertrycka det förra.

En annan fråga, där de olika yttrandena bidraga till att klargöra situationen i de olika stånden, är den om den föreslagna disputationen rörande den nya läran. Det är bekant, att denna fråga hade haft en lång förhistoria.² Konungen hade i nov. 1526 uppmanat biskop Brask att sända upp några lärde män från sin kyrka för att »med skææl oc scriffthennes beuisning» ådagalägga, att i Stockholm predikades någon annan lära än det heliga evangelium.³ Därpå svarade Brask afböjande: i hans »clerkerij» fanns ingen tvekan om den heliga kristna tron, så att man skulle behöfva disputera mera om den än hvad kyrkans heliga lärofäder gjort i så många hundra år.⁴ För sin vän Ture Jönsson motiverade han sitt afslag med att bevisbördan väl borde åligga nyhetsmakarne.⁵

¹ A. st.

² Jfr SCHÜCK, Striden mellan Olavus Petri samt Peder Galle och Paulus Heliæ, i Samlaren, VII, 1886.

³ 9 nov. 1526. Gustaf I:s registratur, III, 313 f.

⁴ 27 dec. 1526. Reg. III, 425.

⁵ »Vor lag sæie: then ær nester, i handom haffuer. Riikit oc vj alla haffuom hafft troona ower iiijc aar oc æn haffuom i vore ægedöme. Vill noger henne vinne fraa oss som tiltalere eller maalsægende, motte vj iw nywte swarendis velkor, at vj ecke vorde trengde fraa thet, som vi haffue oc hafft haffue til vrmynnnes hæffd, om swa vore vj ey hafde annen skææl.» (9 dec. 1526. Reg. III, 423 f.)

Under tiden hade konungen låtit uppsätta de bekanta 10, sedan 12 spörsmålen och utsända dem åtminstone till Olavus Petri och Peder Galle,¹ i den afsikt — såsom Olavus säger i företalet till sina »Tolf spörsmål» — att sedan lägga fram båda parternes skäl vid en sammankomst af »flere lärda men och kyrkiones prelater offuer alt riket» för att få sanningen klar och tvedräkten stillad. Olavus ville gärna också ha en disputation till stånd, kom därför två gånger öfver till Uppsala² och fick därvid redogöra för sina svar inför konungen, en del af rådet samt många andra gode män, däribland också doktor Peder. Men någon disputation blef aldrig af; doktor Peder vägrade — »han baar fore noghro saker sådana som the kunde wara, ath han thet icke göra kunde eller wille, och brukade ther til wener och böner, ath ther inghen mera disputering aff wart j noghen then resen». Så utgaf då Olavus i stället sina och Peders svar; det var i maj 1527, en månad före riksdagen.

På Brasks afböjande af förslaget om disputation hade emellertid konungen svarat med att framlägga en vidare anlagd plan: en grundlig rannsakan om tvedräkten i läran vid ett möte af »the lerdeste oc förstandigiste i landit»; han begär Brasks förslag om tid och plats därtill.³ Hvad som föresväfvat konungen, torde väl snarast ha varit ett concilium provinciale, hvilket ju var en ordinarie institution inom den svenska kyrkan liksom i andra kyrkoprovinser, om den än på grund af tidernas oro länge legat nere.⁴ Visserligen talas det i en proklamation till Sveriges menighet af samma dag som brefvet till Brask⁵ om att äfven rådet — alltså icke endast klerker — skola vara med, men på ett par andra ställen i konungens bref från den närmaste tiden⁶

¹ 4 dec. 1526. Reg. III, 331 ff.

² Konungen var under denna vinter enligt registraturet i Uppsala 26 dec. 1526—9 jan. 1527 och 13 febr.—5 mars.

³ 7 jan. 1527. Reg. IV, 12 f.

⁴ Den senast hållna provinsialsynoden var väl den i Arboga 1474 (REUTERDAHL, Sv. kyrkans hist. III:2, 178—180); i Örebro 1529 kom en sådan åter till stånd.

⁵ Reg. IV, 18 ff.

⁶ 2 febr. (Reg. IV, 42 f.): »Oc teslikis haffue vj... begeret som vj æn nw begære, atj oc flere scriptlerde vtaff edert capitel oc flerestædz vdower heele riikit motte tilsammen komme paa nogen beleglig stad oc tiidh, ther samme lerdomss ransakning motte företagis.» Jfr 15 febr. (Reg. IV, 54), där det talas om ett ärende, som lämpligen kan tagas upp bland andra, då »flere kyrkennes prelather» komma att sammanträda.

framgår det dock tydligt, att det är ett kyrkligt möte, som åsyftas.

På detta förslag svarar Brask för det första med att ytterligare betona olämpligheten af en disputation: den nya läran har ju redan längesedan af kyrkomöten förkastats.¹ Sin innersta tanke om den saken röjer han inte för kungen men väl för Peder Galle: lekmän få enligt kanonisk rätt icke disputeras i trossaker.² Däremot vill han icke motsätta sig tanken på ett provinsialkoncilium, fastän han har sina betänkligheter äfven mot den: säkrast är gifvetvis att afvakta det beslut, som ett kommande allmänt koncilium kan fatta i lärofrågan.³ Ett provinsialkoncilium

¹ 16 jan. (Reg. IV, 402 ff.): »sadane nye lære haffuer varit tilførende ransaket i monge consilie oc ther som ocristelig till intet giord. Oc förmoder iak at ingen förstandig man vill gefue sig till yttermere disputering e moot all cristendomens beslutningh». Jfr Linköpings domkapitels väl samtidigt skrifna bref (Reg. IV, 400 ff.), där det framför allt betonas risken att släppa kristenhetens fastställda lära.

² Handl. rör. Skand. hist. XVI, 76 f.: utredning om den anstöt, som kan vållas af disputationer om tron (bl. a. »periculosum est de fide disputare coram talibus, quorum fides ex eo est firma, quia nichil diuersum audierunt; qui pro tanto redderentur infirmiores, audientes verba infidelium reuocantium id, quod certum est, in dubium»); hänvisning till det ställe i kanoniska rätten (§ 1, c. 2 in VI^{to} de hæret. V, 2 — ett stadgande från Alexander IV), som i sammanhang lyder: »Inhibemus quoque, ne cuiquam laicæ personæ liceat publice vel privatim de fide catholica disputare. Qui vero contra fecerit, excommunicationis laqueo innodetur». Litet längre ned heter det: »Decens esset, ut huiusmodi res ageretur inter homines eiusdem conditionis, ut doctor cum doctore, miles cum milite, rex cum rege, cum rex Anglie iam se in arenam optulerit.» Detta är väl, utom ett konstaterande af principen, att lärodiskussioner böra hållas inom de lärdas krets, också en liten spydighet teologer emellan: kung Gustaf var ju ingalunda kapabel att på den teologiska arenan mäta sig med den omsorgsfullt renässansbildade »defensor fidei», Henrik VIII!

³ Se det ofvan anförda brefvet af 16 jan. äfvensom — utförligast — brefvet af 8 febr. (Reg. IV, 406 f.), där han beder konungen att »lathe alstingis bestaa om then nye lære, til tess om henne vorde ransakat aff then allmenkelige cristne kyrke, ther alle cristne herrer oc förster, hode andelige oc verldzlige, eller theris myndoge predicatores bör vare tilstedis, som oc skedde i thet siste consilio i konung Erickx tiid af Pomeran. Huad cristinhethen tha ville vnderga eller samtycke om swadane nye læære, motte tha huar man holle vthan straff eller synd. Besinner oc eder nade yttermere æn iak kan scriffue, at om æn all kyrken i Sverige vore fulkomplig i sin ledemoot med vigde biscooper etc. oc nogit ville beslute om nogre sadane lære, som heele cristenhethen vore anrørendis, helst vthan fulle befaling, huad the ville oss føreholla eller ther aff tage, helst meden thenne nye lære haffuer i sig swadane article,

anses ju enligt kanonisk rätt icke ha befogenhet att införa några dogmatiska noviteter.¹

Utgången blef som bekant den, att tanken på ett provinsial-koncilium för denna gång förföll; i stället förlades den beramade rannsakan om lärdomen till den riksdag, som i juni skulle sammanträda i Söderköping eller, såsom senare blef bestämdt, i Västerås.² Brask var fortfarande lika obenägen som någonsin för en disputation.³

Det är ingen svårighet att förstå den olika ståndpunkt, som den nya och den gamla lärans män intogo till lärodiskussionsfrågan. Reformatörerna önskade offentlig diskussion — Brask insinuerade en gång,⁴ att det var de, som hade ingifvit konungen denna idé, och han hade väl icke så orätt däri. De kände sig ha Skriftens fasta mark under fötterna och från den utgångspunkten kunna jäfva alla vanliga teologiska bevis från kyrkofäderna eller den kanoniska rätten. Och till offentligheten plägade de ju vädja i största möjliga utsträckning; äfven lekman-

som cristenheten haffuer tilforende dömp't vare orett oc otrolige. Thetta scriffuer iach ey i the motta, att iak vill affrade thet consilium prouinciale eder nade besinnat haffuer, at thet iw maa skee epter eder nadis læglighet oc viliæ.»

¹ C. 3, X de bapt. III, 42 — ett stadgande från Innocentius III. Jfr J. B. SÄGMÜLLER, Lehrbuch des katholischen Kirchenrechts, 2. Aufl., s. 101.

² 23 april (Reg. IV, 147 f.) i riksdagskallelsen till rådet: »Ytermere begäre wij, athj med eder haffue vele nogre, ij, iij eller fflere the lærdesthe vthaff edert capitel, på thet en godh föreningh motthe företagas oc samfellelige beslutes om lærdomens twädreкт, som nw ær opkommen så her j riket som j andre landzskap öffuer hela cristhendomen».

³ Med anledning af att i konungens bref af 10 maj (Reg. IV, 162 f.), som förflyttade platsen för riksdagen till Västerås, en hänvisning till det förra brefvets bestämmelser — »effther thet för:ne breffz beslwtning j alla sina pwncter» — förekom, skrifver Brask 20 maj till biskop Magnus i Skara (Handl. rör. Skand. hist. XVI, 120 ff.) bl. a. följande: »Scribit etiam dominus rex satisfaciendum fore prioribus suis litteris in omnibus eius articulis de Sudercopensi dieta datis, forte intelligens per hoc continuandam disputationem prius conceptam, ad quam paucos nouimus inclinare propter dampnationem huiusmodi errorum hactenus in diuersis consiliis factam». Den disputation, om hvilken här är tal, är ej, såsom SCHÜCK i anf. uppsats s. 60 förmodar, »det meningsutbyte, hvilket Olavus Petri förgäfves sökt inleda med Peder Galle», utan påtagligen den öfverläggning om tvedräkten i läran, som konungen i kallelsebrefvet till Söderköping 23 april bebådar.

⁴ 16 jan. (Reg. IV, 403): »Tycker mich altiit pa eder nadis gode behag, at the eder nade thet ingeffuit haffue, haffue thet giort mere till at främie theris akt oc them till beskydd än till eder nadis egit bestand».

förståndet, upplyst genom Bibeln på modersmålet, bör kunna inse salighetens rätta väg. Men lika naturligt var, att den gamla lärans förkämpar, speciellt de kyrkliga myndigheterna, konsekvent bekämpade samma tanke. Vi ha hört Brasks argumentering för sin ståndpunkt; hans politik var i det väsentliga densamma som Aleanders gent emot Luther på riksdagen i Worms 1521. När Luther inkallas för riksdagen, är det endast för att tillfrågas, om han vill återkalla sina irrläror; det lägges vikt vid, att icke någon offentlig disputation om läroarna får förekomma, då, såsom Aleander i sitt tal i saken inför kejsare och ständer utvecklar, lekmän icke ha någon rätt att döma i trossaker. Efter den principen skötes också förhöret; det var detta, som gjorde, att det aldrig kom i fråga att man skulle fullgöra Luthers betingelse för återkallelse: att öfvertyga honom med Skriftens vittnesbörd eller klara och tydliga skäl.¹ Hvad Brask framför allt ville undvika, var en diskussion inför lekmän, där dessa skulle sitta som en slags domare; bättre vore ju då ett concilium provinciale, där klerkerna ensamma finge öfverlägga, ehuru dogmatiska noviteter icke heller genom ett sådant rätteligen kunde införas.²

Med tanke på denna förhistoria märker man, huru skarpt och klart det anfall är, som konungen riktar mot den hierarkiska ståndpunkten i sina framsättningar till riksdagen.³ Det gäller anklagelsen mot honom att han indrager en ny lära.

»Väl bekenner hans Nade, ath han lather predica rena Gudz ord och evangelium, thet Vår Herre sielf befalt hafver, och hafver budit samma predicare til svars, thet kyrkiones prelater icke hafva velid her til dags undergåt, uthan segia, ath the vela blifva vid theres gambla sidvenio, e hvad hon är rett eller oret, emädhan liggia lechmen under och försvagas dagliga dags mer oc mer.

Hafver och hans Nade samma predicare en parth her til städies och vela vara til svars om theres lärdom, om han är rett eller oret, och begärar, ath thet motte ske i alles eders

¹ MÖLLER-KAWERAU⁸, 32 f. Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V, 2, 506. Det hotade i alla fall att bli en diskussion mellan Luther och Trier-officialen v. Eck, som skötte förhöret, då den förre förnekade konciliernas obetingade auktoritet, men kejsaren afbröt då indignerad förhandlingarna, anf. arb. 2, 557—8, 592—4, 635—6.

² Disputationsprotesten i KHÅ 1903, 85 f. kan för innehållets skull ganska väl vara afgifven af Brask.

³ Jfr HJÄRNE s. 43.

närvaro, ath then parten, som rett hafva, må vid magt blifva och styrkes af allom och ther med all slige twädirect afleggiast.»¹

Likaså är det tydligt, att alla tre ståndens svar i den afgörande punkten äro i enlighet med konungens önskan. Adeln är här liksom på de andra punkterna skarpast: »Item om thet rop om nya tro, epter hans Nåde biuder predikare till svars, som henne seyas ath predika, vilia the som thet seya ecke åfvervinna them ther till, ath the fara ville, han väl åfmerkias, ath the som sådant seya hafva ecke rätt.»² Om den gamla trons män icke vilja gifva sig i disputation med de andra för att öfverbevisa dessa, så visar detta, att de själfva ha orätt. — Köpstadsmännen säga ärendet gå öfver sitt förstånd, men vilja veta, hvem som har rätt, och höra gärna en disputation därom: »Item om the nya trona säya alle köpstadzmen och bergsmen thet ärende gå ofver theres forstånd, men thet är alles theres begäre, ath the motte få vetha, för än the athskilias, hvilken parten rett hafver, och hörde gerna ena uppenbårlige disputatie ther om och begäre, ath thet som rett är motte allestädes varda predicat.»³ — Bönderna slutligen säga: »Item om thenne nye tro eller lärdom, som seges vara opkommen nyliga her i riket, är vel sant, ath mykit fåfängt ryktes ther om, som munker och prester hafve oss föregifvit. Doch efter thet öfvergår vårt föge förstånd, skyuthe vi thet in til the gode men, som höglärde och i scriffterne vel forfarne äre, hvilke som yterligere ther om ransaka kunne, som äre bisper, prelater, ath the vele grannelig öfverväge, hvad rett eller oret våre, begärendes för then skuld höglige åf vår k. n. herre, ath hans Nade ville latha komma them til hopa, som thenne sak mest anrörer, i vår närvaru, så ath vi motte blifva rettelige underviste i thet, som rett och christeligt våre.»⁴ Äfven de gå alltså med på den sak, som konungen önskar och Brask efter förmåga motarbetar: en lärodiskussion i lekmäns närvaro, men de göra det i ordalag, som visserligen uttrycka deras oro öfver hvad som är på färde och tillit till klerkernas sakkunskap.⁵ Deras ofvan antydda situation

¹ SRA, I, 72.

² SRA I, 77.

³ SRA I, 79.

⁴ SRA I, 81 f.

Jfr HJÄRNE, s. 68 f.

får en ytterligare belysning: beslutet blir, att de göra konungen till viljes, men sina betänkligheter kunna de icke alldeles dölja. —

TUNBERG framhåller vidare, att den uppfattning af ståndens svar, som han gjort gällande, låter rätt väl förena sig med Peder Svarts framställning. Att denna innehåller en del felaktiga detaljer är visst; ett betecknande exempel är just religionsdisputationen, som i verkligheten icke hållits så tidigt under riksdagen som Peder Svart berättar, utan först efter sedan de afgörande besluten fattats. Icke desto mindre äro de stora hufvuddragen i krönikans framställning riktiga. Det är icke så, att den låter adeln i allmänhet i det längsta stå kvar på Brasks och Ture Jönssons sida; ej heller öfverensstämmer dess tal om beskickningar till konungen med antagandet, att tre successiva beskickningar uppsändts med erbjudande af stegrade eftergifter å ståndens vägnar. Redan vid redogörelsen för förhandlingarna dagen efter konungens afsägelse framträder en del af adeln såsom kungligt sinnad, ehuru den ej lyckas drifva sin mening igenom. Bönderna bli otåliga och begära, att rådet och ridderskapet må komma till enighet, så att allmogen må få veta, hvad den har att rätta sig efter, och sedan draga hem igen. Köpstadsmännen instämma; särskildt betyga Stockholms borgare sin tillgifvenhet för Gustaf. Nästa dag äro borgare och bönder än högljuddare, och nu säga de också, att de ha haft bud upp till konungen på slottet. De ha alltså haft separata förhandlingar med honom, och i detta sammanhang låta de båda ståndens svar, som visa deras lojala instämmande i konungens väsentliga önskemål, otvunget infoga sig. En annan sak blir, om konungen för åstadkommande af detta resultat varit så passiv, som Peder Svart låter påskina; sannolikheten talar onekligen för, att framställningen på denna punkt är ensidig och färgad: i verkligheten är väl en försiktig pression från kungligt håll genom mellanhänder på de båda stånden att antaga. Därpå följer Ture Jönssons motvilliga och aftvungna eftergift för det kungliga partiet bland adeln — icke utan hotelser att en annan gång ta skadan igen (»wille han — konungen — och icke wara godher, wi få wehll råd medh honom på en annan tijdh»), ord som erinra om det faktum, att han två år senare är färdig till uppror. Efter »något långsamma förhandlingar» — hvarunder väl adelns svar på propositionerna blef uppsatt — skickas kanslern och mästern Olof i deputation till konungen, efter

all sannolikhet med detta svar, som innebär, att »alla rikets ständer ville falla Hans Nåd till fota». Konungen ställer sig emellertid obeveklig och vill trots knäfall och tårar ej taga tillbaka sin afsägelse. Nya deputationer måste sändas, först Knut Andersson och biskop Måns Sommar, sedan »ganska många hvar efter annan», tills han slutligen låter beveka sig. Dessa sistnämnda uppträden böra antagligen så förstås, att Gustaf velat utnyttja den gynnsamma situationen till det yttersta; man bör ock minnas, att dylika dramatiska scener voro särskildt i tidens smak och så att säga hörde till den officiella etiketten vid vissa tillfällen. Det kan ock tilläggas, att äfven enligt Peder Svart hans obeveklighet dock icke räckte många timmar; ännu samma dag ger han efter och lofvar att nästa dag åter infinna sig vid riksdagen.

Förf:s försök till lösning af det kritiska problemet om riksdagens förlopp går alltså ut på, att Peder Svarts framställning i det väsentliga — visserligen med ett par restriktioner — är riktig, och att det öfriga urkundsmaterialet i det väsentliga stöder den. Denna slutsats synes rec. vinna bekräftelse äfven genom de ytterligare iakttagelser, som ofvan meddelats.

Vi öfvergå till frågan om riksdagens beslut. Det gäller förhållandet mellan de välbekanta urkunderna recessen och ordinantian. Med afseende på dessas egentliga karaktär och sammanhang med riksdagens verksamhet har mycken ovisshet rådt och olika teorier framställts.

Förf. söker sig fram till en lösning af detta problem genom en källkritisk granskning af de ifrågavarande urkunderna. Beträffande recessen är saken relativt enkel: den har formen af ett öppet bref, utfärdadt af rådet å samtliga ständernas vägnar, i hvilket tillkännagifvas de vid riksdagen fattade besluten. Svårare är det att komma till klarhet om ordinantians karaktär och tillkomstsätt, i synnerhet som dennas handskriftliga material på ett helt annat sätt än recessens vållar oklarhet.

Det föreligger f. n. tre olika redaktioner af ordinantian. En finnes på svenska i riksregistraturet. De två andra äro på latin; den ena af dessa härrör troligen från någon i biskop Brasks omgifning, måhända biskopens kansler Hans Spegelberg, den andra är öfversatt från svenskan af Linköpingskaniken Petrus Benedicti på uppdrag af den landsflyktige ärkebiskopen Johan-

nes Magni, troligen på 1530-talet. Det har hittills ansetts, att riksregistraturets svenska text är den ursprungliga och officiella, af hvilken de båda andra äro mer eller mindre lyckade öfversättningar. Här erbjuder sig emellertid genast den betänkligheten, att de båda af hvarandra oberoende latinska versionerna ha med några slutparagrafer, som icke finnas i den svenska texten. Hur är detta att förklara?

Förf. aftrycker de tre redaktionerna bredvid hvarandra och underkastar dem en språklig och saklig jämförelse, hvars första resultat är, att den svenska texten icke kan vara den ursprungliga utan grundar sig på ett latinskt original, som vi ha bevaradt i Hans Spegelbergs afskrift. Det förhåller sig alltså på det sättet, att de omtalade slutparagraferna (22—27) ha varit med i den ursprungliga texten, men i den svenska versionen utelämnats. Och detta är icke så svårt att förklara. De åsyftade paragraferna intaga i viss mån en särställning inom ordinantian; dels (§ 22—24) afhandla de afskärandet af svenska kyrkans samband med den gamla katolska kyrkoorganisationen (indragning till kronan af Peterspenningen och klostrens afgifter till öfverordnade, förbud för biskopar och prelater att söka påflig konfirmation), dels (§ 25—27) återge de i hufvudsak stadganden ur recessen. När en svensk öfversättning verkställdes för att göra ordinantian känd bland folket, kunde det hållas för onödigt, att de senare bestämmelserna, som redan voro kända genom recessen, medtogos; de förra åter kunde det anses olämpligt att sprida för att icke påkalla allmän uppmärksamhet på en uppseendeväckande förändring i svenska kyrkans ställning; för rätte vederbörande blefvo de ju kända genom den latinska originalredaktionen. Förfaringssättet kan icke väcka förundran i en tid, som »i det stora hela fullständigt saknade sinne för formell ackuratess». Att ifrågavarande paragrafer vid riksdagen diskuterats och sedermera tillämpats, kan ådagaläggas.

Den senare latinska redaktionen är öfversatt från ett exemplar af den svenska texten, i hvilket åtskilliga supplerande bestämmelser, härrörande från senare kungliga stadgar, blifvit inarbetade; de omtalade slutparagraferna har öfversättaren haft tillgång till i svensk version, hvilket lätt kan tänkas ha funnits tillgänglig i klerkkretsar i Linköping. Förf. är också i tillfälle att framlägga den sålunda supponerade utvidgade svenska texten af ordinantian enligt en afskrift från Norrtälje kyrkoarkiv,

och anger de kungliga förordningar, hvarur de supplerande bestämmelserna äro hämtade. — Det är endast på ett ställe, som förf. icke lyckats finna ursprunget till en sådan bestämmelse; det är då det till stadgandet i § 7, att biskoparne och deras »commissarii» icke må vara för snara att, såsom dittills ofta skett, bannlysa för obetydliga saker, fogas satsen: »och ingen bannlyses utan den sig icke annorlunda bättra vill». Förf. anser det omöjligt att nu uppge, från hvilket håll en dylik bestämmelse härstammar, och tillägger: »I hvarje händelse är dock otvifvelaktigt, att den uppfattning, som ligger bakom denna bestämmelse, var allmänt antagen och godkänd, Tillägget betecknar därför för visso endast ett närmare utförande af ordinantians ursprungliga mening.»¹ Här torde man kunna komma frågan något närmare in på lifvet. Tillägget härstammar från den ursprungliga reformatoriska tankekretsen, som i alla frågor rörande kyrkotukt och bann utgick från Matt. 18 och därför betonade alla hithörande åtgärders pastoralt uppfostrande syftning. Först förmana, sedan, om alla förmaningar äro fruktlösa, omsider bannlysa.² Ur alldeles samma tankekrets stammar också den ursprungliga textens kringskärande af biskopens bannsmakt; denna borde användas till folkets sedliga fostran och icke bli t. ex. ett ekonomiskt kampmedel i kyrkans intresse.³

Insikten, att ordinantians originalspråk är latinet, medför som korollarium, att den icke kan ha tillkommit i organiskt sam-

¹ S. 59.

² Jft OLAVUS PETRI, Svar på 12 spørsmål, i TROILS Skr. och handl. I, 64—69; Om sakramenten, TROIL II, 119, 123. K. O. 1571: »Therföre skal ock ingen banlysas strax at han haffuer råkat falla i någhon vppenbara last, vthan man skal straffa honom såsom Christus lærer, och försökia om han således besinnar sigh, och biudher bättring til». Gör han inte detta, skall man »lysan til bättring, thet är, man skal effter Christi befalning än nu ytterligare förmanan», och först om icke heller detta hjälper bannlysa honom. (Kyrkoordn. före 1686, I, 74.)

³ Jfr LAUR. PETRIS Förklaring på Ordinantian (THYSELIUS, Handl. I, 87): »Och är merkiandes, att artichelen biuder, att man icke skall vara för lätt till att brueka bann för ringa saeker, ty thett bör icke skee, uthan för svåra synder; och är giördt forthenskulldh, att then som sådant giort hafuer, skall blyas, falla till fögo och bättre sigh, och icke till att man skall plåga ther penningar uth medh af them, som skyllige ähre, eller för någor anner ringe saeker». Det missbruk, man framför allt vill afskaffa, är tydligen bannets användning som ekonomiskt påtryckningsmedel. Jfr Ordinantians § 18, där präst förbjudes att undanhålla lekman sakramentet vid påsk eller eljest »pro debito aut quacunque alia causa»; detta afser »excommunicatio minor», hvad de svenska lagarna

band med riksdagens verksamhet. Recessen är riksdagsbeslutet, d. v. s. den ständernas beseglade förpliktelse, hvarigenom de förbinda sig att gemensamt ansvara för de vidtagna genomgripande åtgärderna i rikets styrelse; den blir för konungen den grundval han behöfde för fortsatt ledning af rikets öden. Men denna förpliktelse var på grund af sakens natur af hufvudsakligen generell karaktär. När det gällde att i praktiken utföra de nya grundsatserna, var samverkan med samtliga ständer ej längre nödvändig. Konungen kunde här bygga på den honom af gammalt med råds råde tillkommande allmänna förordningsmakten. Ordinantian är alltså en af konungen med riksrådets samtycke gifven kunglig förordning, afseende dels att ge verkställighet åt riksdagens beslut, dels att reglera andra i nära samband därmed stående förhållanden. Den affattades på latin, på grund af sin karaktär af kyrkostadga i enlighet med vanlig medeltida tradition.

Denna uppfattning af ordinantian öfverensstämmer tämligen nära med den, som förut mera i förbigående uttalats af APPELBERG: »Ordinantian är en på grund af recessen och i samband därmed uppgjord och af riksrådet utfärdad ordningsstadga, innehållande de närmare bestämmelserna angående de förhållanden, hvarom beslut vid riksdagen fattats».¹

Härmed synes rätt god klarhet vara vunnen öfver vederbörande till riksdagens historia hörande urkunder, och ett ytterligare steg taget till förståande af händelsernas sammanhang vid denna för vårt lands både politiska och kyrkliga historia afgörande epok.

kalla »förbud». Dittills gällande bestämmelser återfinnas i U. L. Kb. 13, § 2: »Nu ma æi biskupær ællær præstær man i forbuþ sættæ utæn fore þæssi mal, þæt ær fore skript ok tynd oc kirkiu tillaghur oc præsts ok all andilik mal, ok æi fore fægiöld. . . . Nu wærþær man i forbuþ sættær fore rættæ sak, sitær i forbuþi iwir nat ok iamlangæ, þa ma biskupær han i ban sættæ».

¹ APPELBERG, Kyrkans rättsliga ställning i Sverige och Finland, s. 50.

Knut B. Westman.

Skrifter utgifna af Kyrkohistoriska Föreningen.

Publikationer 1900—1909.

Se *Systematiskt Register till Kyrkohistorisk Årsskrift med bilagor årgångarne 1900—1909*, utarbetadt af GUSTAF WALLI. Upsala 1910.

Publikationer 1910.

- I: 11. *Kyrkohistorisk Årsskrift*. Elfte årg. utg. af HERMAN LUNDSTRÖM. Upsala 1910. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: HJ. HOLMQUIST, Franciskusproblemet. EMIL LIEGREN, J. O. Wallins ungdomsutveckling, betraktad med hänsyn till hans senare verksamhet. H. LEVIN, Bidrag till Visby stifts historia. H. LUNDSTRÖM, Ur själfbekännelser från början af förra århundradet. NAT. BECKMAN, Hvem har döpt Olof Skötkonung? I. COLLIJN, Bibliografiska Miscellanea. VII. Till frågan om Vita Katharinæ's tryckår och Strengnäsmissalets tryckort. VIII. En Upsalabokbindare år 1519. IX. Till de första föreläsningarnas historia vid Upsala universitet. A. B. CARLSSON, En bön af Axel Oxenstierna »öfver alla ens egne och gemene åligganden». I. COLLIJN, Johannes och Olaus Magnus i Upsala Universitets bibliotek förvarade bref till Johannes Dantiscus.

- II: 4. Svenska Synodalakter efter 1500-talets ingång, samlade och utgifna af HERMAN LUNDSTRÖM. Andra serien. Strängnäs stift. Andra häftet. Upsala 1910. Pris i bokh. 2 kronor. (Denna urkundsamlings *första serie*, innehållande *Synodalakter från Upsala ärkestift 1526—1800*, var fullständigt utkommen år 1908.)

Publikationer 1911.

- I: 12. *Kyrkohistorisk Årsskrift*. Tolfte årg. utg. af HERMAN LUNDSTRÖM. Upsala 1911. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: ALB. HAUCK, Motsatser inom den senare medeltidens kyrkobegrepp. E. LINDERHOLM, Om norrländska kyrkostadgar från 1500- och 1600-talen. H. LUNDSTRÖM, Äkta martyrakter från de första århundradenas kristendomsförföljelser. III. Apollonius martyrium. N. BECKMAN, Ett par ord om Skara biskopskrönika. K. B. WESTMAN, Sveriges kyrka och Englands, ett kommittébetänkande. ISAK COLLIJN, Bibliografiska Miscellanea. X. Manuale Upsalense 1487. XI. Canonbilden i Missale Upsalense 1513. XII. Brasks »Keyserlige mandata». XIII. Den i Stockholm år 1628 tryckta ryska katekesen. J. RUDBECK, Frågor eller spörsmål öfver vår kristendoms eller katekesens hufvudstycken.

II: 4. Svenska Synodalakter efter 1500-talets utgång, samlade och utgifna af HERMAN LUNDSTRÖM, Andra serien. Strängnäs stift. Tredje häftet. Upsala 1911. Pris i bokh. 2 kr.

Publikationer 1912.

I: 13. *Kyrkohistorisk Årsskrift*. XIII:de årg. utg. af HERMAN LUNDSTRÖM. Upsala 1912. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: HERMAN NEANDER, Den ortodoxa kyrkan i Grekland. G. WESTLING, Kyrkans verksamhet och resultatet däraf i Linköpings stift under biskop Filenius' tjänstetid 1761—1780. NAT. BECKMAN, Ärkestiftets äldsta kalendarium. OLOF BERGSTRANDH, Det kristliga och kyrkliga lifvet inom Hernösands stift under 1800-talets förra hälft. HERMAN LUNDSTRÖM, Ett förslag från 1700-talets början om närmare förbindelse mellan Englands och Sveriges kyrkor. I. COLLIJN, Bibliografiska Miscellanea. XIV. Psalterium rituale Upsalense. Stockholm, omkr. 1487. XV. Smärre bidrag till Hans Brasks sista lefnadsår. XVI. Ett bidrag till det s. k. Würzburgsbibliotekets historia. YNGVE BRILIOTH, Om ett vittnesförhör angående visitationerna i Linköpings stift, hållet år 1328.

Bilaga:

HERMAN LUNDSTRÖM. Fynd och forskningar. Kritiska utflykter på den svenska kyrkohistoriens område. Första häftet. Upsala 1912. Pris i bokh. 2 kr.

Innehåll: I. Hvem har döpt Sveriges förste kristnade konung? II. En medeltida, hittills obeaktad likvorist-fråga. III. Om äktheten af Johan III:s berömda tal till Smålands och Ölands prästerskap på Borgholms slott den 28 april 1588.

Till redaktionen insända skrifter:

The Augustana Theological Quarterly, tidskrift för teologi och kyrkliga frågor, redigerad af E. NORELIUS och N. FORSANDER. 15:de årg. 1913. Rock Island Ill. U. S. A.

Bibelforskaren, tidskrift för skrifttolkning och praktisk kristendom, utgifven af ERIK STAVE. 30:de årg. 1913. Pris 5 kr.

Bulletin, paraissant tous les deux mois, Etudes, Documents, Chronique littéraire. Utg. af Société de l'histoire du Protestantisme Français. 63:dje årg. Libr. Fischbacher. Paris

Af denna intressanta tidskrift, som lämnar värdefulla meddelanden om den franska martyr- och kyrkohistorien, utgifvas numera årligen sex dubbelhäften. Prenumerationspris inom Frankrike 10 fr., utom detta land 12,50 fr. Prästmän utom Frankrike erhålla tidskriften till samma låga pris som infödde fransmän eller 10 fr. pr årg.

Teologisk Tidskrift (finsk, tvåspråkig). Utg. af G. G. ROSENQUIST m. fl. 18:de årg. Helsingfors 1913. Pris pr årg. 9 finska mark jämte postbefordringsavgift.

Teologisk Tidskrift (dansk), utg. af J. O. ANDERSEN och F. E. TORM. 13:de årg. Kphmn 1913. Pris pr årg. 8 kr.

For Kirke og Kultur, utg. af C. BRUUN og TH. KLAVENESS. 20:de årg. Kristiania 1913.

Norsk Teologisk Tidskrift, 14:de årg. 1913.

Kirkehistoriske Samlinger, utg. af Selskapet for Danmarks kirkehistorie ved H. F. Rørdam 1913.

Erik Dahlberghs Dagbok (1625—1699). För första gången fullständigt efter de i Upsala och Stockholm bevarade originalmanuskripten utgifven med inledning af HERMAN LUNDSTRÖM. Upsala och Stockholm. Almqvist & Wiksells Boktr.-A.-B. (i distribution). 1912. Pris 20 kr.

Kyrkohist. Årsskrift 1913.

*

Af detta verk, hvars sällsynt billiga pris af sakkunnige anmälare framhållits, ligga, enligt hvad distributörerna meddela, ännu några få exemplar kvar osålda. Vi erinra därför om detta enastående tillfälle att förvärfva en bok, som från alla vederhäftiga håll fått ett så varmt mottagande. Så hälsar Aftonbladets sakkunnige anmälare »med glädje denna sena litterära och patriotiska tacksamhetsgård åt minnet af den store patrioten Erik Dahlbergh. De här reproducerade präktiga porträtten, reproduktioner af hans kartor och andra teckningar, vignetter m. m. af hans hand — alltsammans gör boken som sagdt till ett värdigt *monumentum ære perennius*, som vi önska må söka sig väg till så många svenska hem som möjligt — särskildt nu vid juletid, då förvisso ingen vackrare och gedignare boknyhet kan tänkas på julbordet. Den utgör en skatt af bestående värde för all framtid och borde få tränga ut åtskilliga enkronas, 50-öres och 25-öres volymer äfven ur jämförelsevis blygsamma bibliotek.» Samme anmälare inleder sina väl skrifna rader om detta verk med följande ord: »Obetingadt främsta platsen bland allt, som på sista tiden utkommit af historisk litteratur i vårt land, tillkommer den ståtliga volymen med ofvanstående titel. Den är, kan man säga, en sen tacksamhetsgård åt hela vår storhetstids kanske renaste hjälteminne» o. s. v.

I *Historisk Tidskrift* häftet 4, årg. 32, sid. 307 ff., framhålles hur läsaren gripes af den korthuggna och flärdlösa och dock pregnant framställningen, särskildt i dagbokens tidigare partier. »Och det är väl just denna flärdlöshet, denna motvilja för att obehörigt skjuta den egna personen i förgrunden, denna blygsamhet dock så skild från själfunderskattning, som framför allt ger antecknaren bland tidens män hans säregna prägel».

JAQUES PANNIER, pasteur, docteur ès lettres. Le fondateur de l'église luthérienne de Paris Jonas Hambræus, prédicateur du roi de Suède, professeur à l'université de Paris (1588 — 1672). Paris Librairie Fischbacher 1913. Pr. 1 fr. 50.

En liten välmenande festskrift med anledning af svenska kyrkans invigning i Paris den 16 april 1913, som ingalunda bör afskräcka någon yngre, duktig svensk forskare att på allvar taga i tu med de intressanta problem, som knyta sig till vår bekante landsman Jonas Hambræus och hans verksamhet i Paris.

Dr L. BRIL. De katholieken in Zweden. Särtryck ur majhäftet 1913 af »Ons Geloof». Antwerpen 1913.

En liten ingalunda ointressant öfversikt öfver katolicismens ställning och utbredning i vårt land allt ifrån reformationen. Såsom orsaker till den katolska propagandans ringa framgång i Sverige särskildt under senaste århundradet framhålles en annan katolsk förf:s mening, enligt hvilken dessa utgöras dels af de svenska andliges »argwaan», de där aldrig

kunna glömma sin och folkets härstamning från Gustaf Vasa och Gustaf Adolf, dels ock den svenska nationalkaraktärens beskaffenhet. En svensk tänker aldrig öfver gudstjänstliga frågor (!). »Han antager hvad de protestantiska andlige säga honom och därmed är allt klart.» (!).

Dr. L. BRII. De eerste Missie der Propaganda in Zweden. Särtryck ur »Dietsche Warande en Belfort». Årg. 1913.

Denna lilla i Rom den 29 febr. 1912 undertecknade skrift kompletterar på ett förtjänstfullt sätt A. PIEPERS arbete *Die Propaganda-Congregation und die nordischen Missionen*. Keulen 1886. Förf:n har bl. a. haft tillträde till det, om vi ej misstaga oss allt för mycket, för protestantiska forskare obevekligt stängda propaganda-arkivet i Rom. Flere nya, ur detta arkiv hämtade upplysningar meddelas ock. Misstagen i fråga om svenska person- och ortnamn äro förlåtliga, ehuru det stöter ett svenskt öga, att finna vår bekante Messenius genomgående kallad *Missenius* samt städerna Södertelge och Nyköping förändrade till *Södertelgen* och *Nincöping* o. s. v.

HERBERT WIDMAN. Svenska Diakonanstaltens utveckling. Sthlm. 1913.

Ett värdefullt föredrag, hållet vid andra diakonikursen i Norrköping den 8 okt. 1912, af Svenska Diakonanstaltens å Stora Sköndal kände föreståndare. Den lilla skriften utgör ett tacknämligt bidrag till kärleksverksamhetens historia i Sverige under de senare decennierna.

NILS FORSANDER. Life Pictures from swedish church history. Rock Island, Ill. Augustana Book Concern 1913.

En populär skildring tillegnad »the Young People of the Augustana Synod» och försedd med ypperliga illustrationer öfver domkyrkorna i Upsala och Lund, Haqvin Spegel, Jesper Swedberg Nohrborg, Wallin, Schartau, Rosenius, Wieselgren, Fjellstedt m. fl. Säkerligen motsvarar den tilltalande boken förträffligt sitt ändamål att bland den kära svensk-amerikanska ungdomen väcka och underhålla intresset för »fädernas kyrka i Sveriges land».

D. FEHRMAN. Carl Fredrik af Wingård såsom biskop öfver Göteborgs stift, II. Lund 1911—12. Pris 5 kr.

En ståtlig volym, till hvilken vi hoppas få återkomma.

OSCAR MANNSTRÖM. Bilder och blad ur svenska nykterhetsrörelsens historia. Sthlm. 1912. P. A. Norstedt & Söner.

Dessa vackra »bilder och blad» äro på uppdrag af Svenska sällskapet för nykterhet och folkuppfostran, det 1837 stiftade svenska nykterhets-sällskapet, utarbetade och utgifna vid sällskapets sjuttiofemårshögtid af sällskapets sekreterare, redaktör O. Mannström. Såvidt vi, utan tillgång till nyttjade källor och använd litteratur, kunna finna, förtjänar denna orienterande, vackert och väl illustrerade öfversikt af en af våra mest bety-

delsefulla rörelser till den svenska folkhälsans återvinnande allt möjligt erkännande liksom den vidsträcktaste spridning. Förf:n förtjänar särskildt beröm för sin uppenbara sträfvän att icke vinna öfversiktlighet på grundlighetens bekostnad. Så mycket större framstår denna förtjänst hos en journalist, som af själfva sitt lefnadskalls egendomliga kraf, tydligen kanske ofta mot sin vilja, tvingas till ett motsatt förfarande. — Särskildt sympatisk har åtminstone för undertecknad framträdt förf:s varma erkännande af kyrkans och det prästerliga ämbetets insats på ifrågavarande område.

A. CHR. BANG. Den norske kirkes historie. Häft. I o. ff. Gyldendalske Bokh. 1912, 1913.

Till detta under utgifning varande arbete af den nyss bortkallade kyrkohistorikern hoppas vi få återkomma.

LEON HARDY CAUFIELD, Ph. D. The early Persecutions of the christians, New York. Columbia University, Longmans, Green & Co. Agents London i P. S. King & Son. 1913.

Kyrklig tidskrift, 1913. Utg. af E. BERGLUND. Skara 1913.

Vår lösen. Utgifven genom kyrkliga frivilligkåren i Upsala. 4:de årg. 1913.

Kristendomen och Vår tid. Utgifven af F. HALLGREN, S. STERNER, O. LEVAN och M. PFANNENSTILL. Årg. VIII. Lund 1913.

En dagbok från 1600-talet af ANDREAS BOLINUS. Sthlm 1913. P. A. Norstedt & Söner. Pris kr. 1: 50.

Julhälsningar till församlingarna från präster i Skara stift. 1913. Åttonde årgången. Skara 1913. Pris kr. 1: 25.

Sluter sig värdigt till föregående årgångar.

Julhälsningar till församlingarna från präster i Göteborgs stift, 1913. Göteborgs stiftstidnings förlag, Göteborg 1913. Pris kr. 1: 25.

Yngre än närmast förut nämnda publikation utmärkes denna af icke mindre gedigenhet och vi ha ingen som helst anledning att reducera det ömdöme, som vi i föregående årgång af KHÅ tilläto oss uttala om dessa Julhälsningar. Det är sällan, menige man vid köp af böcker får så god valuta för sina penningar, som då han för det ringa priset af kr. 1: 25 erhåller så värdefull och god läsning som dessa julböcker från Skara och Göteborgs stift.

Julhälsningar till församlingarna i Upsala stift 1913. Upsala 1913. Almqvist & Wiksell. Pris kr. 1:25.

Karlstads stifts julbok. 1913. Karlstad. A.-B. Värmlands läns tidnings Boktr. 1913. Redaktör: Kyrkoherde H. Ekelund, Karlskoga.

Om än dessa Julhälsningar i omfång icke kunna mäta sig med de nyss nämnda Skara- och Göteborgs-böckerna, innehålla äfven dessa goda och tacknämliga bidrag både på vers och prosa af uppbyggligt och lokalhistoriskt innehåll. Man måste skänka redaktörerna och de prästmän, som gifva sina bidrag till dessa Julhälsningar, sin aktning och tacksamhet för att de under höstmånadernas brådska med husförhören och på pastorsexpeditionerna m. m. likvisst förstå att skaffa sig tid till dessa »litterära» sysselsättningar till församlingarnas uppbyggelse och glädje.

S. CURMAN och J. ROOSVAL. Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium med stöd af K. Vitt.,- Hist.- o. Ant.-Akad. utgifvet. Västergötland. Band I, Häft. I. Kållands Härad. Norra delen bearbet. af E. Fischer. Sthlm 1913. P. A. Norstedt & Söners förlag. Pris kr. 5:40.

1913 års riksdag har genom beviljande af ett anslag på 10,000 kr. för år 1914 förlänat detta förut i vår tidskrift med beröm framhållna företag en tryggare ekonomisk grundval än det hittills haft. På samma gång som vi glädjas häröfver, uppmäna vi dock våra kyrkohistoriskt intresserade vänner att i mån af råd och lägenhet stödja företaget, enär enligt hvad utgifvarne upplysa de anslagna medlen skola fördelas på arbeten öfver hela landet, hvadan understöd från de lokala intressenas representanter fortfarande är behöfligt. Till det förut utkomna arbetet om Upplands kyrkor sluter sig värdigt det nu utkomna häftet, som börjar behandlingen af Västergötlands äldre helgedomar.

Göteborgs Bibelsällskap. Minnesskrift vid dess etthundraårsjubileum 1813—1913. Efter anmodan utarbetad af CARL S. LINDBLAD. Göteborg, Joh. Lundéns Boktryckeri, 1913. Pris 1:25.

En förträfflig återblick på ett hundraårigt, välsignelserikt verk. Skriften har icke ringa kyrkohistoriskt värde och kan icke förbigås af den, som vill skrifva 1800-talets svenska kyrkohistoria.

Koborgshus. Några historiska och topografiska anteckningar. Särtryck ur Hernösands stifts »Julhälsningar» 1913.

Förf. till dessa värdefulla anteckningar, kyrkoherden CARL J. E. HASSELBERG i Grundsunda, beskriver här ett af de få fasta fornminnen Jämtland äger. I sammanhang härmed egnas uppmärksamhet åt de sägner, som knyta sig till den gamla medeltidsbyggnaden m. m.

Från Ev. Fosterlandsstiftelsens Förlag:

Korsblomman. Kristlig Kalender för 1914. Fyrtionionde årgången. Redigerad af EFR. RANG. Sthlm 1913. Pris 1:50.

Varde Ljus! Missionskalender för 1914. Tjugoandra årgången. Redigerad af JOH:s LINDGREN. Sthlm 1913. Pris 1:25.

Frideborg. Folkkalender för 1914 af B. WADSTRÖM. Fyrtioåttonde årg. Pris 1:25. Sthlm 1913.

Ljus i natten. Skildringar från olika tider och folk. Berättelsebibliotek utgifvet af B. WADSTRÖM. IX. Sthlm 1913. Pris 1 kr.

Lenas vandringsår. För ungdomen af MARGARETA LENK. Från tyskan af E. Willén. Sthlm 1913. Pris 1:50.

Låtom oss hålla högtid! Julhälsning af FR. HAMMARSTEN. Sthlm 1913. Pris 10 öre.

Barnens Lilla Fulkärfve, ett litet julhäfte för de små. Redigerad af prosten O. A. OTTANDER. Sthlm 1913. Pris 10 öre.

En liten bok till julen af ANTON LEVEDAL. Sthlm 1913. Pris 40 öre.

Trogen. Berättelse för ung och gammal af M. RÜDIGER. Från tyskan. Sthlm 1913. Pris 1 kr.

Småbitar af K. H. Sthlm 1913. Pris 40 öre.

En indisk barnhustru af HANNA RHIEMS. Sthlm 1913. Pris 15 öre.

Ett dyrbart arf. En berättelse från missionen i Bortre Indien. Sthlm 1913. Pris 15 öre.

På väg till Boranna Galla. En resa mot strömmen, skildrad

- af P. OLSSON, missionspastor. Missionsskrifter N:o 41. Sthlm 1913. Pris 25 öre.
- Från Indiens kvinnovärld.* En 20-årsskrift. Utgifven af Vänner till Zenanamissionen. Missionsskrifter N:o 42. Sthlm 1913. Pris 50 öre.
- Kristendomen och intelligensen* af D:r P. BARD. Öfversatt af J. Montelius. Sthlm 1913. Pris 50 öre.
- I Banvaktstugan.* En berättelse för ungdom af MARG. LENK. Öfversättning från tyskan af E. Willén. Sthlm 1913. Pris 75 öre.
- Grund som håller* och andra berättelser af A—DER (Anna Ölander). Sthlm 1913. Pris 1: 50.
- William Chalmers Burns.* En banbrytare för vår tids kina-mission af CHR. HANSEN. Öfvers. fr. danskan af B. H. Sthlm 1913. Pris 20 öre.
- Kristliga småberättelser.* Från norskan efter O. T. MOE. Luthersk bogmission. Sthlm 1913. Pris 30 öre.
- Solljus på moln.* Några ord till sjuka, bedröfvade och oroliga af E. KOCK. Bemynd. öfvers. från danskan af V. Emanuelsson. Sthlm 1913. Pris 1: 75.
- Mot Målet.* Berättelse af ALFRED ROTH. Från tyskan af E. Willén. Sthlm 1913. Pris 1: 25.
- Lifvets solsida* af BENDIX. Sthlm 1913. Pris 1: —.
- Handbok för söndagsskollärare.* Råd och anvisningar af K. L. LARSÉN. Sthlm 1913. Pris 1 kr.
- Doktor Adrian.* En hjälte från reformationsstriderna i Holland af D. ALCOCK. Bemynd. öfvers. af A. Lybecker. Sthlm 1913. Pris 3: 25.
- Fulgåfvan.* Illustrerad jultidning för hemmet 1913. Sthlm 1913. Pris 1 kr.
- Fulkärfven 1913.* Illustrerad jultidning för barn. Årgång XVIII. Sthlm 1913. Pris 15 öre.
-

UNIVERSITY OF MINNESOTA
wils.per arg.13

Kyrkohistorisk arsskrift.

3 1951 001 346 522 0